A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 4.

Nyelvek és nyelvváltozatok

Nyelvek és nyelvváltozatok

Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére

Szerkesztette

Benő Attila, Fazakas Emese és Szilágyi N. Sándor

Második kötet

Kolozsvár, 2007

A könyv megjelenését támogatta:
Communitas Alapítvány
Nemzeti Kulturális Alap (Bukarest)

Cartea a apărut cu sprijinul
Administrației Fondului Cultural Național

ISBN-10 973-85142-9-0
ISBN-13 978-973-85142-9-4

© Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége
© Szerzők

Kiadja az **Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó,** 2007
Felelős kiadó: Ördög-Gyárfás Lajos
Borítóterv: Ördög-Gyárfás Ágota

Tartalom

KONTRA MIKLÓS: Van mit tennünk, bőven… 7

KÓSA FERENC: A romániai fazekasság magyar szakszókincsének egykori gyűjtéséről 11

KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA: Regionális köznyelviség – standard – norma 19

LAKATOS KATALIN: Az államnyelv használata kárpátaljai iskolások körében 30

P. LAKATOS ILONA – T. KÁROLYI MARGIT: Szirmok egy csokorhoz 38

LENGYEL ZSOLT: Rövidzárlat (Egyválaszos, kötött asszociációs vizsgálatok 10–14 évesek körében) 46

LUKÁCS CSILLA: A székelyföldi középiskolások nyelvi/nyelvjárási attitűdje 55

MÁLNÁSI FERENC: Munkafüzet anyanyelvünk szövegszemléletű oktatásában 66

D. MÁTAI MÁRIA: Viszonyszók komédiája 74

MÁTHÉ DÉNES: Tények és elvek Péntek János nyelvstratégiájában 87

MATICSÁK SÁNDOR: Vándorló napnevek: *péntek* 97

MEDVE ANNA: Egy mondat két és fél ábrázolatban 109

MIZSER LAJOS: Magyar elemek a partiumi román helynevekben 114

A. MOLNÁR FERENC: A román nyelvbe került magyar eredetű helynevek végmagánhangzójának kérdéséhez 124

MÓZES HUBA: *„Látd, mint fejérlik…”* Mozzanatok a magyar vers felvilágosodás kori történetéből 132

MURÁDIN LÁSZLÓ: Muskátli, pelárgónia 134

MURVAI OLGA: A magyar nyelv hatása a máramarosi ukrán nyelvjárásra 140

NÁDOR ORSOLYA: A Kárpát-medence nyelvtanulási hagyományai 148

M. NAGY ILONA: Adalékok a Margit-legenda forráskutatásához 159

CS. NAGY LAJOS: Néhány téllel kapcsolatos nyelvjárási megnevezés lexikológiai vizsgálata 168

NAGY L. JÁNOS: Váradtól Váradig 176

PINTÉR TIBOR: Egy „Humoros” korpuszról 187

POSGAY ILDIKÓ: A kisebbségi magyarok nyelvi purizmusa 194

PUSZTAI FERENC: Új szavak az átdolgozott *Értelmező kéziszótár*ban 200

V. RAISZ RÓZSA: Egy szüzsé – két elbeszélés 210

RÉVAY VALÉRIA: Egy művelt szatmári úr nyelvhasználata a XIX. században 218

RUS FODOR DÓRA: Interferencia-jelenségek tordai iskolások nyelvhasználatában 226

SÁJTER LAURA: A prosopopoeia Maeterlinck *A kék madár* című drámájában 239
SÁNDOR KATALIN: „Lefutó jelsorok" (Parti Nagy Lajos: *Tárcsalomb. Képleírás krumpliért, egy Szécsi Magda képre*) 252
SEBESTYÉN ZSOLT: Dercen történeti és mai helynevei 263
SIMONCSICS PÉTER: *Orbis pictus dissolutus* avagy mint feslik ez festett világ 273
SÓFALVI KRISZTINA: Írott nyelvi kódváltás a két világháború közti romániai magyar sajtóban (Brassói Lapok, Keleti Újság) 278
SZABÓ JÓZSEF: Néhány, *-ú, -ű* képzővel keletkezett tájszó magyarázata 293
T. SZABÓ LEVENTE: Milyen nyelven beszéljen az irodalom tudománya? Az irodalmi hivatásosodás nyelvi következményei a 19. század közepén 299
SZABÓ TAMÁS PÉTER: „…nem lekövezni úgy, ahogy azt mi elképzeljük…" Konceptualizációk a nyelvszokás megváltoztathatóságáról 317
SZABÓ ZOLTÁN: Variáns és invariáns a stilisztikában 326
SZATHMÁRI ISTVÁN: Ady: *A Kalota partján* 331
SZENTGYÖRGYI RUDOLF: Egyéni és közösségi kétnyelvűség. Történeti szociolingvisztikai esettanulmány 333
SZÉPE GYÖRGY: A nyelvpolitikáról mint társadalmi eszközről és mint diszciplínáról 344
SZILÁGYI N. SÁNDOR: Szociálpszichológiai tényezők a szókölcsönzésben 349
SZILVESZTER LÁSZLÓ SZILÁRD: A transzszilvanizmus ideológiáján innen és túl. Tragikum, irónia és retorikai játék a hetvenes-nyolcvanas évek erdélyi költészetében 362
SZOPOS ANDRÁS: Hargitai nyelvészet és politika 374
TÁNCZOS VILMOS: Etnográfusi történetek a csángó nyelvi identitásról 379
TERTS ISTVÁN: Empátia és méltányosság a nyelvtudomány-történetírásban 389
TOLCSVAI NAGY GÁBOR: A határtalanítás egy újabb megvalósulásáról 399
TÓTH PÉTER: A viski reformátusok mezőségi gyökereiről 406
TÓTH VALÉRIA: Az *Amadéfalva > Madéfalva* és az *Omboly > Zomboly* típusú településnév-változásokról 412
UJVÁRY ZOLTÁN: A román népköltészet magyarra fordítói a 19. században: Grozescu Julián és Vulcanu József 423
VASS LÁSZLÓ: Feljegyzések Kass János kétváltozatú *Tragédia*-illusztrációiról 430
VÖRÖS FERENC: Névkiegészítők mint kontaktusjelenségek 441
ZELLIGER ERZSÉBET: Egy eltűnt nyelvjárás nyomában 445
ZIMÁNYI ÁRPÁD: Norma – kodifikálás – nyelvi változás 451
ZSEMLYEI BORBÁLA: Becenevek földrajzi elterjedése az erdélyi régiségben 458
Péntek János publikációinak jegyzéke 469

Kontra Miklós
(Budapest)

Van mit tennünk, bőven…

1999 nyarán már negyedszer voltam a Bolyai Nyári Akadémia magyar nyelvészeti előadóinak egyike, s mondhatni, már edzve voltam, nem nagyon leptek meg a szeredai nyári egyetemen résztvevő magyartanárok. Megértem már olyasmit, hogy a háromnapos előadássorozat első szünetében egy-két résztvevő hangosan távozott, „Na, ide se jövök többet!" felkiáltással. Aztán a harmadik nap végén ugyanezen a tanfolyamon Sándor Klárával nagy tapsot is kaptunk, Klára még egy malomkeréknyi virágcsokrot is, sőt az egyik felvidéki magyartanár arra ragadtatta magát, hogy valami ilyesmit mondjon: „Ne értsenek félre, nem akarom Önöket megsérteni, de ilyen jó nyelvművelő tanfolyamon sosem voltam még. Annyi mindent tanultam itt, hogy teljesen át kell alakítanom eddigi magyartanári működésemet."

1999. augusztus 9-én az egyetlen szlovákiai magyar napilapban (*Új Szó*) megjelent egy *Ahol legszegényebbek az iskolák* című cikk is, aminek kopfjából megtudta az olvasó, hogy „a szenci alapiskola fiatal magyar–történelem szakosa idén két nyári egyetemen is részt vett; itthon, Nagymegyeren és Erdélyben, Csíkszeredán." Az interjúnak hadd idézzem a szeredai tanfolyamra vonatkozó részét:

„– *Milyen volt az erdélyi Bolyai Akadémia?*

– Két és fél napig szociolingvisztikát hallgattunk, Kontra Miklós és Szilágyi Sándor előadásában. Ők elmondták, hogy a magyar standardon belül is vannak különféle nyelvváltozatok, és igenis, a gyerek nyugodtan beszélje a maga nyelvjárását, szükségtelen őt ezért helyreutasítani. Ez rendjén is volna, de ha valaki Magyarországon él, mint ők, nem tudja elképzelni, milyen az, ha a szenci magyar alapiskolában a gyerekek szlovákul beszélgetnek egymás közt a szünetekben. Az év végén nyelvgyakorlatokat tartottunk, és megkérdeztem, mi az magyarul, hogy *občiansky*? A hetedik osztályban nem akadt egyetlen tanuló, aki meg tudta volna mondani. A nyolcadikosok gyengébb csoportjában hasonló volt az eredmény. Pedig a gyengébb csoport a fontos, mert a jobb tanulók mennek tovább gimnáziumba, de a közepesnél rosszabbak szakközépiskolába mennek – szlovák szakközépisko-

lába. Ha most nem tudják, mi magyarul a *baterka*, a *poliklinika* vagy a *párky*, később még kevésbé fogják tudni. Kontráék azt mondták, a magyar standardnyelvet csak azért kell megtanulni, hogy az ember érvényesülhessen. Pedagógusként azt akarom, hogy minden tanítványom érvényesüljön. S ha egyszer valamelyik orvos vagy kutató lesz, és Budapesten tart előadást, ne suksüköljön, mert akkor arra fognak figyelni a hallgatói, és nem arra, hogy milyen okosakat mond. Kontra Miklós szerint téved, aki elhiszi, hogy általános iskolában még lehet változtatni azon, hogy a gyerek később nyelvcserélő lesz. Be se tenném a lábam az iskolába, ha Kontrának ezt a kijelentését komolyan venném. Azért küzdünk, azért tanítunk, hogy a gyerekek magyarok maradjanak."

Ez a szöveg egyebek mellett azt tudatja, hogy Szilágyi N. Sándor Magyarországon él, s velem együtt talán ő is el akarta tántorítani az ifjú felvidéki magyartanárt attól, hogy azon fáradozzon, hogy megtartsa magyarnak a diákjait. Szó ami szó, ha hallgatóink között számosan voltak, akik ilyesmit tanultak tőlünk, akkor szándékaink ellenére is elég sok kárt okoztunk. (Azt azonban nem tudom, hogy az interjúalany tényleg magyarországinak könyvelte-e el Szilágyi N. Sándort, vagy a szövegformálásban a riporternek is volt érdeme.)

Azt se könyvelheti el sikernek senki a hozzáértő magyar nyelvészek és nyelvpedagógusok között, amit CSICSAY KÁROLY és GUBÍKNÉ HARMATI MÁRIA *Új érettségi vizsga. Magyar nyelv és irodalom. Monitor-feladatlapok* (Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 2004: 47) című kiadványában talál:

„A nemrég kiadott új Magyar értelmező szótárba sok olyan szót soroltak, amelyek a határon túli magyarok szóhasználatában találhatók csak meg. A kirekesztettség érzését tompítandó került bele sok ilyen kifejezés. Sajnos, a szerkesztők olyan szavakat is ide soroltak, amelyek nem a kisebbségben élő magyarok sajátos magyar kifejezései, hanem a többségi nemzettől átvett idegen szavak magyar toldalékokkal ellátott változatai. Szlovákiai magyar vonatkozásban így került be a *preukáz* (igazolvány), *horcsica* (mustár), *tyepi* (melegítő, tréningruha), *szanitka* (mentőautó), *lanovka* (függővasút, drótkötélpálya) és még sok más szlovák kifejezés. Ha ezt a jelenséget, amelyet nevezhetünk kényelmes szókölcsönzésnek, de akár lopásnak is, elnézzük, akkor ne csodálkozzunk, ha pár év múlva egyveleg nyelveken fogunk beszélni, és nem mindig értjük meg egymást. Minden nemzet anyanyelve meg-

érdemli, hogy szavait eredeti formájukban használják, ne ferdítsék el. A kisebbségben élők pedig tanulják meg saját anyanyelvüket idegen toldalékoktól mentesen használni! Vehetünk át szavakat, ha arra nincs saját megnevezésünk. Kölcsönözhetünk szavakat, ha az egy szakszöveg miatt szükséges, de a nyelvi érintkezésben igyekezzen mindenki a saját anyanyelvén, érthetően beszélni! Ez nem nacionalizmus, hanem a nyelv iránti tisztelet."

Az ilyesmiktől akár el is kámpicsorodhatna a magamfajta idealista. 1996 és 2001 között a Bolyai Nyári Akadémián barátaimmal évente körülbelül 50 magyartanárnak tartottunk előadásokat arról, hogy az anyanyelvi nevelés nem a kisebbségben vagy többségben élő magyarok zömének megnyomorítására való, hanem arra, hogy mindenki otthon érezze magát a magyarul beszélők között.[1]

Ide kívánkozik KARÁCSONY SÁNDORnak *A református lelkipásztor magyarsága* című írása, ami *A magyarok istene* című könyvének (1943) 89–90. oldalán olvasható. Arról van benne szó, hogy felvidéki református lelkipásztorok keservesen panaszkodnak, mivel neves, komoly felvidéki politikus azt a meggondolatlan kijelentést eresztette világgá, hogy bizony a református papság sem bizonyult mindenben jó magyarnak a cseh uralom alatt. KARÁCSONY az ilyen kijelentést a kinevetni való ostobaságok közé sorolja, s a dolog súlyát a következő hasonlattal érzékelteti:

„Mit szólnának például, kérdjük alássan, egy hasonló természetű másik vádhoz, amilyen volna, többek között, ha valaki azt állítaná, hogy a hortobágyi csikósok és gulyások nagyon sok nyelvtani hibát ejtenek beszéd közben? Hiszen, feltéve, de meg nem engedve, ha valaha is előfordulhatna e fajta összeütközés a magyar nyelvtan és a hortobágyi pásztornép beszédje között, hát akkor is: nem a nyelvtant kellene sürgősen megreparálni? Mi a magyar nyelv, ha nem a hortobágyi magyar beszéd és mi a magyar nyelvtan, ha nem ennek a magyar beszédnek a törvényszerűsége?"

Aki ilyen helyzetben nem a nyelvtant akarja megreparálni, hanem az embereket, az úgy tesz, mint aki Berlitz-iskolát akar nyitni a hortobágyi csi-

[1] Ezen a hat nyáron a következő kollégáimmal tartottunk előadásokat Szeredában: Beregszászi Anikó, Csernicskó István, Gereben Ferenc, Göncz Lajos, Keszeg Vilmos, Sándor Klára, Szilágyi N. Sándor és Peter Trudgill. Köszönet a szervezőknek: Bara Katalinnak, Borbáth Erzsébetnek, Csata Emesének, Csutak Juditnak, Sándor Dénesnek és Lászlófy Pálnak, egyebek mellett azért is, mert kiadták a SÁNDOR KLÁRA szerkesztette *Nyelv és hatalom, nyelvi jogok és oktatás: Tanulmányok a Bolyai Nyári Akadémia előadásaiból* című kötetet Szeredában, 2000-ben.

kósoknak és gulyásoknak, hogy hetenként háromszor egy-egy óra hosszat tanuljanak magyarul.

Ha minden nyáron ötvenen hallgatták előadásainkat, hat nyáron ez inkább 200 mint 300 résztvevőt jelentett, mivel sokan visszajártak tanfolyamainkra. Talán ha 200-an lehetnek, akiket „meg tudtunk téríteni", akiket meg tudtunk győzni arról, hogy nem az embereket kell a nyelvtanhoz idomítani, hanem a nyelvtant célszerű az emberek beszédére alapozni. Van még mit tennünk, bőven…

Kósa Ferenc
(Kolozsvár)

A romániai fazekasság magyar szakszókincsének egykori gyűjtéséről

1. A Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke tudományos tevékenységében már a kezdetektől elsőrendű fontosságot tulajdonított a nyelvjárási szókincs tanulmányozásának. Ennek keretében 1959-ben tervébe iktatta és célul tűzte ki a hazai fazekasmesterség magyar terminológiájának összegyűjtését, valamint feldolgozását. A feladat elvégzésére a Tanszék három fiatal tagja vállalkozott: néhai barátunk, Zsemlyei János, Vöő István és e tanulmány írója. Felosztott közös kutatásunk a fazekasok három munkaszakaszára irányult: 1. az agyag kibányászása, edényformálásra való előkészítése, 2. a különböző edényfajták készítése, a nyersedények szárítása, öntése és festése, 3. az edények mázolása, égetése és értékesítése. Az első tanulmányozását Zsemlyei, a másodikat Vöő, a harmadikat én választottam.

2. Kérdőívünket – ügyelve a fölösleges átfedések, ismétlések elkerülésére – a következő teljességre törekvő munka alapján állítottuk össze: MÁRTON GYULA, *A zilahi fazekasmesterség*. Dolgozatok a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből. 18. sz. Kolozsvár, 1948; szótári része*, A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945–1955* című kiadványban jelent meg [Kolozsvár]. 1956. 393–444. És felhasználtuk IMRE SAMU *A kolozsvári fazekasság műszókincse* (Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1940–41. 47–118 és kny.) című dolgozat is. Munkánk megszerkesztendő szótári részében természetesen majd az idézett művek adatait is forrásjelzettel besoroljuk.

Saját kérdőíveim – az utólagos kiegészítésekkel – 240 kérdést tartalmazott. Mutatóba: Mi a neve annak, amiben az edényeket kiégetik? A válaszok ezek voltak: *katlan* (főváltozat), *kemence, püstő* (csak Réven!), *kuptor, hornya*. Csatlakozó további kérdések: Ki építi és miből? Milyen a belseje? Hány edény fér bele? stb. Más példa az edények értékesítésével kapcsolatban: Hogyan történik az edények eladása? Mikor és hol szoktak árulni? Melyek a legkelendőbb edények? stb. – Az edények festékkel, színes mázzal való be-

szórására/behintésére milyen eszközt használnak? kérdés után gyűjtőlapomra eleinte csak a *cirokcsomó* megnevezés került. Majd emellé rendre a következők sorakoztak: *bojtorján, csúsza* (’kukoricacsutka’), *ecset*: *serte, élesmosó, gyökérrázó, kalán, pemzli, penzli*: *pamacs, pincus, rázókefe, rázópenete, üvegmosó.* (Az ecset persze más díszítőelemek festésére is szolgált.) Egy fazekasmester meg azt mondta, hogy ő tollseprűvel vagy az ujjával szokta hinteni a festéket. Adatközlőink a beszórásra alkalmazott szakmabeli szóként általában *rázó*-nak nevezték, amely tehát összefoglaló, közös nevük volt; a velük díszített edény neve *rázott tál*, *rázott tányér* stb.

Kérdőívünket sokszor kellett kiegészíteni, mivel gyűjtés közben gyarapodtak a munkamozzanatokkal, -eszközökkel és egyebekkel kapcsolatos ismereteink. Így például az edényégetéshez használt fafajták esetében, amelyek rendeltetésük szerint lehettek: 1. az edények lassú melegítésére, 2. hevítésére, izzításásra, 3. a rájuk rakódott korom leégetésére való fák – szófoldrajzilag és jelentéstanilag változatos elnevezései: 1. *darabosfa, melegítő(fa), vontató(fa), feketítő,* 2. *beeresztő(fa), dugaló(fa), üszkölőfa, veresítő, tüzelőfa,* 3. *langaló(fa), langalósfa, langaltató(fa), langfa, szálkafa, tűzfelhajtószálka, tisztító, fényesítőfa, csapató, cándra(fa), cándura*. Vagy eleinte azt sem tudtuk, hogy számos edény említésekor az általános megnevezésük mögött rendeltetésük és formájuk szerint olyan sokféleség lehet. Azután erre is kellően figyeltünk. E tekintetben különösen tanulságos, hogy gyűjtésünk során Vöő István a korsófajtáknak hatvannál többféle jelzős elnevezését jegyezte le; ezek a korsó jellemző formáját, részét, méretét, használatát, készítési helyét stb. emelik ki. Néhány kiragadott példa: *bugyogós korsó, hólyagos korsó* (’bő hasú korsó’), *kantakorsó, tornyos korsó, üvegszájú korsó, medvefejű korsó, csecses korsó, zörgős korsó, rostélyos korsó, dugós korsó*: *csubánka, számos korsó: nagykorsó, vizeskorsó, butykos korsó, csepegetett korsó* (’festett korsó’)*, feketekorsó, parasztkorsó, korondi korsó, garibaldi korsó* (Zilahon készített korsó) stb. (VÖŐ ISTVÁN, Korsó-elnevezések az RNK-beli fazekasság magyar szakszókincsében. *NyIrK.* VIII [1964], 93–6).

3. Gyűjtésünk során nagyon sok olyan ismeretet is szereztünk, amely arra vonatkozott, hogy a fazekasok munkája, eszközei, készítményei, ékítő munkái stb. miként változtak az idők folyamán. Arról is tájékoztattak, hogy régen hány fazekas volt az illető helységben, melyik falu- vagy városrészben laktak (többen is említettek Fazekas utcanevet); beszéltek arról, hogy a mesterségükhöz milyen szokás, játék fűződött, felidézve pl. a fazekasok névnapi és újévi köszöntésekor szokásos „edénytörést”; szóltak az egykori Fazekas

Társulatokról, a kutatott helység más népi mesterségeiről; no meg arról is, hogy őket tájiasan, illetve tréfásan vagy gúnyosan minek nevezik (csupros, cserepes, sárgyilkos, focsos ['híg agyagos'], „amit szégyell mindenki" stb.).

4. Gyűjtésünk előkészítése céljából rendszeresen közös hangtani lejegyzési gyakorlatot végeztünk. Összedolgozásunk a gyűjtés során is nagyon hasznosnak bizonyult minden fölvetődő szakmai kérdés megoldásában. A kutatópontok kijelölésében, munkánk elkezdésében Márton Gyula, Szabó T. Attila, valamint ifj. Kós Károly volt segítségünkre. Tanszékvezetőnk, Márton Gyula professzor végig figyelemmel kísérte és támogatta gyűjtőmunkánkat. Kutatópontjaink hálózata eleinte csak fontosabb fazekasközpontokra terjedt ki, majd tovább bővült Moldvától kezdve Székelyföldön és Közép-Erdélyen át egészen Máramaros és Szatmár vidékéig. Azt mondhatjuk, hogy a fazekasmesterséget általában az idősek és a középkorúak folytatták, illetve éltették még, a fiatalok – kevés kivétellel – más foglalkozást választottak.

Elsőként a következő helyeken gyűjtöttünk: Désháza, Makfalva, Szolokma, Küsmöd és Korond. A szerzett tapasztalatokat, tanulságokat – melyeket azután nagyon jól és eredményesen hasznosíthattunk –, így foglalhattuk össze. Az említett kutatópontokon ilyen különbségeket találtunk: Désházán a fazekasság művelésének kezdetleges módjával ismerkedtünk meg. A mestereknek nagyon egyszerű szerszámaik voltak, és csak kevésféle edényt készítettek, pl.: fazék, tál, tángyér, kancsó, csupor, kanta. Lényegében hasonló jellemezte a makfalvi fazekasmesterséget is, bár ott többféle munkaeszközt használtak és többféle edényt állítottak elő. Küsmödön, ahol régen virágzó fazekasság volt, ott jártunkkor már senki sem űzte e mesterséget. Értesülésünk szerint az utolsó fazekas 1941-ben halt meg. Hozzátartozói megmutatták néhány megmaradt szerszámát és készítményét; ezek elnevezését, pl. *csicsös korsó*, lejegyeztük, fényképeket és vázlatokat készítettünk róluk. Az, hogy volt piros és fehér *küsmődi* (!) *tángyér*, meg hogy a *fényesítőfa* névváltozatot Küsmödön is használták, korondi gyűjtésünkkor derült ki. (Az említett elnevezés Korondon kívül máshol nem fordul elő.) Szolokmán egykor szintén fejlett fazekasság volt, gyűjtésünk idején azonban már csak egyetlen mester folytatta, de az is főleg dísztárgyakat készített. (A küsmödi, szolokmai és több hasonló állapottal kapcsolatban mondták a fazekasok, hogy „a pléedény ette meg vagy eszi meg a mijénket, a cserépedényt.") Szolokmán és Korondon nyersanyagul nemcsak az agyagot használták, hanem a palát is. Korondon, az erdélyi fazekasság központjában, sokféle munkaeszközzel sokfajta edényt készítettek, meg dísztárgyakat is.

Ott agyagedény-üzem is működött. Így a fazekasok megismerhették a fejlettebb gyári technikát. Némelyek azonban a mesterségüket még mindig kezdetleges fokon űzték: csak mázolatlan, úgynevezett korondi edényeket készítettek. Első gyűjtésünk alkalmával az egyénileg, házilag folytatott fazekasságot tanulmányoztuk. Későbbi tervünkben szerepelt annak vizsgálata, hogy a gyáripar miként hat a kézműves népi fazekasmesterség gyakorlására, s ez miképp tükröződik a szakszókincsben. Ezzel kapcsolatban: pl. Korondon az edénynek való agyagdarabot *gojó*-nak nevezték (*fazékgojó, kossógojó, csiporgolyó, pulickafőzőgojó*), – az agyagot *gojózzák.* Ugyanakkor utaltak arra is, hogy „csak a gyárban mondják inkább: *rög, rögöl, rögölés*". Vagy: Csíkdánfalván a fekete edényt csak a szövetkezetben tudják fényezni – mondták. De nyilván annak kutatása is tanulságos, hogy a régi, eredeti módon otthon folytatott mesterség gyakorlatából és szakszavaiból mit hasznosítanak, illetve mit használnak az edénygyár munkásai.

5. A helyszíni gyűjtést 1959 nyarán kezdtük és 1966 őszéig 34 kutatóponton fejeztük be. Ezek felsorolását azért is fontosnak tartjuk, mert így megmaradhat, hogy az említett időben hol volt fazekasság. Íme tehát a helységek neve betűrendben: Alsójára (Iara), Bánffyhunyad (Huedin), Bereck (Breţcu), Csíkdánfalva (Dăneşti), Dés (Dej), Désháza (Deja), Felsőbánya (Baia Sprie), Frumósza (Frumoasa), Gorzafalva (Gorzeşti), Korond (Corund), Kukujec (Cucuieţi), Küsmöd (Cuşmed), Lápos (Târgu-Lăpuş), Lészped (Lespezi), Magyarhermány (Herculian), Makfalva (Ghindari), Margitta (Marghita), Misztótfalu (Tăuţii-Măgheräuş), Nagyajta (Aita Mare), Nagybánya (Baia Mare), Nagykároly (Carei), Nagyvárad (Oradea), Pusztina (Pustina), Retteg (Reteag), Rév (Vadu Crişului), Szamosújvár (Gherla), Szatmár (Satu Mare), Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc), Szilágysomlyó (Şimileu Silvaniei), Szolokma (Solocma), Tasnád (Tăşnad), Torda (Turda), Vámfalu (Vama), Zilah (Zalău). Ezek közül pl. Bereckben, Nagyajtán, Szolokmán, Tordán, Nagykárolyban, Tasnádon már csak egy vagy két-három fazekas dolgozott, e mesterség tehát kihalóban volt. Így ezeken a helyeken – másokhoz viszonyítva – jóval kevesebb anyagot gyűjthettünk. Magyarhermányban pedig az adatközlők, akik foglalkozásukat elég rég félbehagyták, emlékezetből magyarázgattak, feleltek a kérdéseinkre.

Az adatközlők kiválasztásában a nyelvjáráskutatásból ismert követelmények mellett fontosnak tartottuk, hogy az illető fazekas lehetőleg olyan családból származzék, amelyben a mesterség nemzedékről nemzedékre öröklődött. Sokszor az adatközlőink kérdezés nélkül mondták: az apja, a

nagyapja, az ősei is mind fazekasok voltak: „Itt (Korondon) ez a mesterség most is apáról fiúra marad”. Három részre osztott munkánk három kérdőívét rendszerint ugyanazon mestertől kérdeztük ki; a kapott válaszokat legtöbbször a jelenlevő hozzáértő feleség meg más családtag is megerősítette, és sokszor valamivel kiegészítette. (Az edények festését, mázolását például az asszonyok szokták végezni.) Persze arra törekedtünk, hogy – ahol és amikor lehetett – kérdőívünket akár három-négy mestertől is kikérdezzük, főleg a fontosabb részekből, valamint a kérdéses szakszók köréből. Az anyaggyűjtésben alkalmazott módszereink lényegében megegyeztek a nyelvjáráskutatás módszereivel. Az adatokat általában indirekt kérdezéssel meg rámutatással példamondatokba ágyazódva gyűjtöttük. A munkafolyamatokat (agyagfeldolgozás, korongolás, égetés stb.) igyekeztünk minél jobban megfigyelni és lejegyezni. A fontosabb munkaeszközökről, edényekről és egyebekről is sok vázlatot, fényképfelvételt készítettünk; magnetofonnal hangfelvételeket is rögzítettünk.

6. Különösen fontosnak tartottuk a következő öt moldvai, Bákó megyei csángó kutatóponton való gyűjtésünket: Frumósza, Gorzafalva, Kukujec, Lészped, Pusztina. A gyűjtött adatanyag arról tanúskodik, hogy a román nyelvi hatás az ottani fazekasság szókincsét is számottevően befolyásolta, de nem meghatározó mértékben. (Az átvett szavak megfelelőit frumószai román fazekasmesterektől igyekeztünk lejegyezni.) Íme néhány kölcsönszó átírásban: *resnice ~ risnyica* ’mázőrlő(kő)’ (r. szakny. râşniță [az *n* jésített] ’ua.’); a r. szakny. *alergătoare* ’a mázőrlő forgóköve’ a csángó fazekasok nyelvébe hasonló alakban és jelentésben került át. Egyes kölcsönszavakból származék és összetétel formálódott: *felbesikádzik* ’felhólyagzik (a máz az edényen)’ (vö. r. *băşică* ’hólyag, buborék’), *megdrédzsel* ’eldolgoz, eltüntet (égetéskor a mázas edényen keletkezett foltot)’ (vö. r. *drege* ’kijavít, helyrehoz’), *ulukacska* ’a mázőrlő csatornája, leflolyója’ (vö. r. *uluc* ’csatorna’); *fluturikamáz* ’finomabb, korpaszerű máz’ (r. szakny. *fluturica* ’ua.’). Jellemzőként fordult elő az ilyen páros vagy ennél több névváltozat, szinonima használata: *ábor: páro* ’az edényből, nyers fából kiszálló gőz’ (r. szakny. *abor* ’ua.’), *kuptor: katlan* (r. cuptor ’kemence’), *mëksztropil: mëkszëntel* (művészien szép!) ’edényre festéket, színes mázat ráz’ (r. szakny. *stropeşte* [3. szem.], ’ua.’; vö. *stropi* ’preckel, meghint, befröcsköl’), *olar ~ volar*: *fazekas* (r. szakny. *olar ~ volar* ’ua.’), *zsumálc ~ zsumác: máz* (r. szakny. *jumalț* ’ua.’; közny. *smalț*), valamint *felbesikádzk: mekhoborcsosodik: hobos marad: varas lesz* (égetéskor az edény máza); *alergătoare: fesőkő: sürülőkő*

(’forgókő’), *zăcătoare: alsókő: ülőkő*. (Ez utóbbi átvételekre l. előbb is.) Gyűjtött anyagunkban csak a *bóc* (’agyagcsomó/darab’; r. szakny. *boţ* ’ua.’) olyan átvétel, amelynek szócsaládja fejlődött. Származékai: *bócocska, bócol, bócolás, bócolatlan, bócolt;* származékos összetételek: *felbócol, megbócol, összebócol;* szókapcsolatos kifejezések: *bócba/bócot csál* (csinál), *felhúzza a bócot* (felfelé formálja a korongon), *veri bócba* (az agyagot).

A csángó fazekasok terminológiájának jelentős része román eredetű. Értékelésük külön vizsgálatot igényel: milyen szakszókat vettek át szükségből és más okból? melyeket használnak fő- vagy mellékváltozatként, esetleg csak kivételként? melyek fordulnak elő Erdélyben is nyelvjárási, illetve szakmabeli szóként? – gondoljunk pl. a *resnicé*-re, *kuptor*-ra, *kocsorbá*-ra (’szénvonó’). És jó volna tudni azt is, hogy a csángók szakszókincséből mik kerültek be a román fazekasok nyelvhasználatába.

Végül hadd említsem, hogy moldvai gyűjtő utunk egyik helységében a hatalom őre nyomon követte minden lépésünket.

7. Nagyon figyeltünk az adatközlőknek a régi, a nyelvjárási, az idegen szóhasználatra vonatkozó számtalan megjegyzésére. Ilyenekre mint: *a katlan belvilágának úgy mondtuk, a katlan kebele* (Székelyudvarhely, 78 éves adatközlő); *darabos gelét* (’más’): *stájer gelét, a rígiek monták így* (Tasnád); *pesztelka: surc, az öregek monták így* (’munkakötény’) (r. szakny. *pestelcă* ’ua’; vö. ném. schurz ’kötény’, Gorzafalva); *agyagas kötény, régebben surcnak monták* (Torda); *pincusnak mongyuk [az ecsetet], a városijak penzlinek* (Désháza); *máz: litárge, rományul van mondva* (Szamosújvár); *candra, az románosan van má, de inkáb szálkofa* (Bereck); *ennek a mesterségnek sok picigussa* (’csínja-bínja, fortélya’) *van* (Misztótfalu; az adatközlő szerint a *picigus* román eredetű; erről l. NyIrK. VIII [1964], 103). Volt, aki szerint a *katlan* és *kemence* névváltozatok közül az előbbit „ősiesen” mondják, más „parasztosan” szólásnak minősítette. Az is előfordult, hogy valaki a *csésze*: *finyzsija* szópárból a másodikat idegennek jelezte.

8. Távlati tervünkben szerepelt az is, hogy – amennyire lehetséges – összegyűjtsük és hasznosítsuk a fazekasmesterségre vonatkozó levéltári és más forrásokbeli anyagot is. Példaként említhetem: a Zilahi Történeti Múzeumban őrzött zilahi fazekascéhnek 1772–1869-ből fennmaradt irataiból olyan szakszókat is kijegyeztem, amelyek fél évszázaddal később, a Márton Gyula közölte – már idézett – teljességre törekvő műszótárban nem fordulnak elő, mert addig a céh megszűnésével és egyéb okból kivesztek; legföljebb a múlt emlékeiként maradtak meg. Ilyenek az *agyagfölddíj, látómester,*

remekkemence, geléthordó (’szegődött mázhordó’), *abáló* (’abálásra való edény’), *fedeleskorsó* (’fedővel ellátott korsó’) stb. – Megjegyzem: *A zilahi fazekasmesterség régi szakszókincséből* című közleményem (NyIrK. XIX. [1975], 85–94) adatait az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* felhasználta, illetve felhasználja.

Más történeti példa: a Zsemlyei János gyűjtötte fazekasanyagban van egy – általa lemásolt – úgynevezett vándorlókönyv, amely 1834-ben Felsőbányán készült egy Lőrincz György nevű fazekaslegény részére; ebben a könyvben több céhnek van pontos, értékelő rövid bejegyzése a náluk szolgált vándorló fazekaslegény munkájáról és viselkedéséről. A Zsemlyei anyaga őrzi gyűjtőjének ezt a másolatát is, amelynek eredetije Bereckben 1866-ban kelt. Címzése: A Beretzk Városi Fazakas Társaság fel ügyelőségétől a Kézdy Vásárhely Várossa Tisztelt Fazakas czéhja [!] Elől Űlősségéhez! A levél a „Czéh mester – Atya mester – látó mester” elhalása miatti gondokról és azok megszűnéséről tudósít.

9. Úgy terveztük, hogy a gyűjtés befejezése után kiegészítő és ellenőrző gyűjtést fogunk végezni. A teljes anyag összefoglaló feldolgozása munkánk utolsó szakasza lett volna ilyen elgondolás, illetve, célkitűzés szerint: monográfiánk első része a fazekasmesterség leírását tartalmazza, vidékenként rámutatva a hasonlóságokra meg a különbségekre, sajátosságokra. A második rész a szakszótárt foglalja magába a jelentést megvilágító példamondatokkal, természetesen az adatok gyűjtési helyének feltüntetésével, jelezve a kölcsönszókat, tájszókat stb. E műszótár tehát több lesz puszta adatközlésnél, egyszerű felsorolásnál. A harmadik részben következik a kérdőívvel, passzív megfigyeléssel és hangfelvétellel gyűjtött anyag egészének nyelvészeti elemzése ezekre a kérdésekre összpontosítva: a hazai fazekasság magyar szakszókincsének legfontosabb, legjellegzetesebb vonásai, a nyelvjárásokkal kapcsolatos viszonya (pl. milyen tájszók fordulnak elő benne?), idegen eredetű elemei, a köznyelvi szavaknak milyen új jelentésárnyalatai jöttek létre benne? milyen tulajdonképpeni szakszókat tartalmaz? s ezek területi elterjedése és határa stb. E kérdéseket, szempontokat már a gyűjtésünk során szem előtt tartottuk annak tudatában, hogy anyagunk nyelvészeti, néprajzi és művelődéstörténeti tekintetben is értékesíthető legyen. Az összegző fejezetben ismertetjük a gyűjtés előkészítését, lefolyását, tapasztalatait és tanulságait. Kiegészítésképpen számos rajz, vázlat, fénykép- és szövegfelvétel fogja szemléltetni a fazekasság különböző munkafolyamatait, -eszközeit, készítményeit stb.

10. Eredeti tervünket sajnos csak részben tudtuk megvalósítani, mivel több más tanszéki meg egyéni tudományos munkára kellett áttérnünk, köztük nagyszabásúra és hosszútávúra is. Szólunk arról is, hogy a hazai fazekasság magyar szakszókincsével foglalkozó tanulmányaink, cikkeink címei megtalálhatók a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* Repertóriumában (XX [1976]/2. és XLI [1997]/1.).

A kutatópontok közül Gorzafalván, Nagyajtán, Alsójárában, Magyarláposon, Szilágysomlyón, Nagyváradon stb. az egyik legfontosabb munkaeszközről, a fazekaskorongról és az egyik legnehezebb műveletről, a korsókészítésről rögzített fölvétel olvasható Vöő István Magyar Nyelvjárási Szövegek című didaktikai célú gyűjteményében. (A Babeş–Bolyai Tudományegyetem 1970-es kiadása.) Befejezésül onnan idézzük a korsókészítésről fölvett gorzafalvi szöveget részint átírásban. (A románból átvett szavakat csillag jelzi.) – *Mëkcsinájuk a bócot** (agyagdarabot), *fölüsük a koronra, a korsót lenyomjuk, lenyomjuk, kilikajszuk, fölhujzuk csőbe, nyomjuk ki a hasát. A korsót csinájjuk kétféleképpen: különy nyakval s ëccëribe s kétféleképpen, hocs csász* (csinálsz) *nyakat különn. S amijutám mëktëritëted a szádat, ragasztod oda aszt a nyakat, a szádáccoval* (szádát szoval). *Más csinája úty, hogy ëccëribül csájja, mikor fëlhuszta a... vastakságot, a szádánál, hogy lëgyën mibül mëglëgyën az a nyak. Ha úgy akarjuk, fület tëgyünk, akkor neki vagyon ëc szirma** (drót). *Annak a szirmának csállunk ëty támpont* (rongycsomó egy S alakú drót végén, amellyel a szűknyakú edények hasát gömbölyítik), *nyúccsuk bé a szádán, hoty tuggyuk od belöl, alatt a hasára rëjaragasztani, ne tojpaggyon bé. Elhaggyuk, leszálunk, fűl nélkül mëkszikkatt, mëgerősödik annyira, hogy rëa tuggyuk tenni alul a fűlit, alul* (Gorzafalva, 1962. Gergely András, 45 éves. – Gyűjtötte és lejegyezte Vöő István.)

Kristóné Fábián Ilona
(Szeged)

Regionális köznyelviség – standard – norma[1]

1.1. Dinamikus standard, változó norma. A hagyományos leíró nyelvtan olyan, viszonylag hosszabb ideje elfogadott alakokat foglal rendszerbe, amelyektől eltérő formákról legföljebb apró betűvel szedve, külön szól, és mint létező, de nem szabályos, nem tipikus, nem rendszerszerű, ritka jelenséget említi őket.

DEME szerint a nemzeti nyelvnek „részlegtípusai" felett van egy „fő típusa", „amely átfogja … a részlegtípusokat, s úgy áll felettük, mint a nyelvhasználatnak központi rétege, ideális formája. Ezt a helyzetet foglalja el a nemzeti irodalmi nyelv, és beszélt változata, az igényes köznyelv" (DEME 1984: 159). Tehát a leíró nyelvtanban a rendszertől eltérő alakok „részlegtípusok"-ba tartoznak, a leíró nyelvtan a „fő típus" leírására hivatott.

WACHA a standard és a norma viszonyát elemzi: „a standard is egyfajta eszmény vagy minta alapján jön létre; a norma a használati szokásokra, a standardra épül, ebből vonatik el" (WACHA 1994: 32). Máshol a standard szót kikerülve írja, hogy „Magam is az irodalmi és köznyelvet tartom »a« nyelvi normának" (uo. 33). Itt vetődik föl a kérdés, hogy a köznyelv milyen viszonyban van a standarddal, az mennyire tartalmazza emezt.

Mai nyelvismeretünk olyan – főleg élőnyelvi, de írásban is gyakran előforduló – ingadozásokat konstatálhat, amelyeket – most minősítés nélkül – létező alakoknak kell elfogadnunk, legalábbis rögzítenünk. A beszélők repertoárja sok változatot tartalmazhat, ebből következik, hogy ingadozó is lehet a használat, ha a készletből nem mindig a szituációnak megfelelő eszközt, nyelvi jelet használja a megnyilatkozó.

Ebből következően a norma nem statikus az időben, és nem is egylényegű, hiszen külön normái vannak a különböző regionális és egyéb lektusoknak, és napjainkban ezek között is mind nagyobb az átjárhatóság. Ez azért történik, mert a standard és a köznyelv *dinamikus*, és ezzel együtt lassan a norma is átalakul. A *nagytakarít* ige például néhány évvel ezelőtt még a magyar nyelvi rendszer tipikus igealkotási módjától távol álló, ritkább

[1] A tanulmány az OTKA T35154 sz. pályázathoz kapcsolódik.

alaknak minősült. Példaként említhetem a NyKk. (I: 734) *gyomirt* szócikkét, de a kötet később kifejti, hogy a *gyorsír* „meghonosodott …, szükséges, hasznos, elfogadható" (ld. még: uo. 979–980). Ma pedig a nyelvművelő tévéműsor nyelvésze által példaként említett mondatban fordult elő hasonló szerkesztés (ld. Duna TV. 2005. 06. 17. *Nyelvőrség* c. műsor). Maga a NyKk. is dinamizmusról tanúskodik, amikor e nyelvi forma részletes elemzésében (uo. 979–980) ezt írja: „Ma [1980!] már az ilyen elvonással keletkezett igék számát százra tehetjük", és ez a „… szóalkotásmód kezd erősen meghonosodni" (uo.), de „ne használjuk az elavultakat [?] és a még teljesen ötletszerű vagy erőszakolt szokatlan alakokat…: *gyomirt,* … *népművel*" (uo.). Tehát a szócikk írója is mozgásban lévőnek tartja az alakulatokat, a formát, azaz a nyelvhasználatot. Az ilyen, elvonással létrehozott igéket talán azért termelhette ki a nyelvhasználat, mert kényelmesebb kimondani az összetett szót (*gyomirt*), mint egy szószerkezetet (*gyomot irt*), és tudjuk, a nyelv sokszor változik az ökonómia miatt az egyszerűsítés irányában. Hasonló példák sora közül egy: *védőoltani* (2005. 07. 10. Kossuth Rádió. 14.20 óra).

1.2. A norma és a nyelvművelés vitája. A fenti, változóban lévő formákat a nyelvművelés tehát elismeri, nem vitatja, csak javasol bizonyos használati eljárást. A lassan, de állandóan változó normát tükrözi egy, főiskolai hallgatók körében végzett fölmérésem, illetve tükrözik annak eredményei. Tanulmányom egyik célja ennek bemutatása, másik pedig, hogy rámutassak a kérdőíves fölmérés néhány anomáliájára, arra, hogy miként mond ellent több adatközlő saját kérdőívén belül önmaga válaszainak (l. 2.3.).

Visszatérve a normatívnak mondott nyelvtani alakokhoz: azért használnak a beszélők ún. helytelen formát, mert 1. nem ismerik a normatív formát, vagy 2. nem csak azt ismerik, vagy 3. számukra az is ugyanúgy normatív. A normától való eltérés tehát több irányból táplálkozhat: a norma nem ismerete, a regionális forma ismerete, a norma és a regionális alak együttes tudása, pongyolaság, azaz a repertoárból való „téves" választás.

„A jólformáltság nem lehet a beszélőknek a helyességre vonatkozó »naiv« ítéletei fölött álló valami" – írja CSERESNYÉSI (2004: 3). Ez a sarkos és képtelen állítás azt mondja, hogy egy évszázadok óta tudatosan (is) alakított és idővel kodifikált nyelv normája naiv ítéletek puszta leképezése. Milyen lehet a normatív alak? A viszonylagosság, a gyakoriság, az elterjedtség, a megőrzési és a nyelvtervezési törekvések (l. oktatás, nyelvművelés, kodifikálás) döntik el egy dinamikus állapot lezajlása közben és után. Ez olyan mértékben változik, amilyen mértékben az alak az elfogadhatóság és a megérthe-

tőség szintjén marad, illetve amilyen mértékben a társadalom elfogadja. Ha a társadalmi törekvés, az oktatás, a személyes presztízs okok hatékonyan működnek, akkor a nyelvi normának mint ideálnak irányító, befolyásoló hatásúnak kell lennie.

De helytelen lehet-e egy nyelvi forma? GOMBOCZ ZOLTÁN szerint „Helyes az a nyelvi kifejezés, amely egy közösség szokásával megegyezik, helytelen az, ami vele ellentétben áll" (CSERESNYÉSI 2004: 9). A két fenti idézet rímel egymással, nyelvünk történeti változásai is ezeket látszanak alátámasztani, mégsem lehet nyelvi alakokról azt mondani, hogy helyesek, csak azért, mert a nyelvközösség bizonyos arányának bizonyos nyelvhasználatában azokat megtaláljuk, illetve bizonyos naiv véleményformálók bizonyos körülmények között azt az *x* alakot használják.

És most értünk el ahhoz a ponthoz, ahol a különféle, a nyelvművelést tűzzel-vassal-füstölővel irtani szándékozók talán elgondolkodhatnának azon (nem föltétlenül muszáj a *Magyar Nyelvőr*t olvasni; l. CSERESNYÉSI 2004: 99), hogy ha a nyelvünk történetében egységesítő, normativizálásra törekvő korok sora nem lett volna, akkor ők sem (és más sem) tudnának úgy helyesen írni, mint ma, vagy nem úgy és nem akkor alakult volna ki nemzeti nyelvünk, ahogyan kialakult. Sőt népünket körülvevő európai országok tudományának, fejlettségének, iparának, társadalmi harcainak, polgári fejlődésének, művészeteinek sem tudtunk volna megfelelni azok nélkül a szaktudományos viták és polémiák nélkül, amelyeket a 18–19. században a magyar kultúra fejlesztéséért, fejlődéséért, nemzetivé tételéért tettek. Tehát voltak tudatos nyelvtervezők, akik arra felé irányították anyanyelvünket, amerre célszerű volt. Sem CSERESNYÉSInek (CSERESNYÉSI 2004: 3), sem GOMBOCZnak (CSERESNYÉSI 2004: 9) nem lehet tételesen igaza. Mert sem a naiv ítélők (CSERESNYÉSI 2004: 3), sem a közösség egy részének szokása nem lehetnek zsinórmérce egy normatív köznyelvvel rendelkező nyelv esetében a 21. században. A *nyelvi norma felé való törekvés* mindig is a társadalmi alcsoportok olyan szokása volt, amit nem hagyhatunk figyelmen kívül.

Egyoldalú megközelítés CSERESNYÉSI következő megállapítása: „A magyar köztudatban (kiemelés tőlem: K. F. I.) a »nyelvész« ma is elsősorban a nyelvhelyesség letéteményese és őre, a nyelvművelés pedig a magyar nyelvtudomány egyik központi területe" (2004: 100). Honnan tudja a szerző, hogy a köztudat mit tud a nyelvészről? Ha végzett ilyen fölmérést, akkor azt ismertetnie kellene, ha pedig nem, akkor a fenti megállapítás merő kitaláció. Maga az az irányzat is, amelyik a nyelvművelés ellenzője, terjeszti a fönteb-

bi téves fölfogást a nyelvészekről. Ugyanakkor ez az irányzat használ tudományhoz méltatlan jelzőket és minősítéseket: „közönséges sarlatánok”, „diktátorok” és „hályogkovácsok” (uo.). A könyv szerzőjével ellentétben a nyelvművelés képviselői nem szoktak „gyakran sértő retorikával és »magas lóról« kioktatni magyar beszélőket” (uo.).; én legalábbis sem szakmunkákban, sem médiában nem találkoztam érdeklődő, „naiv” embereket kioktató hangnemű megnyilvánulásokkal, ellenkezőleg: a másként beszélőket nem szokásuk „nem túl szerencsés, olykor pökhendi hangnemben” (uo.) megszólítani, hanem mindig elmagyarázzák a nyelvi alak, a szerkezet nyelv- vagy kultúrtörténeti hátterét, ezután javasolnak valamilyen formulát. A bizonyítványt éppen maguk állítják ki magukról a fentebb idézett nem-nyelvművelők, akik az idézett jelzőket és minősítéseket leírták.

2.1. A felmérés. Olyan kérdőívet állítottam össze III. évfolyamos, magyar szakos hallgatóknak, amelyben vegyesen szerepelnek nyelvjárási, regionális köznyelvi és köznyelvi alakok és alakpárok.

1.ábra: A teljes fölmérés 20–20 hallgatóval.

	Használat helye							
	városi hallgatók (20 fő)				**falusi hallgatók (20 fő)**			
	otthon	kortársakkal	nyilvánosan	nem használja	otthon	kortársakkal	nyilvánosan	nem használja
Nől	2	0	1	18	10	2	3	8
Ez mellett	3	2	3	14	3	2	5	13
Ideadnád?	5	5	15	0	6	6	15	1
Légy szíves, add ide!	1	2	19	0	3	2	20	0
Mink	4	2	1	14	5	3	1	15
Őtet	2	0	0	18	1	0	0	20
Tízes	0	0	4	14	2	0	0	17
Nincsen	2	2	17	3	2	2	13	4
Mék	5	2	0	15	3	4	0	15
Utánna	6	1	6	8	5	3	6	8
Gyün	5	1	0	15	3	4	2	12
Tizes	2	2	17	1	2	1	19	0
Sima	0	2	4	14	2	2	1	15

Okossan	2	2	1	17	1	2	2	14
A betegeknek van TAJ-száma.	2	3	10	7	1	0	11	6
Milió	2	3	12	6	1	1	15	2
Eszek	4	3	16	1	4	3	12	3
Max. ’maximum’	11	13	9	0	4	7	8	4
Mer 'mert'	13	15	0	2	9	7	6	4
Millió	1	1	12	9	2	2	5	11
Eszem (ige)	0	0	13	5	2	3	14	4
A betegeknek van TAJ-számuk.	2	2	17	2	2	2	9	6
Sima	0	1	16	3	2	1	14	4
Elejin	2	1	0	18	2	3	6	13
Azér 'azért'	11	12	5	4	0	3	1	11
De viszont	3	4	12	3	6	5	2	9
Ződ 'zöld'	5	1	1	15	7	5	4	13
Pogrammot	1	0	0	17	0	0	0	14
Összesen	**96**	**82**	**211**	**243**	**90**	**75**	**194**	**246**

A legkülönfélébb alakok használatát természetesen nem szándékoztam egymással összevetni. Azt kívántam viszont elérni, hogy az egymással párban álló nyelvjárási vagy regionális köznyelvi és a normatív formák egymástól távol essenek, és ezáltal a változatok közüli választás valóban az ösztönös nyelvhasználatot tükrözze. Nem is adtam túl sok időt a megoldáshoz (a beikszeléshez), hogy a bejelölés ne hosszasabb döntés eredménye legyen. A fenti, a teljes kérdőívet húsz falusi és harminchárom városi származású hallgató töltötte ki. Végül azonban az összevetés arányossága miatt 20 falusi és 20 városi származású hallgató válaszait értékeltem (véletlenszerű kiválasztással), és csak 11 feladatot vizsgáltam (l. 2. ábra). Az egy sorban szereplő alakok összege 40-nél több lehet, mert egy kérdésre több választ is lehetett adni: az adott kifejezést otthon is, kortársakkal is, és nyilvánosan is használhatja a hallgató.

2. ábra: A 20–20 hallgató válaszai.

	Használat helye							
	városi hallgatók				**falusi hallgatók**			
	otthon	kortársakkal	nyilvánosan	nem használja	otthon	kortársakkal	nyilvánosan	nem használja
Ideadnád?	5	5	15	0	6	6	15	1
Légy szíves, add ide!	1	2	19	0	3	2	20	0
Tízes	0	0	4	14	2	0	0	17
Tizes	2	2	17	1	2	1	19	0
A betegeknek van TAJ-száma.	2	3	10	7	1	0	11	6
A betegeknek van TAJ-számuk.	2	2	17	2	2	2	9	6
Milió	2	3	12	6	1	1	15	2
Millió	1	1	12	9	2	2	5	11
Eszek	4	3	16	1	4	3	12	3
Eszem (ige)	0	0	13	5	2	3	14	4
Nincsen	2	2	17	3	2	2	13	4

A 3. ábra összevonva jeleníti meg a válaszokat:

3. ábra: Összesített ábra.

	Használat helye			
	otthon	kortársakkal	nyilvánosan	nem
Ideadnád?	11	11	30	1
Légy szíves, add ide!	4	4	39	0
tízes	2	0	4	31
tizes	4	3	36	1
A betegeknek van TAJ-száma.	3	3	21	13
A betegeknek van TAJ-számuk.	4	4	26	8
milió	3	4	27	8
millió	3	3	17	20
eszek	8	6	28	4
eszem (ige)	2	3	27	9
nincsen	4	4	30	7

2.2. A felmérés eredményei. A városi és a falusi származású hallgatók minden válaszának minden grafikonját helytakarékosság miatt nem tudom közölni. A táblázatokból viszont látható, hogy az otthoni és kortársakkal történő nyelvhasználat relevánsan nem tér el a két csoport esetében. Vannak azonban kiemelhető és elemzendő válaszok. A *tízes* és a *tizes alakpár* közül az előbbi alakot nem használják, vagy alig. Elmondhatjuk tehát, hogy a *tízes* legföljebb nyilvánosan hangzik el, de inkább a helyesen írt forma mutatkozik meg ebben a válaszban. A *tízes* a fölmérés szerint nem nevezhető normatívnak. A két falusi hallgató otthoni nyelvi használata regionális köznyelvi, illetve nyelvjárási alapú lehet (pl. *útat, kútat* jellegű nyelvjárási hátterű hosszú magánhangzós alakok támogatják a hosszú magánhangzós forma használatát).

A következő két ábra az összesített alakok alapján készült diagramokat mutatja be (4–5. ábra).

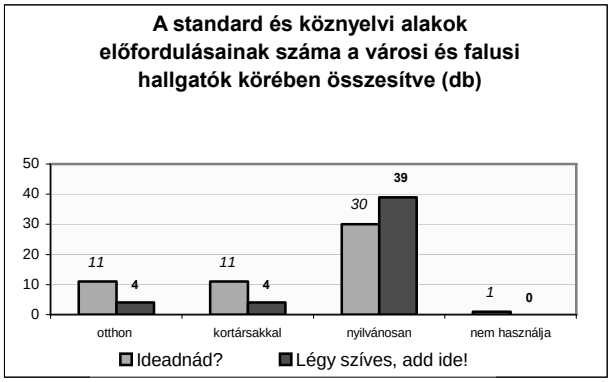

4. ábra

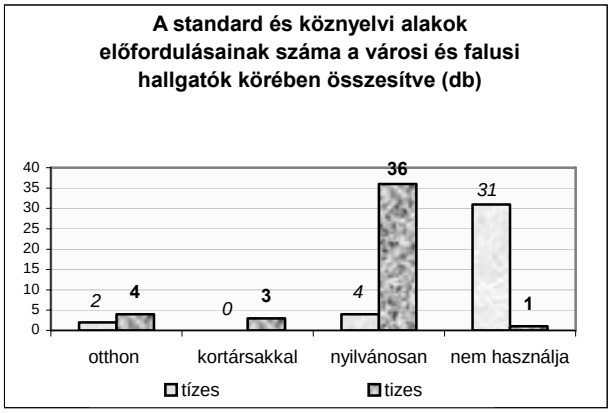

5. ábra

A *Légy szíves, add ide!* udvariasabb formula nyilvánosan használatos. A tizes az összesítésben is mutatja, hogy kiejtésben nem használatos a normatív forma.

A norma komoly ingadozását mutatják *A betegeknek…* mondatpár válaszai (6–7. ábra). A két csoport eredményei alig térnek el egymástól. Érthetetlen viszont, hogy otthon és kortársakkal miért használnák másként az egyeztetett és a nem egyeztetett formát, mint nyilvánosan. Ez a válaszsor tipikusan abba a kategóriába tartozik, amely esetében kijelenthetjük, hogy a kikérdezéses módszer nem megbízható a nyelvhasználati kérdésekben. Hasonló következtetésre juthatunk, ha a milió-millió szópárt elemezzük. Szinte ötletszerű, hogy ha valaki nyilvánosan milliót mond, akkor otthon vagy kortársakkal miért használja másként. A millió nem választása viszont olyan magas számú, hogy normativitása kérdéses, legalábbis a kiejtést illetően, hiszen a Hol használja? kérdés nem a helyesírásra értetődhetett (8. ábra).

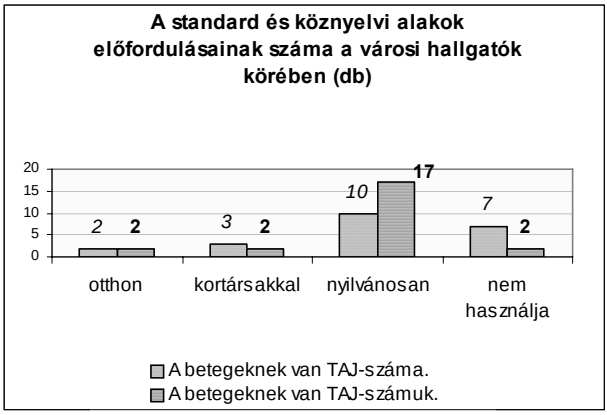

6. ábra

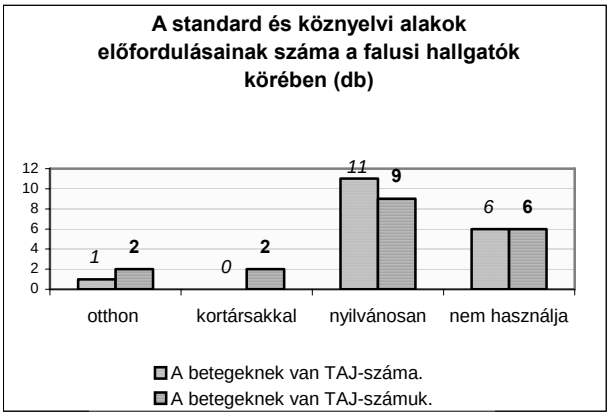

7. ábra

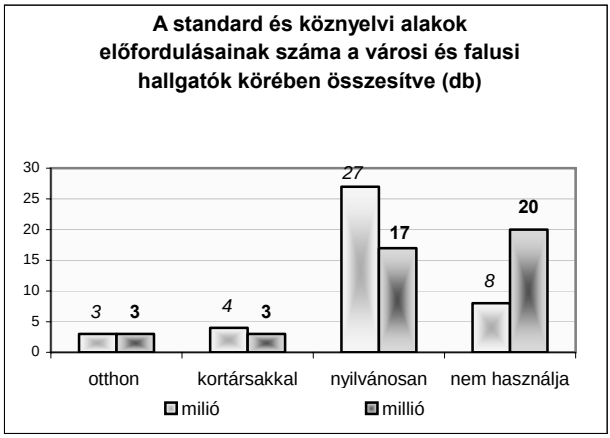

8. ábra

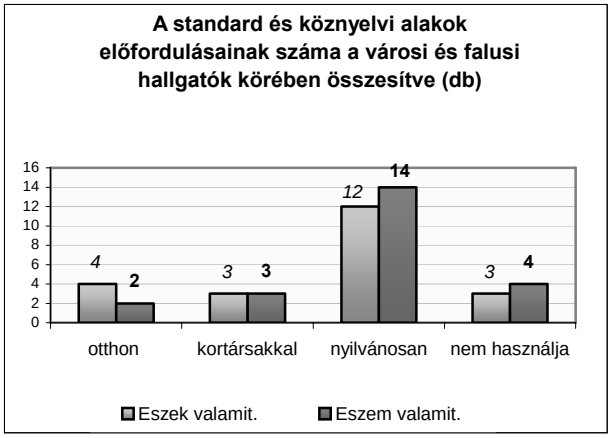

9. ábra

Az *eszek–eszem* állapota esetében a föntebbi táblázat (2. ábra) alapján feltűnő, hogy a falusi származású hallgatók relevánsan többször használják az ikes ragozást, mint a városiak Az összesítésben viszont a nyilvános nyelvhasználat az ikes, normatív alakot hívja elő, tehát van tudatosan normatív nyelvhasználat (9. ábra). A nem ikes ragozás nyilvános használata (12 fő a 40 hallgatóból) viszont azt jelzi, hogy ők tanári pályára lépve már nem is fogják az igényes köznyelv szerinti ikes ragozást tanítani?

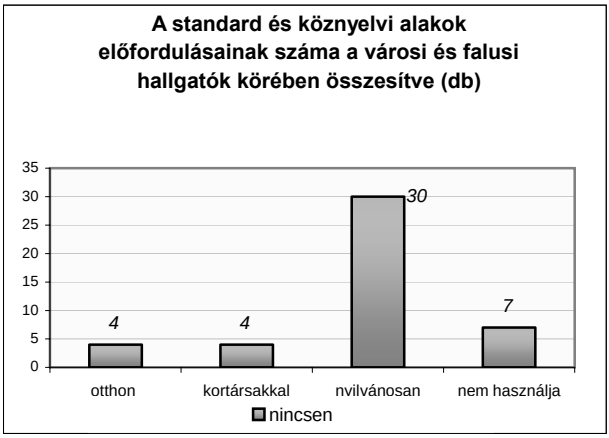

10. ábra

A *nincsen* alak kérdőíves fölmérése számomra váratlan eredményt hozott: falusi és városi nyilvános megszólaláskor használják inkább a hallgatók. A NyKk. szerint „mondatritmikai okból használatos, ill. enyhébb árnyalatú tagadást éreztető változat" (II. 311). Én regionális köznyelvi vagy nyelvjárásiasabb formának ítéltem volna. Úgy látszik a fölmérés alapján, hogy a *nincsen* az igényesebb, nyilvános megszólalás alakja lett, ami nem is mond ellent a kézikönyv „enyhébb árnyalatú tagadás" minősítésének.

2.3. Néhány ellentmondás. A válaszadók pár esetben nem is válaszoltak. Tehát 20–20 hallgató közül 18 városi, 19 falusi nyilatkozott a *tízes*ről. A *milió* csak 19 választ kapott a falusiaktól. *A betegeknek van TAJ-kártyájuk.* mondatot szintén csak 19 falusi diák méltatta válaszra. Kérdés, miért. A válasz talán a fölmérésben való érdektelenségük okozhatja. Hasonló negatív hozzáállással igen sokszor találkoztam szegedi regionális köznyelvi, magnetofonos és kérdőíves felméréseim kapcsán, ezért a kérdőíves adatgyűjtéssel kapcsolatban az adatokat nem szabad kizárólagos eredményeknek tekintenünk. A válaszok hiányosságát, illetve ingadozását a nagyon ingadozó normaismeret és felületesség is okozhatja. A kikérdezéses nyelvhasználati gyűjtés esetenkénti megbízhatatlanságára már föntebb utaltam. A leírt forma befolyásolja a válaszadót abban a tekintetben, hogy hogyan ejti az adott szót vagy kifejezést.

CSERESNYÉSI (2004: 101) BAERre hivatkozva megkérdezi, hogy „egyáltalán van-e valamiféle létjogosultsága a nyelvi norma gondozásának (a nyelvművelésnek), illetve magának a normativitásnak a nyelvtudományban".

Másik hivatkozása szerint „belátható, hogy valójában a normativitás és a tudományosság között nincs kapcsolat" (uo.). A belátás nem alapulhat kinyilatkoztatásokon. Az iskolai fizikatanításnak sincs köze a fizika tudományához? Vagy a történelem tanításának sincs köze a történelem tudományához? A tudományos ismeretek (jelen esetben nyelvi sajátosságok) generációkon át történő hagyományozódását és azok tudatos áthagyományozását vonja kétségbe a szerző.

A norma ingadozása és lassú változása, dinamizmusa nem lehet egyenlő a norma hiányával vagy tagadásával.

Irodalom

DEME LÁSZLÓ 1984. *A beszéd és a nyelv*. Budapest, Tankönyvkiadó.

CSERESNYÉSI LÁSZLÓ 2004. *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

NyKk. = GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSZKY MIKLÓS főszerk.: *Nyelvművelő kézikönyv*. I–II. 1983.

WACHA IMRE 1994. Norma és/vagy kommunikativitás. In: KEMÉNY GÁBOR–KARDOS TAMÁS szerk.: *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Linguistica Series A. Studia et dissertatoines, 16.

Lakatos Katalin
(Budapest)

Az államnyelv használata kárpátaljai iskolások körében

A kisebbségi magyar beszélők körében az államnyelv és az anyanyelv használati színterei között lényeges eltérés van: az államnyelv leginkább a formális, hivatalos beszédhelyzetekben, míg a magyar a családias, szűkebb környezetben használatos (KISS 1995: 192). Ez befolyásolja a nyelvek helyzetét, megítélését. Hiszen az érvényesülés és a gazdasági fejlődés szempontjából az államnyelv használata előnyösebbnek tűnhet, míg a kisebbségi anyanyelvhez inkább érzelmileg kötődnek a beszélők. Attól függően, hogy melyik (SUSAN GAL szavaival, a „külső" vagy a „belső" tényező) erősebb az egyén, a közösség körében, változó az asszimiláció, a nyelvcsere veszélyének mértéke (GAL 1990: 48).

CSERNICSKÓ ISTVÁN *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)* című könyvében kijelenti, hogy a kárpátaljai magyarság magyar-domináns kétnyelvű, s a közeljövőben nem fenyegeti ezt a közösséget a nyelvcsere veszélye (CSERNICSKÓ 1998: 222). PÉNTEK JÁNOS a mű recenziójában veti fel a kérdést: ez vajon „…a közösség minden tagjára, minden kisebb csoportjára érvényes-e?" (PÉNTEK 1999: 479).

Kárpátaljai 15–17 éves fiatalok anyanyelvi, nyelvjárási tudatát, attitűdjét tanulmányozva elengedhetetlen, hogy figyelembe vegyük az államnyelvhez való viszonyulást, hiszen ez jelentősen befolyásolhatja a kisebbségi nyelv presztízsét. Korábbi vizsgálataim során kiderült, hogy a különböző nyelvváltozatok megítélése, használata függ az adatközlő lakóhelyének típusától. A falusiak jóval elnézőbbek a nyelvjárási beszélőkkel, inkább magukénak érzik anyanyelvüknek ezt a változatát, mint a városi fiatalok. Feltételezhető, hogy az ukrán nyelv ismerete, használata és megítélése kapcsán is fölfedezhetőek ezek a különbségek, ugyanis a városi fiatalok mindennap kapcsolatba kerülnek az államnyelv beszélőivel, míg a falusiak sok esetben csak az iskolai tanórákon használják ezt a nyelvet.

A Munkácsi járásban, ahol a magyarság kisebbségben van, mindenképp tanulságos megvizsgálnunk ezeket az összefüggéseket. A 2001-es népszámlálás adatai alapján a járásban 19 846 magát magyarnak valló személy él,

nagyobb részük (64,85%) falukban, 35,15%-uk Munkácson (MOLNÁR–MOLNÁR D. 2005: 26).

A 2005/2006-os tanév során a járás öt középfokú tanintézményének (a munkácsi II. Rákóczi Ferenc Középiskola, Barkaszói Középiskola, Derceni Középiskola, a munkácsi katolikus Szent István Líceum, valamint a munkácsi tanítóképző) 170 kilencedikes és érettségi előtt álló (15–17 évesek) tanulója töltött ki egy általam összeállított kérdőívet, amelynek első részében az államnyelvre vonatkozó kérdések is szerepeltek.

A tanulók 64,1%-uk (109 személy) falun, 35,3%-uk (60 személy) városon él. Ez arányaiban megegyezik azokkal a számokkal, amelyek a magyarság településtípus szerinti eloszlására vonatkoznak (MOLNÁR–MOLNÁR D. 2005: 24).

A kárpátaljai magyar fiatalok körében nem ritka, ha valaki a középiskola elvégzése után nem ismeri kellőképpen az államnyelvet (BEREGSZÁSZI–CSERNICSKÓ 2004: 100). Ezért mindenképp fontosnak tartottam, hogy a felmérésem során ezt is vizsgáljam:

A magyaron kívül milyen nyelven beszélsz? A khi-négyzet-próba elvégzése után statisztikailag is igazolt az a tény, ami általánosan ismert a lakosság körében: a munkácsi fiatalok nagyobb arányban ismerik az államnyelvet, mint a falusi gyerekek.

Lakóhely	ukránul	oroszul	ukránul és oroszul	egyiken sem
Falu	34 (31,2%)	2 (1,8%)	10 (9,2%)	38 (34,9%)
Város	11 (18,3%)	–	32 (53,3%)	4 (6,7%)
Összesen	45 (26,5%)	2 (1,2%)	42 (24,7%)	42 (24,7%)

$Khi^2 = 54{,}35$; $df = 12$; $p < 0{,}000$

A próbagyűjtések során rájöttem, hogy a fiatalok körében nem egyértelmű, hogy milyen szintű nyelvismeretnél vallják azt, hogy beszélik az adott nyelvet. Így arra is rákérdeztem, hogy egy egytől ötig terjedő skálán hányasra értékelné saját ukrán nyelvtudását. Az alábbi eredményeket kaptam:

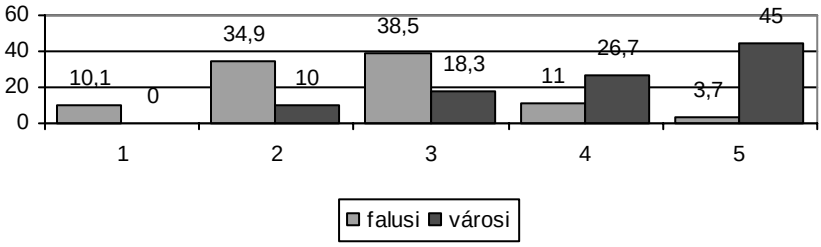

Khi² = 66,72; df = 10; p < 0,000

Látható, hogy a városi fiatalok jóval biztosabbak a nyelvtudásukat illetően. Jóval gyakrabban is használják. Ezt bizonyítják a következő adatok is.

Megvizsgáltam azt is, hogyan oszlik meg az ismert nyelvek használati aránya a különböző színtereken. A családban egyértelműen a magyart jelölték a fiatalok. A szomszédokkal való kommunikáció pedig az alábbiak szerint zajlik:

Lakóhely	magyarul	ukránul	oroszul	magyarul és ukránul
Falu	95 (87,2%)	4 (3,7%)	–	9 (8,3%)
Város	7 (11,7%)	32 (53,3%)	2 (3,3%)	19 (31,7%)
Összesen	102 (60%)	36 (21,2%)	2 (1,2%)	28 (16,5%)

Khi² = 104,89; df = 8; p < 0,000

A városi fiataloknak jóval több ukrán barátjuk van, mint a falusiaknak. Ez érthető, hiszen a többségében magyarlakta településeken az ukrán vagy orosz anyanyelvű fiatalok, környezetükhöz alkalmazkodva, megtanulják és használják a magyar nyelvet (pl. szülőfalumban, Barkaszón).

(**Milyen nyelven beszélsz a barátaiddal?**)

Lakóhely	magyarul	ukránul	oroszul	magyarul és ukránul
Falu	96 (88,1%)	4 (3,7%)	–	8 (7,3%)
Város	16 (26,7%)	12 (20%)	–	31 (51,7%)
Összesen	112 (65,9%)	16 (9,4%)	–	39 (22,9%)

Khi² = 77,21; df = 6; p < 0,000

Látható, hogy a városi fiatalok közül sokan az államnyelven beszélnek iskolatársaikkal, annak ellenére, hogy magyar tannyelvű iskolába, járnak. (**Milyen nyelven beszélsz iskolatársaiddal?)**

Lakóhely	magyarul	ukránul	oroszul	magyarul és ukránul
Falu	103 (94,5%)	2 (1,8%)	–	3 (2,8%)
Város	34 (56,7%)	–	–	26 (43,3%)
Összesen	137 (80,6%)	2 (1,2%)	–	29 (17,1%)

Khi² = 130,11; df = 6; p < 0,000

Az orvossal már a falusi iskolások is nagyobb arányban használják az ukrán nyelvet, viszont közülük sokan még itt is boldogulnak anyanyelvükön. (**Milyen nyelven beszélsz az orvossal?)**

Lakóhely	magyarul	ukránul	oroszul	magyarul és ukránul
Falu	48 (44%)	28 (25,7%)	–	30 (27,5%)
Város	4 (6,7%)	44 (73,3%)	3 (5%)	7 (11,7%)
Összesen	52 (30,6%)	72 (42,4%)	3 (1,8%)	37 (21,8%)

Khi² = 51,136; df = 10; p < 0,000

Milyen nyelven beszélsz az üzletben az eladóval? A városiak közül senki nem jelölte azt, hogy minden esetben magyarul beszél egy üzletben. A falusiaknak viszont több mint fele használja anyanyelvét vásárlás során.

Lakóhely	magyarul	ukránul	oroszul	magyarul és ukránul
Falu	63 (57,8%)	13 (11,9%)	–	33 (30,3%)
Város	–	43 (71,7%)	2 (3,3%)	13 (21,7%)
Összesen	63 (37,1%9	56 (32,9%)	2 (1,2%)	46 (27,1%)

Khi² = 86,88; df = 10; p < 0,000

A vallás nyelve, néhány kivételtől eltekintve, a magyar. **Milyen nyelven beszélsz a papotokkal?**

Lakóhely	magyarul	ukránul	oroszul	magyarul és ukránul
Falu	102 (93,6%)	2 (1,8%)	–	2 (1,8%)
Város	46 (76,7%)	5 (8,3%)	–	3 (5%)
Összesen	148 (87,1%)	7 (4,1%)	–	5 (2,9%)

Khi² = 34,59; df = 8; p < 0,000

A kérdőívben a tanárokkal használt nyelvre is rákérdezek, de ezeknél az adatoknál – magyar iskolákról lévén szó – egyértelműen a magyar nyelvet jelölték meg mindkét településtípus képviselői.

A számadatokat megnézve kiderül, hogy a kárpátaljai magyar iskolások körében is megfigyelhető, hogy minél formálisabb a beszédszituáció (üzletben eladóval, orvossal), annál gyakoribb az államnyelv használata.

Tudjuk, hogy egy nyelv presztízsét erősen befolyásolja, hogy mennyire lehet vele érvényesülni. A **Ha valaki csak magyarul tud Kárpátalján, könnyen boldogul, lehetnek nehézségei vagy nehezen boldogul?** kérdésre a lakóhely típusától függetlenül a tanulók többsége (53,5 %) azt a választ adta, hogy nehezen boldogul, 39,4%-uk szerint pedig lehetnek nehézségei. Csupán 12 tanuló vélekedik úgy, hogy könnyen boldogul. A **Ha valaki csak ukránul tud Kárpátalján, könnyen boldogul, lehetnek nehézségei vagy nehezen boldogul?** kérdés esetében sem meglepőek az eredmények: a fiatalok 44,1%-a úgy véli, hogy könnyen boldogul az, aki csak ukránul tud. Viszont 45,9%-uk szerint okozhat nehézséget, ha ezen a vidéken csak az államnyelvet ismeri az ember.

Ezeket a számokat látva, felmerül a kérdés, hogy valós tapasztalat áll-e a vélemények mögött. Tisztában lévén a vizsgált csoport ukrán nyelvtudásával, érdemes megnéznünk, származott-e kellemetlenségük abból, ha anyanyelvüket használták ezek a magyar fiatalok. A tanulók 52,9%-a azt vallotta, hogy nem volt része kellemetlen élményben anyanyelvének használata miatt, 45,9%-uknak viszont igen (illetve két adatközlő erre a kérdésre nem válaszolt). Egy kiegészítő nyitott kérdés keretében arra kértem a fiatalokat, ha igent jelöltek, meséljék el röviden az esetet. A tanulók elmondása szerint társaságban, összejöveteleken, az utcán, üzletben, egészségügyi és oktatási intézményekben egyaránt szembesültek azzal, hogy anyanyelvük kevés ahhoz, hogy szülőföldjükön boldoguljanak. Néhányukat egyszerűen csak figyelmeztették, hogy „ha ukrán kenyeret eszik, tanuljon is meg ukránul". Néhány esetet közlök az alábbiakban:

„Az ukrán barátaim csúfoltak, hogy én még akkor nehezen tudtam kifejezni magam."

„Egy születésnapon történt, egy ukrán társaságban. Mivel nem tudok ukránul, így azt mondták, hogy lehet az, hogy Ukrajnában élek, és nem tudok ukránul."

„Egyszer nem figyeltem oda, mit mondok, az ukrán fiú is azt kérdezte, hogy hívnak, és nem értettem, azt feleltem, hogy nem."

„Mert az ukrán barátaim kicsúfoltak, hogy én magyar iskolába járok."

„Például, ha baráti társaságba kerülsz, és nem tudsz ukránul, ők meg csak úgy beszélnek mindenkivel, hiába tudnak magyarul, de akkor sem beszélnek magyarul, csak ukránul."

„Mikor elmentem a városba, akkor elkezdtem magyarul beszélni, és csak bámultak rám."

„Az autóbuszon a sofőr megjegyzést tett (nem túl kedvesen), hogy ha Ukrajnában élek, beszéljem a nyelvet."

„Egy ukrán emberrel beszélgettem és mondtam neki, hogy magyar vagyok, mivel egy-két dolgot nem tudtam neki megmagyarázni ukránul. Ő büszkén kijelentette, hogy utálja a magyarokat, valamint a nyelvet is."

„Gyakran előfordul, hogy fiatal ukrán fiúk kritizálnak, ha a barátnőimmel beszélgetünk az utcán."

„Lemocskolták a magyarokat, és mivel az ukránt töröm, nekem álltak, hogy milyen dolog ez."

„Szórakozóhelyen, a falumban, mivel vegyes anyanyelvű faluban élek, belém kötöttek (és baráti körömbe), mert magyarul beszéltünk."

„Volt olyan, hogy egyes helyeken nem értettek meg, vagy utánam néztek (gúnyolódnak rajtam), ha nem helyesen ejtem ki a szót."

„Kórházban magyarul beszéltem, és nagyon ingerülten bántak velem."

„Mikor a kórházba kell mennem, és emiatt muszáj vagyok a szüleimet hívni magammal."

„Mikor Munkácson kórházba kerültem, ott csak ukránul tudtak beszélni, s engem kinevettek, amiért nem tudtam nagyon."

„A piacokon vagy városok üzleteiben nem tudtam rendesen beszélni az eladókkal, vagy kórházban az orvossal."

„Elmentem Munkácsra egy boltba, és nem értették, mit kérek."

„Az eladó rám szólt, hogy az ukrán kenyeret eszem, ezért az államnyelvet beszéljem."

„Bementem a boltba, magyarul szólaltam meg és kinevettek."

„Elmegyek a piacra és nem értem őket, ők sem engem, és így kellemetlen ez nekem."

„Hát a kórházakban és az üzletekben nehéz magyarul."

„Például, ha az üzletben az eladó nem tud magyarul és nem kedveli a magyarokat, akkor elég nehezen értjük meg egymást."

„Vásárláskor. Akkor, amikor nem értettem, mit mondott az eladó, milyen minőségű a ruhaanyag."

„Egyszer egy ukrán iskolában kapott helyet az osztályunk, gúnyoltak magyarságunk miatt."

„Egyszer vagy többször, több versenyen sokszor úgy éreztem, hátrányban vagyok magyar nyelvtudásom miatt, mert nem tudtam a többi emberrel kommunikálni, és ők pedig azt mondták, hogy a magyar az nem szép nyelv! Nem éri meg azt tanulni."

„Például tantárgyi vetélkedőkön. Sokszor csak ukránul voltak meg a kérdések, és sok időbe telik, míg lefordítják."

A kellemetlen élmények ellenére, az érzelmek felől közelítve meg a kérdést nagyon bíztató eredményeket láthatunk: a **Melyik nyelv szebb?** kérdésre kapott adatokat az alábbi táblázatban közlöm:

Lakóhely	magyar	ukrán	orosz	egyéb
Falu	95 (87,2%)	4 (3,7%)	7 (6,4%)	3 (2,8%)
Város	29 (48,3%)	2 (3,3%)	16 (26,7%)	4 (6,7%)
Összesen	124 (72,9%)	6 (3,5%)	23 (13,5%)	7 (4,1%)

$Khi^2 = 64{,}69$; $df = 10$; $p < 0{,}000$

Látható, hogy a fiatalok nagy része a magyar nyelvet tartja a legszebbnek, de a városiak 26,7%-a az oroszt jelölte meg.

Az itt bemutatott eredmények alapján elmondható, hogy a vizsgált csoportra is érvényes CSERNICSKÓ ISTVÁN megállapítása, miszerint a közeljövőben nem fog a nyelvcsere bekövetkezni. Nagyobb részük nem ismeri kellően az államnyelvet, nem is használja gyakran még a formálisabb beszédszíntereken sem. Elismerik, hogy nehezen boldogul, aki nem tud ukránul. Erre többen saját kellemetlen tapasztalataikból jöttek rá. Ennek ellenére legtöbben a magyar nyelvet tartják a legszebbnek. Annak alapján, hogy az előző államnyelv, az orosz jóval több jelölést kapott, mint az ukrán, úgy tűnik, hogy a kárpátaljai magyar fiatalok körében Ukrajna hivatalos nyelvének nincs nagy presztízse.

A statisztikai vizsgálatokból az is kiderül, hogy lényeges eltérés figyelhető meg a városi és a falusi tanulók válaszai között. Ez nem meglepő, hiszen a munkácsi fiatalok közvetlen környezetében több az ukrán, orosz, mint a magyar. Ellenben a falusiak egyfajta zárt közösségben élnek, ahol anyanyelvüket szinte valamennyi beszédhelyzetben használhatják.

Ezek a számok is azt mutatják, hogy a kérdés alaposabb, nagyobb terjedelmű kutatást kíván; s a nyelvjárásokhoz való viszonyulást is figyelembe véve átfogó képet kaphatunk a kárpátaljai iskolások anyanyelvi tudatáról, attitűdjéről.

Irodalom

BEREGSZÁSZI ANIKÓ–CSERNICSKÓ ISTVÁN 2003. Az ukrán nyelv oktatása a kárpátaljai magyar iskolákban: nyelvpedagógiai és nyelvi emberi jogi vonatkozások. In: BEREGSZÁSZI ANIKÓ–CSERNICSKÓ ISTVÁN: *...itt mennyit ér a szó?* Ungvár, PoliPrint, 97–108.

CSERNICSKÓ ISTVÁN 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján).* Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely.

GAL, SUSAN 1990. Mi a nyelvcsere és hogyan történik? In: KONTRA MIKLÓS (szerk.) *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 47–59.

KISS JENŐ 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

MOLNÁR JÓZSEF–MOLNÁR D. ISTVÁN 2005. *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében.* Beregszász.

PÉNTEK JÁNOS 1999. *Csernicskó István. A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. MNy. 493–497.

P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit
(Nyíregyháza)

Szirmok egy csokorhoz

Köszöntő Péntek János 65. születésnapjára

Talán egy kissé szokatlan – de köszöntőkönyvben megengedhető – ajándékot adunk át nagy-nagy szeretettel Péntek János tanár úrnak. Kutatásaink részeredményeiből egy-egy szeletet, szirmot ahhoz a képzeletbeli tortához és csokorhoz, amellyel őt köszöntjük 65. születésnapja alkalmából. Olyan „szeleteket" válogattunk, amelyek azokról „a közös nyelvi és nyelvészeti gondokról szólnak", amelyek több évtizedes barátságunk alapjául szolgálnak.

Első „szelet": A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén nevet viselő kutatási program – amelynek Péntek János is résztvevője volt – egyik fontos megállapítása az, hogy a „külső régiók magyar nyelvi helyzetének nem a divergens változás a fő jellemzője, hanem a hiány, a deficit" (PÉNTEK 2004: 46). A nyelvi hiányról, annak a kisebbségi beszélőközösségre, a közösség nyelvhasználatára nézve is veszélyes voltáról, a lehetséges következményekről a kutatók többsége szólt (vö. PÉNTEK i.m. 50–51. l. még PÉNTEK 1993: 482–85). Ugyanakkor – hangsúlyozva a kisebbségi nyelvhasználat helyzetéből adódóan kétségtelenül nyelvjárásiasabb voltát, a köznyelvhez való közeledési folyamatok fáziskésését, a nyelvi konzervativizmust – kevésbé emelik ki azt a különböző nyelvi szinteken megragadható nyelvi „többletet", amit ez a fáziskésés jelent. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy ez a magyarországi standardhoz viszonyított többlet más szempontból hiányként értékelhető, illetve a különböző szinteken a hiányok és a többletek egymáshoz viszonyítva kiegyenlítődnek. Ezzel együtt is különféle módon, különböző – és nem mindig veszélytelen – szemlélettel közelíthetünk a nyelvi „többlethez". A nyelvész számára élmény. Nekünk is az volt, hogy a hármas határ menti magyarok lakta, egynyelvű közösségekben olyan hangtani, alaktani, szókészletbeli jelenségeket gyűjthettünk (igaz, ott is elsősorban az interjúszövegekből vagy orvadatként), amelyeket a határon innen már alig jegyezhettünk le, illetőleg, azt tapasztaltuk, hogy a Magyarországon néhány, már archaikusnak tekinthető jelenség ott még szociális érvé-

nyű. A köztudatban inkább az a szemlélet a jellemző, amelyről PÉNTEK JÁNOS így ír: „… az anyaországban már-már eltűnnek a nyelvjárások, a határon túl pedig csak nyelvjárások vannak, olyan egzotikusnak tűnő nyelvjárások, amelyek némelyek számára a romantikus Erdély vagy Felvidék hangulatát idézik föl, mások számára pedig a provincialitást, az elmaradottságot jelentik" (PÉNTEK 1997: 41). Hasonlóan két különböző érzéssel kell megvívniuk a kisebbségi beszélőknek is. Él bennük – saját kutatásaink, attitűdvizsgálataink szerint a határok mentén nagyon erősen – a nyelvhasználatukra való büszkeség, saját nyelvváltozatuknak a többi (a magyarországi és az egyéb kisebbségi) fölé emelése, a nyelv megőrzésének erős szándéka, nemzedékről nemzedékre való átadásának elszánt akarása. Ugyanakkor – s a határok közötti szabad átjárhatóság éppen ezt erősítette fel – többségüknek szembesülnie kell azzal, hogy az anyaországra korlátozódó standarddal összevetve „… anyanyelvének csak egy szűk, korlátozott, alárendelt szerepű kódját ismeri" (PÉNTEK 1993: 483). PÉNTEK JÁNOS szavaival tegyük még hozzá: „Ehhez társul aztán az az új regionalitás, amely a nyelvi interferenciából és a kétnyelvűségből ered" (PÉNTEK 1997: 41).

Véleményünk szerint a fenti értelemben vett, a különböző szinteken megragadható nyelvi többletet ugyanúgy számba kell vennünk, mint ahogyan a nyelvi hiányt is. Figyelembe kell venni az oktatásban, a nyelvi tervezésben és a nyelvi tervezés részét képező, éppen Péntek János által elindított „határtalanítási" tevékenységben is. Nem lehet elkerülni, hiszen a kisebbségi beszélő ezekkel a más nyelvváltozatokhoz viszonyítva érzékelhető hiányokkal és többletekkel sajátítja el anyanyelvváltozatát az elsődleges nyelvi szocializáció során. Az ún. hozzátoldó két- és kettősnyelvűségi szemlélet pedig azt kívánja, hogy a beszélőközösség tagjai az általuk beszélt nem standard nyelvváltozat megtartása mellett sajátítsák el a standardot. [Vö.: SZABÓMIHÁLY 2005: 99 (egyéb szakirodalommal); a kérdésről l. még PÉNTEK 2004: 16.]

Ezekkel a bevezető gondolatokkal adunk át egy „listát" azokról a jelenségekről, amelyeket elsősorban interjúszövegekből, illetve orvadatokként gyűjthettünk a romániai Börvelyben, Szamosdarán és Kispeleskén, s amelyeket a magyarországi gyűjtőhelyeken már kevésbé tudunk megragadni. [Ezeken a településeken a nyelvhasználatot, a nyelvi változást indukáló külső és belső tényezők természetesen egészen mások, mint pl. Kolozsváron. A város magyar anyanyelvű lakóinak nyelvhasználatáról nemrégiben írt

PÉNTEK JÁNOS (2006: 267–273). Börvely és Szamosdara településéről részletesebben l. még P. LAKATOS ILONA (szerk.) 2000.]

I. Hangtan

(E dolgozat keretében a hangszín-realizációkról, valamint az $é_1$–$é_2$ fonémával összefüggő fonémarealizációkról a probléma összetettsége miatt nem szólunk.)

a) A köznyelvi-nyelvjárási magánhangzó-megfelelések közül:
(Fonemikus lejegyzéssel, társadalmi változókhoz nem kötve)

a – o	*magos, kokas, villony*	*ő – ü*	*hétfün*
á – a	*lang, mangorul, akarmin*	*ő – é*	*elébb*
e – ü	*szümöcs*	*ö – e*	*szűkesen, vedér, veres*
é – ü	*füsü*	*é – e*	*tehen, jegen, közepső, cserep*
o – e	*foderminta, berena*	*ü – ö*	*csötörtök*
o – u	*humok, mangurul; itthun*	*u – o*	*csoklik, onoka*
ó – ú	*lú, -túl, -búl*	*i – e*	*kelincs, mik es (=mink is), esmerem*
ő – ű	*csű, lűni, űket, -bűl, -tűl*	*i – ü*	*üdő, üdőbe*

b) Mássalhangzó-jelenségként:

palatalizáció: *igeny, kartonnyal, paplany, penyész, ülnyi, elgondolnyi, románnyal, tehenyet*

depalatalizáció is: *villonszerelő, párkán, cigán*

II. Alaktani jelenségek

a) Előhangzós toldalékok: *állani, csalántot, megállott*

b) Igeragozás:

– ikesítés: *fogyik, vigyázik, reklámozik, dőlik, felnövik*

– E/3. általános ragozású –n személyrag: *megyen, teszen, viszen*

c) Névszóragozás:

– a birtokos személyjelek nyíltabb realizációi: *családjok, házok, nevire* (iratom)

– családi helyhatározóragok (vö.: P. LAKATOS (szerk.) 2002: 84–85.)

(Különösen Szamosdarán, ahol még élő a személyhez-családhoz való megkülönböztetés is: *Erzsiéknél megyek. Erzsihez megyek*.)

– funkciótúlbiztosítás: *nekijek, aztat, ottan* (vö.: P. LAKATOS–T. KÁROLYI 2002: 191–198.

d) Az egyeztetés hiánya(?): *sok házak, van dógaim, nincsen itt ilyenek*

III. Szókészlet (az aktív, indirekt módszerrel gyűjtött kérdőív hívómondatai alapján)

aprómarha (=baromfi), *bádog* (=bögre), *bige*, *csigér* (=lőre), *csürök*, *felleg, früstök*, *gabona* (=rozs), *iromba, kasornya, majorság, pápaszem, putina* (=zsírosbödön), *sajtalan, szeme világa* (=pupilla), *tota* (=selyp), *törzsök* (=tuskó) [l. még P. LAKATOS (szerk.) 2002: 63–76.]

Második „szelet": A hármas határ mentén végzett kutatásaink eredményeit ún. többdimenziós nyelvföldrajzi atlaszban szeretnénk közzétenni. A nyelvi adatokat a tér, az idő és a társadalmi dimenziók metszéspontjában fogjuk értékelni, így a földrajzi alapú, társadalmi vetületű nyelvi tendenciákat mennyiségileg is tükröztetjük. PÉNTEK JÁNOS *Magyar nyelv- és nyelvjárásszigetek Romániában* című előadásában (MTA, 2005. április 11.) az RMNyA térképlapjainak elemzésekor szintén a többdimenziós szemlélet fontosságára hívja fel a figyelmet. A „magyar nyelvterület romániai régióiban és másutt is, a földrajzi (dialektológiai és areális) és a társadalmi (szociolingvisztikai) dimenziókra egyaránt tekintettel kell lenni" (http://www.mta.hu). Elkészült térképlapjaink közül egy szókészleti lapot nyújtunk most át. A *sárgarépa* térképlapja tükrözi azt, hogy a magyarországi gyűjtőhelyeken a köznyelvi szókincshez való közeledés a valódi tájszavak visszaszorulásában, a köznyelvi megfelelőkkel való felcserélődésben nyilvánul meg. A határon túl pedig általában a több tájnyelvi lexéma egymás mellett élése a jellemző. Vagyis: az anyaországban a tájszavak heteronímái, az államhatáron túl pedig a tájszavak szinonímái adják a tagoltságot [vö.: P. LAKATOS (szerk.) 2002: 69]. A térképen láthatjuk az országhatár nyelvhasználatot befolyásoló szerepét: a határon túl szociális érvényűnek tekinthető a *murok/murkó*, a *sárgarépa* megterheltsége alacsony. A romániai magyar beszélőközösségekben csak egy-két köznyelvi variánst kaptunk. A határon innen a köznyelviesedés folyamata rendkívül erős, az idősebb és alacsonyabb végzettségűek nyelvhasználatában is a köznyelvi variáns a legdominánsabb, esetleg a *sárgarépát* és a *murok/murkót* megadó kettős alakokat jegyezhettük le. A standardizáció egyérelmű. Az adatközlőkkel folytatott beszélgetésekből, az orvadatokból az is kiderül, hogy a tájnyelvi lexémához, a valódi tájszóhoz a magyarországi településeken stigma társul. (A tájnyelvi lexéma élő voltát bizonyítja, hogy a határon túl a *muroknadrág* járja a határon inneni *répanadrág* helyett.)

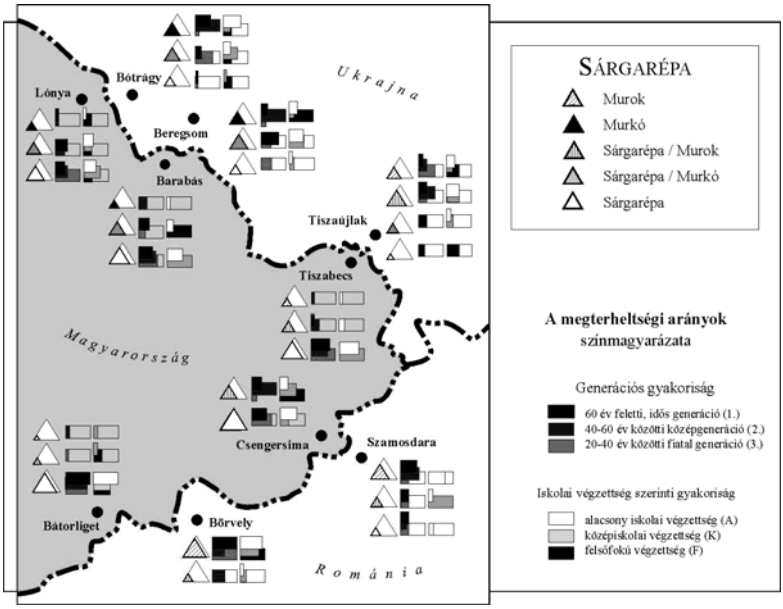

Harmadik „szelet”: Az aktív indirekt kérdőíves gyűjtésünk hangtani részkorpuszai alátámasztották ünnepeltünk azon megállapítását, hogy ”A két nagy nyelvi tömb közül az országhatárhoz közelebb fekvő (északkeleti, tiszai, déli nyelvjárás nyúlványa) a határ ellenére közvetlenül kapcsolódik az anyaországi nyelvterülethez, a nyelvi áramlás folyamatos a tömegkommunikáció révén” (PÉNTEK 2001: 138). A nyelvi változás lefolyása, a köznyelvi: nyelvjárási fonémamegfelelésekben a köznyelvisesebb fonémarealizációk irányába történő elmozdulás ugyanis a határ két oldalán sok hasonlóságot mutat.

A köznyelvi-nyelvjárási hangmegfeleléseket (*o : e, ő : ű, ó : ú, -öl : ő*) a következő szavakban vizsgáltuk: *borona, borotva, bő, cső, kő, kaszakő, ő, ők, szó, ló, bölcső, szemölcs, szemöldök, zöld.* A gyűjtött anyag tanúsága szerint a határ közvetlen közelében fekvő határon túli településeken (Börvely, Szamosdara, Kispeleske) is megindult a változás. A fonemikus szembenállásokban erősebb a változásra való hajlam, a hívómondatokra adott standard válaszok aránya 74%, az átellenben fekvő magyarországi kutatópontokon (Bátorliget, Csengersima, Rozsály) ez az arány 89%. A határ két oldaláról származó adatok egyszerre utalnak a fáziskésésre és a közeledésre is. Korábbi tanulmányainkban említettük már, hogy több évtizednyi kényszerű elzártsága miatt Szamosdara a legkonzervatívabb település, a nyelvhasználat itt a

legkiegyenlítettebb [vö. P. LAKATOS (szerk.) 2002: 56–7]. E megállapításunkat a hangtani kérdőíves adatok is megerősítették, itt ugyanis csak 57% a standard variánsok aránya. Ezen elzárt településen igazolódik, hogy kisebbségi beszélőközösségekben alacsony szintű a kódváltás képessége, mivel „... szinte minden beszélő a saját szűk nyelvi körébe van bezárva, nem alakulhat ki természetes kapcsolat és mozgás az egyes nyelvi változatok, rétegek között" (PÉNTEK 2001: 47–8). A másik két településen a beszélők jobban alkalmazkodnak a szituációhoz – az aktív indirekt kérdőíves gyűjtés formálisabb szituációnak tekinthető – a gyűjtött adatok standard-dialektális megoszlásának aránya a magyarországi településekéhez áll közelebb, erős köznyelviesedés figyelhető meg (vö. 1. sz. táblázat).

1. táblázat: A vizsgált korpusz adatainak dialektális/standard megoszlása az egyes településeken

Szamosdara		Kispeleske		Bátorliget		Csengersima		Rozsály
D	S	D	S	D	S	D	S	D
61	82	17	68	8	188	14	67	15
43%	57%	20%	80%	4%	96%	17%	83%	10%

Az adatok nemzedékek szerinti bontása viszont azt mutatja, hogy Szamosdarán is számolni kell a nyelvi változással, illetőleg azzal, hogy a mobilabb nemzedékek már kitörtek a nyelvi elszigeteltségből, s ugyanúgy képesek a kódváltásra, mint a többi település hasonló korú beszélői (vö. 2.sz. táblázat). A középgeneráció nyelvhasználata nagy hasonlóságot mutat magyarországi településpárjával, Csengersimával (D 25%, illetve 21%), s egyben azt is bizonyítja, hogy a külső körülmények változása, a település elzártságának megszűnte, az országhatár átjárhatósága egy bő évtized alatt is indukálhat nyelvi változást. A fiatalabb nemzedékek tagjai az összes vizsgált településen alkalmazkodnak a kommunikációs szituációhoz, a formális beszédhelyzetben (kérdőíves gyűjtés) már kódot váltanak, kerülik a kirívóbb nyelvjárási variánsok használatát, mivel számukra a nyelvjárási különbségek leginkább a szavak hangzásában érzékelhetőek. Köztudott ugyanis, hogy a percepció során először a fonémaoppozíciókban jelentkező hangtani jellemzőket fogjuk fel [vö. KISS JENŐ (szerk.) 2001: 325]. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a nyelvjárási elsődleges nyelvűek a hangszínrealizációkat – mivel hallásuk fonemikus – nem kerülik a beszédben, ezért tehát a standardnak vélt variánsok regionális köznyelviek, azaz nagyon sokszor diftongusban

vagy félhosszú variánsokban realizálódnak: *bö̀lcsőu̯, kő*u̯, *őu̯, szemö̀lcs* stb. (A fonémamegfelelések szempontjában jelen vizsgálatunkban ezeket az adatokat köznyelvinek tekintjük.)

2. táblázat: A dialektális és standard adatok nemzedékenkénti megoszlása

Nemzedék	Börvely		Szamosdara		Kispeleske		Bátorliget		Csengersima		Rozsály	
	D	S	D	S	D	S	D	S	D	S	D	S
I.	30	130	54	46	16	29	4	55	9	39	14	57
	12%	88%	54%	46%	34%	66%	7%	93%	19%	80%	20%	86%
II.	13	86	7	21	1	12	2	53	3	11	1	49
	13%	87%	25%	75%	7%	93%	4%	96%	21%	79%	2%	98%
III.	1	14	0	15	0	27	0	80	0	15	0	15
	2%	98%	0%	100%	0%	100%	0%	100%	0%	100%	0%	100%

A folyamatos monologikus jellegű szövegekben – amikor csökken az adatközlő saját beszédprodukcióját kísérő figyelme – a mentális lexikonban egymás mellett élő dialektális és standard variánsok közül a nyelvjárási normának megfelelők öltenek legtöbbször hangzó formát. Az a nyelvjárási elsődleges nyelvű adatközlő, aki a kérdőív hívó mondatára szinte kivétel nélkül a köznyelvi normának megfelelő nyíltabb vagy *-l-es* variánsokat adta meg, következetesen a zártabb, illetve *-l* nélküli hosszúmagánhangzós változatokat használja: *ű, űköt, tűllem, attúl, lúverseny, bűvön, zőu̯dpaszúj, főu̯d, stb. (*Rozsály, Kispeleske, Bátorliget). A folyamatos szövegekben a magyarországi kutatópontokon markánsabban kifejezésre jutnak a nyelvhasználatban a társadalmi különbségek, mint a kisebbségi magyar beszélőközösségekben.

A kérdőíves szituációhoz való nyelvi alkalmazkodást a határon innen és túl egyaránt tetten lehet érni a kérdőíves gyűjtés folyamatában. A kispeleskei 82 éves adatközlő metanyelvi megnyilatkozása nagyon jól rávilágít erre. A hívómondatra válasza: *lóu̯*, majd így folytatja: *„Mikor a számra hogy jön mán. Kicsit mán akkor moderálom magam."* Máskor a rozsályi tanárnő úgy gondolja, hogy a hívómondatra adott felelet „*berena"* nem felel meg társadalmi státusának, ezért rögtön kijavítja: „*vagy borona, nem berena"*. Idős bátorligeti adatközlő a kérdésre a „*borona vagy tárcsa"* választ adja, majd magyarázatba kezd: *„A homokos fő*u̯*dre berena megyen."*

A különböző lexémákhoz tartozó azonos nyelvjárási hangtani jelenségek használati gyakorisági különbsége (*beretva* 8 adat, *berena* 15 adat,

szemőűcs ~ szümőűcs 23 adat, *bőűcsőű* 15 adat *szemőűdök* 8, *zőűd* 8 adat) azzal magyarázható, hogy a hagyományos paraszti vagy falusi élethez kapcsolódó alaki tájszavaknak minősülő variánsokat gyakrabban hozza felszínre a megfelelő kontextus [vö. P. LAKATOS (szerk.) 2002: 83].

Kedves Tanár Úr! Isten éltesse sokáig!

Irodalom

KISS JENŐ (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest

P. LAKATOS ILONA (szerk.) 2002. *Mutatványok a hármas határ menti nyelvhasználat kutatásából*. Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza.

P. LAKATOS–T. KÁROLYI 2002. Funkciótúlbiztosítás a beszélt nyelvben nyelvjárási szövegek alapján. *MNy* 191–198.

PÉNTEK JÁNOS 1993. Magyar nyelvi gondok Romániában. *Nyr* 482–485.

PÉNTEK JÁNOS 1997. Kontaktusjelenségek és folyamatok a magyar nyelv kisebbségi változataiban. *NyIrK* 37–49.

PÉNTEK JÁNOS 2001. *A nyelv ritkuló légköre.* Szociolingvisztikai tanulmányok. Komp-Press Korunk Baráti Társaság. Kolozsvár.

PÉNTEK JÁNOS 2004. *Anyanyelv és oktatás*. Pallas–Akadémia Könyvkiadó. Csíkszereda.

PÉNTEK JÁNOS 2005. *Magyar nyelv- és nyelvjárásszigetek Romániában.* (http://www.mta.hu).

PÉNTEK JÁNOS 2006. Magyar nyelv, magyar nyelvhasználat Kolozsváron. In: BENŐ ATTILA és SZILÁGYI N. SÁNDOR (szerk.) *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok*. Kolozsvár, 267–273.

SZABÓMIHÁLY GIZELLA 2005. A kisebbségi magyar anyanyelvváltozatok jellemzőinek oktatása – szlovákiai lehetőségek. In: HUSZTI ILONA és KOLJADZSIN NATÁLIA (szerk.) *Nyelv és oktatás a 21. század elején.* PoliPrint. Ungvár, 97–105.

Lengyel Zsolt
(Veszprém)

Rövidzárlat
(Egyválaszos, kötött asszociációs vizsgálatok 10–14 évesek körében)

1. Bevezető megjegyzések

1.1. Egyválaszos, kötött asszociációs vizsgálatok

Az egyválaszos, kötött asszociációs vizsgálatok lényege az, hogy egy elhangzott (vagy írásban felkínált) hívószóra a kísérletbe bevont személyeknek egy szóval kell válaszolni (szóban vagy írásban). A magyar nyelvtudomány két, könyv alakban publikált (kötött egyválaszos) asszociációs szótárral rendelkezik: Larisza: *Magyar verbális asszociációk 1.* (BALLÓ 1983), illetve *Magyar verbális asszociációk 2.* (JAGUSZTINNÉ 1985) A *Magyar verbális asszociációk 1.* szótár a 18–23 évesek, a *Magyar verbális asszociációk 2.* szótár a 11–14 évesek anyagát teszi közé. A szótár kb. 200 hívószavát G. H. KENT és A. J. ROSANOFF (1910), A. A. LEONTYJEV (1978) és NEMES Zoltán (1941) munkáiból állították össze. Mindkét szótár kb. 400 személy válaszát rögzíti, mindkét szótár az írott nyelvet használta. A szóanyag, a 197 hívószó az alapszókincs rétegéhez tartozik. 4 szófajtani kategóriát ölel fel: főneveket, igéket, mellékneveket és főnévi igeneveket.

1.2. Szabad asszociációs vizsgálatok

A szabad asszociációs vizsgálatok abban különböznek a kötöttől, hogy itt időegység (rendszerint 15 perc) alatt kell a kísérleti személyeknek minél több szót írni. Tematikus megkötések nincsenek, csak grammatikaiak (magyar vonatkozású kikötések: nem lehet személyneveket, ragozott formákat írni). A magyar szabad asszociációs vizsgálatokat egyetlen szótár képviseli, szerzője CSER János (1939).

1.3. 2004–2007-es vizsgálatok

Az alábbiakban a 10–14 éves korosztállyal fogunk foglalkozni. Mint fentebb kiderült, létezik egy 1939-es szabad asszociációs és egy 1985-ös kötött asszociációs vizsgálat. 2004–2007 között ezt a két vizsgálatot ismételtük meg. Mindkét esetben 1000–1000 fővel. A jubiláns köszöntésének szentelt (megszabott) keret messze nem teszi lehetővé a teljes anyag bemutatását. Mielőtt a lehetőségek megszabta részletet bemutatnánk, az asszociációs vizsgálatok néhány hasznosíthatósági területére utalunk.

1.4. Az asszociációs vizsgálatok hasznosíthatósága

Az asszociációs vizsgálatok hasonlítanak az orvosi vérképvizsgálatokhoz: önmagukban véve keveset mutatnak, ám fontos alkotórészei átfogóbb vizsgálati céloknak.

– Az asszociációs vizsgálatokat nem nélkülözheti a nyelvelmélet, ugyanis e vizsgálatok eredményei fontos információkat szolgáltatnak a mentális lexikon struktúrájáról, működéséről.

– Ugyancsak nem nélkülözheti ezeket az eredményeket a pszicholingvisztika általános elmélete: az asszociációs folyamatok vizsgálata komolyan hozzájárul a lexikai (szófelismerési, szótárolási, megközelítési, lehívási) folyamatok jobb megismeréséhez.

– A szociolingvisztika és a nyelvtörténet számára azért lehet fontos, mert (pl. 50 évenként) megismételt vizsgálatok a szókincs mikro- és mezoszintű változásainak feltérképezésére nyújt lehetőséget.

– Az asszociációs vizsgálatok eredményeinek alkalmazott jellegű felhasználási igénye is felmerül. Ennek során számításba veendő az anyanyelvi pedagógia (pl. tankönyvi szövegek stb.), a nyelvpedagógia (beleértve a magyar mint idegen, illetve környezet nyelvet is) a szókincs tanítás tekintetében, az afáziológia és az igazságügyi nyelvészet.

2. Egyszavas, kötött asszociációs vizsgálatok (2004–2007)

2.1. A vizsgálat lefolytatásának általános körülményei

A jelzett időszakban kötött asszociációs vizsgálatot végeztünk 10–14 évesek körében, a vizsgálatba 1000 főt vontunk be: falusi, kisvárosi és fővárosi gyerekeket. 199 hívószót alkalmaztunk, egy hívószóra átlag 150 különböző válaszszót kaptunk, így nagyjából 3.000.000 adatot nyertünk. A vizsgálatot írásban végeztük: a gyerekeknek egy szólistaként megadott tesztlapot (lapokat) kellett kitölteni, azaz a stimulusként megadott hívószóra az első válaszszót leírni. Az adatfelvétel (a tesztlapok kitöltése) kb. 45 percet (egy tanítási órát) vett igénybe, így nemigen volt megterhelő a gyerekek számára. A válaszokból csak azokat vettük figyelembe, amelyeket két független szakértő (ezek részben egyetemi hallgatók voltak) egyformán értelmezett, azaz egyformán olvasott ki.

2.2. Válaszszavak

A válaszok – első durva közelítésben – a feldolgozhatóság szempontjából három csoportot alkottak. Az első csoporthoz sorolhatók az értelmes, önálló magyar szavak (természetesen ezek alkotják a túlnyomó többséget). A

második csoporthoz azok a válaszok tartoznak, melyek kiolvashatatlanok, vagy a legjobb igyekezet ellenére sem értelmezhetők. Ezeket kizártuk a további vizsgálatokból. Végül a harmadik csoportot azok a válaszok alkotják, amikor a gyerek nem írt semmit, tehát „nincs válasz”. A „nincs válasz”-nak több oka lehet: a gyerek figyelme valami miatt elkalandozott, véletlenül átugrotta szemével azt a szót stb. A „nincs válasz” valamennyi hívószó esetében létező kategória. Az alábbi elemzés tárgya éppen az lesz, hogy a véletlenen kívül van-e más, pl. rendszernyelvészeti oka a „nincs válasz”-oknak, különös tekintettel arra, hogy az egyik hívószónál több, a másiknál kevesebb a „nincs válasz”.

2.3. „Nincs válasz” általános vizsgálata

A „nincs válasz” – mint szóba került – minden hívószónál megjelent. Az alábbi lista növekvő sorrendben mutatja be a vázolt helyzetet: elől a hívószavak állnak, az őket követő szám a „nincs válasz” százalékos értéke. A lista – egyelőre – úgy értékelendő, hogy a „nincs válasz” bármelyik szónál megjelenthet, tehát a véletlen (a figyelem lankadása stb.) bármelyik szóval kapcsolatban szerephez juthat. Az egyik gyerek figyelme az egyik szónál, a másiké a másik szónál lankad.

MAGAS 1,11	ORVOS 3,96	VÁROS 6,08
MOZI 1,13	KENYÉR 4	NEHÉZ 6,15
LÁMPA 1,4	TISZTA 4,07	HANG 6,2
ÚJSÁG 1,53	EGÉSZSÉG 4,12	VESZ 6,21
ÓCEÁN 1,65	NÉGYZET 4,14	ÖRÖM 6,24
HIDEG 1,66	JEGY 4,15	ÉV 6,28
KÉK 1,66	SZÉK 4,15	AKAR 6,31
PIROS 1,66	SÓ 4,2	LÁT 6,33
SAVANYÚ 1,66	ÜNNEP 4,23	KERES 6,34
ÁGY 1,68	VÍZ 4,25	INDUL 6,35
ERDŐ 1,91	KÉP 4,28	GYOMOR 6,52
APA 1,92	BETEGSÉG 4,33	SZOBA 6,55
ÍRNI 1,96	ISZIK 4,34	HARAG 6,56
OROSZLÁN 2,03	ÚT 4,38	NAGYMAMA 6,56
ÉDES 2,04	SZÍN 4,4	BESZÉL 6,64
FEKETE 2,16	HANGOS 4,46	ÜL 6,66
FEHÉR 2,19	KÜLD 4,49	REND 6,71
REGGEL 2,39	RÖVID 4,49	GYEREK 6,77

SZOMBAT 2,4
ZÖLD 2,44
GYÜMÖLCS 2,67
ÉHES 2,71
FOLYÓ 2,79
LASSÚ 2,83
ANYA 2,89
VIRÁG 2,97
FUT 2,98
ZENE 3
KALAPÁCS 3,07
HOSSZÚ 3,09
ABLAK 3,15
PAPÍR 3,16
ISKOLA 3,32
SÁRGA 3,33
SZOMJAS 3,33
HOLD 3,34
ÓRA 3,46
CSALÁD 3,54
NAP 3,54
ENNI 3,55
KÖNYV 3,56
LÁB 3,56
TANÁR 3,56
LÁGY 3,62
GYORS 3,65
SZEM 3,69
KÁLYHA 3,72
FALU 3,73
KICSI 3,74
SÖTÉT 3,74
HÁZ 3,75
TOLVAJ 3,75
ALUDNI 3,76
NAGY 3,76
SZÜLŐ 3,86
VÁR 4,68
HEGY 4,72
BARÁT 4,74
JÁR 4,76
ORSZÁG 4,82
KATONA 4,84
ROSSZ 4,88
TANUL 4,95
MUNKA 4,98
ISMERŐS 5,01
DOLGOZIK 5,02
AD 5,025
FIATAL 5,03
ASSZONY 5,06
CSOPORT 5,07
ERŐS 5,12
ASZTAL 5,16
MAGYAR 5,2
ÖREG 5,2
PÉNZ 5,21
SZÉP 5,24
FELNŐTT 5,26
IDŐ 5,31
FIÚ 5,32
KESERŰ 5,41
VÁSÁROL 5,43
FÉRFI 5,49
KEMÉNY 5,51
VAJ 5,51
NÉZNI 5,52
OROSZ 5,55
SIMA 5,7
LEÜL 5,77
EREDMÉNY 5,81
ERŐ 5,85
KÉZ 5,86
NÉV 5,9
BEMEGY 6,78
ÁLOM 6,8
BABA 6,8
FEJ 6,82
TÖRVÉNY 6,86
EMBER 6,98
KEDVES 6,98
VENDÉG 6,99
TANÍT 7,03
TÉR 7,2
SZERET 7,22
HALLGATNI 7,24
OLDAL 7,25
SAROK 7,43
NYUGODT 7,44
TUD 7,44
ÁLLNI 7,47
LEÁNY 7,6
IGAZSÁG 7,62
ALAK 7,65
ÚJ 7,65
ELMEGY 7,71
HALLANI 7,75
UTCA 7,77
PONT 7,82
TERMELÉS 7,94
CSINÁL 8
JÓ 8,02
FELEL 8,16
TALÁL 8,31
VILÁG 8,4
KAP 8,62
TESZ 8,64
HELY 8,69
SZABAD 8,69
NÉP 8,72
SZŐNYEG 8,97

FÖLD 3,87	JÁTSZIK 5,97	SZÓ 9,1
HÁBORÚ 3,94	SÉTÁL 5,97	TELE 9,13
DRÁGA 3,95	MEGY 6	KÉRDEZNI 9,19
FÉNY 3,96	SZÁR 6,08	JOG 9,23
JÖN 9	KÍVÁN 10	ÍGÉR 12
LÁNYA 9	BAJ 10	EMLÉKEZNI 12
ÉLET 9	TART 10	DOLOG 12
ÉLNI 10	RÉSZ 10	MEGBOCSÁT 12
EGYSZERŰ 10	MOND 10	SEGÍT 13
KELL 10	ÉRDEKES 11	BENYOMÁS 13
MEGLÁT 10,25	ÉRTENI 12,01	GONDOL 13

Látható, hogy a „nincs válasz” százalékos értéke 1,11%-tól a (MAGAS) 13,84%-ig (GONDOL) terjed. Pusztán a véletlen ekkora különbségeket nem produkálhat, érdemes tehát továbbvizsgálódni!

2.4. A „nincs válasz” és a szófajok

Leginkább kézen fekvő azt megnézni, hogy az egyes szófajok mutatnak-e fel különbséget a szóban forgó kritérium szerint. Ezt illusztrálja az alábbi diagramm, amely az egyes szófajok „nincs válasz” szerinti átlagát veti egybe. Az Adj, N stb. a hívószó szófaját jelöli. Az N/Adj a kettős szófajiságra utal (MAGYAR, FIATAL, ISMERŐS stb.). A Mod (AKAR, KELL), Adj/Mod (SZABAD) kategóriába egy-két hívószó tartozik, ezért ezeket a további vizsgálatból kizárjuk.

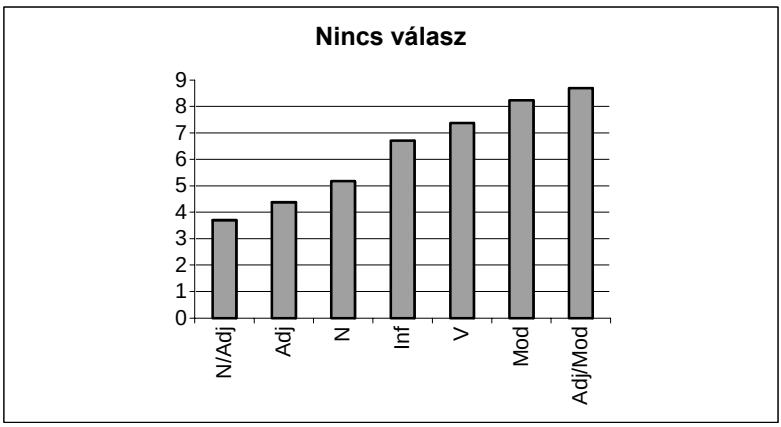

Érzékelhető különbségek vannak. A főbb szófajok közül a melléknevek és a főnevek aránylag könnyen provokálnak válaszszót (alacsony a „nincs válasz” kategória százalékos értéke), míg a főnévi igenevek, de különösen az igék némileg nehezebben teszik ugyanezt.

2.5. Egy szófaji osztályon belüli különbségek

Gyanítható, hogy egy adott szófajon belül az egyes szavak sem egyformán viselkednek. Alábbi elemzésünk a fenti diagram értékei szerint halad: előbb a mellékneveket, majd a főneveket, főnévi igeneveket, végül az igéket vizsgáljuk meg röviden.

2.5.1. Melléknevek:

MAGAS 1	SZOMJAS 3	KESERŰ 5
HIDEG 1	LÁGY 3	KEMÉNY 5
KÉK 1	GYORS 3	SIMA 5
PIROS 1	KICSI 3	NEHÉZ 6
SAVANYÚ 1	SÖTÉT 3	KEDVES 6
ÉDES 2	NAGY 3	NYUGODT 7
FEKETE 2	DRÁGA 3	ÚJ 7
FEHÉR 2	TISZTA 4	JÓ 8
ZÖLD 2	HANGOS 4	TELE 9
ÉHES 2	RÖVID 4	EGYSZERŰ 10
LASSÚ 2	ROSSZ 4	ÉRDEKES 11
HOSSZÚ 3	ERŐS 5	
SÁRGA 3	SZÉP 5	

A melléknevek körében a „nincs válasz” átlaga 4,38%. Az átlag alatt helyezkednek el azok a melléknevek, melyek a látás, ízlelés, tapintás révén történő perceptuálhatóságot jelölik (MAGAS, HIDEG, KÉK, PIROS, SAVANYÚ, ÉDES, FEKETE, FEHÉR, ZÖLD stb.). Az átlag fölött azok a melléknevek találhatók, amelyek társadalmi közmegegyezés vagy egyéni értékítélet alapján nyernek értelmet (KEDVES, NYUGODT, ÚJ, JÓ, TELE, EGYSZERŰ, ÉRDEKES stb.). A percepciót kifejező melléknevek aktiválási képessége tehát valamivel erősebb, mint konszenzusra, értékelésre utaló mellékneveké.

2.5.2. Főnevek:

MOZI 1,13
LÁMPA 1,4
ÚJSÁG 1,53
ÓCEÁN 1,65
ÁGY 1,68
ERDŐ 1,91
APA 1,92
OROSZLÁN 2,03
REGGEL 2,39
SZOMBAT 2,4
GYÜMÖLCS 2,67
FOLYÓ 2,79
ANYA 2,89
VIRÁG 2,97
ZENE 3
ABLAK 3,15
KALAPÁCS 3,07
PAPÍR 3,16
ISKOLA 3,32
HOLD 3,34
ÓRA 3,46
CSALÁD 3,54
NAP 3,54
KÖNYV 3,56
LÁB 3,56
TANÁR 3,56
SZEM 3,69
KÁLYHA 3,72
FALU 3,73
HÁZ 3,75
TOLVAJ 3,75
SZÜLŐ 3,86
FÖLD 3,87
HÁBORÚ 3,94
FÉNY 3,96
ORVOS 3,96
KENYÉR 4
EGÉSZSÉG 4,12
NÉGYZET 4,14
JEGY 4,15
SZÉK 4,15
SÓ 4,2
ÜNNEP 4,23
VÍZ 4,25
KÉP 4,28
BETEGSÉG 4,33
ÚT 4,38
SZÍN 4,4
HEGY 4,72
BARÁT 4,74
ORSZÁG 4,82
KATONA 4,84
MUNKA 4,98
ASSZONY 5,06
CSOPORT 5,07
ASZTAL 5,16
PÉNZ 5,21
IDŐ 5,31
FIÚ 5,32
FÉRFI 5,49
VAJ 5,51
EREDMÉNY 5,81
ERŐ 5,85
KÉZ 5,86
NÉV 5,9
SZÁR 6,08
VÁROS 6,08
HANG 6,2
ÖRÖM 6
ÉV 6
GYOMOR 6
SZOBA 6
HARAG 6
NAGYMAMA 6
REND 6
GYEREK 6
ÁLOM 6
BABA 6
TÖRVÉNY 6
EMBER 6
VENDÉG 6
OLDAL 7
SAROK 7
LEÁNY 7
IGAZSÁG 7
ALAK 7
UTCA 7
PONT 7
TERMELÉS 7
VILÁG 8
HELY 8
NÉP 8
SZŐNYEG 8
SZÓ 9
JOG 9
LÁNYA 9
ÉLET 9
BAJ 10
RÉSZ 10
DOLOG 12
BENYOMÁS 13

A főnevek körében a „nincs válasz” átlaga 5,38%. Mint látható, jóval efölött vannak az ÉLET, BAJ, RÉSZ, DOLOG, BENYOMÁS, ugyanakkor alatta vannak a MOZI, LÁMPA, ÚJSÁG szavak. A mindennapi tevékenység reáliáit megnevező főnevek mozgósító képessége jobb, mint a mentális, társadalmi jelenségekre utalóké.

2.5.3. Főnévi igenevek

ÍRNI 1	HALLGATNI 7	ÉLNI 10
ENNI 3	ÁLLNI 7	ÉRTENI 12
ALUDNI 3	HALLANI 7	EMLÉKEZNI 12
NÉZNI 5	KÉRDEZNI 9	

A főnévi igeneveknél az átlag 6,71%. A szokásos („konkrét”) cselekvésre vonatkozó szavak (ÍRNI, ENNI, ALUDNI, NÉZNI) ez alatt, a mentálisan értelmezhető szavak (ÉRTENI, EMLÉKEZNI) jóval e fölött helyezkednek el.

2.5.4. Igék

FUT 2,98	VESZ 6,21	TALÁL 8
ISZIK 4,34	LÁT 6,33	KAP 8
KÜLD 4,49	KERES 6,34	TESZ 8
JÁR 4,76	INDUL 6,35	JÖN 9
TANUL 4,95	BESZÉL 6,64	MEGLÁT 10
DOLGOZIK 5,02	ÜL 6,66	KÍVÁN 10
AD 5,025	BEMEGY 6,78	TART 10
VÁSÁROL 5,43	TANÍT 7,03	MOND 10
LEÜL 5,77	SZERET 7,22	ÍGÉR 12
JÁTSZIK 5,97	ELMEGY 7,71	MEGBOCSÁT 12
SÉTÁL 5,97	CSINÁL 8	SEGÍT 13
MEGY 6	FELEL 8,16	GONDOL 13

Az igék körében a „nincs válasz” átlagos értéke: 7,37%. Itt ugyancsak az tapasztalható, hogy „konkrét” jelentésűek (FUT, ISZIK, KÜLD, JÁR, TANUL stb.) könnyebben, az „elvont” jelentésűek (ÍGÉR, MEGBOCSÁT, SEGÍT, GONDOL) nehezebben mozgósítanak.

3. Befejezés helyett

A vizsgálat eredményeinek feldolgozása jelenleg még folyik, korai tehát megalapozott konklúziókról beszélni. Az viszont már most felsejlik, hogy a mentális lexikon tulajdonképpen a szavak közötti dinamikus hálózat, melynek egyes elemei változó erősségű potenciállal rendelkeznek az aktiválást illetően. Mi fentebb azokat az eseteket vettük futólag górcső alá, melyek az adott pillanatban rövidzárlatról árulkodtak. Úgy tűnt, hogy a rövidzárlat nem egyforma: szófaj specifikusnak bizonyult. Az azonos szófajhoz tartozó szavak is kisebb-nagyobb eltéréseket mutattak fel.

Irodalom

BALLÓ LARISZA 1983. *Magyar verbális asszociációk 1.* Szeged, Budapest, Debrecen.

CSER JÁNOS 1939. *A magyar gyermek szókincse. Gyakorisági és korszótár*. Budapest.

JAGUSZTINNÉ ÚJVÁRI KLÁRA 1985. *Magyar verbális asszociációk 2.* Szeged, Budapest, Debrecen.

KENT, G. H. és ROSANOFF, A. J. 1910. A study of association in insanity. *American Journal of Insanity* 67: 37–96, 317–390.

LEONTYJEV A. A. 1978. *Slovar associativnüh norm russkovo jazika*. Moszkva.

NEMES ZOLTÁN 1941. *Szóstatisztika egymillió szótagot felölelő újságszövegek alapján*. Szeged.

Lukács Csilla
(Budapest)

A székelyföldi középiskolások nyelvi/nyelvjárási attitűdje

1. Az alkalmazott dialektológiai és szociolingvisztikai vizsgálatok egyik meghatározó kutatási célja a nyelvi attitűd témakörének a megismerése. Ezen vizsgálódások fontosságát az igazolja, hogy a nyelvi attitűd – mint a nyelvekkel, nyelvváltozatokkal, nyelvi jelenségekkel és azok használóival kapcsolatos beállítódás, beállítottság (l. DOMONKOSI 2005; KISS 2002: 135; KOZÍK 2004: 95) – nagymértékben befolyásolja a nyelvi viselkedést, a nyelvhasználatot, valamint hosszabb távon a nyelvi változásokat is.

Tanulmányomban a nyelvi attitűdök azon érdekes és érzékeny, társadalmilag meghatározott tartományát vizsgálom, amely a standard : nyelvjárás tagolódású nyelvhasználati kontinuumban figyelhető meg leginkább. Az azonnyelvi változatok között minden – normák sorozatával szabályozott, írásban kodifikált – nyelvben elismertséggel a „nyílt presztízsű" (KISS 2002: 136–144), igényesnek, követendőnek, nyelvileg helyesnek, szépnek, választékosnak minősített köznyelvnek van. Azonban a nem köznyelvi, stigmatizált nyelvváltozatoknak is, mint pl. a nyelvjárásoknak, lehet „rejtett" tekintélye (TRUDGILL 1997: 68), értéke egy szűkebb beszélőközösség számára, amely a csoportidentitás, az azonosulás, a közösségvállalás, egyszóval a társadalmi hovatartozás kifejezője (l. KISS 2004: 235–36; CSERESNYÉSI 2004: 124).

Természetesen a nyelvi presztízsformák kialakulása befolyásolható, számos tényező kölcsönös egymásra hatása alakítja: nemcsak a nyelvhasználók presztízsétől, hanem az adott nyelv/nyelvváltozat jogi és politikai státusától, a használati, a kulturális, valamint a szimbolikus értékek (PÉNTEK 2003: 33) együttesétől függ.

Bármely beszélőközösség nyelvhasználati szokásait elemezve figyelembe kell vennünk tehát a „külső" társadalmi körülményeket, valamint a beszélők „belső", érzelmi kötődését az adott nyelvhez/nyelvváltozathoz. Kisebbségi helyzetben ezek a hatások fokozottabbak, a jelenségek nem megfelelő befogadása és feldolgozása frusztrációt, identitászavart, identitásváltást okozhat. Ez még inkább érvényesül a fejlődésben és identitáskeresésben lévő fiataloknál, akik az önazonosságuk megtalálásában számos kudarcél-

ményt élhetnek át nyelvhasználati szokásaik miatt. Következésképpen megállapíthatjuk, hogy a pedagógusok feladata kialakítani a tanulókban az elsődleges nyelvváltozatukhoz való pozitív attitűdöt (Kiss 2003: 31), amely erősítheti a kisebbségi nyelv/nyelvjárás identitásjelző, szimbolikus funkcióját. Ha ezen törekvésük sikertelen, a tanulókban előítéletek fogalmazódhatnak meg nyelvükkel, nyelvjárásukkal szemben, ami felgyorsíthatja az asszimiláció, a nyelvcsere/nyelvjárásvesztés folyamatát (l. BARTHA 1999: 123–26; KISS 1990: 41, 2000: 193, 2001b: 251–252, 2004: 233; KOZÍK 2004: 93; PÉNTEK 2003: 33; KÁROLYI–LAKATOS 2001: 201; SÁNDOR K. 1995: 135).

Empirikus kutatásomban azt vizsgálom, hogy a nyelvjárási elsődleges anyanyelvváltozatú, illetőleg nyelvjárási környezetű, hátterű székelyföldi középiskolások hogyan viszonyulnak saját nyelvjárásukhoz, az anyaországi nyelvváltozatokhoz; valamint ezen viszonyulásmódot milyen szociológiai változók befolyásolják.

2. A szociolingvisztikai szakirodalom szerint a másodlagos szocializációnak nagy szerep jut a nyelvi viselkedés kialakításában. Számos magyarországi és határon túli kutatás látott napvilágot, amelyek átfogó képet nyújtanak a közoktatási színtereken tanulók nyelvhasználati szokásairól. Az alábbi vizsgálatokból merítettem a – kutatásom alapját képező kérdőív – összeállításakor:

- általános iskolások nyelvjárásiasságára, norma tudatára vonatkozóan: GUTTMANN MIKLÓS (1996), FÜLÖP LAJOS (1990) és KISS JENŐ (1996, 1998a, 2000) felméréseiből,
- a középiskolások nyelvhasználatát illetően: Felvidéken SÁNDOR ANNA (2000, 2001), Magyarországon CZIBERE MÁRIA (2000) és OKAMOTO MARI (2002), valamint Kárpátalján CSERNICSKÓ ISTVÁN és munkatársai (2003) vizsgálataiból,
- az egyetemisták nyelvi sztereotípiáival kapcsolatban SÁNDOR KLÁRA, JULIET LANGMAN és PLÉH CSABA által alkalmazott (1998) Lambert-féle „ügynökvizsgálat" módszerével ismerkedtem meg. FODOR KATALIN és HUSZÁR ÁGNES egyetemisták segítségével próbálták a magyar nyelvjárások rangsorát felállítani (FODOR–HUSZÁR 1998: 196–210).

Az utóbbi évtizedben az erdélyi fiatalság nyelvhasználatát leginkább a kétnyelvűség, a nyelvi interferenciák viszonyrendszerében kutatták. A tanulók nyelvjárásiasságára, nyelvjárási tudatára vonatkozóan nem végeztek az egész nyelvterületet átfogó felméréseket. PLETL RITA vezetésével 1995-ben az erdélyi magyar tanulók helyesírási kompetenciáját mérték, mely vizsgá-

latból kiderült, hogy rengeteg nyelvjárási eredetű alakváltozat, „hiba" fordult elő fogalmazásaikban. MIHÁLY ORSOLYA (2002) a körösfői általános iskolások nyelvjárási tudatosságát vizsgálta, konklúzióként megfogalmazta, hogy az adatközlők mindegyikére jellemző a kódváltás a nyelvjárásról a köznyelvre (regionális köznyelvre), és fordítva.

Vizsgálatom alapsokaságát a székelyföldi középiskolások alkotják. Egyrészt azért választottam ezt a rétegcsoportot, mivel problémaérzékenységem a következő jelenségekre irányult: hogyan élik meg a faluról városi középiskolába kerülő diákok a nyelvhasználati különbségeket, illetve a városi diákok hogyan viszonyulnak nyelvjárásban beszélő társaikhoz; másrészt, mivel ebben az életszakaszban már nagymértékben stabilizálódott nyelvi értékítéletük (FELDE 1992: 177; KISS 1996a: 139; 1996b: 404; SZÁSZ MÓNIKA 1995: 39), hiteles képet kapok a tényleges nyelvi viselkedésükről.

Ezek a tanulók iskolázási körülményeik folytán, gyakran kerülhetnek olyan helyzetbe, ahol anyanyelvváltozatuk miatt pozitív, illetve negatív élmény érheti őket, ami döntően befolyásolhatja saját nyelvváltozatukhoz való viszonyulásmódjukat. A megkérdezett tanulók több nyelvváltozat „ütközőzónájában" (KISS 1996a: 139; 2004: 231) élnek: az anyanyelvjárásnak, a köznyelvnek, valamint az ifjúsági nyelvnek a találkozási pontján. Az oktatásban mindebből kettőnek van kiemelt jelentősége: a vernakulárisnak, jelen esetben a székely nyelvjárásnak, valamint a nyelv fő változatának, a köz- és irodalmi nyelvnek.

2.1. 2006 tavaszán négy székelyföldi város (Sepsiszentgyörgy, Kovászna, Csíkszereda, Gyergyószentmiklós) hét középiskolájában végeztem felméréseket. A rétegzett mintavételi eljárás segítségével, mindenik városban egy elméleti és egy szakközépiskola 9. és 12. osztályos tanulóinak a nyelvi attitűdjét vizsgáltam. Az elméleti középiskolák mindkét évfolyamán egy reál és egy humán tagozatú osztály is részt vett a kikérdezésben. Egy osztályon belül az adatközlőket nem választottam ki, hanem minden esetben teljes osztállyal dolgoztam.

Feltáró módszerként az írásos kérdőívet választottam. A kérdőív 45 nyílt és zárt kérdésből, valamint egy, 25 kijelentést tartalmazó, attitűdsorból áll. Tartalmi összetétele két – viszonylag koherens – résztémát foglal magába:

- a tanulók nyelvi attitűdjére, nyelvi értékítéletére, nyelvi öntudatára, valamint

• a nyelvhasználati szokásaikra, a nyelvhasználat tudatosságára vonatkozó kérdések alkotják a kérdőív alapstruktúráját.

Az attitűdsor többnyire nyelvi sztereotípiákat tartalmazó kijelentésekből áll, amelyeket – az egyetértés vagy egyet nem értés különböző mértékének kifejezésére alkalmas ötfokú Likert-skálán – minősítettek az adatközlők.

Jelen tanulmányban csupán három attitűdkijelentés és három kérdés egybevetését mutatom be.

Az alábbi feltételezéseket fogalmaztam meg:

– A székelyföldi középiskolások pozitívan viszonyulnak saját régiójuk nyelvhasználatához/nyelvváltozatához.

– A szülők iskolázottsága meghatározza a tanulók nyelvi attitűdjét.

2.2. Mivel a nyelvi attitűdök elsősorban nem nyelvi, hanem társadalmi eredetűek (TRUDGILL 1997: 58; KISS 1995: 136, 2002: 136), első lépésként a célcsoport szociológiai változóit tárom fel.

A mintát alkotó 514 tanuló nembeli, tagozati, lakóhely szerinti megoszlása nem egyenletes, az adatfeldolgozás hitelessége végett, mindvégig figyelembe vettem a százalékos megoszlás mellett a megkérdezettek részarányait. Az aránypárok a következők: lány – fiú: 1,7 (n = 323/189); város – falu: 1,94 (n = 339/174); 12. és 9. osztályosok: 1,21 (n = 284/230); elméleti középiskolások – szakközépiskolások: 2,4 (n = 363/151); reál – humán tagozatosok: 1,13 (n = 193/170).

2.3. A nyelvváltozatok kedveltségét vizsgáló ***Szerinted hol beszélnek szebben magyarul: Magyarországon vagy Erdélyben?*** kérdésre adott válaszokból kitűnik, hogy a tanulók túlnyomó többsége (84,2%, n = 433) az erdélyi magyar beszédet tekinti szebbnek az anyaországéhoz képest. A szociológiai változók vizsgálata alapján szignifikáns különbség nem mutatható ki (a khínégyzet-próba alapján) a nemi, a lakóhely, a korcsoport, a tagozat, illetve az anya iskolázottsága szerinti megoszlásban, viszont az apa iskolai végzettsége jelentős (p = 0,007) összefüggést mutat a kérdésre adott válaszokkal. A felsőfokú végzettséggel rendelkező apák gyerekeinek 92,7%-a (n = 101) az erdélyi beszédmódot preferálja.

A tanulók nyelvi tudatosságát, metanyelvi tudását (l. CSERESNYÉSI 2004: 124; FODOR–HUSZÁR 1998: 196–210; IMRE 1963: 279–283; KISS 2000: 465–468; KONTRA 1997: 224–232; 2003: 240–255) vizsgálva, érdemesnek találtam rákérdezni az indokokra, amelyekre alapozták döntésüket. A válaszokból világosan kiderült, hogy a tanulók mit tartanak jónak, értéknek, követendőnek. Mindkét nyelvváltozat (erdélyi, magyarországi) minősí-

tése a teljes elutasítástól a nyelvváltozatok helyességének, értékének leírásáig terjed; nyelvi értékítéletüket nem a „közömbös" vagy „szégyenlő-önbíráló", hanem az „összehasonlító, elfogadó-jóváhagyó, elítélő" magatar-tástípus jellemzi (l. RAJSLI kategorizációját, 2004: 148).

A magyarországi nyelvhasználattal szimpatizálók csoportjában (n = 63) nyilvánvaló a nemek közti véleménykülönbség: az összarány 1,7-ről 1,42-re csökkent, azaz a fiúk előfordulása gyakoribb.

Válaszaikat – nagyfokú alapossággal, következetességgel – indokolták. Ezek felsorolását (összesen 55 nyelvi adat) csökkenő sorrendben ismertetem:

- kevés idegen szót használnak az erdélyi magyarokhoz képest (a román nyelvi interferenciákra, az „elrománosodásra" utaltak): *„Az anyaországban nem érte a nyelvet az idegennyelvi hatás"; „Azért szebb a magyarországi beszéd, mert több magyar lakik ott, és nem élnek együtt más nemzetiségű emberekkel, akiktől szavakat vegyenek át, pl. mi elrománosodtunk"; „Erdélyben a magyar szavak keverednek a románnal";„Erdélyben egyre több román szót veszünk át a mellettünk élő románoktól"*.
- szebb a kiejtésük, választékosabb és gazdagabb a szókincsük: *„Jobban ki tudják fejezni magukat, helyesebben, szebben, magyarosabban beszélnek"; „Magyarországon választékosabban beszélnek"; „Helyesen ejtik ki a szavakat."*
- nem használnak tájszavakat: *„Azért, mert ott köznyelven beszélnek, nem pedig tájnyelven"; „Erdélyben tájszólásosan beszélnek az egyes településeken"*.
- Magyarország, a magyar nyelv „bölcsője": *„Magyarország a magyar nyelv hazája"; „Magyarország a magyar nyelv otthona"*.
- modernebb nyelvváltozat, gyorsabb nyelvfejlődés jellemzi: *„A gazdasági fejlődés miatt a nyelv is modernebb, fejlettebb"; „Ott jobban fejlődik a nyelv"*.

Az erdélyi nyelvhasználat szépségét érvek tömkelegével (összesen 518 nyelvi adat) támasztották alá:

- a) az erdélyiek kiejtése szebb, helyesebb és érthetőbb, ugyanis: – a hanglejtés, a hangsúly „*magyarosabb*, *helyesebb*", „*nem éneklő*", *„nem nyávogó",* a beszédtempó lassúbb: *„Az erdélyi magyarok nem »éneklik« el a szavakat, a hangsúlyt az első szótagra teszik, ezért nem tűnik úgy mintha mindig nyávognának*"; *„Az itt élő emberek általában jól hangsúlyozzák a szavakat, míg a magyarországiak a rossz hangsúlyozás mellett elnyújtják, sokszor hadarják a szavakat"*; *„Megőrzik a helyes e hang képzését és sokkal*

kellemesebb a fülnek az itt beszélt magyar”; – jobban artikulálnak, érthetőbben és tisztábban beszélnek: „*Az erdélyi magyarok szebben és érthetőbben ejtik ki a szavakat*”; „*Nem vagyok elfogult csak azért, mert én is erdélyi vagyok, de az erdélyiek tisztábban beszélnek”*; – nem *„urizálva”, „affektálva*”, „*finomkodva*”, *„nyájasan*”, *„nyafogva”,* hanem „*egészségesen*”, *„ízesen”, „zamatosan”* és *„természetesen”* beszélnek: „*Nem selypítünk”; „Az erdélyiek nem törik a nyelvüket”; „Az erdélyiek magyarul beszélnek, nem törik ki a nyelvüket és nem nyafogó, nyálazó a beszédük”; „Mintha flegmatikusan beszélnének Magyarországon, míg Erdélyben rendesen”; „Az itteni emberek nem nyávognak és nem nyálasok*”.

- b) az erdélyiek szókincse szebb, mivel: – kevesebb idegen szót használnak (az erdélyi magyar nyelvhasználatra gyakorolt román nyelvi hatást kisebbre becsülik, „megbocsáthatóbbnak” vélik, csak 4 tanuló említette): „*Lehet, hogy átvettünk román szavakat is, mit pl. murok stb., de szerintem mégis szebben beszélünk”, „Az erdélyi beszéd szebb, mert nem keverik a német és az angol nyelvvel, néhol esetleg a románnal”,* „*A magyarországi nyelvbe túl sok idegen szó keveredett”, „Itt tisztábban megmaradt a nyelv és itt kevésbé használják a link, idegenből átvett szavakat*”; – megőrizték a beszédhagyományokat, az archaizmusokat, a szavak „*eredeti”, „ősi*” alakját, valamint tájszólásban beszélnek: *„Az erdélyi emberek megtartották a régebbi szavakat, amelyek szebbé teszik a nyelvet”, „Ez az igazi ősi magyar nyelv, külső hatások nélkül*”, „*Erdélyben jobban megmaradt a nyelv eredeti mivoltában*”, *„Azért, mert az embereknek itten még megmaradt a tájszólásuk, s az igazi magyar beszéd ebben rejlik”, „Nincs annyira elmodernizálódva”; –* közelebb áll a köz- és irodalmi nyelvhez, nyelvtanilag helyesebb, ugyanis a magyarországiak szóhasználatában gyakoriak a „rövidítések”, illetve „a személynevek előtt határozott névelőt használnak”: „*A beszédünk közelebb áll a köznyelvhez*”, „*Irodalmi nyelven beszélünk egy kis tájszólással fűszerezve”, „Az erdélyi emberek annak ellenére, hogy tájszólással beszélnek, jobban betartják a nyelvtani szabályokat (pl. Magyarországon a névelő fölösleges használata személynevek előtt)”, „A magyarországiaknak minden név előtt ott szerepel az a névelő”*; – kevés trágár kifejezés: „*Magyarországon sokkal több vulgáris szót használnak”*; – illemtudóbbak a beszélők, mert magázódnak: „*Erdélyben nem tegezik egymást olyan könnyen az emberek*”.
- c) szubjektív érzelmi kötődésüket fejezik ki: „*Ezt tanultam meg legelőször s számomra ez az anyanyelvem*”, „*Persze, hogy az erdélyi a szebb, ezt használom minden nap”*, „*Itt születtem, ezzel vagyok megszokva és ezért*

tartom helyesnek", „Itt élnek az igazi magyarok", „A magyar nyelv itt azért szebb, mert kisebbségben élünk és jobban értékeljük, tiszteljük".

Észrevehettük, hogy a) a nyelvi attitűd összetevői (l. KISS 2002: 135) mennyire nyilvánvalóan bontakoztak ki az indoklásokból: túlsúlyban tárgyi tudásukkal, előismereteikkel bizonyították nyelvi értékítéletüket; b) felértékelődött az identifikálás, az együvé tartozás lehetőségeit biztosító székely nyelvjárásnak „társadalmijegy-szerepköre" (KISS 2004: 237, 2001a: 5); c) a tanulók pozitívan viszonyulnak saját régiójuk beszédéhez, erős lokális nyelvi identitástudattal rendelkeznek (ellentétben SÁNDOR ANNA szlovákiai középiskolások körében végzett kutatási eredményeivel, 2001: 91).

A magyarországiak nem beszélnek nyelvjárásban kijelentést csupán 16,89% (n = 86) fogadja el, 51,27% (n = 261) elutasítja, 31,82% (n = 162) nem tudja minősíteni (a „nem tudom" jelentést kifejező 3-as értéket jelölték meg). Mivel az adatok megoszlása nagy szórást mutat, nem lehetséges egyértelmű következtetést levonni, mégis azt gondolom, hogy az egyetértők csoportja a magyarországiak nyelvhasználatát nem azonosítja a köznyelvvel (l. SÁNDOR ANNA eltérő eredményeit, 2000: 35), ugyanis az erdélyi nyelvhasználatot szebbnek vélők közül csupán 16,85% (n = 73) véli úgy, hogy nem beszélnek nyelvjárásban Magyarországon. Az állítást elutasító elméleti- / szakközépiskolások részaránya 3,14 (n = 198/63), ami jóval nagyobb az eredeti 2,4 aránynál, vagyis több szakközépiskolás gondolja úgy, hogy nincs nyelvjárás Magyarországon. Esetükben nyelvi sztereotípiáról lehet szó, hiszen kevesebb konkrét tapasztalattal rendelkeznek, többnyire a média által közvetített magyarországi köznyelvet ismerik (az elméleti tagozatosoknak 81,54%-a, a szakközépiskolásoknak csupán 65,57%-a járt Magyarországon).

A ***Beszélsz nyelvjárásban?*** kérdéssel a tanulók aktív nyelvhasználatát igyekeztem felmérni. Saját bevallásuk szerint a tanulók közel fele (48,5%, n = 250) nem, 47,3% (n = 243) pedig beszél nyelvjárásban. 21 tanuló nem válaszolt erre a kérdésre. A nembeli megoszlásban nincs releváns különbség, mégis az összes megkérdezett nemi megoszlásának aránya: 1,7-ről 1,6-ra változott, azaz a lányok közül kevesebben beszélnek nyelvjárásban. Város–falu megoszlás tekintetében azonos arányszámban (1,9 városi/falusi: 47,49% és 47,12) vallják magukat nyelvjárási beszélőnek, vagyis a városiak is rendelkeznek nyelvjárási kompetenciával (vö. KISS 2003: 292).

A nyelvjárásnak hagyományőrző szerepe van kijelentéssel az adatközlők döntő többsége (84,63%, n = 435) egyetért. Mivel közülük 55,17%-nak (n = 240) a nyelvjárás kommunikációs és identitásjelölő eszközként szolgál,

arra következtethetünk, hogy a „hagyományfunkció” ily nagymértékű hangsúlyozása elsődlegesen nem a reliktum jellegére utal. A városiak–falusiak arányának figyelembevételével kiderül, hogy a falusiak nagyobb arányban utasítják el az állítást (1,9 az 1,5-re módosult az arány), azaz a hagyományőrzés mellett a mindennapi kommunikációban betöltött aktív szerepét hangsúlyozzák.

A székely nyelvjárás jövőképének megítélése ***(Sajnálnád-e, ha kivesznе a székely nyelvjárás?)*** határozottan pozitív: 90,12% (n = 438) nem szeretné a nyelvjárás kipusztulását. A negatívan viszonyuló 48 fő 79,16%-a (n = 38) nem beszél nyelvjárásban, közöttük a lány–fiú részarány: 1,2 (n = 26/20), ami arra utal, hogy a lányok – elméleti síkon, az elvárások szintjén – jobban ragaszkodnak a nyelvjárás fennmaradásához, viszont a gyakorlatban nyelvhasználatukkal nem ezt bizonyítják, hiszen kevesebben beszélnek nyelvjárásban.

A közepesen formális iskolai beszédhelyzetekben való nyelvi kontrollt kutató ***Tudatosan kerülöm a nyelvjárás használatát az iskolában*** állítást a tanulók 57%-a (n = 289) elutasítja, 26,03%-a (n = 132) elfogadja, 16,96%-a (n = 86) nem tudja minősíteni. Az előfeltevéseimmel ellentétben a 12.-esek toleránsabbak (a 12.-esek 60,21%-a, a 9.-esek 51,3%-a) a nyelvjárásias beszédmód iskolai használatával, holott a 9.-esekkel azonos arányban beszélik a nyelvjárást. Statisztikailag nem szignifikáns ez a különbség, mégis megállapíthatjuk, hogy az életkor előrehaladása a nyelvjárási identitástudat növekvő tendenciáját eredményezheti.

3. A nyelvészek számára evidencia, hogy – kisebbségi beszélőközösségekben – az anyanyelv jövője múlhat a beszélők nyelvi/nyelvjárási attitűdjén (l. WARDHAUGH 1995: 308; KISS 2000: 35), ugyanis sok esetben a nyelvjárás az egyetlen biztosan birtokolt anyanyelvi változat. Ilyen körülmények között a nyelvjárás megbélyegzése az anyanyelv stigmatizálását jelenti, amelynek előbb vagy utóbb – az anyanyelvmegtartás szempontjából – egyértelműen negatív következményei lesznek (l. KISS 2004: 243; LANSTYÁK 2002: 161; MINYA K. 2005: 22). Ez halmozottan igaz a felnövekvő nemzedékre, az önmaga identitását kereső fiatal korosztályra, hiszen saját nyelvváltozatukhoz való viszonyukat a környezet (tanárok, barátok, szülők) vélekedése nagymértékben befolyásolja.

A tömbmagyarságban élő székelyföldi középiskolások esetében, az eddigi kárpát-medencei középiskolások körében végzett vizsgálatokhoz képest, jóval reménykeltőbb a helyzet: nyelvi attitűdjüket többnyire a racionális (l. G.

VARGA 1972: 225–7) és „egészséges” (KOZÍK 2004: 115) nyelvszemlélet jellemzi, nyelvi értékítéletüket áthatja a transzilvanista életfelfogás, életérzés; egyöntetűen pozitívan viszonyulnak anyanyelvjárásukhoz (vö. CZIBERE 1999, 2000; SÁNDOR K. 1995), kifejezetten sajnálnák, ha kiveszne a használatból.

Valószínűleg azért is nyerhettem ennyire felhőtlenül optimista eredményeket, mivel elemzésemben kifejezetten az expliciten kinyilvánított nyelvi attitűdöket vizsgáltam, és mellőztem a nyelvhasználati szokásokra adott válaszok egybevetését. Gyakorlatilag a kérdőívem parányi részét dolgoztam fel, így az eredmények a nagy összefüggések feltárásakor módosulhatnak.

Jelentős különbségek nem mutatkoztak a nem, a tagozat, a középiskola profilja, illetve a korosztály szerinti megoszlás tekintetében, viszont a szülők iskolázottsága annál inkább befolyásolta a nyelvváltozatok megítélését (a felsőfokú végzettségű apák gyerekei saját régiójuk nyelvhasználatát tartják a legszebbnek).

Következtetésként megfogalmazhatjuk, hogy az elsődleges anyanyelvváltozatú székely gimnazisták esetében elsősorban nem a nyelvjárásokhoz való pozitív attitűd kialakítása szükséges, hiszen közösségükben ez a természetes nyelvváltozat, hanem a használati színterek, a funkciók tudatos elkülönítése (a 12.-esek 60,21%-a tudatosan nem kerüli a nyelvjárás használatát iskolai környezetben), olyannyira, hogy képesek legyenek a gördülékeny, a „spontán reflexként működő” kódváltásra (KISS 2004: 243). Elsősorban a magyartanárokra hárul a felelősség: rá kell mutatniuk a családi körben elsajátított anyanyelvjárás és a művelt köznyelvi norma közötti különbségekre, valamint tudatosítaniuk kell ezek helyes alkalmazását (l. É. KISS 2004: 723; KISS 2003: 298, 2004: 241). Mindezt megfelelő szakértelemmel, tapintattal és pedagógiai érzékenységgel lehet hatékonyan megvalósítani.

Irodalom

BARTHA CSILLA 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

CZIBERE MÁRIA 2000. A nyelvi attitűd vizsgálata középiskolások körében. In: *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében* 10. Élőnyelvi Konferencia, Budapest.

CSERESNYÉSI LÁSZLÓ 2004. *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

CSERNICSKÓ ISTVÁN (szerk.) 2003. *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba.* Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, Beregszász.

DOMONKOSI ÁGNES 2005. *A nyelvi attitűd típusai és a nyelvhasználat szabályozottsága.* e-nyelv.nyitolap.hu/admin/uploads/Domonkosi5.pdf
É. KISS KATALIN 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Osiris, Budapest.
FELDE GYÖRGYI 1992. Nyelvérzék és normatudat egy általános iskolai tanulók körében végzett felmérés tükrében. In KEMÉNY GÁBOR (szerk.): *Normatudat-nyelvi norma*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 177–191.
FODOR KATALIN–HUSZÁR ÁGNES 1998. Magyar nyelvjárások presztízsének rangsora. *MNy* 94: 196–210.
FÜLÖP LAJOS 1990. *Nyelvjárási értékeink szerepe az anyanyelvi nevelésben.* Magyar Nyelvtudományi Társaság. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 189. sz. 63–66.
GUTTMANN MIKLÓS 1996. *A nyelvi környezet és az anyanyelvoktatás*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 207. sz. 108–113.
IMRE SAMU 1963. Hol beszélnek legszebben magyarul? *Nyr*. 87: 279–283.
KÁROLYI MARGIT–LAKATOS ILONA 2001. Nyelvi változások két sajátos geopolitikai helyzetben levő településen. In: *11. Élőnyelvi Konferencia*. Szerk: PAPP GYÖRGY, Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Tanszéke, Újvidék.
KISS JENŐ 1990. A nyelvjárások mai élete, szerepük a köznyelv formálásában. In FEKETE P.–V. RAISZ RÓZSA (szerk.): *Az anyanyelv értékrendje és az iskola*. Országos Anyanyelvoktatási Napok. Eger. Júl. 2–5. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 189. sz. 60–62.
KISS JENŐ 1996a. A nyelvi attitűd és a másodlagos nyelvi szocializáció: vizsgálatok nyelvjárási környezetben. *MNy* 92: 138–151.
KISS JENŐ 1996b. Nyelvjárás és köznyelv: általános iskolások nyelvi tudatosságának vizsgálata nyelvjárási környezetben. *MNy* 92: 403–415.
KISS JENŐ 2000. *Magyar nyelvjárástani kalauz 3*. Magyar Nyelvészeti Továbbképzési Füzetek. ELTE BTK, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest.
KISS JENŐ 2001a. *Dialektológia és nyelvtudomány: hagyomány és korszerűség*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
KISS JENŐ 2002. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
KISS JENŐ 2003. A magyar nyelv területi változatai. In KIEFER FERENC (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
KISS JENŐ 2004. Nyelvjárásművelés. In BALÁZS GÉZA (szerk.): *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője.* II. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 229–244.
KISS JENŐ (szerk.) 2001b. *Magyar dialektológia*. Osiris, Budapest.
KONTRA MIKLÓS 1997. Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul? *MNy* 93: 224–232.
KONTRA MIKLÓS 2003. Kitekintés: politika, igazságszolgáltatás, emberi jogok, iskola. In UŐ (szerk.): *Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest, 323–335.

KOZÍK DIÁNA 2004. A nyelvjárásokkal kapcsolatos attitűdvizsgálatok a szlovákiai magyar pedagógusok néhány csoportjában. In LANSTYÁK ISTVÁN és MENYHÁRT JÓZSEF (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről* II. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 93–124.

LANSTYÁK ISTVÁN 2002. A magyar–magyar diglosszia néhány kérdéséről. In A. JÁSZÓ ANNA (szerk.): *Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 153–164.

MIHÁLY ORSOLYA-KATALIN 2002. *Általános iskolások nyelvhasználata és nyelvi attitűdje*. Szakdolgozat, Kolozsvár.

MINYA KÁROLY 2005. *Rendszerváltás-normaváltás. A magyar nyelvművelés története, elvei és vitái 1989-től napjainkig*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

OKAMOTO MARI 2002. Magyar anyanyelvű gimnazisták viszonya nyelvjárásukhoz és a köznyelvhez. *MNy* 98: 342–354.

PÉNTEK JÁNOS 2003. Státusz, presztízs, attitűd és a kisebbségi nyelvváltozatok értékelése. In: PÉNTEK JÁNOS–BENŐ ATTILA (szerk.): *Nyelvi kapcsolatok, nyelvi dominanciák az erdélyi régióban*. Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 1. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár, 32–39.

PLETL RITA 1995. A magyar helyesírás és fejlődése (az 1993–94. évi romániai felmérés adatainak tükrében) az általános iskola V. osztályától a líceum XII. osztályáig. *Kétnyelvűség,* III. évf. 1. sz. 9–25.

RAJSLI ILONA 2004. Nyelvjárásvesztés és attitűdváltás a vajdasági magyar fiatalok körében. In: A. JÁSZÓ ANNA (szerk.): *Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 146–152.

SÁNDOR ANNA 2000. *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban.* Kalligram Könyvkiadó, Budapest.

SÁNDOR ANNA 2001. A nyelvi attitűd kisebbségben. *MNy* 99: 87–95.

SÁNDOR KLÁRA 1995. Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola. *Regio*, 1995. 4. sz., 121–148.

SZÁSZ MÓNIKA 1995. Nyelvérzék és normatudat a Székelyföldön. *Kétnyelvűség*, III. évf. 2. sz., 39–50.

TRUDGILL PETER 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába.* Szeged.

G. VARGA GYÖRGYI 1972. A budapesti nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről. In. TELEGDI ZSIGMOND–SZÉPE GYÖRGY (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* VIII. Akadémiai Kiadó, Budapest.

WARDHAUGH RONALD 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris–Századvég, Budapest.

Málnási Ferenc
(Kolozsvár)

Munkafüzet anyanyelvünk szövegszemléletű oktatásában

Amit olvasok, azt elfelejtem,
amit látok, arra emlékezem,
ami csinálok, azt tudom!
(Kínai közmondás)

Anyanyelvi oktatásunk ma már a nyelvi megismerés és a nyelvhasználat fejlesztését tűzte ki céljául. E cél elérése érdekében segíthet a szövegtan, mert amikor a nyelvi elemek jelentéshordozóit, a jól megszerkesztett közlésformákat, ezek általános jegyeit ismertetjük, oktatjuk, értelmi és nyelvi műveletekkel biztosítjuk/biztosíthatjuk a munkánkat.

A szövegbefogadás (szövegértés, -értelmezés, -rögzítés és -felújítás), valamint a szövegalkotás, a fogalmazás elméleti kérdései mellé a kreatív-produktív, a globális stilisztikai, valamint a szemiotikai-szövegtani elemzések eredményeit társíthatjuk, egész nyelvi, irodalmi nevelésünket újíthatjuk meg.

Tantervünk az anyanyelvi nevelés céljait a következőképpen körvonalazta:

1. Tudatos és funkcionális nyelvhasználat.
2. A személyiség fejlesztése nyelvi-irodalmi eszközökkel.
3. A szellemi munka stratégiájának, módszereinek elsajátítása.

(*Tanterv – magyar nyelv és irodalomolvasás (V–VIII)*. Közoktatás, 1999. 6–7. június–július)

Az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésének érdekében a tantervi cél és a hozzá kapcsolódó feladatok világosak: az anyanyelvi oktatással biztosítanunk kell tanulóinknak a szóbeli-írásbeli kifejező-közlő tevékenységeknek a formálását, másképpen a beszédtechnikát és a helyesírást, nyelvünk rendszerének megismertetését, a nyelvhasználat egységesítését, a normák elfogadását, a nyelvhelyességi ismereteket, a nyelvi kifejezésmódok feltárását. Azzal számolnunk kell, hogy az anyanyelv oktatása folyamán az esetek többségében és szükségszerűen csak egy-egy részterületre összpontosíthatunk, holott a nyelvi tevékenység oszthatatlan, a beszélő csaknem minden megnyilatko-

zásában a „teljes” nyelvet használja, sokszor nem nyelvi útjelző táblák irányítása alatt.

Az anyanyelvi nevelést biztosító tantárgy nem a nyelv leírása, hanem a nyelvről való helyes gondolkodás és a nyelvhasználati készség fejlesztése egy társadalmi nyelvművelés igényével. Ez az út a szövegtan keretében, a szövegszemlélet jegyében megoldható, megvalósítható. Hallgassuk meg DEME LÁSZLÓ tanácsát: „Az anyanyelvi nevelés tényezői között szükséges és hasznos elkülöníteni a következő három fogalmat: a szövegtanét, a szövegismeretét és a szövegszemléletét. Az oktatásban a szöveg az, amit a szövegről a különféle korosztályoknak meg kell tanulniuk és kell tudniuk. A szövegismeret praktikusabb, empirikusabb kötöttségű a szövegtannál. A szövegismeret készséggé fejlesztett receptív megnyilatkozási formája a szövegértés, a produktív formája pedig a szövegalkotás képessége.” Itt a cél az, hogy a tanuló passzív szövegélményből (olvasás és hallgatás útján) egyre magasabb szintűeket hozzon létre. A „szövegszemlélet – folytatja DEME LÁSZLÓ – rejtettebb rétege az anyanyelvi nevelésnek még az előbbinél is. A szövegtan oktatási anyag, a szövegismeret nevelés cél, a szövegszemlélet pedig nevelési elv, vagy mondjuk így: nevelői alapállás. Érvényében azonban át kell hatnia az egész anyanyelvi nevelést. A szövegszemlélet annak a nevelői fokon való tudomásulvétele és a tanulókkal való állandó éreztetése, hogy bármilyen részletet vegyünk is szemügyre a nyelvből és a beszédből, az végső soron és való természete szerint úgy létezik csak, mint a szövegnek (valóságos vagy potenciális) része: a közleményből kiemelt részlete (a mondat), vagy a részletet építő elem (a morféma), vagy az építő elem megalkotásának formai minimuma a fonéma).”

Napjainkban az anyanyelvi oktatás fejlesztését, a tanulás hatékonyabbá tételét mindenekelőtt maguk a növekvő társadalmi igények határozzák meg, és az a felismerés, hogy az egyre növekvő tananyagot csak fejlett értelmi képességekkel rendelkező tanulók képesek elsajátítani. Nemcsak magyar nyelvi, hanem más tananyagot is. Most, amikor az anyanyelvi oktatásunk egy újabb fejezettel gazdagodik, amikor az eddigi anyanyelvi anyagot szövegszemlélettel próbáljuk megtanítani, ez az egyetlen út, amennyiben az információt magasabb szinten, intenzívebben, aktív, kreatív módon próbáljuk átnyújtani, sőt nem is átnyújtani, hanem a közös munkába aktívan bevonni a tanulókat is.

A nyelvi ismereteket is a gyakorlás, az alkalmazás közben lehet leggyorsabban elsajátítani, hiszen a kisgyerek is így sajátítja el anyanyelvét.

KUSZÁLIK PIROSKA (1975) is azt javasolta, hogy „a nyelvi feladatok, játékok, fejtörők megfejtése, a gyakorlatok megoldásainak számtalan variációja, az átalakítás, a hibás szövegek javítása, az átírás, a nyelvvel való bíbelődés, munka lehet csak a nyelvtanulás cselekvő útja.” SZENDE ALADÁR (1981) szerint is az anyanyelvi oktatás alapvető módszertani egysége a feladat. A céltudatosan szerkesztett feladat ugyanis mozgásba hozza a lélektani műveleteket, amelyeknek eredményeképpen születik meg az ismeret a nyelvről, a fogalom, a szabály, a kategória, a rendszerbeli összefüggés.

A feladattechnika megfelel tantárgyunk természetének, a nyelvet ugyanis minden beszélő ember a tudatában, mégpedig állandó készenléti állapotban, bármikor felidézhető ismeretként tárolja. Tanulóink az iskolába lépés pillanatában ismerik anyanyelvünket, édesanyjuktól megtanulták azt. Nem kell tehát mást tennünk, mint a tudat raktáraiból a részrendszereket felszínre emelni, a gyakorlatok segítségével műveleti szintre hozni, és ismeretként tudomásul venni. A problémákkal így az órán is megfelelő légkört tudunk teremteni a munkához, a tanuláshoz, a tevékenységhez, az ismeretszerzéshez.

A tankönyvek mellett ennek a tevékenységnek kitűnő segédeszköze: a munkafüzet. A munkafüzet a tanítási órákra szánt gyakorlatokkal és otthoni, egyéni munkával megoldandó feladatokkal segíti, segítheti anyanyelvi oktatásunkat. Hangsúlyozom, hogy a tanításnak és a tanulásnak, de lehet az ellenőrzésnek is az eszköze. A tanár döntheti el, hogy a gyakorlatok, a feladatok közül melyeket oldjanak meg közösen, megbeszéléssel, tanári irányítás mellett, és melyek azok, amelyek önálló, egyéni munkára is alkalmasak. A munkafüzet olyan készletet kínál, amelyből az osztály igényeinek, a tanulók munkatempójának megfelelően válogatni lehet. A gyakorlatok anyagot és lehetőséget nyújtanak az anyanyelvi készségek, képességek valamennyi területének a fejlesztésére. Megteremthetjük a szóbeli és az írásbeli feladatmegoldás egyforma arányát és összhangját is, ha a gyakorlatok megoldásakor a különböző vélemények meghallgatása, a tanulók körében kialakuló beszélgetés és megbeszélés fontosabb, hatékonyabb, mint önmagában a feladat megoldása, leírása. A munkafüzet céljait TAKÁCS ETEL (1965) nyomán a következő pontokban fogalmazhatjuk meg:

A. A szükségletek fejlesztése

1. Lelki egészségvédelem, jókedv, pihenés

2. Játék, szerepjáték, alkotó játék

3. Magasabb rangú emberi szükségletek: a tanulás mint munka, szorgalom, rendszeresség, önállóság, könyvhasználat, vers, mese írása, irodalmi dokumentumok gyűjtése

B. A képességek fejlesztése

1. Alapképességek: észlelés, képzelet, figyelem, emlékezet (bevésés, megőrzés, felidézés), gondolkodási műveletek (analízis, szintézis, absztrahálás, összehasonlítás, konkretizálás, rendezés, analógia), feladatmegoldó képesség, s ami a legfontosabb, a grammatikai és irodalomolvasási képességek.

2. Tevékenység-specifikus képességek: kommunikációs képességek, nyelvi és nem nyelvi kommunikációs képességek, felolvasás, vers- és prózamondás, kérés, tudakozódás, felszólítás, utasítás, vélemény, bejelentés, társalgás, vita, leírás, szövegbefogadás. Írásképességek: másolás, diktálás utáni írás, írásbeli szövegalkotás, jellemzés, levélírás. Olvasási képességek: néma olvasás, gyorsolvasás, adatkeresés, összegezés. Speciális képességek: alkalmazkodás, viselkedés, illemtudás, fegyelmezettség, egymás segítése, önálló tanulás, irányított tanulás pedagógussal/társakkal.

C. Pozitív viszonyulások kiépítése és megerősítése, a negatív viszonyok megelőzése és korrekciója

1. Viszonyulások a tanuláshoz, a játékhoz: kíváncsiság, sikerélmény, nyelvhasználat, pozitív magatartás a nyelvhez, az irodalomhoz, a magyarsághoz.

2. Társas viszonyulások alakítása: empátia, szeretet, nyíltság, barátság stb.

D. Az énkép fejlesztése

1. Én-azonosság, az én-tudat formálása, életkori, nemi, családi, lakóhelyi, nemzeti vonatkozásban.

2. Az önismeret fejlesztése: kommunikációs, erkölcsi jellemzők esetében, életmód, önértékelés, önnevelés.

E. Az értékválasztást segítő világnézet kialakítása

1. A magyarság világnézete, hiedelemvilága, vallási tradíciói, tudományos világképe, művészeti hitvallása.

2. A történelmi életfelfogás.

Még egy szempontból közelítsük meg a munkafüzetet, amely út a tanulásközpontúság és a képességfejlesztés felé. Már COMENIUS szembehelyezte a hagyományos oktatással a cselekvést: „*Sapere, agere, loqui*” ’megérteni, cselekedni, beszélni’. Azt is megfogalmazta, hogy „*fabricando fabricamur*”, vagyis ’alkotva alkotódunk’. Mai oktatásunk talán kezdettől fogva vezérfo-

nalként követte ezt a tanácsot. Anyanyelvünk tanulása mindig egy közösség segítségével és annak normái szerint megy végbe. Ugyanakkor a gyermek nem egyszerűen utánoz, hanem alakít, teremt, saját nyelvi rendszert épít fel, megtanulja anyanyelvét, használja azt, bővíti, gazdagítja.

A tanulás hatékonysága nagymértékben függ attól, hogyan, mennyire érti meg a tanuló a megtanulandó anyagot. A megértés is folyamat, amelynek során az új ismeretek szervesen beleilleszkednek az egyén értelmi-cselekvési rendszerébe, a tanuló nemcsak befogadja az újat, hanem – mint a szervezet az ételt –, feldolgozza, interiorizálja. Hogy ez a folyamat, ez a befogadás és feldolgozás értelmi szinten végigmehessen, a tanulónak rendelkeznie kell értelmi-befogadó képességgel. Ez a képesség az egyénnel együtt alakul, fejlődik, az életkorral gazdagodik, kialakulása felgyorsulhat, lelassulhat bizonyos körülmények között, s egy magasabb szintre való emelkedést segít elő maga a tanulás, a gyakorlás, a tevékenység, az értelmi tevékenység igénybevétele. Az ember ismeretei révén képes feladatokat, problémákat megoldani, kérdésekre feleletet adni, egyúttal az alkalmazott ismeret is gazdagodik, csiszolódik, biztosabbá, szilárdabbá válik, hatékonyabb lesz. NÉMETH LÁSZLÓ ezt így fogalmazta meg: „A szellem problémákat vet fel, és problémákat old meg. Lehetne-e nagyobb feladata a tanításnak, mint hogy ezt a problémakészséget tornásztassa?”

Maga a tanulás képességek kialakítását jelenti. Milyen képességekét? Elsősorban azokét, amelyek az oktatás és nevelés egységét, ennek megvalósulását segítik: a kommunikációs képességek közül a beszédet, az olvasást és az írást. Már az 1968-ban megtartott UNESCO-tanácskozás megállapította, hogy minden iskolai oktatás alapja a kommunikáció alapvető képességének, a beszédnek, az olvasásnak és az írásnak a kifejlesztése.

Az iskolába lépés pillanatában az olvasási képesség kialakítása kezdődik, az olvasás technikáját kell elsajátítani, amire ráépül a megértő olvasás, majd a kritikai olvasás. Tantárgyunkkal szorosabb kapcsolatban áll az esztétikai olvasás, amely alapján az egyén az adott szöveg kifejezésbeli, szerkesztésbeli vagy más vonatkozású szépségeiről tud véleményt formálni.

A beszéd képessége is több részképesség hierarchikus együttese, s az iskolában a már kialakult beszédkészséget kell, kellene továbbfejleszteni, a beszédlégzést, a hangindítást, mert önálló, értelmes beszédet is csak megfelelő mennyiségű gyakorlással lehet elsajátítani, gazdagítani.

Az iskolára vár az írás képességének elsajátíttatása is. A beszéd, az élőszóbeli kifejezés gyakorlását a tanuló már otthon elsajátította (ha elsajátítot-

ta!), de az, hogy írásban is ki tudja fejezni magát, gondolatait, az már nehezebb, több gond van vele, ugyanakkor az írással sokkal fegyelmezettebb állásfoglalásra is késztetjük tanítványainkat.

Mindhárom képesség kialakítása, fejlesztése a gondolkodást segíti elő. Az olvasást igénylő szövegek készen állnak a tanulóink számára, a beszéd és az írás azonban „önálló, alkotó" tevékenység.

A képességek másik csoportja a megismerés képességei: az információ felfogása, megtartása, feldolgozása. Az ember a megismerő tevékenységével szerez tudomást a környezetéről, a külvilágról, saját állapotáról. A megismerő tevékenység alapja az észlelés, ami szükséges, de többet ér a felfogás. A „néz, de nem lát" kifejezés ezt a különbséget jelzi. Az emberi tevékenységben, a tanulói munkában is a felfogást, a megőrzést, valamint az elsajátítást eredményesebben lehet megvalósítani, ha gondolkodásunkat mozgósítjuk, problémákat ismertetünk, adatokat rögzítünk, feladatokat oldunk meg. A probléma megoldásához szükséges a személy állásfoglalása, a tény megállapítása, a variálás, a megoldási javaslatok megszületése.

A fentebb említett képességek hierarchikus rendben sorakoznak, sajátos kapcsolatokban egymásra épülnek, szerveződnek, elsajátításuk is csak bizonyos sorrendben képzelhető el. Durva hasonlattal: nem tudjuk a megértő olvasást kialakítani abban a tanulóban, aki az olvasás technikájával sem rendelkezik. Az iskolai sikertelenségek sok esetben arra vezethetők vissza, hogy nem sikerült az alapvető képességeket kialakítani tanulóinkban. A munkafüzet gyakorlatai talán éppen ebben segíthetnek.

A képességek fejlesztésére irányuló tevékenység annál eredményesebb, minél pozitívabb a személyek hozzáállása, az illető tevékenység jelentősége a tanuló számára. Külső és belső tényezők szerves összefonódásából jön létre az a kollektív magatartás, általános hangulat, amely pozitív feltételként szolgál a tanóra feladatainak megoldásához, serkentőleg befolyásolja az órán folyó tevékenységet, vagy ellenkezőleg, nehezíti azt. Sokszor kevés gondot fordítunk a tanulás–tanítás belső feltételeinek a megteremtésére, pedig bármilyen módszer, eszköz alkalmazásának a hatása attól függ, milyen belső indokok határozzák meg a tanulók viszonyát a tanuláshoz, általában milyen a tanóra pszichikai előkészítése. COMENIUS hasonlataira gondolva, egy népi mondásunk jut eszembe: Jó földben terem a búza! – nos, a nyelvi vagy az irodalmi munkafüzet ilyen „jó föld"!

Szinte minden gyerekben megvan az, amit a tanulás, a megismerés belső motívumainak szoktunk nevezni. A belső motívumok úgymond prototípu-

sa a kíváncsiság. Ami nem világos, ami bizonytalan, az magára vonja az ember figyelmét, és mindaddig figyelünk rá, amíg a dolog világossá nem válik. A kíváncsiság erőteljesebb szellemi tevékenység medrébe való terelése éppen azt követeli meg, hogy a kíváncsiság tartós, aktív legyen, ne csak receptív. A munkafüzet erre is lehetőséget ad.

A tanulás másik fontos mozgósító tényezője a sikerélmény. A tanulás eredményességét kell tehát biztosítani minden egyes diák számára, egységesen, differenciáltan, egyénre szabottan. A gyengébb tanulók esetében minden előrelépést sikernek kell elkönyvelni, kifejezni megelégedésünket, hogy a tanuló is átélje a siker örömét. Bármilyen erőfeszítés, fegyelmező eszköz előbb-utóbb csődöt mond, ha szegényes, sivár, egyhangú az órán végzett munka. A tanítási órán gondoskodnunk kell arról az információs anyagról, azokról a tevékenységekről, gyakorlatokról, amelyek előbbre viszik a tanulók értelmi fejlődését, gyarapítják tudásukat. A munkafüzet ezt is megcélozza.

A sikerélmény mellett beszélnünk kell a kudarcról is. Több kutató szerint a kudarc többnyire kettős inadaptáció eredménye: a gyermek nem alkalmazkodik az iskolai tevékenység követelményeihez, illetve a család és főleg az iskolai környezet a tanuló belső világához. De mivel a belső feltételek lényegében külső eredetűek, azt mondhatnánk, hogy a tanuló teljesítménybeli kudarca elsősorban az iskola „inadaptációja" a gyermek személyiségéhez. Ezt a különbséget próbálja megszüntetni a munkafüzet, az iskolát, az oktatást próbálja a gyermek személyiségéhez közelíteni.

JOHN HOLT (1968) vizsgálta, hogyan vallanak kudarcot a gyermekek olyan iskolai munkában, ahol meglehetős következetességgel alkalmaznak egy bizonyos stratégiát. Ezt a stratégiát inkább válaszközpontúnak és nem problémaközpontúnak nevezhetjük. A legtöbb gyermek nem problémaközpontú stratégiával dolgozik, hanem válaszközpontúval. A feladatokat olyan helyzetnek vélik, hogy valahol Válaszországban van egy válasz a feltett kérdésre, utána kell menni, meg kell találni, mint valami elásott kalózkincset, a különféle utasítások alapján. Az ilyen gyermek teljes sebességgel ismeretlen irányba, ismeretlen cél felé indul el, igyekszik megtalálni a feleletet még mielőtt megértette volna magát a feladatot! A mi oktatásunk még mindig ilyen válaszközpontú, a diákok gondolkodását is ilyen irányba tereljük, mert a válaszok kifizetődőek, az iskolák a helyes válaszok imádatára szolgáló templomok, a jó iskolai előmenetel titka: sok helyes választ kell letenni ennek a templomnak az oltárára – véli HOLT.

A kiút? Olyan iskolát, oktatást kell megszervezni, ahol minden gyermek a maga módján elégítheti ki kíváncsiságát, fejlesztheti képességeit, tehetségét az órákon – a nyelvi, az irodalomolvasási, de más órákon is – egy nagy gyakorlóteret kell, kellene kialakítani, ahol a tanulók minden érdekeset megvizsgálnak, ahol értelmi és művészi képességeiket, testi erejüket, ügyességüket szabadon fejleszthetik a rendelkezésükre álló lehetőségek közül olyan sokkal vagy kevéssel, amennyivel akarják. Úgy gondolom, hogy az anyanyelvi munkafüzet ebben is segít(het).

Vesszőparipám a munkafüzet – szoktam mondogatni, ezért is kötöttem csokorba mindezeket a kérdéseket, tudatosítottam magamban is a munkafüzettel kapcsolatos problémák sokrétűségét, amelyek fokozatosan formálódtak a számomra is, amikor összeállítottam, később pedig átdolgoztam anyanyelvi és irodalmi munkafüzeteimet azzal a céllal, hogy oktatásunk számára hasznos segédeszközt tudjak tanítványaim és kollegáim kezébe adni. Szabaddá kell tennünk anyanyelvünk megismerésének az útját minden tanítványunk számára, fel kell tárnunk anyanyelvünk szépségeit, csodálatos világát. Ma, a számítógépek, az internet világában nem is olyan nehéz dolog ez, de ehhez a közös munkában kísérletező pedagógusokra, választható tankönyvekre, munkafüzetekre van szükség, a gyakorlatban való kipróbálásra és – ami nagyon fontos – anyanyelvünk és tantárgyunk szeretetére!

Irodalom

COMENIUS, JAN AMOS 1960 *Didactica magna.* Editura Didactică şi pedagogică, Bucureşti.

DEME LÁSZLÓ 1980 A szövegtan, a szövegismeret és a szövegszemlélet az anyanyelvi nevelés rendszerében. *Nyr.* 1980 (3): 332–340.

HOLT, JOHN 1969 *Hogyan vallanak kudarcot a gyermekek?* Gyermekünk, 1969/12. 9–12.

KUSZÁLIK PIROSKA 1973 *A tanulók munkájának formái a nyelvtantanításban*. Kézirat.

TAKÁCS ETEL 1965 A munkafüzet szerepe az anyanyelvi képzésben. *Köznevelés.* 1965/20.

D. Mátai Mária
(Budapest)

Viszonyszók komédiája

1. PÉNTEK JÁNOS a nyelvtudomány sokféle kérdésével foglalkozott, illetve foglalkozik. SZABÓ T. ATTILA után – mondhatni – „intézményként" képviseli a kolozsvári iskolát. Ezért ha születésnapi köszöntésül egy írásban szerteágazó tudományos tevékenységéhez szeretnénk kapcsolódni, nincs is nehéz dolgunk. Hiszen a nyelvtudomány bármelyik területén járunk, vele, azaz munkáival, a munkásságából leszűrhető tanulságokkal mindenütt találkozunk.

Most *Teremtő nyelv* című könyvét említem (mely lassan húsz éve jelent meg: 1988. Kriterion) azért, mert óráimon, különösen az elsőévesek körében azóta is boldogan használom; elsősorban tanári háttéranyagként, de néha, az adott diákcsoport érdeklődésétől függően (egy-egy részt) olvasmányként is. Azóta sok könyv jelent meg a nyelv és a nyelvtudomány általános kérdéseiről, vannak újabb felfogások az ő akkor leírt gondolataihoz képest, de számomra az ő könyve nem feledhető.

Én mostanában a szófajok, a szófaji rendszerezés, illetőleg a magyar szófajtörténet kérdéseivel foglalkozom. A nyelvi leírás általános kérdéseiről szólva – említett könyvében – ehhez is találok meggondolni és megszívlelni valót. A szavak különféle „értékeiről" szólva, a *Jelentés vagy érték?* meditáció után (67–8) – az ő tárgyalási sorrendjét követve – beszél a szavak alaki, jelölési, szófaji, helyi és stiláris értékéről. Az alaki érték vizsgálatakor olyan, az utóbbi időben különösen előtérbe kerülő lexikai tulajdonságra is rámutat, mint a szó, ill. szóalak ***transzparenciája*** (68–9).

Ez a sajátosság a szavak szófaji besorolásában jelentős szerepet játszik. Most nem utalok a hatalmas elméleti, külföldi és magyar szófajtani szakirodalomra, csak e köszöntő írásom szűk témaköréről, a ***viszonyszók***ról, azaz a ***grammatikai szavak***ról szólok. Ezekről is röviden, célirányosan.

Különböző kutatók, grammatikák különféle szócsoportokat sorolnak a viszonyszók közé. Mostani vizsgálatomban én csak azokról a viszonyszókról beszélek, amelyeknek története a határozószóéval kapcsolatos, illetve amelyeknek elemei ragszilárdulással, szóösszetétellel és szófajváltással keletkeztek a magyar nyelvtörténet folyamán. Konkrétan a következő szófajokról

lesz szó: igekötő, névutó, névutómelléknév, kötőszó (a határozóvá tevő *mint*), módosítószó, partikula. (Nem beszélek tehát a segédigékről és a névelőkről, mert ezek más összefüggésrendszerbe tartoznak. Az egyéb problematikus kérdésekre sem térek ki.) A vizsgált szófajok definíciójától, állományuk körülhatárolásától, a körülhatárolás kritériumainak, nehézségeinek ecsetelésétől is eltekintek (vö. KESZLER 2000; KISS–PUSZTAI 2003).

A fent említett három ***viszonyszó-gyarapítási mód***ról (tehát nem három szóalkotási módról!) azonban feltétlenül kell valamit mondani.

A ***szóösszetétel*** nyelvünk történetében a szóképzés mellett a másik legfontosabb szóalkotási mód. A viszonyszók keletkezésében is fontos szerepet játszik, mégpedig egész nyelvtörténetünk folyamán. (Szóképzés révén a viszonyszók közül csak a névutómelléknevek keletkeznek: *[ház mögött]* + ***i*** *kert* → *ház* ***mögötti*** *kert.*) Ez a magyar nyelv legfiatalabb szófaja: csak a középmagyar korban jött létre. (Van, aki nem tekinti külön szófajnak; az egész problematikáról vö. SEBESTYÉN 1965; D. MÁTAI 1999: 135–41; BALOGH J. 2000: 51–5) Arról, hogy melyik viszonyszócsoportunk, valamint adverbiumaink bővülésében milyen mértékben vett részt a szóösszetétel, valamint arról, hogy ez melyik nyelvtörténeti korban milyen intenzitással történt, egy szegedi konferencián beszéltem (D. MÁTAI 2001. 119–29).

A **ragszilárdulás** (vagy inkább **elemszilárdulás**) a grammatikákban az ún. ritkább szóalkotási módok között szokott szerepelni. Pedig, ha jobban megnézzük, nem is olyan ritka. (A szóösszetétel és a szóképzés után mindenképp a harmadik leggyakoribbnak minősíthető szóalkotási mód.) Így jön létre a határozószók jelentős része (kisebb részük összetétellel), valamint ez a névutók keletkezésének tipikus módja is (pl.: *alatt, révén, következtében*). A harmadik szófaj, amely ebből a szempontból említhető, az igekötőké, mivel egyik csoportjuk (az újabbak közül egyesek) így jön létre (pl.: *agyon, tönkre; közbe;* vö.: JAKAB 1976; LADÁNYI 1994–1995: 45–85; FORGÁCS 2005: 88–116).

A szóösszetétellel és a ragszilárdulással mint szóalkotási móddal tehát új szó, új lexéma jön létre (vö.: D. MÁTAI 2003: 409–14).

De mi történik akkor, amikor egy határozószó igekötővé válik (pl.: *alábecsül, hátramozdít*), vagy egy határozószót névutóként kezdünk használni, vagyis ha egy határozószó névutóvá válik (*-vel együtt*)? Ilyenkor **szófajváltás**ról (**konverzió**ról) beszélünk.

Az kétségtelen, hogy az ilyen esetekben is bővül az igekötők, névutók állománya, tehát a szófajváltás is „szó(faj)gyarapítási mód”, csak szerintem

ebben az esetben (bár az ellenérveket is értem, s azokat részben el is fogadom) nem születik új lexéma, hanem a meglevő régi lexéma bővül új jelentéssel s ezzel együtt új szófajjal. Ennek alapján én a szófajváltást inkább a poliszémia körébe utalom, ahogy a lexikográfia is általában eljár. Egyetértek tehát a problémafölvetéssel, melyet KISS GÁBOR és a *Magyar szókincstár*ral kapcsolatban PUSZTAI FERENC fogalmazott meg a *Magyar Tudomány*ban: „Nemcsak lexikográfiai szempontból figyelemreméltó formai újítás a több szófajú címszavak szócikkeinek megszerkesztése. [S idézi az *Előszó*ból Kiss Gábor szavait:] »A címszót minden római számmal jelölt szófaj előtt kiírtuk a könnyebb használhatóság érdekében, annak ellenére, hogy ezeket nem tekintjük önálló lexikai egységnek« (III)". PUSZTAI FERENC így folytatja: „Grammatikai felfogásunk és a neki megfelelő lexikográfiai gyakorlat a szóképzéssel és a jelentésváltozással létrejött szófajváltást élesen elhatárolja. A szófajváltás eredete, formája, folyamata felől tekintve rá. A szófajváltás *eredménye* azonban azonos: új szófajú szó alakul ki. S mert új szófajú szó, ezért nemcsak jelentése más, hanem grammatikai viselkedése, potencialitása is – mindkét típusnak. Éppen ez különbözteti meg a többjelentésű szavaktól, a poliszémiától. A *Magyar szókincstár* megoldása, a jelentésváltozással alakult többszófajúság önálló címszavakkal való rögzítése világosabban állítja elénk a megválaszolandó kérdést: hol is áll a jelentésváltozással keletkezett többszófajúság? A poliszémiában vagy a poliszémia és a homonímia között?" (PUSZTAI 1999: 199).

A viszonyszók mennyiségi gyarapodása és funkcionális differenciálódása egész nyelvtörténetünket végigkíséri. Ha valaki ennek megírására vállalkozna, annak SIMONYI ZSIGMOND (1881–1883), ZOLNAI GYULA (1893), KLEMM ANTAL (1928–1942) és a többiek nyomdokaiba kellene lépnie, vagyis fel kellene tárnia az egész magyar mondattörténet szövegtörténettel megfejelt, sokszorosan szövevényes, „minden mindennel összefüggő" kérdését. De sajnos erre ma (már vagy még?) nem tudunk vállalkozni.

Én az utóbbi időben – reális keretek, korlátok között – megpróbálom nagy vonalakban áttekinteni a viszonyszók, azaz a grammatikai szavak történetét (szűkebben: a korábban említettekét) úgy, hogy azok a ***forrásszófajok*** is bekerüljenek látókörünkbe, azaz a vizsgálatba, amelyekből táplálkoznak a grammatikai szavak. Hiszen a grammatikai szavak másodlagos szófajok. Egyrészt olyan értelemben másodlagosak, hogy legtöbbjük nem alapnyelvi eredetű, hanem az ősmagyar korban vagy az ómagyarban (a névutó-melléknév a középmagyarban) jött létre, vagy bontakozott ki. Másrészt olyan

értelemben, hogy az ősi eredetű vagy újabban keletkezett szóosztályokba tartozó elemek valamilyen előzményszófajokból (előzményszófajokba tartozó elemekből) vagy előzménymorfémákból keletkeztek, illetve keletkeznek a már említett módokon. A változás folyamatában az átmenetek széles skálájával találkozunk mindenütt.

Viszonyszó keletkezése – akár szóalkotással (lexikalizációval), akár szófajváltással – mindig ***grammatikalizációs folyamat*** is egyben.

Ezzel az újabb időkben fellendülést mutató kutatási témával a magyar nyelvtörténészek legalább KLEMM óta foglalkoznak, csak nem használják a grammatikalizáció kifejezést. De ott, ahol a változásokban ilyen folyamat is megnyilvánult, már a régi magyar nyelvtanok is utaltak rá, SYLVESTER JÁNOStól kezdve (1539), *A magyar nyelv történeti nyelvtaná*n át (BENKŐ 1991, 1992, 1995), SEBESTYÉN legutóbbi könyvéig (2002: 108–9, 142–3, de már 1965, 1967: 194). BÁRCZI GÉZA már 1957-ben világosan kifejtette, hogy „a funkciógyöngülés, az önálló szemantikai értékű szónak álszóvá, jellé, viszonyító elemmé való csökkenése a szó hangtestének szabályokba nem szorítható zsugorodásával jár" (BÁRCZI 1957: 286). – DEME pedig öt évvel korábban megjelent nagy tanulmányában „A nyelv fejlődése belső törvényeinek kérdéséhez" szólva (DEME 1952: 10–36) a grammatikalizáció kifejezést is használja: a névutókkal kapcsolatban mondja, hogy „Az új viszonyjelölő elem mindig a nyelv meglevő állományából keletkezik …; a jelen esetben önálló ragozott névszónak nyelvtani elemmé válása (grammatikalizációja) útján" (DEME 1952: 23). SEBESTYÉN is már 1965-ben, majd 1967-ben a névutók keletkezésével kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy mondatszintről, illetőleg szintagmaszintről indul a változás (vö.: BALÁZS 1966: 79–88), onnan száll lejjebb, alsóbb szintre a nyelvi egység, s viszonyjelentésű (grammatikai funkciójú) szóvá válik. A még alsóbb nyelvi szintre jutás is bekövetkezik a névutók körében, azokban a névutókban, amelyek morfologizálódtak, (toldalékká: határozóraggá) váltak, azaz még tovább mentek a grammatikalizálódás útján. Éppen csak a grammatikalizációs ösvény vagy a reanalízis kifejezést nem használja. De azt megfogalmazza, hogy a névutóvá válás után a szó morfológiailag és szemantikailag felbonthatatlanná válik: az „összetapadt nyelvi képlet tömbösödéséről" beszél (SEBESTYÉN 1967: 194). Fonológiai redukcióról csak azért nem, mert a névutókra ez nem jellemző (vö.: FORGÁCS 1999: 23–44, 2001: 37–48; D. MÁTAI 2005: 214–27).

2. A továbbiakban egy olyan ***korpuszvizsgálat*** néhány eredményét szeretném röviden bemutatni, amely az adverbiumokra és a grammatikai szavakra (szűkebben: igekötő, névutó, kötőszó, módosítószó, partikula) irányul. A szövegek a 16., a 17. és a 18. századból valók. Századonként 200 ezer, szövegrészletenként kb. 10 ezer betűhelynyi szövegegység adja a statisztikai vizsgálat alapját. (Az általánosabb következtetések levonásához sokkal nagyobb korpuszt használtam, de az ebben az írásban közölt számok ennek a 600 ezer n-nyi szövegnek az adatait tükrözik. Ezt a korpuszt a budapesti Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti Osztályának munkatársai válogatták ki a *TNyt.* készülő középmagyar kori mondattani kötete számára.)

A válogatás szempontjai lehetővé teszik, hogy az említett szófajokat ***nyelvhasználati*****,** ill. ***műfaji-stilisztikai szempont***ból is áttekintsük. Itt nincs hely részletes elemzést adni a kérdésről, pedig érdekes lenne, hanem csak jelzem néhány eddigi észrevételemet.

A feldolgozott szöveg(részletek)ek a nyelvi megnyilvánulások széles körét fogják át, műfaji összetételük rendkívül változatos. Vannak köztük lírai versek, verses és prózában írt elbeszélő művek, drámák, jogi iratok, levelek, vallási témájú értekezések, világi tárgyú tudományos és ismeretterjesztő prózai munkák, valamint bibliafordítások (vö.: DÖMÖTÖR 2000: 205–6; HORVÁTH 2006: 71–3, PÓLYA 2006: 355–6).

Azt, hogy a középmagyar kor századaiban is változó a (korstílusokat is jellemző) mondat- és szövegszerkesztés, valamint hogy ez a sajátosság tipikusan műfajonként, illetve szerzőnként is eltérő, azt az irodalomtörténeti és a nyelvészeti szakirodalomból (és persze magukból a művekből) megtanultuk (vö.: SZABÓ Z. 1984: 219–25, 1998, 2002: 463–8; SZATHMÁRI 2002).

Ha a mondatnál alsóbb nyelvi szinten, például a szószerkezetek vagy a lexémák szintjén keresünk jellemző sajátosságokat, kevesebbet, de ott is találunk.

A ***szóhasználat*** eddigi vizsgálata leginkább a korok, műfajok, művek, szerzők fogalomszavaira, „kulcsszavaira" irányult. Grammatikai szavak csak esetlegesen kerültek közéjük. FÁBIÁN ISTVÁN például 1960-ban Balassi szókincsét vizsgálva összeállította a kulcsszónak is tekinthető elemek listáját. E szavak közül a gyakran ismétlődőknek majdnem a fele a szenvedés, kín és vádolás fogalmi körébe tartozó főnév: *kín, halál, bú, bánat, kegyelem, ostor; szolgál,* vagyis ezek a szavak „mint rejtett, másodlagos információk külön is ugyanarról a szerelmi alaphelyzetről, a szerelem idealizálásáról tájékoztatnak, mint elsődlegesen, nyilvánvalóan a versek tartalma" (SZABÓ 1982: 46–

7; FÁBIÁN 1960). Az azóta szép számmal gyarapodó írói szótáraink csoportja, köztük a 2000-ben megjelent *Balassi-szótár* pedig pontos adatokat közöl legnagyobb reneszánsz költőnk szókincséről (JAKAB–BÖLCSKEI 2000).

A fentiek miatt is voltam kíváncsi arra, hogy mutatkozik-e az általam vizsgált szó(faj)csoport terén valamilyen megfogalmazható különbség a középmagyar kor általam áttekintett szövegeiben, pontosabban a szövegrészletek között.

Az alábbiakban tehát csak a határozószókról és a korábban felsorolt viszonyszókról lesz szó. E szófaji kategóriák definíciói, határai régen is, ma is vitatottak, de abba most nem megyek bele, hogy mit tekintek adverbiumnak, partikulának vagy bármi másnak (vö.: KESZLER 2000; KISS–PUSZTAI 2003.) – Csak három kérdést említek meg, mivel ezek viszonylag nagy szócsoportot érintenek, és ezért befolyásolják az arányokat: (a) Az *-an/-en, -ul/-ül* stb. ragos mellékneveket nem számoltam be a határozószók közé: ezek ugyanis transzparensek, morfematikailag és szemantikailag egyaránt. (b) Az ún. vonatkozó névmási kötőszókat (mint pl. *akivel, amilyenről*) sem számoltam be a kötőszók közé; ezek számomra névmások, (c) ahogy a *velem, utánam*-félék is azok. A *hol, ahol*-félék viszont határozószók, mert ragszilárdulásos alakulatok.

A kiválasztott szövegrészletekben megszámoltam a vizsgált szófajokba tartozó szóelőfordulásokat, azaz szövegszókat. Ebből a következő kép kerekedett ki: a 16. és a 17. században (a 200–200 ezer n-nyi korpuszban) körülbelül egyformán 7500 szóelőfordulást soroltam a fenti kategóriákba. A 18. századi szövegekkel még nem végeztem, de úgy látszik, ott is e körüli lesz ez a szám. Az egyes szövegek közötti előfordulási különbségek azonban tanulságos következtetésekre adnak lehetőséget.

A határozószók és a viszonyszók együttes előfordulási gyakorisága lényegében (bizonyos általánosítások eredményeképpen) megerősíti azoknak az elemzéseknek a következtetéseit, amelyek más szófajok (a fogalomszók, az ún. lexikai kategóriák), valamint a mondattani vizsgálatok alapján születtek. Eszerint ez az eredmény, amire én jutottam, nem földrengető, de talán mégis van valami információs értéke. A szövegtani és szintaktikai jellemzők mellett a lexémák szintjén, ezen belül az adverbiumok és a grammatikai szavak területén is olyan sajátosságok jelennek meg, amelyek az illető szöveget, korstílust stb. jellemzik.

Hogy végre konkrét szövegről, egy 16. századiról beszéljek (és itt jön elő a címbeli ***komédia***): az általunk kiválasztott szövegrészletek alapján az

látszik, hogy a ***16. századi élőnyelvet*** jobban tükröző ***drámák*** nyelvhasználatában jóval gyakoribbak az általam vizsgált szavak, mint például a jogi szövegekben (kivéve a boszorkánypereket, azokban ugyanis az átlagnál gyakoribbak) vagy mint a világi prózai szövegekben.

A 16. századra vonatkozólag ez például azt jelenti, hogy – a többi szövegrészlethez viszonyítva – több szóelőfordulás jelenik meg a drámákban (Sztárai 1559, Balassi 1589) és az elbeszélő prózában (pl. Heltai 1575, Martonfalvay 1585, Pesti 1536), mint például a tudományos, illetve ismeretterjesztő prózát képviselő *Orvosi könyvben* (1577 k.) vagy Melius *Herbárium*ában (1578) vagy a 17. század eleji *Europica varietas*ban (Szepsi 1620). (Ennél is kisebb e szócsoport nagysága a jogi szövegekben és a bibliafordításokban. A feldolgozott korpuszok pontos adatait, lelőhelyeit l. HORVÁTH 2006: 71–3, PÓLYA 2006: 355–6).

Grammatikai szavak és határozószók tehát különösen a dialógusos művekben gyakoriak (ezekre jellemző például a felkiáltó mondatok sűrűbb használata is: PÓLYA 2006: 351–6), de ezekből – 16. századi korpuszaink közül – a legtöbb **Balassi *Szép magyar komédiájá***ban, ennek kiválasztott részében van (Balassi 1959: 69–75). Ebben a drámában a szituációkat pontosabban, aktuálisabban leírni, jellemezni szándékozó határozószók, a beszélőknek a közölt tényálláshoz és egymáshoz képest megnyilvánuló viszonyát, attitűdjét kifejezni akaró módosítószók és partikulák, a történetben szereplő események perfektivitását és az igék különféle jelentéseit kifejező igekötők, az élőbeszédre jellemző, az átlagnál több, a lazább mondatszerkezetekben gyakrabban előforduló kötőszók, kötőszóegyüttesek nagyobb előfordulási számával találkozunk.

A 16. századi korpuszokban (a 20 forrásban, melyekben összesen kb. 7500 előfordulás van a vizsgált szófajokból) korpuszonként átlagosan 375 szóelőfordulás szerepel. Ehhez képest Balassi komédiájában 580 (ami soknak mondható), Sylvester bibliafordítás-részletében pedig 262 előfordulást számoltam meg. A 17. századból a két „véglet" is hasonlót mutat: a *Comoedia Generalis* (1700 k.) című drámában 451, Szepsi Csombor már említett leírásában 266 előfordulással. Ugyanígy a 18. századi minorita iskoladráma-részletben (Juhász Máté: *A Krisztusnak érettünk való …* 1761) is sok, 567 előfordulás van a vizsgált szófajokból. (Ezzel mint másik szélső pólussal egy jogi szöveg állítható szembe: MNy. 94 [1998]: 122–6, ZELLIGER ERZSÉBET közlése).

A fenti ***adatok áttekintésére, értékelésére*** csak röviden van lehetőség.

Balassi *Szép magyar komédiá*jának elemzett részletében az 580 szóelőfordulás 129 lexémát képvisel. Az, hogy ezek közül egy-egy lexéma átlagosan kb. négyszer fordul elő, nem sokat mond. De ha a leggyakoribb lexémákat levonom, és ezeket, valamint a maradékot vizsgálom, már adódik némi következtetés.

A leggyakoribb lexémák (zárójelben a szófajok és az előfordulási szám): *hogy* (kötőszó és határozószó: 46), *nem* (módosítószó ~ mondatszó: 43), *is* (kötőszó és partikula: 41), *[é]s* (kötőszó: 26), *ha* (kötőszó: 21), *[a]mint* (vonatkozó névmási határozószó: 18), *el* (igekötő: 17), *meg ~ még* (határozószó 'megint', igekötő, kötőszó és partikula: 17). A többi lexéma 10-szer (*mert* határozószó és kötőszó, *de* kötőszó és partikula, *csak* partikula), illetve ennél kevesebbszer fordul elő (*[a]vagy* kötőszó és partikula: 9, *ne* módosítószó, ill. partikula: 9, *igen* 'nagyon' fokhatározószó: 9, *azért* (határozószó és kötőszó): 8. Ez a 15 leggyakoribb lexéma összesen 294-szer fordul elő a szövegben, így a többi előfordulás már csak 286. (Csak egy megjegyzés erejéig: az a fenti példákból is látszik, hogy e szavak egy része többszófajú, azaz egy-egy lexéma több jelentésével és több szófajával számolok.)

Ez a 286 előfordulás osztozik a többi, 6–1 előfordulási számú lexémán. Ez a 286 szóelőfordulás 114 különböző lexémát (határozószót és grammatikai szót) képvisel. Az átlagos négynek mintegy a felét. Ez Balassi szóhasználatának változatosságát, árnyaltságát mutatja (pl.: *alá s fel, aznap, bárcsak, bezzeg, hacsak, hát, hiszen, immár, ingyen sem, maga* ellentétes kötőszó, *szinte, szintén, tétova, ugyan, úgyhogy, újonnan* 'újra', *valóban* stb.)

Összefoglalva a számadatokat:

összes lexémaszám:	129,	ennek összes előfordulása:	580;
a leggyakoribb lexémák:	15,	ezek összes előfordulása:	294;
a többi lexéma száma:	114,	összes előfordulásuk:	286

(ezek lexémánként 6–1 előfordulásúak).

Ha ezzel például Melius *Herbárium*ának hasonló terjedelmű szövegét állítom szembe, azt látom, hogy abban összesen csak 68 lexéma szerepel. Vagyis sokkal egysíkúbb, hogy ne mondjam, unalmasabb e világi prózai mű szóhasználata.

3. Tüzetes elemzést érdemelnének a komédiarészletben talált lexémák, konkrét előfordulásaik, jelentésük, szófajuk s az e mögött álló mondatbeli szerepek, funkciók, de most ezt nem tudom megtenni. Minimum három szempontból kellene ezeket összevetni más korpuszokból nyert számokkal, ill. adatokkal. Egyrészt a hasonló időből (16. század) való más műfajú szö-

vegekkel, másrészt a 17. és 18. századi, ill. későbbi korok hasonló műfajú szövegeivel, valamint a Balassi-szótár (JAKAB–BÖLCSKEI 2000) adataival, amely a költő teljes szókincsét reprezentálja.

Ez lehetne tehát mostani vizsgálódásom folytatásának egyik útja, lehetősége, amely arra mutatna rá, hogy a viszonyszók (és határozószók) szintjén is megnyilvánulnak azok a műfaji-stilisztikai sajátosságok, amelyekről magasabb nyelvi szintekkel kapcsolatban gyakrabban beszélünk.

Balassi ezzel a komédiájával teremtette meg a magyar drámát. Az olaszból fordított pásztorjátékot alaposan átdolgozta, s ezzel személyes életének, nagy hullámokat verő érzelmeinek, indulatainak, vágyainak erőteljes kifejezőjévé tette.

A tartalomtól is meghatározottan a szereplők szövegében bőven vannak felkiáltó és kérdő mondatok, amelyek különféle modális elemek (és az általam nem vizsgált indulatszók) garmadáját tartalmazzák. A *de* például fokozó partikulai szerepben van a következő felkiáltó mondatban: „*De chak* kar hogi ſzolaz mert bizon semmj nem kelù benne” (72). Itt a sajnálkozás kifejezésébe (vö.: PÓLYA 2006: 352, 354) a *csak* partikula is belejátszik. A drámarészletben elég sokszor bukkan fel ez a *csak* is. (A *de* lexéma azonban tipikusan kötőszó.)

A bizonytalanságot kifejező *talám ~ talán* módosítószó és a bizonyosságot, megerősítést kifejező *bizony* partikula is többször árnyalja a mondatban kifejezett propozíciót: „azt gondolod, hogi *talám* … ſzemedre uetne … hogi” (72), „leßen megh oli üdeo hogi ez mostani dolgodat *bizoni* megh banod” (70). Sok a kérdő és mutató névmási határozószó, például az oksággal kapcsolatos mondategyüttesek felépítésében részt vevő *miért, azért, mert:* „Och reghj atkozot s igen gonoz ßerenche, *mert* [’miért’] adad, hogi ha illien hamar akaral tőle megh foztani” (69); a *mert* kötőszóként többféle szerepben is gyakori.

A kérdő mondatok másik csoportjában többször megjelenik az *-ë* és a *vajon* modális partikula: „*Vallion* nem azon haÿ, kez auagù szaj*e* ez moſtis” (73). A szintén a mondatfajtát (óhajtó) jelölő *bárcsak, hadd* partikula is előfordul a vizsgált korpuszban. – A fokozás különféle eszközei közül gyakori az *igen* ’nagyon’ fokhatározószó, mind ige, mind melléknév előtt.

A tettek, érzelmek, emberi viszonyulások feltételezésekor, összehasonlításakor sokszor előjön a *ha* kötőszó és a *mint (amint)* vonatkozó és kérdő névmási határozószó, illetőleg kötőszó: „az jute eßedben *minth* ßereted? *mintth* böczölled?” (73). A *vagy, avagy* nemcsak választó kötőszóként vesz

részt tagmondatok és mondatrészek összekapcsolásában, hanem 'mintegy' jelentésű becslő partikulai szerepben is felbukkan: „chak azon kőnőregh, hogi előtem bezelhesen *uagi* ket szot ueled" (ez a funkciója a 16. század folyamán jön létre, vö. TESz., EWUng.: 1551).

Az érzelmek áradását kifejező, hömpölygő összetett mondatokban nemcsak egyes, különálló kötőszók szerepelnek, hanem 2–3–4 elemből álló kötőszói szerkezetek is. A kapcsolásban ilyenkor partikulák is részt vehetnek: *csak ... is, hogy csak ... is, nem csak ... is, sem ... hanem, ha pedig csak ... is, nemcsak ... hanem ... is:* „*nem czak* ſzodrul s dolgaidröl [!], *hanem* neuedreölis meg teczik az te nagù termizettednek kegietlen uolta" (74).

A további elemzés is azt mutatja, hogy Balassi komédiájában (illetőleg a vizsgált részletben) nagyszámú grammatikai szó és határozószó szerepel. Vannak olyan érzelmileg telített részletek benne, amelyekben az összes lexéma-előfordulás fele vagy még nagyobb része ilyen szó. Az elkeseredett, elhagyott Galatea következő öt szövegmondatában (közülük három rövid kérdő mondat) a mondatokat alkotó 40 szóelőfordulásból például 25 tartozik az általam vizsgálat szófaji csoportba: „*Ha azert akkor ollù igen* ßerettel *s* mindenem *ollù igen* teczet, *most mierth* gi'leölz *olly igen*? *miert* 'ß *ell*? *mi okaert* fdcz tölem? *miert nem* ßolz delem? *Vallion nem* azon haÿ, kez *auagù* szaj*e* ez *moſtis, az mint az eleőtth* dolth?" (Minősítéseim magyarázatára, érvelésre itt nincs mód.) Vagy egy másik részlet: Silvanus, a szerelmes lányon már túllépő „régi szerető" alábbi két mondatában a szóelőfordulások fele viszonyszó plusz adverbium: „*Az mikor* en akartam, te *akkor nem* akartad. *Viſzont azert* en*is nem* akarom *ímmar moſt, az mikor* te akarnad, *czak ennek okaerth hogù* dalamith kiuantam ßeretem, azt *moſt* mind gi'lelem *s* utalom."

E két részlet tartalma túl keserű ahhoz, hogy ezzel fejezzem be – Péntek Jánost születésnapja alkalmából köszöntő – kis írásomat, de a korpusz további részletesebb jellemzését nem folytatom. Péntek Jánosnak viszont éppen a folytatást kívánom, azt, hogy gazdag, sokoldalú, az egész magyarság számára értékes munkálkodását jó egészségben, örömben minél tovább folytassa.

Irodalom

BALASSI BÁLINT *Szép magyar komédiája* (1589) 1959. Kiadta: JÁN MIŠIANIK, ECKHARDT SÁNDOR, KLANICZAY TIBOR. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BALÁZS JÁNOS 1966. Szintagmatizálódás és lexikalizálódás. In: Országh László (szerk.): *Szótártani Tanulmányok.* Budapest, Tankönyvkiadó, 79–88.

BALOGH JUDIT 2000. Kereszteződő vagy átmenti szófajú-e a névutómelléknév? In: FÖLDI ÉVA–GADÁNYI KÁROLY (szerk.): *Vox humana. Bolla Kálmán professzor hetvenedik születésnapjára.* Budapest, ELTE BTK Fonetikai Tanszék, 51–5.

BÁRCZI GÉZA 1957. *Bevezetés a nyelvtudományba.* Budapest, Tankönyvkiadó.

BENKŐ LORÁND főszerk. 1991, 1992, 1995. *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* I–II/1, II/2. Budapest, Akadémiai Kiadó.

DEME LÁSZLÓ 1952. A nyelv fejlődése belső törvényeinek kérdéséhez. *NyK.* 54. 10–36.

DÖMÖTÖR ADRIENNE 2000. A minőségjelzői mellékmondatok a középmagyar korban. *MNy.* 96. 193–206.

FÁBIÁN ISTVÁN 1960. Balassi Bálint költői nyelvének népies elemei első korszakában. *Nyr.*

FORGÁCS TAMÁS 1999. Bővítmények grammatikalizálódásának és lexikalizálódásának kérdései az igevalencia szemszögéből. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet.* Szeged, József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 23–44.

FORGÁCS TAMÁS 2001. Pragmatikai maximák mint a morfológiai tagoltság változásainak mozgatórugói. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 37–48.

FORGÁCS TAMÁS 2005. Grammatikalizálódás az igekötők körében. Budapesti Uráli Műhely 4.

OSZKÓ BEATRIX és SIPOS MÁRIA (szerk.): *Uráli grammatizáló, BUM 4.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 88–116.

HAADER LEA 2006. A középmagyar kor. In: KIEFER szerk. 2006. 365–84.

HORVÁTH LÁSZLÓ 2006. Egy középmagyar korpusz faktitív szerkezetei. *Nyr.* 130. 60–73.

JAKAB ISTVÁN 1976. A magyar igekötők állományi vizsgálata. *NytudÉrt.* 91. sz.

JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS 2000. *Balassi-szótár.* Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 8. Debrecen, a Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar grammatika.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

KIEFER FERENC szerk. 1992. *Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KIEFER FERENC szerk. 2000. *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KIEFER FERENC főszerk. 2006. *Magyar nyelv.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet.* Budapest, Osiris Kiadó.

KLEMM ANTAL 1928–1942. *Magyar történeti mondattan.* Budapest, MTA.

LADÁNYI MÁRIA 1994–1995. Az igekötők kapcsolhatóságáról. *NyK.* 94. 45–85.

D. MÁTAI MÁRIA 1999. A névutó rokonsága. *MNyj.* 37. 135–41.

D. MÁTAI MÁRIA 2001. Szófaj és szóalkotás. In: Büky László, Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 119–29.

D. MÁTAI MÁRIA 2003. Ragszilárdulás – lexikalizálódás. *MNyj.* XLI, 409–14.

D. MÁTAI MÁRIA 2005. Szófajváltás és grammatikalizáció. Budapesti Uráli Műhely 4. In: OSZKÓ BEATRIX ÉS SIPOS MÁRIA (szerk.): *Uráli grammatizáló BUM 4.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 214–27.

PÉNTEK JÁNOS 1988. *Teremtő nyelv.* Bukarest, Kriterion.

PÉNTEK JÁNOS 2006. A kolozsvári egyetem és tudós professzora. *MNy.* 102. 269–74.

PÓLYA KATALIN 2006. A felkiáltó mondatok a középmagyar korban. *Nyr.* 130. 351–6.

PUSZTAI FERENC 1999. Kiss Gábor (főszerk.): Magyar szókincstár. *Magyar Tudomány* 1999/2.
198–9.

SEBESTYÉN ÁRPÁD 1965. *A magyar nyelv névutórendszere.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

SEBESTYÉN ÁRPÁD 1967. A magyar szintagmarendszer néhány kérdéséről. *NytudÉrt.* 58. sz. 191–5.

SEBESTYÉN ÁRPÁD 2002. *A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372u.)* Debrecen. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 80. szám.

SIMONYI ZSIGMOND 1881–1883. *A magyar kötőszók.* Budapest, MTA Könyvkiadó Hivatala.

SZABÓ ZOLTÁN 1982. *Kis magyar stílustörténet.* Budapest, Tankönyvkiadó.

SZABÓ ZOLTÁN 1984. A stílusrétegződés vizsgálatáról. *Nyr*. 108. 219–25.

SZABÓ ZOLTÁN 1998. *A magyar szépírói stílus történetének fő irányai.* Szombathely, Corvina.

SZABÓ ZOLTÁN 2002. Az egyéni stílus mint szövegfeletti struktúra. In: ANDOR–BENKES–BÓKAI (szerk.): *Szöveg az egész világ. Petőfi S. János 70. születésnapjára.* Budapest, Tinta Könyvkiadó, 463–8.

SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. 1998. *Stilisztika és gyakorlat.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

SZATHMÁRI ISTVÁN 2002. *A stíluselemzés elmélete és gyakorlata.* Kodolányi Füzetek 16. Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola.

TNyt. = BENKŐ főszerk. 1991, 1992, 1995.

ZELLIGER ERZSÉBET 1998. Régi szövegek a Felső-Csallóköz nyelvjárásából. *MNy.* 94. 122–6.

ZOLNAI GYULA 1893. Mondattani búvárlatok. *NyK.* 23. 35–59, 145–77.

Máthé Dénes
(Kolozsvár)

Tények és elvek Péntek János nyelvstratégiájában

Péntek János professzor közelebbi ismerői – akiknek alkalmuk volt, hogy könyvei, tanszéki és közéleti munkája mellett évek során ráfigyeljenek spontánabb emberi megnyilatkozásaira is – többször tapasztalhatták, hogy tevékenységében a tudós magatartás visszafogott, de mély érzelmi átéléssel ötvöződik. Ez abból ered, hogy a nyelvhez, konkrétabban az anyanyelvhez való viszonyt nem korlátozza valamely mozzanatra, hanem a maga természetes komplexitásában gondolja át és éli meg. Azt tekinti magától értetődőnek, hogy az érzelmi kötődés és a tárgyilagos megközelítés igénye együtt határozza meg az egyén és a közösség anyanyelvhez való viszonyulását. Ez a kiegyensúlyozott kettősség a nyelvész számára azt jelenti, hogy „az anyanyelv esetében természetes érzelmi elfogultság mellett a tények elfogulatlan elemzésére is törekednünk kell", azzal is számot vetve, hogy a nyelvközösségben a hűség kötelékeit nem gyengíteni, hanem erősíteni kell (PÉNTEK 1999a: 7).

1. Helyzetrajz

Történelmileg a magyar nyelv jelenlegi helyzetét és állapotát az határozza meg, hogy az első világháború után az utódállamokhoz csatolt magyar nyelvi tájak „elszigetelődtek a magyar nyelv központi területeitől és intézményeitől, a közmagyar változat már nem tölthette be közvetítő és egységesítő szerepét. Az alárendelt jogi státus fokozatosan szűkítette, korlátozta a nyelvhasználat szféráit, elsorvasztotta fontos belső változatait. Kisebbségi körülmények között az anyanyelvnek nem lehet hivatali változata, a szaknyelvek pedig regionalizálódtak, visszafejlődtek" (PÉNTEK 1999a: 60). Átfogóan érvényes az is, hogy „a Kárpát-medencei kisebbségi régiókban mindenütt asszimilációs nyomás tapasztalható, és nyolcvan év távlatában a domináns nemzetek stratégiája is kikövetkeztethető. E stratégia főbb elemei és időben egymást követő szakaszai: 1. a kisebbség elszigetelése, 2. gyérítése és szétszórása, 3. mellőzése a társadalmi életben, 4. felszámolása a nyelvcsere révén" (PÉNTEK 1999a: 71).

Ha ezt az átfogó képet a mi helyzetünkre vonatkoztatjuk, megállapítható, hogy a romániai magyar nyelvhasználatban „a román nyelv mindenütt

jelen van főként két társadalmi változatában: hivatali nyelvként és szaknyelvként" (PÉNTEK 1992: 160). Ebben a helyzetben szükségszerűen növekedett meg a „kényszerátvételek és az alkalmi, ún. parole-kölcsönzések" száma; a hazai kétnyelvűség „egyoldalúvá, gyakran kényszerjellegűvé vált"; ez az aszimmetrikus kétnyelvűség, valamint „a hatalomtól alkalmazott kényszer különböző formái nagy területeken idéztek elő nyelvi eróziót. […] Csökkent az anyanyelv presztízse, a közéletben és a politikai életben gyakorivá vált megbélyegzése, stigmatizálása" (PÉNTEK 1999a: 61).

Ennek a helyzetnek az előidézői között konkrétabban azt kell megemlíteni, hogy a többségi hatalom tudatosan törekedett arra a máshol is bevált gyakorlatra, hogy a kisebbséget intézményeitől fossza meg; ezzel ugyanis asszimilálódó részeire lehet bontani bármilyen alárendelt közösséget (PÉNTEK 1999b, 55). A kisebbségi iskola működésének korlátozása szórványhelyzetben és máshol is az amúgy is létező kevertnyelvűség elburjánzását idézte elő. Így „a beszélők elég nagy hányada sosem ismerhette meg anyanyelvének emelkedett változatát, a köz- és irodalmi nyelvet. Ilyen körülmények között a román nyelv könnyen válhatott az ígéret nyelvévé, a könnyebb társadalmi érvényesülés garanciájává. Az iskolapolitika a korábbi évtizedekben erre nagymértékben épített: a magyar nyelvű felsőoktatás hiánya az oktatásbeli finalitás hiányát jelentette, ez pedig egészen az óvodáig vagy a bölcsődéig visszahatott, befolyásolta a szülők döntését" (PÉNTEK 1999a: 93). Külön kell megemlíteni, hogy az erdélyi „nagyvárosok magyar népességét, kompakt csoportjait is szétszórta a demográfiai arányokat tudatosan megváltoztató urbanizáció és iparosítás" (PÉNTEK 1999a: 41); „évtizedeken át külön elosztási rendszer gondoskodott arról, hogy egy-két magyar családnál ne kerülhessen több azonos lépcsőházba vagy ugyanabba a tömbházba" (PÉNTEK 1999a: 67).

A fentihez hasonló diagnózist állapít meg SKUTNABB-KANGAS, a kisebbségvédő nyelvpolitika nemzetközileg elismert képviselője is: „Az egynyelvű állam elnyomja a kisebbségek nyelvi emberi jogait, és sok esetben nyelvi népirtást követ el. Számos állampolgárát megakadályozza a politikai szereplésben és a társadalmat az integrációban. Gyakran tönkreteszi a különböző etnikumok egymás iránti bizalmát és egymással való együttműködését, a többségi csoportban arroganciát, etnocentrizmust, rasszizmust, etnicizmust és lingvicizmust,[1] a kisebbségekben pedig keserűséget, gyűlöletet és a leigá-

[1] A *lingvicizmus* szakkifejezést TOVE SKUTNABB-KANGAS alkotta, a *rasszizmus*, *szexizmus* stb. analógiájára, és a következőképpen definiálta: „A lingvicizmust olyan ideológiákként és

zottság tudatát kelti. Növeli a tehetség, a tudás és a tapasztalat elkallódásának eshetőségét, és megakadályozza a termékek, szolgáltatások, az emberek és a tőke szabad áramlását" (SKUTNABB-KANGAS 1998: 13).

2. Centralizált és szakmai-kisebbségi nyelvpolitika

A *nyelvi tervezés*, *nyelvstratégia*, *nyelvpolitika* kifejezések az 1990-es években kerültek a nyelvről folyó beszéd terminológiájába, vagyis viszonylag új keletűek. Használatuk egyben azt is jelzi, hogy a velük jelölt műveletek másfél évtizede nem az államvezetés monopóliumába tartoznak, hanem oktatási intézmények, szervezetek, „civil" személyek is bekapcsolódhatnak alakításukba, sőt a szakmaiság révén éppen ez a feladatuk. Ennek egyik konkrét formája a *kisebbségi nyelvpolitika* befolyásolása és képviselete, ami szintén a korábbi, jóindulatúan *gyámság*inak nevezhető helyzet megváltozásának a jele, de egyben lehetőség arra is, a megváltozott helyzet folyamatai reális igények és szükségletek szerint menjenek végbe. Azok számára tehát, akik ezt a lehetőséget nem virtualitásként, hanem adottságként és szakmai-erkölcsi imperatívuszként élik meg, az új helyzet a nyelvpolitikai folyamatok konstruktív alakításának alkalmát jelenti. Erre azért van szükség, mert „a kisebbségeknek nem az a legnagyobb bajuk, hogy számban kisebbek, hogy kevesebben vannak, hanem, hogy kiskorúaknak tekintik őket az utódállamok, az anyaországi és az európai politika irányítói, sőt néha saját politikusaik is" (PÉNTEK 2003: 30).

A romániai magyar kisebbségi nyelvpolitikának két fő összetevője van. Az egyik az állampolitikailag determinált kisebbségi kétnyelvűség bemutatására és befolyásolására, a másik az egyetemes magyar nyelvpolitika alakítására irányul.

2.1. A *kisebbségi nyelvpolitika* fogalmának körvonalazásakor indokolt különbséget tenni a kétnyelvűség különféle típusai között, ugyanis tapasztalati tény és egyben logikai evidencia, hogy a kisebbségi beszélő kétnyelvűsége különbözik a nem kisebbségi beszélő kétnyelvűségétől, illetve az általában vett kétnyelvűségtől. Ha tehát nem akarunk az általánosság szintjén maradni, a nyelvpolitikában is tekintetbe kell venni a kétnyelvűségi determinánsokat és jellemzőket, a kétnyelvűség típusait. Mivel itt a társadalom-ontológiai vonatkozás a legmeghatározóbb, s ez jogilag, erkölcsileg és kultu-

struktúrákként határozhatjuk meg, amelyeket a hatalomnak és a (mind materiális, mind nemmateriális) és a forrásoknak nyelvi alapon (az anyanyelv alapján) meghatározott csoportok közti egyenlőtlen elosztásának legitimálására, kialakítására és újratermelésére használnak" (SKUTNABB-KANGAS 1988: 13; idézi KONTRA 2006: 83).

rális értelemben is viszonyítási alap, indokolt, ha az elhatárolási szempontot az *egyéni*, illetve a *közösségi léthelyzet* és az ezzel összefüggő kétnyelvűség kettőssége jelenti.

Az egyéni kétnyelvűség indítékai elsősorban kulturálisak: a művelődéssel, az iskolázottsággal függnek össze. Kialakulásában, pontosabban: kialakításában a művelődési, szakmai stb. szándék és szükséglet a meghatározó. Altípusokra a megtanult és használt nyelvek ismeretének foka szerint bontható. Ha az egyén nem egyformán ismeri a két nyelvet, akkor *domináns kétnyelvűség*gel állunk szemben, s ez lehet anyanyelv-dominanciájú, de másodnyelv-dominanciájú is. A két nyelv egyenlő szintű ismerete *balansz kétnyelvűség*et eredményez. Az egyéni domináns kétnyelvűségben az egyik nyelv a tudás és/vagy a használat szempontjából kisebb jelentőségű, ezért ez a kétnyelvűség instabil, a balansz kétnyelvűség pedig kiegyensúlyozott (vö. PÉNTEK 2003: 37). Ezek a jegyek azonban működésükben különféle, egymással akár ellentétes konstellációkba is szerveződhetnek.

A közösségi léthelyzet és a közösségi kétnyelvűség meghatározását jogi szempontból is megnehezíti az a formális és atomizáló érvelési lehetőség, amely azon alapszik, hogy bármelyik egyén besorolható valamelyik közösségbe, vagy hogy az egyén szándékától, személyes döntésétől függetlenül egyszerre több közösséghez is tartozik. A *mindig valamilyen nyelven történő kommunikáció* ténye azonban olyan társadalmi, szociolingvisztikai szempontot legitimizál ebben a diskurzusban, amely konkrét tartalmat ad a közösség általános, tetszés szerint feltölthető, pozitív vagy negatív töltetű fogalmának. Ez a tény abban áll, hogy az élő nyelv sohasem valamiféle elvontság, hanem minden esetben valamelyik konkrét nemzeti/közösségi nyelv vagy dialektus. Ugyanilyen tény, hogy az ugyanazt a nyelvet beszélők egyfajta nyelvközösséget alkotnak. Ha ez a nyelvközösség valamilyen oknál fogva kisebbségi helyzetbe kerül, akkor tagjai számára a kétnyelvűség nem egyéni döntés függvénye, hanem külsőleg meghatározott. Következésképpen a közösségi kétnyelvűség társadalmilag adott jelenség, elsődlegesen nem a szándéktól, nem az egyéni választástól függ. A felnövő egyén a maga preferenciái alapján természetesen változtathat ezen az adottságon, ami azt jelenti, hogy azt a nyelvet, amelybe beleszületett és/vagy csecsemő korától megtanult, felcserélheti egy másikkal. De ez a nyelv sem valami elvontság, hanem egy *másik* konkrét nemzeti/közösségi nyelv.

Az előbbiek alapján kijelenthető, hogy az egyéni kétnyelvűséggel szemben a kisebbségi kétnyelvűség sajátosan közösségi kétnyelvűség. Nem az egyéni preferenciák, hanem a társadalmi-politikai adottságok determinálják.

PÉNTEK JÁNOS az egyéni kétnyelvűség domináns és a balansz típusa mintájára alkotta meg a kollektív kétnyelvűség két alapkategóriáját: „A kollektív kétnyelvűség vonatkozásában az előbbi analógiájára [domináns és balansz] javasoltam elsősorban a két nyelv státusbeli egyenlősége vagy különbsége alapján a szimmetrikus és az aszimmetrikus kétnyelvűség megkülönböztetését: az azonos státusú nyelvek a közösségi kétnyelvűségben stabil szimmetrikus kétnyelvűséget eredményeznek, az eltérő státusúak pedig az eltérés foka szerint aszimmetrikus, instabil kétnyelvűséget. Az eltérő státusnak és az ebből következő aszimmetriának nagyon sok tényezője van a demográfiai arányoktól a jogi státussal szentesített hatalmi tényezőkig" (PÉNTEK 2003: 37–38).

A magyar nyelvterület esetében Közép-Európa térképének politikai-államigazgatási átalakítása határozta meg a magyar kisebbségi léthelyzet kialakulását, a nyelvi különfejlődést és a kisebbségi kétnyelvűség különféle változatainak létrejöttét. A földrajzilag külső magyar nyelvi tájak – amint erről korábban már volt szó – Trianon után elszigetelődtek a központi területektől és intézményektől. Ebből egyrészt az következett, hogy a magyar irodalmi és köznyelv már nem tölthette be egységesítő szerepét. Másrészt pedig az, hogy az alkotmányilag alárendelt nyelvi státus nemcsak korlátozta az anyanyelvhasználatot, hanem beszűkítette is: a közélet fontos területeiről kizárta a magyar nyelvet (vö. PÉNTEK 1999a: 60).

Ezekből is látható, hogy a kisebbségi kétnyelvűség a kulturálistól – vagy formálisabban: a *nem kisebbségi*től – eltérően nem egyénközpontú, nemcsak az egyént érinti, hanem egy politikailag kialakított léthelyzet következménye, amely a más anyanyelvű közösségek számára kötelezővé teszi a kétnyelvűséget, mivel bizonyos beszédhelyzetekre előírja az államnyelv ismeretét és használatát.

2.2. E jelenség nyelvi szempontú tárgyalásakor különbséget kell tenni a kevertnyelvűség és a megfelelő nyelvi tudásra és tartásra épülő kétnyelvűség között. A kényszerátvételek mindkét nyelvhasználati forma szókincsében megtalálhatók, a kevertnyelvű beszélő azonban részben tudatlanságból vagy nyelvi restségből, részben sznobizmusa miatt képtelen arra, hogy ezt a szóréteget anyanyelve sajátosságai szerint alkalmazza nyelvhasználatában, vagy hogy anyanyelvű megnyilatkozásait függetleníteni tudja a másodnyelv hatá-

saitól. A kevertnyelvűség tehát valójában „az egynyelvűség szintje alatt marad, ez pedig már a nyelvi romlás, a nyelvi veszteség, a nyelvi erózió tünete. Ilyenkor a beszélő anyanyelvi kompetenciája nem éri el azt a szintet, amelyre a mindennapi kommunikációban szüksége volna, ezért minduntalan egy másik nyelv szavait, kifejezéseit is kénytelen használni. […] A kollektív kevertnyelvűség valóban riasztó tünete a nyelvi romlásnak, hiszen ilyen esetben az anyanyelv vagy az anyanyelvjárás széttöredezik, a nyelvi memória gyengülése miatt szavak, kifejezések hullnak ki belőle, hangképzése is bizonytalanná, kevertté válik" (PÉNTEK 1999a: 18–19). A hangképzésben ennek legnyilvánvalóbb tünete az, hogy a magyarra jellemző *hosszú : rövid* oppozíció a beszédben helyenként teljesen eltűnik, a magánhangzók többsége röviddé válik. A szókapcsolatokban a tükörfordítások következményeként a magyarra jellemző szintetikus szerkezetek helyébe román mintájú analitikus szerkezetek kerülnek (PÉNTEK 1999a: 61).

A nyelv minden szintjén megnyilvánuló kevertnyelvűség az anyanyelv romlásának tünete, és sok esetben azok beszédében is megfigyelhető, akiket képzettségük és munkahelyük alapján a szűkebb vagy tulajdonképpeni értelemben vett kétnyelvűek közé szokás sorolni. Ez gyakran azt jelenti, hogy a beszélő az államnyelv sztenderd változatát ismeri, anyanyelvhasználatában viszont nem éri el ezt a mércét. Ennek oka részben személyi, részben viszont a kisebbségi helyzet következménye (az, hogy a kevertnyelvűség más léthelyzetekben is megfigyelhető, nem függeszti fel, csak átszínezi e kijelentés érvényét).

2.3. A kevertnyelvűség viszonylag egyértelműen jellemezhető jelenséghez képest sokkal ellentmondásosabb a kétnyelvűség és ezen belül a kisebbségi kétnyelvűséghez való társadalmi viszonyulás. Ennek egyik oka az, hogy a jelenség elvont, elvi értékelése gyakran szembekerül gyakorlati minősítésével. Ha abból indulunk ki, hogy „nincs természetesebb, mint a nagy közösségek kulturális és nyelvi heterogenitása, egymáshoz való kötődése", és hogy „a két- és többnyelvűség nyelvi tudás és műveltség tekintetében az egynyelvűségnél magasabb szintet jelent, [és] ilyen értelemben igaz, hogy ki ahány nyelvet beszél, annyi embernek számít" (PÉNTEK 1999a: 18), akkor a kétnyelvűség egyértelmű pozitívum. Ezzel szemben azonban az is „közismert, hogy még a fejlett nemzetállamok sem honorálják különösképpen a pragmatikusan indokolt és az állampolgári lojalitást is kifejező kétnyelvűséget" (PÉNTEK 1999a: 27). Vagyis ha a kisebbségi anyanyelvet és az államnyelvet összekapcsoló kétnyelvűség minősítése a tét, akkor a domináns

nyelv képviselőinek egyik része valamilyen előítélet szerint nyilatkozik meg: „Romániában a magyar lakosság többsége kétnyelvű, az értelmiség mindenképpen az. Ennek ellenére a magyar nyelvűséget gyakran mint nyelvi fogyatékosságot tüntetik föl, holott ez az állapot éppen a magyar nyelvűek számára" nyitja meg az adott kétnyelvűség kommunikációs csatornáit (PÉNTEK 1999a: 27).

Egyrészt tehát számolni kell a kétnyelvűség tényével, típusaival, ellentmondásos meghatározhatóságával és minősítésével, másrészt pedig azzal, hogy a többségi nyelv képviselőinek egyik része a kisebbségi nyelv használatát olyan tényezőnek tekinti, amely kizárja a kisebbségi beszélőt a többségi nyelvközösségből. E logika szerint az anyanyelvét használó kisebbségi beszélő megfosztja magát attól, hogy élvezhesse a többségi nyelv birtoklásából származó előnyöket; vagyis: egyféle meghasonlást támaszt a maga életében, mert anyanyelvével együtt a saját érvényesülését gátló terheket vállal magára, hátrányos helyzetet teremt önmaga számára, ez pedig a fogyatékosság egyik formája. Ez az álláspont ugyanakkor az anyanyelv ismeretét és a vele való élést az államnyelv elsajátításának akadályaként tünteti fel. Ebben a viszonylatban tehát nem számol a kétnyelvűség reális többletével, de ezt a többletet készségesen elismeri és értékként hivatkozik rá, amikor a kulturális kétnyelvűségről vagy a kétnyelvűség fogalmának elvi megítéléséről van szó.

2.4. A *nyelvi fogyatékosság* gondolata már 1920 óta a hivatalos román oktatáspolitika része, de időközben átterjedt a magyar anyanyelvűek egyik részének gondolkodásába is, akik nemcsak a maguk vagy gyermekeik számára, hanem általában is fölösleges tehernek érzik a magyar nyelvet az oktatástól a felnőttlét publikus színtereiig. Ez az attitűd rendszerint szórványhelyzeti tapasztalatokból és/vagy személyes érdekeltségből ered, amihez szakmai szinten a tárgyilagosság látszata vagy hamis tárgyilagosság társul. Ezt cáfolja az az álláspont, amely szerint „az anyanyelv a nemzet idegrendszere, […] így ami vele és benne történik, ok és okozat is egyben. […] A kérdés az, hogy működik-e még a nemzet és a nyelv immunrendszere, ellensúlyozni tudja-e a fenyegetettséget, a nyelv elhalásának azt a formáját, amely a nyelvcserében, a nyelvi asszimilációban megy végbe" (PÉNTEK 1999a: 72–73).

Ez a kérdés azért indokolt, mert a kisebbségi kétnyelvűség aszimmetrikus; egyik jellemzője az, hogy a többségi nyelv beszélőinek túlnyomó része nem ismeri a kisebbségi nyelvet, de közben elvárja a kisebbségiektől az államnyelv ismeretét és az anyanyelvhasználat korlátozását. Romániában hozzávetőleges számítások szerint ma a magyarok 75–80%-a kétnyelvű. Ez a

viszonylag jelentős arány azért figyelemre méltó, mert bár „nem minden kétnyelvűség vezet nyelvcseréhez, de minden nyelvcsere kétnyelvűségen át megy végbe" (PÉNTEK 1999a: 69). A kétnyelvűség folyamata a szubtraktív vagy felcserélő kétnyelvűségbe torkollhat, az egyik nyelvből átvezethet a másikba. PÉNTEK JÁNOS modellje szerint e folyamat első fázisában a beszélő még egynyelvű (anyanyelvi egynyelvűség). A nyelvi-politikai környezet hatására a beszélő kétnyelvűvé válik: a nyelvi változásfolyamat második szakaszában anyanyelvével párhuzamosan az államnyelvet is használja, ami azt jelenti, hogy a nyelv kommunikációs funkcióit a beszédhelyzetek eltérő elvárásai szerint osztja meg a két nyelv között, de nyelvhasználata még az anyanyelv-dominanciájú kétnyelvűség medrében marad. Ha viszont a folyamat az államnyelv hatókörének a növekedését eredményezi, ez automatikusan jár együtt az anyanyelv további visszaszorulásával. A fejleményeknek ez a harmadik szakasza az a kritikus pont, amelyen az anyanyelv elsődlegessége megszűnhet, és ez a megbillent egyensúly az államnyelvet juttathatja irányító szerephez a kisebbségi beszélő nyelvhasználatában is. Ha ez megtörténik, akkor a következő szakaszban az anyanyelv elsődlegességét a többségi nyelv dominanciája cseréli fel. Kialakul a másodnyelv-dominanciájú kisebbségi kétnyelvűség. És ha a nyelvi-politikai folyamatok továbbra is ebben az irányban tartanak, akkor az anyanyelvhasználat leépülése nyelvcseréhez vezethet. Kialakulhat a másodnyelvi egynyelvűség, az anyanyelv teljes feladása a kommunikáció minden területén (PÉNTEK 1999a: 69). Ezt a képletet szerzőnk később így ismétli meg: „A nyelvi folyamatok tekintetében meghatározó a kétnyelvűsödés kiterjedése, noha paradoxálisan hiányzik az államnyelv módszeres oktatása, és teljességgel hiányzik (Szlovéniát kivéve) a magyarnak mint környezeti nyelvnek az iskolai oktatása a többségiek számára. A kisebbségi kétnyelvűség ennek következtében jellegzetesen szubtraktív (felcserélő), aszimmetrikus kétnyelvűség, amely nem szükségszerűen vezet el nyelvcseréhez, de szükségszerűen megelőzi, bevezeti a nyelvcserét, a nyelvi asszimilációt" (PÉNTEK 2003: 14).

Ennek a kijelentésnek más és más összetevőjét lehet hangsúlyozni, valamely összetevő általánosítása és a többi elhallgatása azonban egyoldalúsítást eredményez. Látható, hogy e szemelvény a kisebbségi kétnyelvűség bizonyos jellemzőiről alkot kritikai véleményt. A kisebbségi nyelvek veszélyeztetettségének a tényére hívja fel a figyelmet, és az államnyelv kisebbségi oktatásának elhibázott stratégiáját és pedagógiáját bírálja.

3. A kisebbségi nyelvpolitika céljai és feladatai

A fentiekben tárgyalt előzmények alapján nyilvánvaló, hogy „A nyelvpolitikában és a kisebbségpolitikában az utódállamok nemzetállami stratégiájának és politikájának ellensúlyozására van szükség, a nyelvhasználatban, az anyanyelvű oktatásban tapasztalható negatív tendenciák lassítására, megállítására vagy akár visszafordítására, sok esetben nyelvi rehabilitációra, a már tetszhalott nyelv felélesztésére" (PÉNTEK 2003: 17). A nemzetállami nyelvpolitika ellensúlyozásának „alapvető célja: a megfelelő (egyenrangú) jogi státus megteremtése, a nyelvhasználati jogok biztosítása (az oktatásban, a közéletben és a hivatalos fórumokon is), a hatékony jogvédelem, valamint a nyelv presztízsének, vonzásának növelése" (PÉNTEK 2003: 11).

Annak a ténynek a felismeréséből, hogy „A 20. században a kisebbségi státus velejárója az intézményvesztés, az intézménynélküliség" (PÉNTEK 2006: 59), majdnem szükségszerűen következik annak belátása is, hogy „Minden emberi közösségnek létfeladatai ellátásához szüksége van intézményekre. […] Egy intézmény minden esetben közösséghez, embercsoporthoz kapcsolódik, az intézményhez való jog pedig jellegzetesen közösségi jog" (PÉNTEK 1999b: 55). Ennek a jognak a politikai megszerzésével párhuzamosan e jog gyakorlati alkalmazása a természetes emberi magatartás: „Intézményteremtés és építés, szaknyelvi rehabilitáció és képzés – ezek egymást feltételezik a magyar nemzeti közösségek életében" (PÉNTEK 2003: 14).

A nyelvi öntudat helyi erősítése, a nyelvhasználat külhoni bátorítása mellett „Az anyaországi oktatásnak is van tennivalója abban a tekintetben, hogy a nemzeti nyelvet a maga regionális és táji sokszínűségében, a határon túli közösségek történeti és jelenkori nyelvi értékeivel együtt közvetítse, a nemzeti és a nyelvi egybetartozás tudatát erősítse" (PÉNTEK 1999b: 42).

PÉNTEK JÁNOS a Magyarországra korlátozódó vagy Budapest-központú kodifikáció helyett már az 1990-es évektől a teljes magyar nyelvterület bevonását javasolta a nyelvi szabályozásba. Ennek a bonyolult kérdéskörnek több aspektusa van. Az egyiket a magyarországi és a külhoni magyar nyelv állami különfejlődésének következményei és ezek egyeztetése jelenti. PÉNTEK JÁNOS véleménye szerint a magyar standard állami változatai közti eltérések „áthidalhatók a nyelvi kodifikáció kiterjesztésével, fontos regionális és kontaktuselemek tudomásulvételével" (PÉNTEK 2003: 13). A másik kérdéscsoport magával a normával, illetve a nyelvi szabályozás szempontjaival függ össze. A kodifikációnak a határokon túli nyelvváltozatok alapján történő kiterjesztése – a *határtalanítás* programja – azon az előfeltevésen

alapszik, hogy a norma „nem merev, nem teljesen uniformizált és nem központi, nem kizárólag magyarországi, még kevésbé budapesti. Hanem közös mindazok számára, akik magyar anyanyelvűek” (PÉNTEK 1999b: 51). E területi szempontot a tartalmi-minőségi vonatkozások teszik teljesebbé: „A norma, a kodifikálás semmiképpen nem a nyelvi finomkodás, […], nyelvi sznobizmus vagy a steril átlagnyelv kodifikálása, sokkal inkább az élőnyelv színes, változatos, nyelvi rétegek és regiszterek, sőt régiók szerint eltérő, de mindannyiunkat gazdagító változatainak a kodifikálása” (PÉNTEK 1999b: 40).

Irodalom

KONTRA MIKLÓS 2006, A magyar lingvicizmus és ami körülveszi. In: SIPŐCZ K. és SZEVERÉNYI S. (szerk.): *Elmélkedések nyelvekről, népekről és a profán medvéről*. Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére. Szeged, SzTE, Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, 2006, 83–106.

PÉNTEK JÁNOS 1992, Kísérlet a regionális szintű román nyelvi hatás mértékének kvantifikálására. In: KONTRA MIKLÓS (szerk.): *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Kiadja az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

PÉNTEK JÁNOS 1999a, *Az anyanyelv mítosza és valósága*. AESZ-füzetek 5., Kolozsvár.

PÉNTEK JÁNOS 1999b, *A megmaradás esélyei*. Anyanyelvű oktatás, magyarságtudomány, egyetem Erdélyben (Nyelv és Lélek Könyvek). Kiadja a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága és az Anyanyelvi Konferencia, Budapest.

PÉNTEK JÁNOS–BENŐ ATTILA 2003, *Nyelvi kapcsolatok, nyelvi dominanciák az erdélyi régióban*. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 1. Kiadja az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár.

PÉNTEK JÁNOS 2006 Hozzászólás. In: BERÉNYI DÉNES (szerk.) *Tudományos konferencia az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság megalakulásának 10 éves évfordulója alkalmából*. MTA, Budapest, 2006, 56–61.

SKUTNABB-KANGAS, TOVE 1998, Oktatásügy és nyelv. Többnyelvi sokféleség vagy egynyelvi redukcionizmus. *Regio*, 1998/3: 3–35.

Maticsák Sándor
(Debrecen)

Vándorló napnevek: *péntek*

Az európai nyelvekben a péntek megnevezésére többféle módszer létezik: lehet sorszámnévi eredetű (a hét hatodik, ill. ötödik napja), viselheti valamelyik görög, római vagy germán istennő (Aphrodité, Vénusz, Frigg/Frija) nevét, lehet vallási indíttatású név (a keresztény kultúrkör néhány nyelvében ez a böjt napja), a mohamedán vallásban pedig ez a hét ünnepnapja. Az alábbiakban ezeket a típusokat veszem sorba.

A hét hatodik napja. A hétnapos ciklus csírái minden valószínűség szerint az ókori Mezopotámiában alakultak ki, majd innen terjedtek el a zsidó kultúrkörben, később pedig a hellenizmus hódításával kelet és nyugat felé. A napok megnevezésének legrégibb módja az ún. sorszámnévi elv volt: a hétnek csak egy napját, az ünnepnapot nevezték meg, a többit egyszerűen csak sorszámmal látták el.

A kiemelt nap a Folyamközben – még a hét kialakulása előtt – a holdtölte, a „teljesség napja" *(umu šapattu)* volt. Később a csillagászok a holdhónapot kisebb egységekre osztották fel, először két periódusra, fogyóra és növekvőre, majd az egyes fázisokat követve négyre. Ez adta az alapját annak, hogy az *umu šapattu* ünnepét kiterjesszék, így kezdték el megülni a holdfázisok utolsó napját, azaz minden hetedik napot. Habár ezt a periodicitást erősítette a hetes szám mágikus jellege is, a Folyamközben ez a nap még nem szakadt el a Hold járásától, még nem vált általános, a Holdtól független ünnepnappá. Erre csak a zsidó vallásban került sor: ez az ünnepnap a *šabbath*. (Emellett még három olyan zsidó ünnep van, amelyben a hét számnév jelentős szerephez jutott: a *šávuót,* a hetek ünnepe, amely Pészáh második napjától számolva hét hét elteltével az 50. napra esik,[1] a *šmitá,* a 7. év, a nyugalom és az elengedés éve és a *jovél,* a béke és megbocsátás éve, a hétszer hét év utáni 50. esztendő.) (HAHN 1998: 11–86; KISBÁN 1998: 148–151; OLÁH 1999: 12–39, 72–77.)

[1] A mai keresztény ünnepkörben a pészáhnak a húsvét felel, ezt ötven nappal követi a *pünkösd,* vö. görög *πεντηκοστή (μέρα)* 'ötvenedik (nap)'.

A héberben tehát a hét ünnepnapja a *šabbath* (azaz a szombat) volt, ezt követte az 'első nap' = vasárnap' *(yōm rī'šōn),* 'második nap' = hétfő *(yōm šēnī)* stb. A péntek a hét hatodik napja volt, neve *yōm šiššī* (< *šiššī* 'hatodik').[2]

A korai latinban ugyancsak a sorszámnévi elv szerint nevezték meg a hét napjait, e rendszerben a péntek szintén a hatodik nap: *sexta sabbati* és *sexta feria* (< *sexta* 'hatodik'). Az újlatin nyelvek többségében ez a megnevezési típus nem marad fenn (ezt az ún. asztrologikus-mitologikus váltotta fel), egyedül a portugálban őrződött meg: *sexta-feira.* Hasonló elv szerint nevezi meg a pénteket a máltai is: *is-sitt jum tal-ġimgħa* 'péntek' (tkp. 'hatodik napja a hétnek').

A hét ötödik napja. A kereszténység terjedésével a zsidó szokások betartása egyre inkább háttérbe szorult, így többek között a szombat megünneplését is hatályon kívül helyezték, s helyette – a hétnapos ciklus megtartásával – egy másik napot, a szombatra következő egységet, a hét (akkori) első napját, Jézus feltámadásának napját jelölték ki ünnepnapként. Amikor Nagy Konstantin a keresztény hitet a hivatalos államvallás szintjére emelte, egyúttal a vasárnap ünnepnap státusát is megszilárdította: a 325-ben Niceában tartott első egyetemes zsinaton elfogadott rövid rendelkezések (kánonok) közül az utolsó, a 20. foglalkozik ezzel a kérdéssel, s előírja, hogy a vasárnapokat (és az egész húsvéti időszakot) „imádságos lélekkel" kell ünnepelni.[3] (BTSz 494, 545, 1155, 1398; JEDIN 1998: 19; MAHLER 1915: 3–21.)

A hét kezdetének átcsúszása a vasárnapról a hétfőre a sorszámnévtípust használó nyelvekben természetesen a mai napig megfigyelhető. Legerősebben talán a szláv nyelvekben jelentkezik ez a váltás. A mai szláv nyelvek napneveinek forrását az óegyházi szlávban kell keresnünk. A bibliafordító testvérpár, Cirill és Metód nyelvteremtő tevékenysége révén az óegyházi szláv vallási terminológia javarésze (bizánci) görög eredetű. A napok megnevezésének átültetése során náluk még megmaradt a görög számolási rend, így bibliafordításukban a vasárnap az első, a hétfő a második, a kedd a har-

[2] Az egyes napnevek etimológiáját itt terjedelmi okokból nem adom közre, ezeket – szakirodalmi utalásokkal – részletesebben l. MATICSÁK 2006: 103–170.

[3] A hétkezdet meghatározásának ez a kettőssége manapság is jól megfigyelhető: 'második nap = hétfő': újgörög *Δευτέρα,* perzsa *došambe,* portugál *segunda-feira;* és 'második nap = kedd': bolgár *вторник,* lengyel *wtorek,* orosz *вторник,* lett *otrdiena,* észt *teisipäev*. (Ugyancsak egyfajta kettősség figyelhető meg a mai naptárak beosztásában is: az angolszász naptárak egy része a vasárnappal kezdi a hetet.)

madik, a szerda a negyedik (ezért lehet a mai napig a szerda a hét közepe!), a csütörtök az ötödik nap, míg a pénteknek és a szombatnak meghagyták a görög nevét. Később azonban bekövetkezett a fentebb említett „számolási ugrás" – MELICH (1905: 265–274) ezt a váltást a szlávságot ért római katolikus hatásra vezeti vissza –, így a hétfő a sor második eleméből az első helyre került. Ennek következtében az óegyházi szlávban a *pętъkъ* 'péntek' az ötödik nap lett (vö. *pętъ* 'ötödik'). Ezt tükrözik a mai szláv adatok is: bolgár *петък,* macedón *петок,* szerb-horvát *petak,* szlovén *petek,* szlovák *piatok,* cseh *pátek,* szorb *pjatk,* lengyel *piątek,* belorusz *пятніца,* ukrán *пятниця,* orosz *пятница.* (A magyarban a *péntek* szláv, valószínűleg déli szláv jövevényszó, a szóbelseji nazális tanúságtétele szerint az átvétel a XI. század előtt ment végbe, vö. TESz 3/156; EWUng 1142; KNIEZSA 1955: 413; MELICH 1905: 269, 279.)

Ugyanígy épülnek fel a balti nyelvek napnevei is: litván *penktadienis,* lett *piektdiena* 'péntek' < *penktas, piektais* 'ötödik'.

Areális jelenségnek tekinthetjük, azaz orosz és/vagy balti hatással magyarázhatjuk, hogy a finn egyik keleti nyelvjárásában, a Narva folyó és a Ladoga-tó közötti területen, Szentpétervár vidékén élő, az erre a területre a XVIII. század elején betelepült inkeri finnek nyelvében is megfigyelhető ez a névadás: *vījespäivä* (< *vījez* 'ötödik', *päivä* 'nap').

Habár nem tartozik szorosan a vizsgált európai kultúrkörhöz, mégis érdemes megemlítenünk, hogy szibériai nyelvrokonaink szintén a sorszámnévi elv alapján építik fel napneveiket, vö. osztják (kazimi nyelvjárás) *lapät vetmit χatl* 'tkp. hét-ötödik-nap' (< *lapät* 'hét', *vetmit* 'ötödik', *χatl* 'nap'). Első pillantásra kissé furcsának tűnik, hogy a vogulban a vasárnappal és a hétfővel induló rendszer egyaránt megfigyelhető: az északi nyelvjárásban a péntek neve *sāt-atit-χōtal* (*sāt* 'hét', *atit* 'ötödik', *χōtal* 'nap'), míg a pelimkai dialektusban *sāt-khōtit-khåtėl* (*sāt* 'hét', *khōtit* 'hatodik', *khåtėl* 'nap').

Ide sorolható jónéhány oroszországi, kisebbségi sorban élő finnugor nyelv is, ezek napneveiben – miként az élet más területein is – az orosz dominanciája érvényesül: zürjén *peťńića,* votják *petnića,* moksa-mordvin *päďäńćä,* karjalai *piättenčču,* vepsze *pätnič.*

Aphrodité, Vénusz és Frigg/Frija napja. Az időben következő réteg, az ún. asztrologikus-mitologikus névadás a görög kultúra egyik fénypontja, a hellenizmus idején terjedt el a Földközi-tenger népeinél, majd később – elsősorban az ariánus gótok révén – felvándorolt északra, a germánokhoz is

(ugyanakkor a héber névrendszerbe nem szivárgott be; a görögök pedig később visszatértek a régebbi, sorszámnévi alapú neveikhez). Ez a névtípus jellemzi az újlatin, a mai kelta és germán nyelvek többségét, s északon eljutott egészen a finnekig és a lappokig.

Ez a névadási mód szoros kapcsolatban áll az asztronómiával és az asztrológiával. Tudvalevő, hogy az ókori mezopotámiai és egyiptomi csillagászok is jelentős ismeretekkel rendelkeztek, az asztronómia mint önálló tudományág azonban csak a görögöknél született meg. Az ókor tudósai hét bolygót ismertek. Hetet, mert – mai megnevezéssel – a Merkúr, Vénusz, Mars, Jupiter és Szaturnusz mellett bolygónak tartották a Napot és Holdat is. (A Neptunuszt Galilei már 1612-ben észlelte, de állócsillagnak tartotta, így az „igazi" felfedezésre csak 1846-ban került sor, a német J. G. Galke révén. Az Uránuszt Herschel 1781-ben találta meg, míg a Plútóra Tombaugh csak 1930-ban bukkant rá.) A görög geocentrikus világkép – amely Arisztotelész és Ptolemaiosz révén az újkorig megmásíthatatlan tételként élt – szerint a Föld fölött koncentrikus gömbökként helyezkedik el a hét bolygó szférája. Az ún. alsó (azaz Nap alatti) bolygó a Hold, a Merkúr és a Vénusz, felső (Nap fölötti) pedig a Mars, a Jupiter és a Szaturnusz.

Az asztronómia mellett az ókorban kifejlődött egy másik „tudományterület" is, az asztrológia, a csillagjóslás tana. Alaptanítása szerint a csillagok, az égitestek hatással vannak az egyének és a nagyobb közösségek sorsára, azaz mindenkinek meg van írva a sorsa a csillagokban. Mindenkinek van egy csillaga az égen, ezek együtt születnek és halnak az emberekkel (a hullócsillagok az emberek halálának hírnökei), s ezek a csillagok határozzák meg az ember egyéniségét és lelkét is. E tanok gyökerei a keleti kultúrákban, elsősorban Mezopotámiában keresendők, de fontos szerepet töltött be Egyiptomban, s később a görögöknél és rómaiaknál egyaránt. (A kérdéskör irodalmához: BOLL–BEZOLD 1987: 11–23; HAHN 1975: 56–58, 66–68, 73–76, 81–85; HAHN 1980: 71–96, 230–232; KÁKOSY 1978: 110–112, 183–205, 223–240; KÁKOSY 1979: 307–385; KÁKOSY 1987: 91–102; KLÍMA 1983: 159–186, 244–250; KOMORÓCZY 1985: 122–203; SZABÓ 1984: 22–69.)

A görög istenvilágból a Holdisten és a Napisten mellett öt istenség (Kronosz, Zeusz, Aphrodité, Hermész és Árész) nevét viselik a bolygók. A ma is ismert nevek az i. e. IV. században, teljes egészében elsőként Arisztotelésznél bukkannak fel. (Érdekes, hogy a „bolygónév-adók" panteonjába olyan istenek, félistenek és egyéb mitológiai hősök nem fértek be, mint például Uranosz, Poszeidón, Athéné; Héraklész vagy Prométheusz).

A bolygók elnevezésének alapját az istenek és a bolygók külsejének és tulajdonságainak összekapcsolása adja. A (mai megnevezéssel) Vénuszt szép bolygónak tartották, így a szerelem istennőjével, Aphroditéval társították. A Mars vörös színe a háborút juttatta az akkoriak eszébe, így a hadistennel, Árésszal hozták összefüggésbe. A Merkúr „el-eltünedezése" a fürge Hermészre emlékeztetett. A Jupiter fensége, nagysága csak a főistenhez, Zeuszhoz mérhető, a Szaturnusz kapcsán pedig KÁKOSY LÁSZLÓ (1978: 34) szavait idézhetjük: „lassú mozgásáról egy világból kirekesztett ősi istenség [azaz Kronosz] passzivitása jutott a szemlélők eszébe".

A rómaiak ugyancsak összekapcsolták az isteneket és a bolygókat, de a görög istenek helyébe természetesen a saját, romanizált isteneik kerültek. A megfeleltetések egyike nyelvészetileg is igazolhatóan a közös indoeurópai eredetből fakad: Zeusz és Jupiter neve egyazon ősi gyökre megy vissza. A többi „istenpár": Kronosz – Saturnus, Árész – Mars, Hermész – Mercurius, Aphrodité – Venus.

A csillagok és bolygók mozgását a tudósok már a régi időkben összekapcsolták a naptári időegységekkel (vö. a tudományos számítások eredményeképp létrejött évek, hónapok rendszerét). Az asztrológia hozadékai, mai napig élő „termékei" ugyanakkor számos nyelvben a napnevek, amelyek az akkor ismert hét bolygóhoz köthetők.

A bolygók és napok összekapcsolása a hellenizmus korában az ún. időkormányzó elven és az uralkodó bolygó teóriáján alapult. Az időkormányzó az a bolygó, amelyiknek az adott órában (ugyanígy: napban/évben) a hatása legjobban érvényesül. Ennek alapján minden óráért egy bizonyos bolygó a felelős. Egy adott nap uralkodó bolygója az a planéta, amelyik a nap első órájának felelőse, s a napot ennek alapján nevezik meg. (Mivel nincsenek változatai, sehol nem tapasztalunk eltéréseket, e rendszer valószínűleg nem hosszas kitérőkkel, útkeresésekkel tarkított fejlődés eredménye, hanem egy iskolának vagy egy tudósnak a munkássága révén jött létre, s terjedt el egyetlen formában mindenütt.) Bizonyos meggondolások alapján a számolást a szombattól kezdték, amelynek első órájáért Kronosz bolygója (ma: Szaturnusz) felelt. A sorban a második Zeusz planétája (azaz a Jupiter) volt, majd Árész (Mars), Héliosz (Nap), Aphrodité (Vénusz), Hermész (Merkúr), Szeléné (Hold) következett, ez a bolygószférák egyik közismert sorrendje az ókorban. E számítás eredményeképp tehát a szombat felelőse a Szaturnusz, a vasárnapé a Nap, a hétfőé a Hold, a keddé a Mars, a szerdáé a Merkúr, a csütörtöké a Jupiter, a pénteké pedig a Vénusz. A bolygóknak ez a mesterkélt

sorrendje csak a hét napjaiban van meg.[4] (GESZTELYI 1988: 10–30; HAHN 1975: 13–85; HAHN 1980: 210–231; KÁKOSY 1978: 204–209; KISBÁN 1998: 148–151; KÖVES–ZULAUF 1995: 42–51, 141–143; SCHALK 1999: 24–25, 68–69; TRENCSÉNYI-WALDAPFEL 1983: 249–265.)

Ily módon tehát a péntek neve az ógörögben *μέρα Αφροδίτης* 'Aphrodité napja', a latinban pedig *dies Veneris* 'Venus napja' lett. A Római Birodalom népei ezt a megnevezést vették át, s ez a mai napig él (a portugál kivételével) az újlatin nyelvekben és a keltában: francia *vendredi,* provanszál *divèndre,* katalán *divendres,* spanyol *viernes,* olasz *venerdì,* román *vineri;* walesi *dydd Gwener,* breton *digwener.*

A germánok átvették a római napnévrendszer vázát, de a római istenek helyére saját isteneiket ültették (ugyanakkor meghagyták a hétfőt a Holdnak, a vasárnapot pedig a Napnak). A panteon egyetlen istennője, *Frigg* (ófelnémet *Frija*),[5] akit Aphrodité/Venus istennővel azonosítottak. Frigg alakja a mítoszokban sokszor keveredik Freyjával. Frigg Ódin felesége, az istennők között az első számú, ő a házasság, a szerelem, a családi tűzhely és a gyermekszaporulat istennője. Freyja funkciója nagyon hasonló: ő ugyancsak a termékenység, a szerelem és a szépség istennője. Ő Ód felesége, Freyr húga, Njörd lánya, aki jártas a rontó mágiában is. Frigg és Freyja párhuzama, alakkeveredése a germán istenek két csoportjának, a vánoknak és az ázoknak a harcára vezethető vissza. A ván istenek (akik közül Njörd és két gyermeke, Freyr és Freyja a legjelentősebbek) az ázoknál sokkal régebbi természetistenek voltak, őket a viking korra az ázok (Ódin, Thór és Tyr vezetésével) kiszorították, ill. asszimilálták, így érthető, hogy az eredetileg ván Freyja sok tulajdonságát átvette, magába olvasztotta Frigg áz főistennő. (BRØNDSTED 1983: 242–253; DÖMÖTÖR 1978: 200–218; MITENC 1/563–608.)

Azt, hogy melyik istennőt kell keresnünk a péntek germán megnevezésében, etimológiai érvek birtokában dönthetjük el. Freyja istennő neve 'úrnő'-t jelent, míg Frigg nevének jelentése 'kedves, szerető' (vö. gót *frijōn* 'szeret', óind *priyā* 'kedves, szeretett' < ieur. **priio̯-* 'kedves, szeretett'), azaz összefüggésbe hozható a latin *Venus* jelentésével: 'szeretet; kellem, báj' (vö. óind *vanas-* 'vágy; kedvesség', avesztai *vanaiti* 'kívánt', ófelnémet

[4] Ezt a rendszert (legalábbis a hét első öt napjának megnevezésével) őrzik az újlatin nyelvek, pl. francia *lundi, mardi, mercredi, jeudi, vendredi,* olasz *lunedì, martedì, mercoledì, giovedì, venerdì.*

[5] Ezeket az isteneket általában két néven ismerjük, az északi vagy skandináv, és a nyugati germán nevükön.

wunnia 'gyönyör, öröm', gót *wunan* 'örvendezik', óír *fonn* 'kívánság, öröm' < ieur. **u̯en-* 'kíván, szeret') (ERNOUT–MEILLET 721; POKORNY 1146; WALDE–HOFMANN 2/752; FALK–TORP 196; JÓHANNESSON 567; KLUGE 216, 217; ONIONS 377). A péntek megnevezése a germán nyelvekben: angol *Friday,* fríz *freed*, holland *vrijdag*, német *Freitag,* dán *fredag*, norvég *fredag,* svéd *fredag*, färöi *fríggjadagur.*

A germán napnevek bekerültek az Észak-Európában beszélt finnugor nyelvekbe is. A finn napnevek svéd eredetre mennek vissza (*perjantai* 'péntek'). Az inkeri finnben (a már említett *vīljespäivä* mellett) él a *perentaki* név is. Az egyébként sorszámnevekből építkező észtben csak a péntek tartozik az asztrologikus-mitologikus nevek csoportjába, ez a germán eredetű *reede*. E szó vándorútja során a lívbe is elért *(brēďiG)*. A lapp nyelvjárások nyugati csoportjaiban (a norvégiai, svéd- és finnországi dialektusokban) e skandináv jövevénynév *bearjadat* (*bær'jâdâk*, *bierjèdahka*, *peärjadah* stb.) alakban él.

A böjt napja. A kereszténység terjedése nemcsak a hét kezdőnapjának megváltozásához vezetett, hanem a napok egy része maga is vallási tartalmú nevet kapott. Ilyen például az 'Úr napja' megnevezés, amely az ógörögből *(Κυριακή μέρα)* tükörfordítással átkerült a latinba *(dies Dominica),* onnan pedig tovaterjedt az újlatin nyelvekbe (olasz *domenica,* spanyol *domingo,* francia *dimanche,* román *duminică* stb.), s ugyanígy nevezik meg a vasárnapot az írben is *(Domhnach)*. (Érdekes ugyanakkor, hogy a germán nyelvekben és a kelta egy részében megmaradt a 'Nap napja' névtípus, vö. angol *Sunday,* holland *zondag,* német *Sonntag,* dán *søndag,* norvég *søndag,* svéd *söndag,* izlandi *sunnudagur;* walesi *dydd Sul,* breton *disul*). Hasonlóan vallási név a 'szent nap = vasárnap' elnevezés (észt *pühapäev,* karjalai *pühäpäivü;* lett *svētdiena*), illetve a munka vasárnapi tilalmára utaló ószláv *nedělja* (*ne* tagadószó és *dělo* 'munka', azaz 'a pihenés napja'), s ennek mai szláv folytatói (bolgár *неделя,* cseh *neděle,* lengyel *niedziela* stb.).

Láthatjuk tehát, hogy a zsidó-keresztény kultúrkör vallási eredetű nevei közül a szombat *(šabbath)*[6] és a vasárnap megnevezése hatolt be legmélyeb-

[6] Vö. görög *σάββατον* (> bolgár *събота,* szerb-horvát *subota,* orosz *суббота*); latin *sabbata* (> cseh *sobota,* lengyel *sobota,* ill. portugál *sabado,* olasz *sabato* stb.). Gót közvetítéssel került át a németbe *(sambaƶtag > Samstag)*. A (déli) szlávból eljutott a magyarba *(szombat),* az oroszból pedig Észak- és Kelet-Európa, ill. Nyugat-Szibéria több nyelvébe (pl. lapp *sue'vet,* erza-mordvin *subuta,* zürjén *subota,* osztják *subòttă,* vogul *supot*). Arab–perzsa közvetítéssel: grúz *šabat'i,* örmény *šabaṭ;* azeri *šänbä,* karaim *šabbat-kün;* baskír *šämbe,* csuvas *šămat,* tatár *šimbä;* cseremisz *šumat-keče,* votják *šumot.* Ugyancsak e körbe tartoznak a közép-ázsiai törökségi nyelvek is: kazah *senbı,* kirgíz *išembi,* türkmén *šenbe,* üzbég *šänbä.*

ben az európai nyelvek napnévrendszereibe. Mindezek mellett azonban ritkán találkozhatunk még más, szintén vallási eredetű megnevezésekkel is, ezek egyike a péntek megnevezésére szolgáló 'böjt napja' kifejezés Észak-Európában és Írországban. A skandináv térségben ide sorolható név az ónorvég *fastudagr,* izlandi *föstudagur,* lapp *vàstupejvi* (*dagr, dagur, pejvi* 'nap'). A név első eleme germán eredetű (vö. gót *fastan*). Az ófelnémet *fastēn* mai folytatása a német *Fasten* 'böjt', az óangol *faestan* szóból alakult a mai angol *fast.* A skandináv nyelvekben ugyancsak 'böjt' jelentésű a svéd *fasta* és norvég *faste* (< ónorvég *fasta*). E nyelvekben a péntek megnevezésére ma már az asztrologikus-mitologikus eredetű *fredag* szolgál, de a konzervatívabb izlandi még őrzi a régi jelentést. A lappba e szó a skandinávból került, az előtag önállóan is él, vö. *vàst, vàstu, vaste* 'böjt'.

Igen érdekes az ír napnevek rendszere, hiszen ebben több névtípus is megjelenik. A *Luan* 'hétfő', *Mairt* 'kedd' és *Satharn* 'szombat' nevek asztrologikus-mitologikus eredetűek (a Hold, a Mars és a Szaturnusz napja), a többi viszont vallási eredetű név – összhangban azzal a történeti ténnyel, hogy Írországban már az V. században megjelentek a keresztény tanítások. A *Domhnach* 'vasárnap' az Úr napja. A böjthöz köthető a *Ceadaoin* 'szerda' és az *Aoine* 'péntek': előbbi a heti első böjtnapot (óír *cead* 'első', *áine* 'böjt'), utóbbi pedig a heti nagyböjtöt jelöli. A csütörtök neve *(Deardaoin)* e két böjtnaphoz viszonyított helyzetet mutatja, vö. óír *etar dá áin* 'a két böjt közötti (nap)'.

Ugyancsak vallási eredetű név a ógörög *παρασκευή* 'péntek'. Eredeti jelentése 'előkészület' > 'készülődés az ünnepre'; ez tkp. a zsidó vallás heti ünnepnapjának, a szombatnak a kiemelt helyzetére utaló név. Az újgörög változatlan formában megőrizte ezt a nevet: *Παρασκευή.* A napnevek vándorlásának egyik érdekes példájaként e név átkerült a törökségi nyelvek közé tartozó (de zsidó vallású), a Krím-félszigeten, ill. szétszóródva Litvániában és Lengyelországban lakó karaimok nyelvébe is, vö. *baraski.*

A keresztény térítés hozadéka a Kaukázus környéki török nyelv, a karacsáj *bayrım-kün* 'péntek' neve, melynek jelentése: 'Mária napja'.

A hét ünnepnapja. A napnévrendszerek kialakulásának időszakában a hét legfontosabb napjának a neve átmehetett a nagyobb egység megnevezésére is. Az ógörögben az akkori ünnepnap, a szombat megnevezése, a *σάββατον* bekerült a többi napnévbe is: *πρώτη σαββάτου* 'a hét első napja = vasárnap', *δευτέρα σαββάτου* 'a hét második napja = hétfő', *τρίτη σαββάτου* 'a hét harmadik napja = kedd' stb. Ugyanez a rendszer élt a korai latin-

ban is: *una sabbati, secunda sabbati, tertia sabbati* stb. (a *sabbati* elemet később a *feria* 'ünnep' szó váltotta fel). Az ószláv *nedělja* szintén kettős szerepű volt: a 'vasárnap' mellett 'hét (mint időegység)' jelentéssel is rendelkezett, ennek nyomai a mai szláv nyelvek egy része jól tükrözi, vö. szerbhorvát *nedelja,* cseh *neděle.* A mai oroszban a vasárnap megnevezésre a *воскресенье* szolgál (eredeti jelentése: 'feltámadás'), de a hét neve továbbra is *неделя*. Ez a jelenség nemcsak a keresztény kultúrkört hatotta át, hanem a keleti népeknél is megfigyelhető. A mohamedán vallás természetesen a saját ünnepnapot, a pénteket részesítette kitüntető figyelemben, így sok nyelvben a péntek és a hét neve esik egybe.

Az arabban a péntek megnevezésére a *yaum al-ğum'a* név szolgál (*yaum* 'nap'), melynek alapszava összekapcsolható a *ğum'a* 'összegyűjt, összeszed, összeállít, egyesít' ige gyökével. Az arabból e szó átkerült a térség másik fő kultúrnyelvébe, a perzsába *(jom'e),* ahonnan számos más nyelv is átvette, vö. azeri *yümä,* baskír *yoma,* karaim *jumaa-gün,* kazah *žuma,* kirgiz *žuma,* karakalpak *žuma,* nogaj *yuma,* tatár *jumğa,* török *cuma,* türkmén *yumâ,* üzbég *žumä.*

Emellett az újperzsában van egy másik név is a péntek megnevezésére, ez az *āδīna.* Ez a szó az Észak-Kaukázus, a Volga-vidék és Közép-Ázsia több nyelvébe bekerült, vö. karaim *ayna (ayne, eyne);* baskír *aδna,* csuvas *erne (kun),* tatár *atna (kŏn),* cseremisz *arńa,* votják *arńa (nunal);* türkmén *ânna* (*kun, kŏn, nunal* 'nap').

A Volga-vidék nyelveiben e szó rendkívül aktív szerepet játszik a napnevek megalkotásában: a péntek mellett a hétfő, a csütörtök, a szombat és a vasárnap nevében is megtalálható. A péntek kiemelt, ünnepnap jellegére utal pl. a csütörtök és a szombat helyzetviszonyító megnevezése a térség nyelveiben: baskír *kĕs-aδna,* csuvas *kĕšĕn-erni-kun,* tatár *kĕčĕ-atna-kŏn;* cseremisz *iz-arńa,* votják *pokči-arńa* 'kis péntek (nap) = csütörtök'[7] és tatár *atn-artï̆,* votják *arńa-ber* 'péntek utáni (nap) = szombat'.[8]

A mohamedán és a keresztény kultúrkör keveredése révén egyfajta kettős napnévrendszer jött létre a Volga-vidéken, ugyanis a péntek kiemelt szerepe mellett a kereszténység térnyerésével a vasárnap vált viszonyítási ponttá.

[7] A kultúrkörök keveredésének még érdekesebb példája a karaim névrendszer: a csütörtök megnevezésére szolgáló *kiči-ayne-kün* 'kis-péntek-nap' név mellett él a *kiči-baraski* is, melynek utótagja a görög *παρασκευή* napnévre megy vissza.

[8] Ugyancsak a kiemelt jellegre utal a 'nagy-péntek (nap)' megnevezés is: tatár *ulu-adna,* csuvas *măn-arńi-kon,* cseremisz *kuγ-arńa,* votják *badziṃ-arńa* 'nagy péntek'.

Ezt jól tükrözik a votják megnevezések: *biger-arńa-nunal* 'tatár ünnepnap = péntek', *ďžuč-arńa-nunal* 'orosz ünnepnap = vasárnap' és *ďžuč-arńa-ber-nunal* 'orosz ünnepnap utáni nap = hétfő'. (GOLDEN 1995: 369–374; MATICSÁK 2003a: 167–173; 2003b: 285–290.)

Irodalom

BOLL–BEZOLD 1987: Franz Boll–Carl Bezold, *Csillaghit és csillagfejtés*. Helikon, Budapest.

BRØNDSTED 1983: Johannes Brøndsted, *A vikingek*. Corvina Kiadó, Budapest.

BTSZ = *Biblikus teológiai szótár* (főszerk. Xavier Léon-Dufour). Szent István Társaság, Budapest, 1972.

DÖMÖTÖR 1978: Dömötör Tekla, A germánok. In: *Mitológiai ábécé*. Gondolat Kiadó, Budapest. 200–218.

ERNOUT–MEILLET 1960: Alfred Ernout–Antoine Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*. C. Klincksieck, Paris.

EWUNG = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* (főszerk. Benkő Loránd). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

FALK–TORP 1991: Hjalmar Falk–Alf Torp, *Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog*. Bjørn Ringstrøms Antikvariat, Oslo. (A szótár eredeti, német nyelvű kiadása: *Norwegisch–dänisches etymologisches Wörterbuch*. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1910.)

GESZTELYI 1988: Gesztelyi Tamás, *A római vallás története*. Egyetemi jegyzet. Tankönyvkiadó, Budapest.

GOLDEN 1995: Peter B. Golden, Days of the Week in Turkic: Notes on the Cumano-Qipčaq Pattern. In: *Acta Orientalia Hungaricae* 48: 363–375.

HAHN 1975: Hahn István, *Róma istenei*. Gondolat Kiadó, Budapest.

HAHN 1980: Hahn István, *Istenek és népek*. Minerva Kiadó, Budapest.

HAHN 1998: Hahn István, *Naptári rendszerek és időszámítás*. Filum Kiadó, Budapest.

JEDIN 1998: Hubert Jedin, *A zsinatok története*. Ecclesia, Budapest.

JÓHANNESSON 1951–56: Alexander Jóhannesson, *Isländisches etymologisches Wörterbuch*. A. Francke AG Verlag, Bern.

KÁKOSY 1978: Kákosy László, *Egyiptomi és antik csillaghit*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KÁKOSY 1979: Kákosy László, *Ré fiai*. Gondolat Kiadó, Budapest.

KÁKOSY 1987: Kákosy László, Az egyiptomi asztrológiáról. In: BOLL–BEZOLD 1987: 91–99. (Függelék.)
KISBÁN 1998: Kisbán Gyula (szerk.), *Csillagászati kislexikon*. (A tudás könyvtára.) Fiesta–Saxum Kiadó, Budapest.
KLÍMA 1983: Josef Klíma, *Mezopotámia*. Gondolat Kiadó, Budapest.
KLUGE 1967: Friedrich Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 20. Auflage. Bearbeitet von Walther Mitzka. Walter de Gruyter, Berlin.
KNIEZSA 1955: Kniezsa István, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
KOMORÓCZY 1985: Komoróczy Géza, Mezopotámia története az őskortól a perzsa hódításig. In: Hahn István–Kákosy László–Komoróczy Géza, *Az ókor története II.* Tankönyvkiadó, Budapest. 87–210.
KÖVES-ZULAUF 1995: Thomas Köves-Zulauf, *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Telosz Kiadó, Budapest.
MAHLER 1915: Mahler Ede, Ókori chronológiai kutatások. In: *Értekezések a történeti tudományok köréből*. A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának rendeletéből 24/1.
MATICSÁK 2003a: Maticsák Sándor, A napok megnevezése a votjákban. In: *Permistica et Uralica – Ünnepi könyv Csúcs Sándor tiszteletére.* Fenno-Ugrica Pázmániensia 1: 166–175. Piliscsaba.
MATICSÁK 2003b: Maticsák Sándor, Az újperzsa *ādīna* 'péntek' képviselete a Volga–Káma vidéki finnugor és törökségi nyelvekben. In: *Ünnepi kötet Honti László tiszteletére*, 285–290. Budapest.
MATICSÁK 2006: Maticsák Sándor, *Vándorló napok. A hét napjainak megnevezése az európai nyelvekben*. Debrecen.
MELICH 1905: Melich János, *Szláv jövevényszavaink I/2*. A magyar nyelv keresztény terminológiája. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest.
MITENC = *Mitológiai enciklopédia I–II.* (Főszerk: Sz. A. Tokarev.) Gondolat Kiadó, Budapest, 1988.
OLÁH 1999: Oláh János, *Judaisztika I. Ünnepek, emléknapok, gyász- és böjtnapok, nevezetes napok*. Filum Kiadó, Budapest.
ONIONS 1966: Charles Talbut Onions, *The Oxford Dictionary of English Etymology*. (With the assistance of G. W. S. Friedrichsen and R. W. Burchfield.) Clarendon Press, Oxford.
POKORNY 1959–69: Julius Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. A. Francke AG Verlag, Bern.

SCHALK 1999: Schalk Gyula, *Naptártörténeti kislexikon*. (A tudás könyvtára.) Fiesta–Saxum Kiadó, Budapest.

SZABÓ 1984: Szabó Árpád, Az élettelen természet. In: Szabó Árpád–Kádár Zoltán, *Antik természettudomány*. Gondolat Kiadó, Budapest. 11–69.

TESz = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (főszerk. Benkő Loránd). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–76.

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL 1983: Trencsényi-Waldapfel Imre, *Mitológia*. Gondolat Kiadó, Budapest.

WALDE–HOFMANN 1938: Alois Walde, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch. 3*. Auflage, neu bearbeitet von J. B. Hofmann. Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg.

Medve Anna
(Pécs)

Egy mondat két és fél ábrázolatban

> „…új módszert honosít meg. Azt a módszert, amely a tudományos haladást sejtések és cáfolatok láncolatán át valósítja meg."
>
> *(Péntek János: Magyar nyelvű tudományosság – kezdet és vég?)*

A tanszékünkön folyó munka sokat hivatkozott, már-már szlogen-ízű jellemzője: a „modernség hagyománya". Ez a szellem érvényesül akkor is, amikor a tanárjelölteknek a legmodernebb és meggyőződésünk szerint az oktatásban is aktuálisan a legjobban használható tudást kívánjuk nyújtani, nem pedig azt, ami a közoktatásban megjelenő (tankönyvi) tartalmaknak leginkább megfelel.

A választóvonal a grammatikai elemzések területén jelenleg a hagyományos leíró és a generatív modell közt húzódik: a közoktatás alapvetően a hagyományos leíró grammatikának egy 19. századi állapotot tükröző és kevéssé koherens változatát használja, a kutatások jórészt generatív keretben folynak.

A generatív kutatások eredményei közül a mondattanra vonatkozók kerültek be leggyorsabban a nyelvészeti közgondolkodásba. A *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan* (KIEFER 1992) nagy legitimitást biztosított számukra. A magyar mondatszerkezet generatív szempontú leírásának ismerete a tanárjelöltek számára elengedhetetlennek bizonyult, sőt a közoktatás számára is gyümölcsözőnek ígérkezik. Ehhez szükség volt azonban az alapkutatási eredmények összehangolására, egységes modellé formálására. Erre tett kísérletet ALBERTI (2002) és MEDVE (2006). A tanárjelöltek (és a bölcsészek) számára kialakított modell természetesen nem használható teljes gazdagságában a közoktatásban, ezért kidolgoztuk ennek egy közoktatásban (a középfokú képzésben) használható egyszerűsített formáját is.

A következőben egy magyar mondat három („két és fél") reprezentációján azt kívánom bemutatni, milyen információkat kódol egy hagyományos ábrázolat, egy az Alberti- és Medve-féle felsőoktatásra készült modellbéli

ágrajz és egy, az előbbinek B. NAGY ÁGNES és FARKAS JUDIT által (MEDVE ANNA közreműködésével) a közoktatás számára kidolgozott változata. (B. NAGY–MEDVE 2006, B. NAGY–FARKAS 2006).

1. ábra

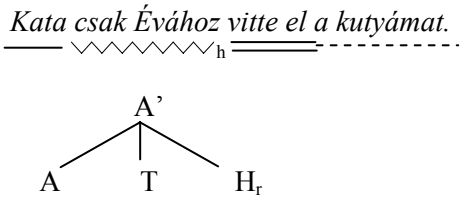

A hagyományos leíró grammatikára építő ágrajz a szintaktikai funkciókat (alany, tárgy stb.) és a szintagmatikus viszonyokat mutatja be. Holott az egyes szórendi variánsok jelentése rendre más és más (sőt a magyar nyelvben a „szabad szóredűség" ellenére adott intonációs minta esetén létezik rosszul formált változat is), a fenti mondat minden szórendi változata ugyanezt az ábrázolatot kapná: hangalak és jelentés kapcsolatának az a rétege tehát, amely a szórendből (szintaxisból) adódik, ebben az ábrázolásmódban elvész. Ábrázolható lenne ugyanakkor ezekkel az eszközökkel a rosszul formált mondat is :**Kata csak 'Évához ˜elvitte a kutyámat. *Kata Évához csak a elvitte kutyámat.* (': főhangsúly, ˜: hangsúlyirtás) Bizonyos szavak az ágrajzon egyszerűen nem kapnak „saját helyet", mintha a mondat jelentésében nem lenne szerepük (*a, csak, el-*). Nem ábrázoltatik a grammatikailag azonosítható egyes szám 1. személyű birtokos sem, amelyre pedig ugyanúgy és ugyanolyan eszközzel történik utalás, mint a hangalakban meg nem jelenő, de az ágrajzokon a hagyományos modellben ábrázolandó „rejtett alanyra". Ugyanez a helyzet a tárgyi bővítménnyel is: a személyrag által azonosítható tárgy nem kap helyet egy hagyományos ágrajzon.

A felsőoktatás számára készült modell szellemében született ágrajz leképezi a szórendet. (Más szórendi variáns más ágrajzzal jelenne meg), az előbb említett agrammatikus mondatok pedig nem ábrázolhatóak vele: szabályaink „kiszűrik" ezeket. Az ágrajzról leolvasható, hogy az alanyi bővítmény a topikpozíciót foglalja el, mégpedig a természetes szubjektum jogán, így a mondatban tett állítás róla szól. Vonzat voltát jelezzük azzal, hogy a mondat kiinduló szerkezetében a V' mondatszakaszban az ige vonzatai között tüntettük fel, ott nyomot is hagyott (Ø), amely az alanyi DP-vel azonos alsó indexet visel. A *csak* nem vonzat, így szabadon csatolódik arra a bővít-

2.a ábra

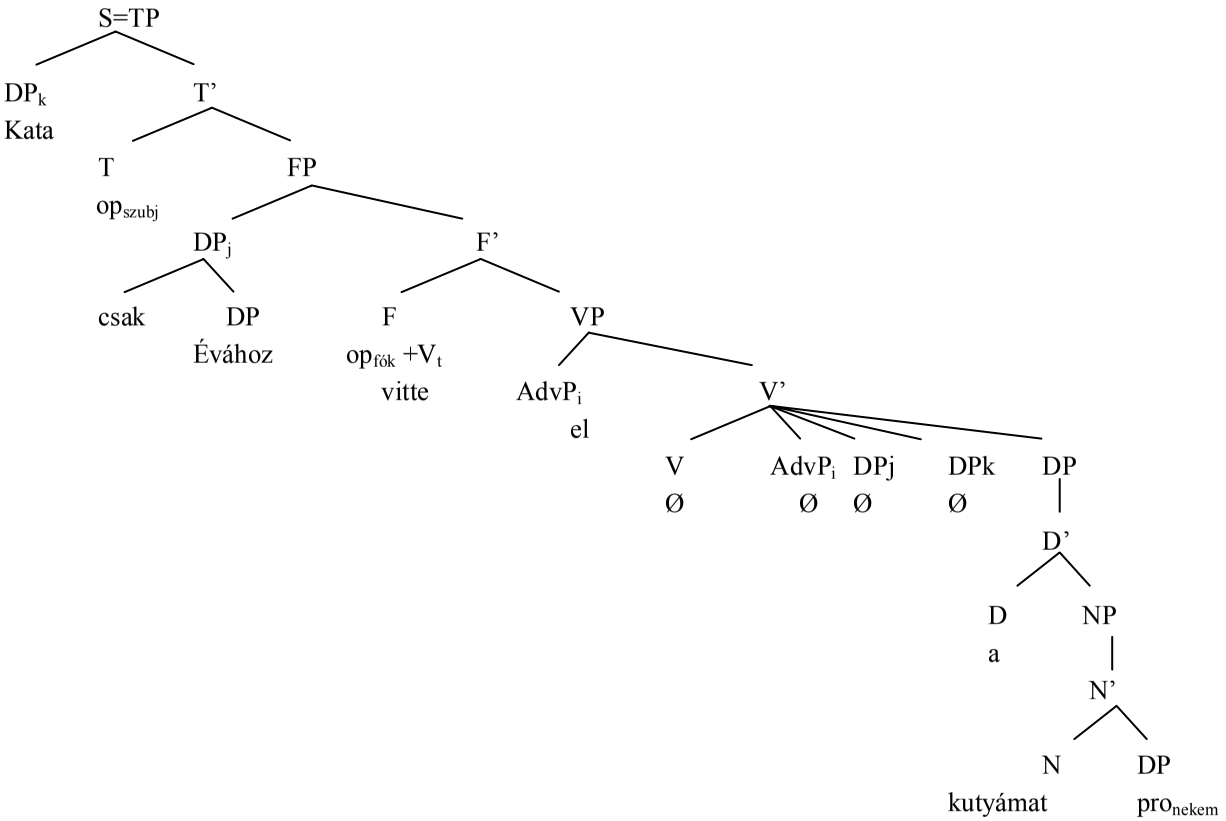
S=TP
DPk
Kata
T'
T
opszubj
FP
DPj
csak
DP
Évához
F'
F
opfők +Vt
vitte
VP
AdvPi
el
V'
V
Ø
AdvPi
Ø
DPj
Ø
DPk
Ø
DP
D'
D
a
NP
N'
N
kutyámat
DP
pronekem

ményre, amelyre vonatkozik, azaz annak domináns csomópontja kategoriálisan nem változik meg általa: újabb DP csomópont keletkezik. A *csak Évához* vonzat FP-módosítóban áll, ő a mondat fókusza. A jelentéstöbblet, amit ezen a helyen megkap: az azonosítás-kirekesztés. (Ezt a *csak* nélkül is hordozná ehelyütt.). A speciális vonzat, az igekötő, a VP-módosítóba kerül, itt tudja betölteni szerepét, az aspektus jelölését.

A mondat szigorúan az X'-elmélet sztenderd változata alapján épül: az X^0 fej a mögötte álló vonzatokkal X'-sá egyesül (a vonzatoknak transzformáció esetén csak a nyomát látjuk itt), az XP alatti módosítói pozícióba (YP, XP) csak transzformációval kerülhet az arra szótárilag megjelölt vonzat. A szabad bővítmények a már említett „csatolás" nevű művelettel kerülnek a szerkezetbe, in situ generálva.

Az operátorprojekciók építkezése is ugyanezen elvek szerint történik, de itt a fej nem ölt hangalakot. Egy „néma operátor" tölti be a helyet, amelyet a szótárból illesztünk a mondatba, s amely utal arra a többletjelentésre, amelyhez az adott projekcióban lehet jutni: például az $op._{fók.}$ az *Évához* azonosító-kirekesztő jelentésére. A főnévi csoport esetében SZABOLCSI ANNA (SZABOLCSI 1992) elméletét vettük alapul és dolgoztuk át annak megállapításunknak a szellemében, hogy a birtokos is vonzat. Az ágrajzon a hangalakban meg nem jelenő birtokost is feltüntetjük.

2.b ábra

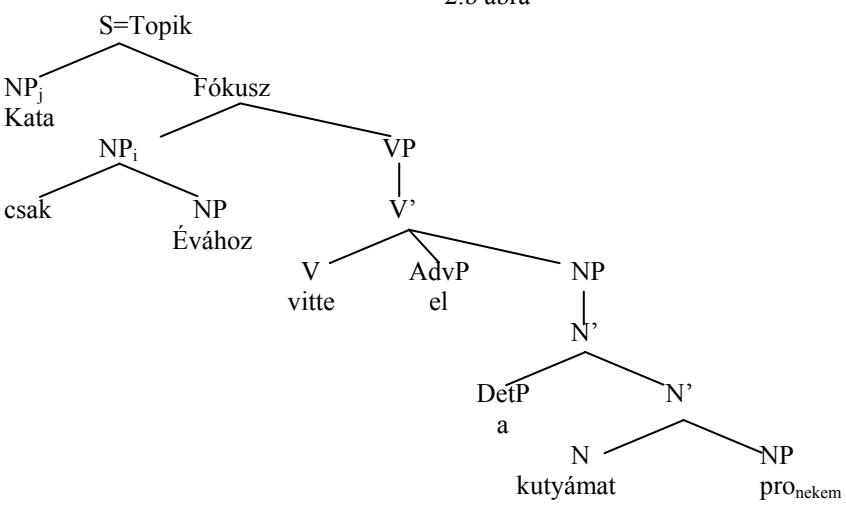

A közoktatás számára átdolgozott változat a következő egyszerűsítésekkel jött létre:

a) A főnévi csoport az intuíció által nehezen igazolható és szerkezetileg is bonyolult DP helyett NP kategóriájú.

b) Az aspektus jelöléséről lemondtunk: ehhez a mozgatások között a fejmozgatást is alkalmazni kellett volna (miként a „felnőtt" változatban az ige a fókuszfejbe inkorporálódik), így a mozgatás itt mindig vonzatokon működik.

c) Nem használunk X'-elmélet szerint épülő operátorprojekciókat. Egyrészt az ágrajzok bonyolultságát, másrészt a hangalakot nem öltő egységek számát kívántuk csökkenteni, az operátorfejek elhagyásával. Ez természetesen elméleti problémát vetne fel, ha célunk lenne az elmélet teljes arzenáljának bemutatása. Ez azonban nem célunk.

Felmerül viszont a kérdés, hogy nem estünk-e cseberből vederbe, minthogy a 2.a. és a 2.b modellek ágrajzain a szintaktikai funkciók nincsenek jelölve. Nos, ezek kiiktatása valóban megbocsájthatatlan lenne. Nem is követjük el ezt a vétket: modellünk ezt az információt (sok más szintaktikailag releváns információval együtt) a szótárban kódolja, miként KIEFER (1992) említett kötetének KOMLÓSY ANDRÁS által írt *Régensek és vonzatok* című fejezetében történik.

Irodalom

ALBERTI GÁBOR–MEDVE ANNA 2002/2006. *Generatív grammatikai gyakorlókönyv.* Budapest, Janus-Books/Gondolat.

B. NAGY ÁGNES–FARKAS JUDIT 2006. Generatív mondattan az oktatásban. I. In: GÉCZI JÁNOS (szerk) *Anyanyelvi nevelési tanulmányok I.* Pécs, Iskolakultúra-könyvek.

B.NAGY ÁGNES–MEDVE ANNA 2006. Generatív mondattan az oktatásban. II. In: GÉCZI JÁNOS (szerk) *Anyanyelvi nevelési tanulmányok II.* Pécs, Iskolakultúra-könyvek.

KIEFER FERENC (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan.* Budapest, Akadémiai.

KOMLÓSY ANDRÁS 1992. Régensek és vonzatok. In: KIEFER FERENC (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Budapest: Akadémiai.

PÉNTEK JÁNOS 2004. Magyar nyelvű tudományosság – kezdet és vég? In: PÉNTEK JÁNOS (szerk.): *Magyarul megszólaló tudomány.* Budapest, Lucidus Kiadó.

SZABOLCSI ANNA 1992. *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Budapest, Akadémiai Kiadó

Mizser Lajos
(Nyíregyháza)

Magyar elemek a partiumi román helynevekben

A szomszéd népek nyelvei közül a ruszin mellett a román tartalmazza a legtöbb magyar jövevényszót. Most PESTY FRIGYES 1864–65. évi helynévtárából három közigazgatási egységet vizsgáltam meg: Kővár vidékét, Közép-Szolnok és Kraszna megyéket. Kővár vidéke 90%-ban volt akkor román többségű, míg Közép-Szolnok és Kraszna megyékben nagyjából kétharmados volt a magyar többség.

A következő román vagy erősen román többségű helységekből vannak adataim: Kővár vidéke (KV): Aranymező (Babeni), Berkeszpataka (Berchezoaia), Butyásza (Bucsonfalva; Buteasa), Büdöspataka (Bizuşa-Băi), Csokotés (Csókás; Ciocoteş), Csolt (Ciolt), Csula (Gyulaszeg; Ciula), Dánfalva; Dăneşti Chioarului), Dióspataka (Dióspatak; Vălişoara), Drágavilma (Vima Mică), Durusa (Duruşa), Fericse (Szamosfericse; Fericea), Fonác (Kővárfonác; Fînaţe), Frinkfalva (Frîncenii), Garbonác (Kővárfüred; Cărbunari), Gyükeres (Gyökeres; Remeţi de Someş), Hagymáslápos (Lăpuşel), Illondapatak (Ilondapatak; Dolheni), Jeder (Iadăra), Kápolnokmonostor (Copalnic-Mănăştur), Karullya (Karuly; Cornia), Kisberszó (Kisborszó; Bîrsăuţa), Kisbuny (Jóháza; Prislop), Kisfentős (Finteuşu Mic), Kiskörtvélyes (Curtuişu Mic), Kissolymos (Kővársolymos; Şoimuşeni), Kolcér (Colţirea), Kovácskápolnok (Făureşti), Kovás (Couaş), Kozla (Cozla), Kölcse (Kővárkölcse; Culcea), Kötelesmező (Trestia), Lackonya (Lăschia), Lemény (Lemniu), Lukácsfalva (Szamoslukácsfalva; Lucăceşti), Magosfalva (Magosfalu; Mogoşeşti), Magura (Kishegy; Măgura), Nagybuny (Boiu Mare), Nagykörtvélyes (Curtuişu Mare), Nagynyires (Mireşu Mare), Pirossa (Pirosa; Piroşa), Plopis (Nyárfás; Plopiş), Pojnica (Kismező; Poienița), Preluka (Haragos; Preluca Nouă), Purkurec (Porkerec; Purcăreţ), Pusztafentős (Poşta), Remete (Kővárremete, Remetea Chioarului), Resztolcs (Hosszúrév; Răstoci), Románfalva (Szalmapatak; Romăneşti), Rusor (Rózsapatak; Ruşor), Stezsér (Jávorfalu; Stejera), Szakállosfalva (Szakállasfalva; Săcălăşeni), Szakatura (Szakadás; Lumnişu), Szaszar (Zazár; Săsar), Szurdokkápolnok (Capalnic), Toplica (Szamoshévíz; Topliţa), Tölgyes (Szamostölgyes; Tulghieş), Zsugásztra (Jávoros; Jugăstra). Közép-Szolnok megye (KSz): Alsóberekszó

(Bîrşău de Jos), Alsószivágy (Asuaju de Jos), Alsószopor (Supuru de Jos), Alsócárca (Oarţa de Jos), Bikáca (Bikácfalva; Bicaz), Dabjon (Domniu), Dabjonújfalu (Bîrsa), Domoszló (Szilágydomoszló; Dumuslău), Égerhát (Ariniş), Egerbegy (Szilágyegerbegy; Tămăşeşti), Érhatvan (Hotoan), Felsőberekszó (Bîrsău de Sus), Felsőszivágy (Asuaju de Sus), Felsőszopor (Supuru de Sus), Felsővárca (Oarţa de Sus), Fürményes (Firminiş), Gárdánfalva (Gîrdani), Girokuta (Giorocuta), Gurzófalva (Fetindia), Ilyésfalva (Szilágyillyésfalva; Băseşti), Inó (Inău), Karika (Creaca), Kecskésfalva (Sălişte), Kirva (Szilágykirva; Chilioara), Kisdebrecen (Szamosdebrecen; Vădurele), Kisdersida (Kisderzsida; Derşida), Kisgoroszló (Traniş), Kisnyires (Szilágynyires; Ciuta), Kőd (Cheud), Középvárca (Orţita), Kucsó (Cuceu), Nagydersida; Nagyderzsida; Bobota), Nagygoroszló (Someş-Guruslău), Nagymonújfalu (Deleni), Náprád (Năpradea), Nyírmon (Nyírfalva; Bulgari), Ököritó (Sălăjeni), Örményes (Bükkörményes; Urmeniş), Solymos (Szilágysolymos; Şoimuş), Sülemed (Ulmeni), Szamosudvarhely (Someş-Odorhei), Szilvás (Tasnádszilvás; Silvaş), Usztató (Păgaia), Vadafalva (Odeşti), Vicsa (Vicea), Zálnok (Zalnoc), Zsákfalva (Jac). Kraszna megye: Alsóbán (Bănişor), Bádon (Badon), Ballaháza (Mal), Boján (Boianu Crasnei), Csizér (Cizer), Detrehem (Drighiu), Elyüs (Aleuş), Győrtelek (Somlyógyőrtelek; Giurtelecu Şimleului), Halmosd (Halmăşd), Hídvég (Krasznahídvég, Măerişte), Hosszúmező; Cîmpia), Pecsely (Peceiu), Perje (Pria), Sommály (Somály; Şumal), Tusza (Tuszatelke; Tusa). A leírások magyar nyelvűek, csak Garbonác, Kisdebrecen, Kisgoroszló, Kőd és Naprád jegyzője írt románul. A helyesírás inkább magyaros, van románo is, sőt a kettő keveréke is. A kommentárokat az eredeti helyesírással adom meg. A jelentéseket csak akkor közlöm, ha azok elengedhetetlenül szükségesek.

Akasztó: Pirossa: Dimbu *akasztajelor*, Kirva: „Gyalu *Akástailor* határ rész – ez neveztetett el – mind a régi szokás szerént a fö határ rész tetején vólt fel állitva a törvény három águ fa". Stezséren így van: La *acastas*, tehát a tényt közli (akasztás), nem az eszközt. Jelentése: 'akasztófa' (ALEXICS 1887: 127, TAMÁS 1966: 52).

Berek: KSz: Fürményes: Vale *barkului* „a berki patak", Gardánfalva: *Berecu*, Dabjon: *Bark*, Kucsó: *Bark,* Meri *barkului* „almás berek". Kr: Perje: *Berku.* Jelentése: 'berek, liget' (KELEMEN 1964: 120).

Bikatér: KSz: Szamosudvarhely: Vályá *Bikatéruluj* „Bikatér: egy felemelkedet dombon lévő szép tér helly". SZABÓ T. ATTILA a XIX. század elejéről adatolja: La *Bika Tér* (165).

Borkút: KV: Szurdokkápolnok: *Borkut* „találtatik borviz forás mely neveztettik Borkutnak", Szaszar: Vale *borkutului* „a borpatak folyotol". KSz: Alsóberekszó: *Borkuta*. Jelentése: 'ásványvizes, savanyúvizes forrás' (ALEXICS 1887: 401, KELEMEN 1964: 138, MIZSER 1996: 54, TAMÁS 1966: 140).

Bormező: KV: Lukácsfalva: „*Bormezeu* Szánto föld, ónnan veszi az eredetét, hógy a közepén egy út van, mely út Bormezőnek neveztettik". Tulajdonnévi átvétel.

Cipó: KV: Zsugásztra: „Doszu lui *Czipou* nevü határ részben van egy magós domb, czipó formára" (ALEXICS 1888: 117, TAMÁS 1966: 820)

Csárda: KSz: Szilvás: „*Csárda* nevü föld részlet elnevezését veszi onnan mivel azon helyen Csárda nevü vendéglö volt, mely a fáradt utasoknak szállást adott" (ALEXICS 1887: 437, KELEMEN 1964: 120, TAMÁS 1966: 186)

Csonkás: KV: Kölcse: Valea Csonkásului, Pusztafentős: Lá *Csonkás*, Remete: In *Csonkás*, In válya *Csonkásului*, Szakállosfalva: Valea *Csonkásuluj* „ezen elnevezése onnan származik, mert egy bizonyos csonka fa mellöl lefolyó érböl származik a Csonkás patak…" Jelentése: 'nagy törzsű fák ágainak lecsonkolásával művelhetővé tett erdőrész' (MIZSER 1996: 1996: 55, TAMÁS 1966: 222).

Csorgó ~ Csurgó: KV: Diószpataka: *Csorgaue*, Pojnica: Valea Koszti *Csorgoului*, Kasztea *Csorgoului*, Lemény: *Csurgeu* sub Kaszta „egy nevezetes víz csorgo". KSz: Dabjonújfalu: Kosztis pa *csorgó* „domb oldalon lévö szánto melyben van egy jo vizü csorgo", Ilyésfalva: *Csorgo* „az dülöben valo forásrol", Vadafalva: *Csorgo* „kut", Zálnok: *csorgou* togyi „egy hires meleg víz forás". Jelentése: 'hegyi forrás, melynek vize vályúszerű csatornán folyik' (ALEXICS 1887: 439, TAMÁS 1966: 238).

Deszkás: Kr: Ballaháza: *Deszkás* „közs. Legelő". SZABÓ T. ATTILA 1731-ből a következő adatokat hozza: „A' Porgolát kert mellett; ' *Deszkás* mellett" (27), tehát az eredeti jelentés 'deszkakerítéssel körülvett terület' lehetett.

Domb: KV: Butyásza: *Dimbu* kukuruj „ezen helly fekszik dombon 's attol veszi nevét", Butyásza: *Dimbu* popi „ezen hely fekszik egy nagy dombon nevét onnan vette mert ezen hely egéssz a papé volt", Csokotés: *Dimbu* hotarului, Dánfalva: *Dinbu* celu mare „egy kis dómbón van", Fonác: *Dimbu* lui Farkas, Garbonác: *Dimbu* lui Bogdany, Kissolymos: Tábla *dimbucele*, Valea *Dimbuliului*, Kovácskápolnok: *Dimbu* mori, *dimbu* ursului, Kozla: *Dimbu* lui toderej, Magura: *Dimbu*lui indregesu, *Dimbu* Nalt, *Dimbu*

zaharului, Pirossa: *Dimbu* Akasztaelor, Plopis: Pe *dimburi*, Pojnica: Tábla *Dimbu*, Preluka: *Dimbul* a lui Dumitrei, *Dimbu* socileru calnicile, *Dimbucel* cu mestecini, *Dimbu* ei firuce cu sacatura lesului, *Dimbu* rusilor, Purkerec: *Dimbu* lázului, *Dimbu*lui morinyi, *Dimbu* lui apris, Románfalva: *Dimbu* lui apris „apris dombja", Rusor: Pe *dimburi*, *Dimbu*lui micare, Szakatura: *Dimburile*. KSz: Alsószivágy: *Dimbu* Corni „somfa hely dombocska", Fürményes: *Dimbu* hopuj „Hopuj dombja", Kisgoroszló: *Dimbu* rosu, Kisdebrecen: la *dimbu* Corbului, Náprád: *Dimbu* Stancului, Ökörító: *Dimburele*. Kr: Alsóbán: *Dimbu* Bolotok, *Dimbu* mori, *Dimbu* bonyi, Pecsely: *Dimbu* Nyegru „fekete köves föld, nevét maga vehette, Győrtelek: *Dimbu* Radului, Elyüs: *Dembu* kurat „távolra kilátás lévén, veszi eredetét". Jelentése: 'domb, földhányás, halom' (ALEXICS 1887: 441, AL-GEORGE 1914: 33, HETCO 1912: 46, KELEMEN 1964: 387, KUN 1993: 54, MIZSER 1996: 55, TAMÁS 1966: 238).

Fehérkút: Kr: Hosszúmező: „Fehér kut (: *Ferekut* :) a határ résznek közepében létezik egy kis kut melyben hó fehérségü víz van folytonosan". Tulajdonnévi átvétel.

Felház: KV: Szurdokkápolnok: Valye *felházoj* „hajdanában még nagy erdöség volt, ottan tolvajok tartozkodak onnét hegyre menve". Jelentése: 'a hegytetőn épült házszerű búvóhely'. Alkalmi átvétel.

Fogadó: KSz: Felsőszopor: Buda *fogado* „kortsma", Nagydersida: Buda *fogadou* „a határ végső részébe felsö Szopor felöl hajdan nevezetes vendéglö, késöbben tolvaj tanya – jelenleg ország mulató kortsma", *Fogadou* lui Mihaila „hajdan kortsma, most csak egy hely el nevezés a határban az ország út mellett", Ökörító: Dupe *fogado* „fogadó mögött". Jelentése: 'vendégfogadó, kocsma' (ALEXICS 1887: 444, AL-GEORGE 34, HETCO 1912: 46, KELEMEN 1964: I, 450, KUN 1993: 54, TAMÁS 1966: 318).

Fordulás: KV: Kötelesmező: *Fordulasu* boului, Plopis: Din *fordulasiu, Fordulásu* Hotarului. Jelentése: 'az (ország)út lejtős oldala' (ALEXICS 1888: 118).

Fundus: KV: Büdöspataka: *Fundusu* Besestyilor „nevét kapta onnét mert régebben egy Bese nevezetü nemes emberé volt az egész most több felé van osztva". Jelentése: 'birtok' (ALEXICS 1887: 447).

Fürdő: KV: Karullya: La *feredyo*. (ALEXICS 1887: 445, KUN 1993:54, TAMÁS 1966: 332).

Fürösztő: KV: Csokotés: La *feristeu.* Jelentése: 'juhfürösztő'.

Gabonás: KV: Szurdokkápolnok: Ptyicsoru *ganonásului* „terjed le egész Lápos folyóig Zabbot termö és legelö hely. Jelentése: 'gabonát termő terület' (TAMÁS 1966: 372).

Gát: KSz: Szilvás: *Gátucz* „ezen határ részen hajdan malom volt a hol még águsukat is lehet látni és hogy a víz el ne öntse a szántó földeket tehát magas sövényel veszövel magas gát volt épitve melynek omladékai ma is kivehetök" (ALEXICS 1887: 447, HETCO 1912: 47, KELEMEN 1964: 498, TAMÁS 1966: 370).

Gaz: KSz: Alsóvárca: *Gozur*. „Gazos helyekröl", Felsővárca: „Jó kutak" Fentena din *Gozu* és Fentena Zelesu, Középvárca: Koszte *Gozului* gazos hely volt annak elötte". Jelentése: 'bokor, bozót', bár általában a 'szemét' jelentést hozza a szakirodalom (ALEXICS 1887: 449, KELEMEN 1964: 519, KUN, 55, TAMÁS 1966: 389).

Hágó: KV: Kisberszó: Dalu la *hageu* „egy nagy dómb", KSz: Gárdánfalva: *Hágó*, Zálnok: Vale *hagotelui* (patak). Jelentése: 'meredek hegyoldal; hegyi átjáró' (ALEXICS 1887: 488, MIZSER 1996: 55, TAMÁS 1966: 397).

Hagyás: KSz: Nagydersida: *Hogyosele*. Jelentése: 'az árvíz után termővé vált terület'.

Hajdú: KSz: Felsőszivágy: Gyálu *hajdukului*, „egy ottan meg halt hajduról veszi nevezetét" (ALEXICS 1887: 488, TAMÁS 1966: 396).

Hajtás: KV: Rusor: La *hejtasu domnului.* Jelentése: 'a hajtóvadászat helye' (KELEMEN 1964: 538, KUN 1993: 55, MIZSER 1996: 1996: 56, TAMÁS 1966:422).

Halastó: KV: Drágavilma: *Hálásteu* „(halastó) hajdanában nagytó levén, minden nemü vizi állatok tartozkodtak, jelenleg szép kaszáló föld a tó helye csak kevésé látható", Kovácskápolnok: *Halas teane* „tavas fekvéséről kapta nevezetét", Csokotés: In *Halasteane.* Jelentése: 'egykori halastó' (ALEXICS 1887: 489, AL-GEORGE 1914: 34, KELEMEN 1964: 541, KUN 1993: 55, MIZSER 1996: 1996: 56, TAMÁS 1966: 422).

Halom: KSz: Bikáca: „halom Románul neveztetik *Holmu*nak", Kr: Halmosd: „Halmosd községének táji el nevezése *Halmázs – Halmagiu*". Jelentése: 'kisebb kiemelkedés' (ALEXICS 1887: 493, KELEMEN 1964: 459, MIZSER 1996: 56, TAMÁS 1966: 439).

Határ: KV: Csokotés: Valea *hotarului*, Gyükeres: Gyálu *határului*, Kápolnokmonostor: Valea *hatarului*, Kskörtvélyes: Vervu *hotaruluj*, Kovás: Vályе *hotarului*, Vervu *hotaruluj*, Kötelesmező: Valia *hotarului*, Lackonya:

Valea *hotarului*, Plopis: Fordulasu *hotarului*, Szurdokkápolnok: Válya *Hotarului*, Pe valye *hotarului*, KSz: Domoszló: Kaszta *határului*, Gárdánfalva: *Hataru* „határ rész". Jelentése: 1. 'egy helység művelt külterületi része', 2. 'valamely terület szélső része', 3. 'a szomszédos helységgel érintkező terület' (AL-GEORGE 1914: 34, HETCO 1912: 47, KELEMEN 1964: 551, KUN 1993: 56, MIZSER, 1996: 56, TAMÁS 1966: 443).

Hegy: KV: Berkeszpataka: *Hizsa* „erdő", Fericse: *Hizsu* padurea cse mare, Fonác: Dupe *hizsu*, Pe *Hizsu* „hajdonába szöllö hegy vólt", Nagynyires: La *hisu* Rét – szilvás és hegy oldali bokros legelö, nevét viseli onnan hogy a Grof Teleki Család Szöllö hegyen plantált ott de sikertelen eredményel – a Név az olta sem maradt jelenbe azonba itten Szöllö plánta nem létezik", Remete: Dupe *hisu*, Szaszar: La *Hizsi* „a szöllöktöl". KSz: Alsóberekszó: *Hegyuri*, Kisdebrecen: la *hijituri*, Kőd: la *hisu*, Zálnok: *Hegyu* la málu „ahol szöllök vannak". Kr: Sommály: *Hizsu* csel Máre „Nagy hegy". Jelentése. 'szőlőhegy' (HETCO 1912: 41, MIZSER 1996: 55, TAMÁS 1966: 421).

Hold: KV: Berkeszpataka: *Holgyele*, Dióspataka: *Holgyele* lui Indrejes, Csolt: *Holgyile* lungi „falu mellett hosszan". Jelentése: 'szántóföld' (ALEXICS 1887: 483, HETCO 1912: 47, KELEMEN 1964: 549, MIZSER 1996: 56, TAMÁS 1966: 438).

Irtás: KV: Lemény: Tábla *Jertasului* Purkurec: Tabla *Jertas*, Remete: In *Jertasu*, Rusor: *Jertasu* lui Timbus Szakállosfalva: Tábla *Irtásuluj*. KSz: Dabjon: *Jertase*, Gárdánfalva: *Irtás*, *Irtásu* Zaharie, Sülemed: *Jertás*, Vicsa: *Irtás*, Zálnok: *Jertase*, Zsákfalva: *Irtás* „nem régen irtatott ki". Kr: Bádon: *Irtás* „Bokros helyböl irtatott ki", Győrtelek: *Irtasele* „a rajta tett irtásrol veszi nevezetét" (ALEXICS 1887: 495, MIZSER 1996: 56, TAMÁS 1966: 463)

Kert: KV: Magosfalva: *Kert* „onnan veszi eredetét, hogy ezen földek régentén mind kertek voltak" (MIZSER 1996: 56, TAMÁS 1966: 198).

Kicsi tó: KV: Nagynyires: *Kitsiteo* „Szántó tér hely hajdan tós hely vot 's onnan vette Románul a Kitsiteo Magyarul Kitsi tó nevet".

Kulcsár: KV: Remete: La ograda *kultserului* (ALEXICS 1887: 545, TAMÁS 1966: 250).

Kút: KV: Pojnica: Valea *Kuti*, Toplica: Valea *Kuti.* A magyar *Kútvölgy* részfordítása.

Láb: KV: Gyükeres: *Lábu* dela tegleter, Kiskörtvélyes: La *Lább* dupa Sztanyigi Lukácsfalva: *Lábu* la crucse, *Lábu* sub girdani „ónnan veszi eredetét, hogy Gardán falú alatt van", *Lábu* dupó szátu „onnan veszi eredetét, hogy a falú alatt fekszik". KSz: Szamosudvarhely: *Lábu* szub Bikatér „szép

térhelly nevét veszi a' Bika tértöl". Jelentése: 'valamely terület művelt alsó része' (ALEXICS 1887: 546, KELEMEN 1964: 698, KUN 1993: 56, TAMÁS 1966: 495).

Meszes: Kr: Boján: *Meszes*, Csizér: Lá *meszes*. Tulajdonnévi átvétel: a Meszes-hegységről van szó (Munții Meseşului).

Nyáras: KV: Gyükeres: „átt menve a Szamos folyamán van a *Nyáros* nevü szánto föld", Hagymáslápos: Bálta *Nyarasului* „tó soha ki nem száradó".

Nyíl: KSz: Zálnok: *Nyile*. Kr: Győrtelek: Lánka *Nyile* „nyilanként osztatott fel a' lakosság között" (MIZSER 1996: 57, TAMÁS 1966: 568).

Nyires: KV: Kovás: *Nyiresu*. Alkalmi átvételnek látszik a szokásosabb *Mesztecsiny* helyett, de a máramarosi Batizán is előfordul: Doszu *Nyiresului* „Nyires háta",

Oltovány: KSz: Gurzófalva: Lá *Oltovány* „szöllő és gyümöltsös helyéröl ugy látszik, hogy hajdon szöllő és gyümöltsös volt". Ismerik Máramarosban is, Váncsfalva: Valye *Oltoványilor* (ALEXICS 1888: 111).

Palánta: Kr: Tusza: *Palántye* „közelebbröl rakatott [szőlőhegy]". Jelentése: 'szőlőültetvény' (TAMÁS 1966: 597).

Posta: KV: Kisfentős: Válya *posti*, Pusztafentős: Valya *postyi*. Jelentése: 'postaút' (ALEXICS 1888: 19, KELEMEN 1964: 284, MIZSER 1996: 57, TAMÁS 1966: 637).

Puszta: KV: Berkeszpataka: La *Pusztá* Bertyezoi „vagyis Berkeszpataki puszta, – a' Tatár Járások alkalmával ezen helyen vólt a' helység meg telepedve; de a' had járatok miatt a' lakosság bé húzódott a' hegyes erdös helyekre … a' régi helység helye puszta, gyümölcsös, Szántó és Kazsáló", Butyásza: Lá *Puszta* „pusztának nevezik mert földes uri birtok az egész igen nagy helyen fekszik 's régen Kővárnak majorja volt", Illondapatak: Pe *puszta*. KSz: Alsóvárca: *Puszta* „régenten csakis legelönek használtatott", Egerbegy: Vále *puszti* la ograzele, Girokuta: *Puszta* „Minthogy eleinte a falu fekvése ott volt, de később jelenlegi állásába helyeztetvén pusztán maradt, és azért pusztának neveztetik", Kecskésfalva: Rituile *Puszti*, Kisdersida: Viile *pusztii* „(: puszta szöllök :) hegyes és dombos hely az el hagyott és pusztán maradt szöllö kertekröl veszi nevezetét", Kisnyires: *Puszta* „szántó és rét, hajdan erdő, és ki irtva elpusztult, innét vette ezen nevét", Középvárca: Fentena *Puszti*, Nagydersida: *Puszta* „hajdan Ndersida létezett rajta", Nagygoroszló: Vie *pusztie* „elhagyot szöllö", Nagymonújfalu: „*Puszta* nevezetü határrész, mi onnat neveztetik pusztának, hogy a falu elöbb itt

volt", Nyírmon: *Puszta* „mezö miis onnan vette puszta nevét hogy régen Nyirmon ott vólt és onnan el pusztula", Örményes: *Puszta* „hajdan az egész határ szinte erdöségböl állot csak e volt tiszta erdőtlen". Kr: Detrehem: *Pusztele*, Hídvég: La *Puszta* „elnevezését onnan tartja, mert Hidvég Község valaha onnan változtatott mostani helyére". Jelentése: 1. 'a falu egykori helye', 2. 'major', 3. 'terméketlenné vált földterület' (ALEXICS 1888: 120, HETCO 1912: 49, KELEMEN 1964: I, 350, MIZSER 1996: 57, TAMÁS 1966: 637).

Rét: KV: Berkeszpataka: *Ritu* domanyeszk, Csolt: *Rituri* „onnan neveztetik román nyelven ugy, mivel tőbnyire kaszáló rétekböl áll", Jeder: Pe *rituri*, Kisnyires: *Ritu*, Lukácsfalva: *Ritu* célu máre „egy nagy tábla rét", Resztolcs: La *ritu* morariu, Rusor: *Ritu* onuczu lui Toder, Toplica: *Rit*, Tábla *ritului*, Tölgyes: Pe *rituri*. KSz: Alsószopor: *rituile* de szusz, *rituile* de zsosz, valtsava *rituile*, Alsóvárca: *Rituri* in Vale Satuluj, Dabjon: *Ritu* Herci, *Rituille* Dabjonújfalu: Kosztis *Ritu* Pintye, *Ritora* „kaszáló", Felsőberekszó: fundu *ritului*, Gurzófalva: lá *rétur*, Kecskésfalva: *Rituile* Puszti „Kaszáló helyekröl", Nyírmon: *Ritu* máre „leg terjedelmesebb rétje a községnek", Szamosudvarhely: *Ritu* Szárti, Usztató: *Ritu* Domnyeszk „szép kaszálló rét" (ALEXICS 1888: 20, AL-GEORGE 35, HETCO 1912: 49, KELEMEN 1964: 340, MIZSER 1996: 57, TAMÁS 1966: 671).

Rontás: KV: Szurdokkápolnok: *Rontásu*, Preluka: *Runtasu*. Jelentése: 'földcsuszamlás'.

Sánc: KV: La *sántz* „Sántznak azért neveztetik mivel hajdanába ottan ország út volt, a Kuruczok és Labanczok ottan végezték be az utolsó csatát állitás szerint Sántzokat ástak volt a Labanczok azon a helyen 's az olta e helyet Sántznak nevezik". KSz: Sülemed: *Sáncz* „igen bö gabona termö hely, a melly a Sülemedi udvar Jobbágyai által körül árkoltatott", Karika: La *sántz*. (ALEXICS 1888: 57, KELEMEN 1964: 594, TAMÁS 1966: II, 594).

Sólyom: KV: Románfalva: Petra *soimului* „melly egy magas köszikla a hól sólyom madarak fészkelnek" (ALEXICS 1888: 59, KELEMEN 1964: 602, TAMÁS 1966: 726).

Sziget: KSz: Kisgoroszló: *Sigetu*, Inó: „szamos hagyaték – nevei *Sziget* resztoka", Nagygoroszló: „a' Szamos bal parton a *Sziget* nevü helly Szamos zotsogtatás", Szamosudvarhely: *Sziget* „esztet ketté vágja a' Szamos ezek mind a Szamos tekervényes hagyatékai". Jelentése: 'a folyó kanyarulatában fekvő terület'.

Szilágy: KSz: Alsószivágy: Szilágy (*Selagiu*), *Szélágu* „a Szilágy nevü víz folyorol, mely a határt kétt felé osztya", *Selagiu* (folyó), Domoszló: in

Szelázsu „Szilágyságban”, Egerbegy: *Szelagu* (folyó), Égerhát: *Selagiu* (folyó), Érhatvan: „Magyarosan Szilágynak Szilágyságnak nevezik még ma is, olahul *Selás*, Felsószivágy: *Selagiu* (folyó), Szilágysámson: „Szilágyságnak latinul Silvania – románul *Salagiu* – neveztetik”, Zálnok: „Szilágyban, Román nyelven In *Szelázsy*. Tulajdonnévi átvétel, ma: Sălaj.

Tábla: KV: Aranymező: *Tabla* din Seszu, *Tabla* goronyilor, *Tabla* vadurilor, Kisbuny: oszujelete in *tábla* Berkeczoj, *Tábla* Pietri, In *Tábla* Dumbrezi, In *Tábla* Purekej, In *Tábla* Zsorzsului, Kasztea runkului in *tabla* purekaj, Pirossa: In *tábla* kali Csuli, In *tábla* fintinyelor, Nyírmon: *Tábla* gyílor, Vadafalva: *Táblá* Butyiánului. Jelentése: 1. ’nagyobb termőterület, 2. ’fennsík’. (KELEMEN 1964: 612–3, TAMÁS 1966: 757).

Temető: KV: Kolcér: Dupe *temeteu*, Rusor: *Temeteu*, *Temeteu* zsidovescu. Kr: Győrtelek: La *temeto* „a’ melette lévö temetkezési kertröl” (ALEXICS 1888: 66, HETCO 1912: 50, KUN 1993: 60, TAMÁS 1966: 780).

Tisztás: KV: Csula: *Testasu* Bontyi (ALEXICS 1888: 67, HETCO 1912: 50, TAMÁS 1966: 788).

Tó: KV: Berkeszpataka: *Teu*, Illondapataka: „la *teu* nevü hely, a hol van egy tó, mely a leg nagyobb szárazságba sem szárad ki”, Kisberszó: „Lazurile la *Teu* nevü határ részben van egy nagy tó, mely nagy szárazságban ki nem száradt”, Kovás: Vervu *Teului*, Magura: La *teu* in dealu, Nagykörtvélyes: Doszu *teuczului* „víz romlások vannak mellyek közepén több víz folyásbul és több ágakbul nagy patak származik”, Kisnyires: *Teotzu* lui Moris „Kies hely – itten van egy tóis mely víz nem szárad ki”, Rusor: *Tau* birleu. KSz: Ilyésfalva: Pe *Too* „régentén ezen dűlőben volt nagy Toorul”, Szamosudvarhely: *Teu* Jankouluj „régen toss hely egy Janko nevezetü ember belé veszett a’ nagy lápba ’s arról neveztetett el”, *Teu* cselmáre, La *teucz*, Szilvás: *Teucz* „vizzel volt boritva hajdan vagy is kákás tó vólt és a tobol lett Teucz”. Kr: Detrehem: *Tou* Kukuluj „egy mocsár a Kuk család földjein soha se szárad ki egészen” (ALEXICS 1888: 66, AL-GEORGE 35, HETCO 1912: 50, KELEMEN 1964: II, 625, KUN 1993: 60, MIZSER 1996: 57, TAMÁS 1966: 775).

Tolvaj: KV: Karullya: „La *Tolharaszka*, mely neveztettik onnan, hogy hajdanában egy hires Pintye nevü tolvai tartozkodott ottan találtatik egy forrás és kut – Fontina *Tolharaszka*nak neveztetik” (ALEXICS 1888: 64, HETCO 1912: 50, KELEMEN 1964: 622, 641, KUN 1993: 60, TAMÁS 1966: 804).

Vályú: KV: Csolt: Csungi *Haleu* „régenten erdős hely volt s arol pusztulván idövel sok tsonka száraz fák maradtak és ugyan azon határ részben marha itato válo is volt”, Frinkfalva: La *haleu* „szinte egy jó fórás van, –

száradságba sem szárad ki – vizét a lakosok ízák". A *haleu* szót 'vályú' jelentésben csak HETCO ismeri (1912: 51).

Vidék: KV: Fonác: Puntea *vidékului*. Jelentése: 'környék' (ALEXICS 1888: 112, TAMÁS 1966: 852).

Zúgó: KV: Remete: *Zugo*, Resztolcs: *Zugó* „egy nevezetes vizforás egy magas köszikla alatt, mely forás télen át oly meleg, hogy mikor csikorgo hideg van az ember mezit lábbal álhat bene, a víz pedig olly vastagon foj, hogy pataki malom foroghat benne" (KELEMEN 1964: 798, TAMÁS 1966: 869).

Irodalom

ALEXICS GYÖRGY 1887–8. Magyar elemek az oláh nyelvben. *Nyr* 16–17. évf.

AL-GEORGE FLÓRIÁN 1914. *A Felső Nagy-Szamos völgyének román nyelvjárása*. Budapest.

HETCO GYÖRGY 1912. *A Berettyómenti román nyelvjárás*. Belényes.

KELEMEN BELA 1964. *Dicţionar Romîn–Maghiar I–II*. Bucureşti.

KUN JÓZSEF 1993. *Fekete-Körös-völgyi magyar tájszavak és magyar szavak a dél-bihari román nyelvjárásban*. Budapest.

MIZSER LAJOS 1996. Magyar elemek a szatmári (és ugocsai) román helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* XXXIII, 53–8.

Szilágy megye. SZABÓ T. ATTILA kéziratos gyűjtéséből közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és SEBESTYÉN ZSOLT. Budapest. 2002.

TAMÁS, LAJOS 1966. *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*. Budapest.

A. Molnár Ferenc
(Debrecen)

A román nyelvbe került magyar eredetű helynevek végmagánhangzójának kérdéséhez

A címben jelzett problémakörrel *A magyar szóvégi rövid magánhangzók történetéhez* című tanulmányom egy részében már foglalkoztam (l. MNy. 79[1983]: 47–59, ill. uo. 50–9). Mostani cikkemben ugyanehhez a témához szólok hozzá, a korábbi mondandómat egészítem ki néhány szemponttal és adalékkal. Ugyanakkor természetszerűleg bizonyos dolgokat meg is kell ismételnem.

KNIEZSA ISTVÁN *Keletmagyarország helynevei* című nagy tanulmányában (a továbbiakban KH., l. In: *Magyarok és románok* I. köt. Szerk. DEÉR JÓZSEF és GÁLDI LÁSZLÓ. Bp., 1943. 111–313 + 6 térkép)[1] többek között a következő megállapításokat teszi: „A magyar *-d* végű nevek román *-dia, -dea* megfelelései világosan mutatják, hogy az átvétel (azonban nem a románba, hanem a szlávba) még akkor történt, amikor a szóvég a magyarban még *di*-nek hangzott, azaz mielőtt a tővégi magánhangzók a magyarban le nem koptak. Ismeretes, hogy a *-d-* képző alakja körülbelül a XII. század végéig *-di* (illetőleg nyelvjárásokban *-du* ~ *-dü*) volt. Mivel a tővégi magánhangzók a XII. század végén, a keleti széleken esetleg valamivel később, a XIII. század első felében kophattak le, a *-dia* végű nevek átvételének még a XIII. század közepe előtt kellett történnie. Mindenesetre bizonyos, hogy ez a lekopás a XIII. század második felében már itt is teljesen be volt fejezve, mert a forrásokban már a tővéghangzó nélküli alakok találhatók. Az *-i* lekopása nyilván egy mormolt, tökéletlenül képzett *e* hangon keresztül történhetett. Úgy látszik, hogy egyes vidékeken a románok ezt a mormolt szóvégi *-e*-t még hal-

[1] A KH. KISS LAJOS bevezető tanulmányával nemrég újra megjelent: KNIEZSA ISTVÁN, *Kelet-Magyarország helynevei*. Lucidus Kiadó. Bp., 2001. Magam azonban az első kiadásra hivatkozom. Megemlítem még, hogy a KH. első kiadásában lévő, az 1400-ig előforduló, adatolható mai helységek román nevének eredetéről kimutatást közlő hat térképből az új kiadás csupán egyet tartalmaz. A magyar, szláv, német, román és bizonytalan eredetű neveket külön-külön ábrázoló térképeket elhagyja, csak az ezeket összesítő térképet közli. Ezen azonban – az első kiadáshoz hasonlóan – a világosabb kék ponttal jelölt szláv és a sötétebb kék ponttal jelölt román eredetű helynevek a színezés alig eltérő volta miatt nemigen különböztethetők meg.

lották és *e*-vel vették át". Az idézet végéhez pedig a következő lábjegyzetet csatolja: „*Gesztrágy ~ Gestrade* Kl. 68, *Korpád ~ Corpade* Kl. 86, *Monora ~ Mănărade* AF. 95, *Pánád ~ Panade* KK. 19, *Hesdát ~ Heşdate* TA. 11.[2] – E nevek közül azonban *Corpade* és *Mănărade* aránylag kései magyar névalakot tükröznek (ó-magyar *Kurpádi* és *Munyurádi*, amelyekből csak a XIII. század folyamán váltak a román nevek alapjául szolgáló *K-o-rpád* és *M-o-ny-o-rád*), *Heşdate* is már egy hosszú magyar fejlődéssor végét tükrözi: *Hasadát* > *Hasdát* > *Hesdát*, amely a XIII. század vége előtt nem következhetett be" (KH. 152).

KNIEZSA – e román helynevekre is utalva – az 1111-ből, illetve 1113-ból való Zobori okleveleket vizsgálva szintén megjegyzi, hogy a magyar végmagánhangzó egy redukált *e*-n keresztül kophatott le, erre vall ugyanis a felvidéki Zobori oklevelek néhány magyar helynévszórványa: *Zumboe, Copusde, Cullese, Bache, Qeletde, Qelede* (Magyar Népnyelv 6 [1947–49]: 44).

KNIEZSÁnak ezeket a megállapításait a korábbi szakirodalom is kritikával fogadta. BÁRCZI GÉZA a magyarból átvett helynevek román szóvégi *e*-jét úgy magyarázta, hogy a magyar *i* véghangzót a román erősen zárt *e*-vel helyettesítették (ALingu. 1[1951]: 29–31). PAPP ISTVÁN pedig azzal számolt, hogy nyíltabbá vált véghangzójú vagy ragos formákból visszatérített alakok mehettek át a románba (NytudÉrt. 40. sz. 292–3). Magam szintén más véleményen voltam (A. MOLNÁR i. m.; erről l. lentebb). A Zobori oklevelekkel kapcsolatban meg HAJNAL ISTVÁN (*Írástörténet az írásbeliség felújulása korából* (Bp., 1921. 46, 107), JAKUBOVICS EMIL (MNy. 19[1923]: 81), BÁRCZI (MNy. 39[1943]: 337, Htört.[2] 17), sőt KNIEZSA is (Magyar Népnyelv 6[1947–49]: 47–8) azok helyesírásában (is) francia hatásra mutat rá, tehát a szóvégi *e* ezekben franciás írássajátság lehet, s ezért ebből a magyar véghangzó meglétére, teljes vagy redukált képzésére sem vonható le megbízható következtetés (vö. még PAPP i. m. i. h.).

Láthattuk, KNIEZSA maga is érzi elgondolása gyenge pontjait (vö. lábjegyzetét), mármint, hogy az általa javasolt megoldást a magyar hangtörténet és a településtörténet tényei nemigen támogatják. Ezért is említ egyrészt első renden *-d* képzős magyar szavakat, amelyekben a véghangzó viszonylag a leghosszabb ideig kitartott (a végső határt valamivel kijjebb is tolhatjuk, a

[2] A helyneveknél általában az illető kiadványban levő megyejelöléseket használom, KNIEZSA rövidítései a régi magyarországi megyékre vonatkoznak. Az itteni számok pedig a tanulmány végén lévő megyénkénti történeti helynévjegyzékre.

lekopás befejeződését ma nagyjából a tatárjárás, a XIII. század közepének az idejére szoktuk tenni), de az esetek legnagyobb részében az már jóval hamarabb végbement (l. pl. BÁRCZI Htört.[2] 23). Másrészt a magyar alakok szerinte először a szlávba kerültek át, s a románok onnan vették át őket. Ez magyarázná azt is, hogy a magyar *d* : román *dia ~ dea* szóvégmegfelelés főleg Dél-Erdélyben fordul elő, ahol a XIII. században betelepülő románok még nyilvánvalóan találtak korábbi szláv településeket. Az említetteken kívül lásd még *Nádasd ~ Nădăştia* Hu.; *Várad ~ Varadia* Ar.; stb. (l. KH. 150–1). Más problémáktól azonban most el is tekintve, fölvetődik a kérdés: a föltett sorvadó *i*-t (*i*-t) a szlávok miért *e*-vel vették át, és ezenkívül miért nem találjuk ennek a jelenségnek szláv nyelvterületen másutt nyomát. S megjegyzendő még, hogy a magyar véghangzó eltűnésének a módját illetően is különbözőek a vélemények, csak egyesek – igaz a többség (pl. HUNFALVY, BALASSA, GOMBOCZ, SZINNYEI) – képzelte el ezt úgy, hogy sorvadással, fokozatos redukcióval ment végbe, mások (SIMONYI, MELICH, HORGER) viszont a véghangzó kiesésekor teljes értékű hangok elisiójával számoltak. Az első véleményt leginkább BÁRCZI GÉZA fejtette ki (TihAl. 70–3, Htört.[2] 20–1), a másodikat pedig leghatározottabban PAPP ISTVÁN képviselte (NytudÉrt. 40. sz. 288–95, MNy. 59[1963]: 393–408). BENKŐ (ÁrpSzöv. 160, 168) a lekopás mindkét módon való megtörténtét lehetségesnek tartja, úgy tűnik azonban, inkább, illetve gyakrabban a teljes értékű véghangzó kivetését teszi föl. Míg a korábbi egyetemi tankönyv is – amelyben a *Hangtörténet* című rész BÁRCZI GÉZA munkája – sorvadó véghangzókról ír (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR, *A magyar nyelv története*. Bp., 1967. 146–7), addig az új tankönyv (*Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ és PUSZTAI FERENC. Bp., 2003) *Hangtörténet* című fejezetének szerzője, E. ABBAFFY ERZSÉBET már nem beszél sorvadásról, redukált véghangzókról (i. m. 322–3, s l. még Uő.: MNy 70: 430–40). Magam szintén ezt az utóbbi álláspontot ítéltem valószínűnek (A. MOLNÁR i. m. 48). A sorvadás, a redukció ellen szóló legfőbb érv az, hogy a magyar nyelv lényegében (fonémaként, fővariánsként) ma sem ismer redukált hangokat, s nincs rá jó bizonyítékunk, hogy ez régen másképp lett volna. Amiket a „sorvadás" hívei felhoznak (idegen nyelvi analógiák, a véghangzós és a véghangzótlan alakoknak a nyelvemlékekben való váltakozása, egyes oklevelek helyesírási sajátságai, az említett román *e*) azok nem döntő érvek, máshogy is magyarázhatók, magyarázandók.

A mássalhangzóra végződő magyar helynevek románba átkerült alakjának végmagánhangzóival kapcsolatban a továbbiakban itt csak röviden emlí-

tem meg azokat a főbb érveket, amelyeket – a Kniezsa-féle véleménnyel vitatkozva – hivatkozott tanulmányomban bővebben fejtegettem: (1) A KNIEZSA által említetteken kívül is akadnak még olyan, a magyarban mássalhangzóra végződő helynevek, amelyeknek a románba átkerült megfelelőjében *e* van: *Korlat* (személynév, helynév) ~ *Corlate*, Olténia (l. MIKECS LÁSZLÓ: A Kárpátokon túli magyarság. In: *Magyarok és románok*. I. köt. 449); *(Olt)szakadát* ~ *Sacadate* Szb. (1306: *Zakadath*, 1359: *Zeckat, Czackat* ... 1508: *Sackadatt*, 1733: *Szekadáth*, 1750: *Szekadate* ... 1854: *Szakadát, Sackadat, Sacadate*); *Szuliget* ~ *Suligete* Hu. (1330: *Hozyuligeth* ... 1518: *Hozzwlygeth*, 1733: *Suligeti*, 1750: *Szuligety*); stb.[3] – (2) Igaz, hogy a szóvégi m. *d (t)* ~ (>) román *dea, dia (tea, tia)* megfelelés főleg a Marostól délre és Arad megyében fordul elő, de megvan itt – és határozottan gyakrabban – a m. *d (t)* ~ r. *d (t)* viszony is: AF.: *Kapud* ~ *Capud* (1264: *Cupud*); *Enyed* ~ *Aiud* (1299: *Enyed*); *Buzd* ~ *Buzd* – Ar.: *Arad* ~ *Arad* (1156: *Urod*); *(Új)panát* ~ *Panat(ul Nou)* (1315: *Panad*); *(Nagy)Zerind* ~ *Zerind* (1169 k.: *Zerend*) – Hu.: *Hosdat* ~ *Hăşdat* (1333: *Hasdath* ... 1850: *Hesdátya*, 1854: *Hosdát*, *Hoşdatea*); stb. – (3) Vannak olyan nem magyar eredetű helynevek is, amelyek a románban szintén *ea*-val egészültek ki: német *Hochfeld* > román *Fofeldea* Szb. (1382: *Hofeld, Hofold*, 1433: *Fö-Feld* ... 1750: *Fofelde* ... 1850: *Fofelgye*, 1854: *Fofeld, Hochfeld, Fofeldea*); n. *Probst(dorf)* > r. *Prostea* Szb. (1233: terra *Borothnik*, 1280: *Probstrop* ... 1345: *Prepostfalva* ... 1364: *Probstdorf* ... 1601: *Praepostfalva* ... 1808: *Prostul*, 1839: *Prostye*, 1854: *Prépostfalva*, *Probstdorf, Proşti*); stb. – (4) A román *-ia, -ea*, *-e* szóvégre olyan adatokban is van példa – és Észak-Erdélyben is – ahol a magyarban az átadáskor szóvégi magánhangzóval már semmiképp sem számolhatunk: *(Várad)alpár* > *Alparea* (1272–1290: *Alpar*); *Bihar* > *Biharea*, *Biharia* Bh. (1075: *Bichor*); *Várad (βárad)* > r. *Oradea* (1095: *Warad, Warod* ... 1333: *Warad*; a román név: 1431–1433: *Orade*, 1828, 1851: *Oradeia Mare*; a románban van *Orágye* és *Oragya* ejtés is); stb. Például *(Nagy)várad* XI. századi legkorábbi adataiban már nincs meg az *i* véghangzó, ugyanakkor Bihar megye első dokumentálható és csak rövid életű román települése az 1283-ban említett *Oláhtelek* (vö. JAKÓ ZSIGMOND, *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Bp., 1940. 309). EMIL PETROVICI (*Studii dialec-*

[3] A korai adatok a KH.-n kívül többnyire, a későbbiek pedig általában itt és az alábbiakban a következő forrásmunkából valók: CORIOLAN SUCIU, *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania I–II*. Bucureşti, 1967, 1968. A későbbi adatokban esetenként mesterséges névalakítással is számolhatunk.

tologie şi toponimie. Bucureşti, 1970. 156) *Oradea* mellett többek között a krassó-szörényi *Rakasdia ~ Răcăşdia* helynevekben is (a magyar nyilván a románból való visszakölcsönzés) a magyar véghangzó nyomait keresi, holott e helynevek csak 1690–1700-tól adatoltak. Hasonlóan az *-e* végű *Suligete* még 1518-ban is *Hosszúliget*, s *(Olt)szakadát ~ Sacadate* legkorábbi adatai ugyancsak véghangzó nélküliek, és a falu településszerkezete, valamint jogrendje is későbbi román betelepülésre vall. Az 1503–1510-es népszámlálás csak harminc románt említ (l. VÁMSZER GÉZA, *Szakadát*. Kolozsvár, 1940. 28–63); stb. És már a TihAl. *zakadat* szórványa is véghangzó nélküli.[4] – (5) A román helynevek igen gyakran végződnek *-ea*-ra, *-ia*-ra (ezek egymás változatai). IORGU IORDAN *Toponimia romînească* (Bucureşti, 1963) című munkájának indexében vagy hetven ilyen fordul elő: *Padea, Pajarea, Pădure(a)* stb. Egyes román eredetű helynevek úgy is képződtek, hogy az alapszóhoz az *-ea* végződést tették hozzá: *Socea* < *soc* 'bodza', *Totea* < magyar *Tót*; stb. (IORDAN i. m. 99, 101, 289).

Nyilvánvalóan az történt tehát, hogy a románba került magyar mássalhangzóra végződő helynevek egy része nem az ugyancsak mássalhangzóra végződő román helynevek közé sorolódott, hanem vokálisos végződést kapott, esetünkben *ea*-val, *ia*-val vagy *-e*-vel egészült ki. S ez által legalábbis jó részük az *e* végű helynevek közé került, amelyek gyakran határozott végartikulust kapnak. A román *e* végű (nőnemű) helynevekről ALEXANDRU GRAUR (*Nume de locuri*. Bucureşti, 1972. 158–9) azt mondja, hogy ezek végartikulust kaphatnak, ha ez szükséges. Ugyanakkor vannak végartikulus nélküli alakok, és olyanok is, amelyek végartikulussal, illetve anélkül is használatosak. Iordan (i. m. 306, 85) az ilyen adatokat így idézi: *Cetate(a), Pădure(a)*. Szóvégi *-e* úgy is létrejöhet, hogy az *ea* diftongus korai népnyelvi jelenségként nyílt *e*-vé (olykor illabialis *a*-vá) monoftongizálódik (vö. I. COTEANU, *Elemente de dialectologie a limbii romîne*. Bucureşti, 1961. 44–5, 71–83). Így magyarázható a román *Oradea* már idézett *Orágye* és *Orágya* alakja is, amelyekben még a megelőző mássalhangzó palatalizációja is végbement. Hasonló alakváltozatok (vagy változás) a magyar nyelvjárások román jövevényszavaiban vagy a magyarba került román személynevekben is látható: *kodoristya, kodoristye* 'ostornyél' < r. *codorişte(a)*; stb. (l. MÁR-

[4] Magyar (és más) eredetű román helynevek más végződéssel, végartikulussal, képzőkkel is kiegészülhettek: *u(l), -eşti, -eni* stb. (l. pl. KH. 143–65). Mivel azonban ezekkel kapcsolatban a magyar (és más) szakirodalom nem kereste a magyar végmagánhangzó nyomát, itt ezekre az esetekre, típusokra nem térek ki.

TON–PÉNTEK–VÖÖ, *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest, 1977); *Pintye* (vö. r. *Pintea*), *Kornya* (vö. r. *Cornea*) stb. A magyar (és román) nyelvtörténetben vitatott eredetű, fentebb tárgyalt véghangzók is tehát nem a helyneveket átadó magyarból, hanem az átvevő román nyelvből, annak hangtani és alaktani sajátosságai alapján kiegészüléssel magyarázhatók. A fentiekről több példával és bővebb kommentárral írtam említett cikkemben. Az 1970-es évek végén, amikor ez a probléma leginkább foglalkoztatott a román szakirodalom tanulmányozásában egy-két erdélyi barátomtól, elsősorban Péntek Jánostól kaptam segítséget. Cikkem egy különlenyomatát később elküldtem Makkai Lászlónak, aki az *Erdély története* I. kötetében (Szerk. MAKKAI LÁSZLÓ, MÓCSY ANDRÁS. Bp., 1986) az *Erdély a középkori magyar királyságban* című részt írta. Ő KNIEZSA történeti helynévtipológiáját, IORGU IORDAN idézett munkáját s saját román nyelvtudását is felhasználva a kézikönyv 244–50. lapjain a román helynevek történeti tipológiáját is vázolta. Mint a különlenyomatot megköszönő válaszlevelében (1987. nov. 26.) írta, ezt még el szeretné mélyíteni, de ami a cikkemben tárgyalt részletkérdést illeti, az azzal kapcsolatos eredményt elfogadta. Ezt írta: „Mindez [amit ő a román helynevek történeti tipológiájáról írt – M. F.] teljesen egybevág cikke tartalmával, azt hasznos kiegészítésnek tartom. Teljesen egyetértek azzal, hogy a román helynevek magánhangzós végződései nem a magyar szóvégi rövid magánhangzók maradványai, vagy legalábbis ilyen helynevet nem ismerünk, mivel román helynév csak a XIV. századból ismeretes, mikor már ez a nyelvtörténeti jelenség nem aktuális. Ennélfogva azzal is egyetértek, hogy nem a KNIEZSA által egyik lehetőségnek feltételezett eset, a magyar mormolt véghangnak román változata az *-e* és *-ea* helynévvégződés, hanem a cikkében az 57. lapon kimondott megoldás a helyes: »az illető román helynevek végvokálisát magából a románból kell magyarázni«. A bizonyító adatokat meggyőzőnek találom s ha sor kerül az *Erdély Története* javított kiadására (egyelőre csak változatlan utánnyomás lesz), cikkét fel fogom használni és idézni is". Tudjuk, sajnos Makkai Lászlónak már nem adatott meg, hogy Erdély történetével továbbra is behatóan foglalkozzon, két év múlva elhunyt.

Megjegyzem még, hogy noha a KH.-nak egy (részlet)megállapítását korrigáltam, az nem érinti ennek a kiváló tanulmánynak a lényegét. Sőt KNIEZSA módszere, következtetései lényegüket tekintve akkor is megállnak, ha ma már bizonyos mértékben az ő helynév-tipológiáját is módosítani, finomítani kell: egyes típusok korszakhatárát kijjebb tolni, a típusok tagjait

árnyaltabban vizsgálni. Erre a kérdésre, amelyet leginkább KRISTÓ GYULA vetett fel, összefoglalóan és szakirodalommal l.: HOFFMANN ISTVÁN, *Magyar helynévkutatás 1958–2002*. Debrecen, 2003. 169–79.

Vizsgált témánk még arra is figyelmeztet, hogy a magyar–román érintkezés nyelvtörténeti vizsgálatának, avagy a magyar és főleg a román nyelvtörténetnek még jelentős olyan területei vannak, amelyeket a tudományos kutatás sem magyar, sem román részről alaposan és elmélyülten mindmáig nem vizsgált meg. Egy helyütt KNIEZSA is megjegyzi: „A magyar eredetű román nevek hangtana is valószínűleg sok településtörténeti következtetést tenne lehetővé. Mivel azonban e kérdés a román hangtörténet alapos ismeretét is szükségessé teszi, erre most nem térek rá" (KH. 150). Egy-két magyar és román kutatónak – szlavisztikai, valamint történelmi, forráskutatási ismeretekkel szintén felvértezve – igen érdemes lenne hosszabb távon is elmélyülni e két nyelv történeti kapcsolatának kevéssé vizsgált kérdéseiben. Ez mindkét ország és nép tudományosságának adóssága.

Mózes Huba
(Miskolc)

„Látd, mint fejérlik…”
Mozzanatok a magyar vers felvilágosodás kori történetéből

Az ütemhangsúlyos versformák megszilárdulása, XVII. századi széles körű elterjedése maga után vonta e formák finomodását, túlfinomodását is. Kiüresedésüket a XVIII−XIX. század fordulóján csak a költői hangvétel változása akadályozhatta meg. Kisfaludy Károly és Petőfi Sándor népdalformáit megelőlegezve hangvételváltásra a pálos Verseghy Ferenc tett kísérletet, például, *Örzsike* című költeményében, amely szakaszaiban két, 4+4 és 4 szótagos sorból álló periódust kapcsol össze két 4+3 és egy 4 szótagos sorral:

Nincs megyénkben szebb leányka
Örzsikénél.
Vénus sem szebb alkotmányka
Termeténél.
A napfény nem hathatóbb,
A hűs hold nem bájolóbb
Két szeménél.
(MAKKAI szerk. 2002: 197)

A megújuláshoz a magyar költészettörténetnek ebben a szakaszában még inkább hozzájárult egy másik pálos költő, a maga korában általánosan tisztelt, ma azonban nem valódi rangján számon tartott Virág Benedek, számos klasszikus időmértékes versforma meghonosítója.

Virág Benedek követendő példára Horatiusban talált, akinek legismertebb ódáját elsőként fordította magyarra kétségbevonhatatlan költőiséggel:

Látd, mint fejérlik s domborodik magas
Hótól Soracte: már nehezét alig
Bírják az erdők s ingadoznak,
A patakok fagyosak s megálltak.
(MEZEI szerk. 1983: 785)

Virág Benedek műfordításának értékét segít megítélnünk egyrészt a kortárs Verseghy Ferenc, másrészt az immár klasszikusnak számító Szabó Lőrinc Horatius-átköltése.

Előbb Verseghy Ferenc átültetését idézem:

Nézd, a hegyeknek puszta girincein
mint fénylik a hó! Görnyed az ősz liget
a súly alatt, s a röst folyónak
zajjai partjaihoz hegednek.
(JULOW–VARGHA szerk. 1989: 76)

És idézem Szabó Lőrinc ismert tolmácsolását is:

Nézd a Soractét! nézd magas orma hogy
ragyog fehéren! roskad a hó alatt,
és nyög az erdő, és a fagyban
a folyamok vize mind beállott.
(LATOR LÁSZLÓ szerk. 1988: 41)

Horatius ódájának alkaioszi strófaformájában szólaltatja meg Virág Benedek, sajátos módon, a 10. (azaz 11.) zsoltárt is, fordulataival egyszerre utalva Luther énekének XVI. századi magyarországi átdolgozására (VARJAS szerk. 1979: 615−616), valamint Kecskeméti Vég Mihály Kodály Zoltánt ihlető zsoltárparafrázisára (VARJAS szerk. 1979: 817):

***Erős reményem nékem az Úr**: miért*
Mondjátok: Itten nincs teneked helyed,
***Hegyekre költözzél madárként**,*
S rejtsd magadat valamely üregbe.
(MEZEI szerk. 1983: 776)

Virág Benedek klasszikus időmértékes sorformából, catullusi hendecasyllabusból épít hangzatkának nevezett, rímelésével is az újmértékes versrendszerhez kapcsolódó szonettet. Idézem első szakaszát:

Oh, Phyllis! nemigen gyakorta járnak
Már a csintalan ifjak ablakodra,
Víg dalt zengnek ugyan, de bánatodra:
„Alszol, Phyllis? aludj”. S magadra zárnak.
(MEZEI szerk. 1983: 778)

A pálos költő legkiemelkedőbb alkotásának azonban a szintén Kodály Zoltán megzenésítésével hitelesített, szapphói strófákban írott *Békességóhajtás*t ítélem, amelyet variációsan visszatérő sorok foglalnak keretbe:

***Szállj le** felséges palotád egéből,*
Béke**! **mennyeknek koronás leánya!
*Szállj le s Európánk mezején **jelenj meg***
***Már valahára**!*
(…)
***Szállj le**! s vígasztald meg az árvaságot,*
Béke, mennyeknek koronás leánya!
*Hajh! sok országok szava kér, **jelenj meg***
Már valahára.

(MEZEI szerk. 1983: 774−775)

BÍRÓ FERENC a korszak irodalmát bemutató monográfiájában megjegyzi: az adott években, évtizedben „a hazai katolicizmuson belül" valószínűleg a pálos volt „a leginkább nyitott közösség", s ezért nem véletlen, hogy ebből a közösségből „számos jelentékeny költő került ki" (BÍRÓ 1994: 331). Befejezésül hadd tegyem hozzá: a kiemelkedő alkotókészség a jelentékeny költők felléptének akkor is szükségképpeni feltétele volt.

Irodalom

BÍRÓ FERENC 1994. *A felvilágosodás korának magyar irodalma.* Balassi Kiadó, Budapest.

JULOW VIKTOR−VARGHA BALÁZS (szerk.) 1989. Verseghy Ferenc, Földi János, Fazekas Mihály *Válogatott művei.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. (Magyar remekírók)

LATOR LÁSZLÓ (szerk.) 1988. *A világirodalom legszebb versei. 1. köt. Az ókortól a XIX. századig.* 4. kiad. Európa Könyvkiadó, Budapest.

MAKKAI ÁDÁM (szerk.) 2002. *A csodaszarvas nyomában. A legszebb ezer vers költészetünk nyolc évszázadából.* Tinta Könyvkiadó, Budapest. (A magyar nyelv kézikönyvei, 4.)

MEZEI MÁRTA (szerk.) 1983. *Magyar költők. 18. század.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. (Magyar remekírók)

VARJAS BÉLA (szerk.) 1979. *Balassi Bálint és a 16. század költői. 1. köt.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. (Magyar remekírók)

Murádin László
(Kolozsvár)

Muskátli, pelárgónia

1. A nyelvjárási szakirodalomban közismert, hogy mindazok a növények, amelyek nem tartoznak valamely nyelvterület őshonos növényfajtái közé, hanem ott később honosodtak meg, elnevezésében rendkívül gazdagok, és így szóföldrajzi vonatkozásban változatos képük van. Elég itt csupán a *kukorica* és a *burgonya* alakváltozatainak szóföldrajzi tarkaságára utalnunk. Mind a növény beszármazott volta, mind az elnevezések sokfélesége szempontjából ehhez a csoporthoz tartozik a már jó ideje kedvelt dísznövényünk, a *muskátli* is.

A történeti növényföldrajzi kutatások tisztázták, hogy a muskátli (*Pelargonium*) nemzetség fajai dél-afrikai eredetűek. Viszonylag későn, a XVII. század végén, az angol hódítás nyomán terjedtek el, először természetszerűleg Angliában, majd onnan a XVIII. század folyamán Franciaországban. A XVIII. század végén a muskátli a bécsi udvar virágházainak kedvelt dísznövénye. Majd a XIX. század folyamán – a német területek felől terjedve – hamarosan a magyar ajkú lakosság körében a falvak kedvelt virágjaként találkozunk vele (L. erre RAPAICS RAJMUND, *A magyarság virágai*. Bp., 1932: 269 kk., *A növény és élete*. Szerk. SZABÓ ZOLTÁN Bp., 1941: 281, 364).

2. A növény neve a magyarság körében először 1783-ban tűnik fel *muskáta* alakban BENKŐ JÓZSEF munkájában (*Magyar könyvesház* I.); ezt az alakot találjuk mind BALLAGI (*A magyar nyelv teljes szótára*), mind CZUCZOR–FOGARASI szótárában, valamint nyelvjárási közlésekben Háromszékről (KRIZA, Vadr. 185; MTsz.). A szónak *muszkáta* alakja Udvarhelyszékről (KRIZA, Vadr. 7, 110), Sarmaságról (VÍGH KÁROLY: NyIrK. I: 154), Kalotaszegről (GÁLFFY MÓZES, MÁRTON GYULA, *Tájszók Kalotaszegről és környékéről*. 1965: 101), *muszkáté*, illetőleg *muszkát, muszkátér* alakja szintén Kalotaszegről (Nyr. X, 23; GÁLFFY–MÁRTON: i. h.) adatolható.

A XIX. század folyamán azonban a német *muskatl* tájnyelvi alakból keletkezett *muskátli* (SzófSz.) vált az irodalmi nyelvben egyeduralkodóvá (vö. ÉrtSz., TESz.); az irodalmi alakváltozatnak Pécskán *muskándli* (KÁLMÁNY, *Koszorúk* I, 138) az alakja. Krasznán *muszkátli* formát is jegyeztek le (VÍGH: i. h.). CSŰRY BÁLINT a Szamoshátról e növény neveként a *májva* elnevezést

közli (SzamSz.); CZUCZOR–FOGARASI a *muskáta* címszó alatt szintén megjegyzi, hogy ez a virág a népnyelvben: *szagos mályva*. SZINNYEI is a *muskándli* alakváltozatot 'szagos mályva' jelentéssel szótározza (MTsz.).

A növénynek *pelárgóunia* alakja CSŰRY szótárából, *palargónia* alakja VÍGH KÁROLY idézett közléséből adatolható.

Az eddigi közlések alapján a viszonylagos teljesség kedvéért meg kell említenünk a virágnak a Székelyföldről ismert nagyon érdekes *lizi, büdöslizi* és *büdösliza* elnevezését (vö. BALOGH ÖDÖN: ErdMúz. 1932: 349, NyIrK. III: 112; HORGER: Nyr. XXXVI: 326, MNy. VI: 380; KONSZA SAMU: Nyr. XLV: 235).

3. Az eddig közölt adatokból is látható volt, hogy a tárgyalt virágfajtának több szóföldrajzi és az egyes elnevezéseken belül sok figyelemre méltó hangalaki változata hallható. Annak eldöntésére, hogy ezek a változatok hol használatosak, szóföldrajzilag mekkora a hatókörük, esetleg új, eddig nem ismert szóalakok összegyűjtése érdekében a *Romániai magyar nyelvjárások atlasz*ának kérdőívébe a *muskátli* címszó joggal került bele. Sajnálatos módon azonban gyűjtőmunkám során a muskátlifélék közül csupán egyetlen, igaz, a legismertebb fajtát kérdeztem: a muskátlinak a növénytani szakirodalomban *Pelargonium zonale* néven számon tartott szíves-kerekded, kissé kanyargósan karélyos, bársonyosan szőrös levelű fajtáját (JÁVORKA SÁNDOR *Magyar flóra* 664). Gyűjtőmunkám közben ugyanis kitűnt, hogy nem lett volna érdektelen a muskátlinak főleg az ujjasan kétszeresen szeldelt levelű, *Pelargonium radula* fajtáját, de az ötszögletű, pajzsos, kopasz levelű *Pelargonium peltatum* fajtáját is kérdezni. A muskátli mindhárom fajtája neveinek összegyűjtésével mind hangalaki, mind jelentéstani tekintetben teljesebb betekintést nyerhettünk volna a virág elnevezéseinek szövevényes világába. Megkaptuk ugyan a meglátogatott kutatópontokról így is a *Pelargonium zonale* változatos elnevezéseinek valamennyi változatát (l. RNNyA. III: 939. térképlap), ugyanakkor azonban nem kaptuk meg a más-más muskátlifajtára vonatkozó jelentésbeli eltéréstől függetlenül, az egyes szóalakok izoglosszáit. Az orvanyagként lejegyzett adatok alapján kitűnt ugyanis, hogy például a *muszkáta* szó bizonyos területen a növénytanban *Pelargonium zonale*, más területen viszont a *Pelargonium radula* néven nyilvántartott növényre vonatkozik.

4. Az említett térképlapon, a tőlem összegyűjtött területen a 'Pelargonium zonale' jelentésű muskátlifajnak a következő szóföldrajzi változatait találjuk: *a) muskátli, muskádli, muskántli, muszkátli; b) muskáta, muskáté, muskátli, muszkáta, muszkáté; c) pelárgónija, pellergónija, perergónija,*

plárgónija, plágónia, pelárga, pelárgona, pelergóni; d) lizi, liza, büdöslizi, piroslízi, kati, büdöskati, kalári; e) májva; f) kereklapi, kereklapijú, kereklevelű.

A ’Pelargonium radula’ jelentésű muskátlifajnak orvanyagként a *recés muskáta* (Diószeg-Tuta, Domokos, Mezőpanit) elnevezéseit jegyeztem le. A ’Pelargonium peltatum’ jelentésű muskátlifajra mindössze egyetlen adatom van Mezőpanitról: *récelábú muskáta.*

5. Ha összevetjük egymással a muskátlifajok elnevezéseinek rendelkezésünkre álló adatait, akkor a különböző fajok megkülönböztetésére a következő elnevezési módokat találjuk.

Gyakori eset, hogy a beszélő a valamennyi muskátlifajt jelölő alapszóhoz járuló jelzővel különbözteti meg az egyes fajtákat: *muskáta*, ’Pelargonium zonale’, *recës muskáta* ’P. radula’, *récelábu muskáta* ’P. peltatum’ (Mezőpanit); *kerek muszkáto* ’P. zonale’*, recés muszkáto* ’P. radula’ (Domokos); *nyilásos muszkáté* ’P. zonale’, *muszkáté* ’P. radula’ (Nagykapus); ugyanígy: *plágonija* ’P. zonale’ *recës plágonija* ’P. radula’ (Bölön). A ’Pelargonium zonale’ fajtának, a levél alakjából kiinduló szemlélettel, leggyakoribb jelzője a *kerek, kereklevelű*, de a mellett szerepel az adatok között a *töklövölü, nyilásos, török* jelző is, a ’Pelargonium radula’ muskátlifajnak, szintén a levél formája miatt, a *recés* szó a leggyakoribb jelzője. Természetszerűleg a legtöbb esetben a puszta alapszó az egyik muskátlifaj, a jelzővel ellátott alapszó a másik muskátlifajt jelöli. Olykor az egyik esetben ráértéssel az önállósult jelző (*kereklevelü*), a másik esetben a jelzett szó (*muskáta*) válik egy-egyik muskátlifaj jelölőjévé.

A muskátlifajok elnevezésekben való megkülönböztetésének másik módja a más és más eredetű nevek közötti jelentésmegoszlás. Ez többféle módon következhetik be. Egyik esetben, viszonylag kis területen, a muskátlinak különböző hatások eredményeként válik több elnevezése járatossá. Más esetben kisebb területenként egy-egy elnevezés volt használatos ugyan, de az elnevezések érintkező pontjain, a szóföldrajzi találkozási vonalakon, az elnevezések egymásra rétegződtek, így bizonyos sávokon szintén több elnevezés bukkant fel. A nyelv e megnevezéseket úgy kötötte le, hogy mindegyik nevet más-más muskátlifajra vonatkoztatta. Így például: Magyarberkesz: *pellárgónija* ’P. zonale’, *muszkáta* ’P. radula’ / Magyarbikal: *pëlárgónija* ’P. zonale’, *muszkátéi* ’P. radula’ / Kőszegremete: *májva* ’P. zonale’, *muszkáta* ’P. radula’ / Zsögöd: *lízza* ’P. zonale’, *pëllárguonija* ’P. radula’ / Zágon: *büdösslizi* ’P. zonale’, *büdöskati* ’P. radula’.

6. Az atlasz számára gyűjtött ’Pelarginium zonale’ jelentésű muskátli elnevezések térképlapján láthatjuk, hogy e nevek, ha nem is éles, de eléggé jól körvonalazható szóföldrajzi foltokat alkotnak. A *muskátli* (*muskádli*) elnevezés alakváltozatai a bánsági nyelvjárásra jellemzőek; találunk ugyan egy-két elszórt adatot a mezőségi nyelvjárástípus néhány kutatópontján is, de ezek alighanem az irodalmi nyelvi hatás beütései. A *muskátli* alak hallható még Gyergyóban, de ’Pelargonium radula’ jelentésben.

A szamosháti és a bihari nyelvjárásban, sőt a Fekete-Körös völgyi magyarság nyelvében is általános a *májva* elnevezés.

A szilágysági nyelvjárásra az *sz*-es *muszkáta* alak jellemző. Ugyancsak *sz*-es változat, de *muszkáté* forma van Kalotaszeg Nádas és Kapusmenti részein. Kalotaszeg ún. alszegi és felszegi községeiben szintén megtaláljuk a *muszkáté* formát, de ’Pelargonium radula’ jelentésben; így a hangalak, a név *sz*-elő (*muszkáta: muszkáté*) változata tekintetében Szilágyság és Kalotaszeg összefüggő egységet alkot. Két esetben *muszkáta* alak hallható még a székelység nyugati részén (Petek, Énlaka). Ami a kalotaszegi muskátlifajok elterjedését illeti, pontosabb képet kapunk a Kalotaszeg népi növényismeretét bemutató, PÉNTEK JÁNOSnak és SZABÓ ATTILÁnak *Ember és növényvilág* (Buk. 1985) című kitűnő könyvének 263. lapján. A szerzőpáros nemcsak általában a *Pelargonium*-ra, hanem a *’P. crispum’*, *’P. grandifiórum’*, *’P. peltatum’*, *’P. radula’, ’P. zonale’* muskátlifajok elnevezésére is feljegyeztek adatokat. Érdemes összevetni helységenként az adatokat, hogy megállapítható legyen, melyik népi közösség ismeri és névben el is különíti a fajok mindegyikét, vagy csak a fajok egyikét, másikát ismeri és nevezi meg külön névvel, vagy jelzős szerkezettel. Egyetlen olyan helység van, ahol a jelentésmező teljes tagolásával találkozunk (T): *muszkáté*; fajai: 1. *borízű muszkáté*, 2. *francia muszkáté*, 3. *futó muszkáté*, 4. *aprólevelű muszkáté*, 5. *futó pelargónia*. Másutt a ’P. crispun’ faj vagy ismeretlen vagy névben nem különítik el. Érdekes megfigyelni a fajok között a *muskáté* és a *pelargónia* elnevezés vetélkedését. A *P. grandforum* helyenként *muszkáté*, másutt *pelárgónija*, illetőleg *futó muszkáté* vagy *futó pelárgónija*. A *P. radula* általában jelzőt kap: *aprólevelű* vagy *recés*, *recéslevelű* (muszkáté, ill. Pelárgónia). Van eset (Tl.) hogy a kétféle elnevezés, a *muszkáté* meg a *pelárgónia* között ugyanazon közösségben faji elkülönítés található minden jelző nélkül: a *muszkátli* ’P. zonale’, a *pelárgónia* ’P. peltatum’.

A mezőségi nyelvjárástípusban, Aranyosszék kivételével, *muskáta*, illetőleg az *á* után *o*-zó helységekben *muskáto* az általános alakváltozat.

A *pelárgónia* és hangalakváltozatai Máramarosban Kalotaszeg alszegi és felszegi községeiben, Aranyosszéken, Gyergyóban, Udvarhelyszéken, valamint a Felső-Nyárád mentén hallhatók. A székely és a mezőségi nyelvjárás érintkező pontjain a *pelárgónia* és a *muskáta* eléggé egymásba fonódik. A csíki, a háromszéki nyelvjárásban, a halmágyi és szakadáti nyelvjárásszigeten a *lízi, liza, büdöslizi*, valamint a *kati, büdöskati* elnevezés honos. Ebbe, a női keresztnévből, illetőleg a vele alakult elnevezéstípusba tartozik a lövétei *kalári* alak is.

7. Végül a muskátlifajok fentebb bemutatott elnevezéseinek eredetéhez kell néhány megjegyzést fűznünk. A *muskátli* valamely német tájnyelvi *muskatl* átvétele (SzófSz.; FR. KRAUSS: *Nösnerländische planzennamen*. Beszterce–Bistritz, 1943: 181). A *muskátli* átment a románba: *muşcatlă* alakban (vö. TAMÁS LAJOS: EWER. 556). A *muskántli ~ muskándli ~ muskádli* hangalakváltozatok későbbi magyar alakulások (l. SIMONYI: Nyr. VII: 124). A *muszkátli* alak alkalmasint a *muskátli x muszkáta* alakkeveredéséből keletkezett. – Az igen elterjedt és a magyarban legkorábbról adatolható *muskáta* valószínűleg német közvetítéssel átjött *moschcata* vagy *muscata* 'mósuszillatú' vándorszóból (vö. még *muskotály*) magyarázható (RAPAICS, MgV. 384; SzófSz., TESz.). Felvetődik a román *muşcată* (vö. Panţu, Plantele... 179; Tiktin, CADE, DLRM.) szóval való összefüggése. A román alakot magyar eredetűnek véli CIHAC (Dict. 517.), Alexics (Nyr. XVII: 373.), de a DLRM. a német *Muskat* (kraut) szóra való utalással a német jövevények közé sorolja. Legutóbb TAMÁS LAJOS (EWER. 556) szintén a magyar átvétel felé hajlik, noha nem zárja ki a közvetlen német átvétel lehetőségét sem. Véglegesen tisztázni a kérdést a román nyelvjárási alakok hiánya miatt aligha lehet, nem szerepel címszóként egyik román nyelvatlasz kérdőívében sem, de minthogy a növény nyugatról kelet felé terjedt el – a *muškato* alak román kölcsönként megvan a bolgárban is (vö. CAPIDAN: Dacorom. III: 219) – valószínű a név német, magyar, román, bolgár vándorútja (TAMÁS: i. h.). A *muszkáté, muszkáta: muskáté, muskáta* alakokban jelentkező *sz:s* kettősség az átadó német nyelvi *muskat:muschkat* (vö. FR. KRAUSS i. m. 178) kettőségre vezethető vissza, olykor alkalmasint számolnunk kell egyes alakok esetében, területileg együttes jelentkezés miatt, alakkeveredéssel (*muszkáté x muskáta* > *muszkáta* vagy *muszkáté x muskáta* > *muskáté*).

A *pelárgónia* aligha jöhet közvetlenül a virág latin szakkifejezéséből (*Pelargonium*), ugyanis a latin eredetű *-us, -um* végű szavak többnyire megtartják végződésüket (vö. MELICH: MNy. XXXVI: 146 kk.; Fludorovits Jo-

lán: MNy. XXVI és MNyTK. XXVI, 1930; *A magyar nyelv latin jövevényszavai*: A Magyar Nyelvtud. Kézikönyve I: 12 e.; BÁRCZI, Szók. 78), ha ugyan nem jöhet számításba a latin *pelargonia* többes számú alak; ez azonban kevésbé valószínű. Alkalmasint itt is német átvételből való „magyarítás"-sal kell számolnunk (a németben: *Pelargonie, Pelargóni*, vö. FR. KRAUSS i. m. 182). A szó a románban is előfordul: *pelargonie* (DLRLC).

A keleti és déli székely *lizi, büdöslizi* formák szász *Stinkende Lisel, Stinkete Lizi* alakok mintájára alakult tükörszók (vö. HORGER: MNy. VI: 380; FR. KRauss i. m. 177). – A szamosháti és bihari *májva* esetében hasonlóságon alapuló névátvitellel van dolgunk, melyet olykor *szagos* jelzővel különböztettek meg a 'Malva neglecta Wallr.' jelentésű *mályva* szótól.

8. Végül a fentiek ismeretében hangsúlyoznunk kell a *Romániai magyar nyelvjárások atlasz*ának felbecsülhetetlen értékét mind a szavak alakváltozatainak felszínre hozatalában, mind az alakváltozatok területi elterjedésének szemléltetésében; ez egy-egy vándorszó útjának nyomon követésében nemcsak a magyar, de más nemzetek nyelvtudománya számára is rendkívül jelentős. A nyelvi kölcsönhatások pontos felmérésében, egy-egy szó útjának területi nyomon követésében éppen a szomszédos népek egymást kiegészítő nyelvatlaszaira hárul elsőrendű feladat. A *muskátli* szó alakváltozatainak bemutatásával sikerült talán mindezt kellőképpen szemléltetnünk, és azt, hogy a *Romániai magyar nyelvjárások atlasza* méltán illeszkedik majd bele a környező népek nyelvatlaszainak népes családjába.

Murvai Olga
(Bukarest, Marosvásárhely)

A magyar nyelv hatása a máramarosi ukrán nyelvjárásra

Péntek János köszöntésére

1. Az erdélyi magyar nyelvészek nem szoktak foglalkozni azzal a hatással, amelyet a magyar nyelv gyakorol a magyar lakossággal együtt élő más nemzetiségek nyelvére és kultúrájára. Tudom, hogy nem elsősorban magyar nyelvész feladata ezt kutatni, mégis amikor – többé-kevésbé véletlenül – szembekerülünk egy-egy ilyen esettel, csak föltesszük a kérdést: miért is nem foglalkozunk mi (is) programszerűen a magyarnak más nyelvekre, más kultúrákra való hatásával? A Bukaresti Tudományegyetem egyetlen magyar nyelvész professzoraként az évek során afféle mindenesként több bizottságnak voltam tagja, amelyben olyan dolgozatokat kellett elbírálni, amelyeknek valamilyen magyar vonatkozása (is) volt. (Ezek doktori dolgozatok, konferencia előadások. tudományos projektek voltak.) Mindig örömmel tettem eleget a felkérésnek, és nagyon sok esetben érdekes információkhoz jutottam, olyanokhoz, amelyek kívül estek a közvetlen szakterületemen, és amelyekkel soha nem foglalkoztam, mert úgy éreztem, nem illik átkaszálni a szomszéd parcellájára.

A jelen esetben azonban kivételt teszek. Egy felsőrónai ukrán tanárnő a helybeli ukrán nyelvjárást tanulmányozta, és több dolgozattal keresett meg, hogy véleményezzem, mert mindegyiknek magyar nyelvi hozadéka is volt. Ezek közül egy rövid dolgozata jelent meg nyomtatásban, a többi kéziratban hever.[1] Az ő gyűjtése alapján követem végig néhány szóátvétel útját. Írásomat nem nyelvjárási szaktanulmánynak szántam, hanem inkább kultúrtörténeti érdekességnek, az együtt élő nyelvek és kultúrák egymásra hatásának a figyelembevételével. Az adatok időbeli datálásához szükséges háttér információt az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* köteteiből merítettem.

[1] IUSTINA LAZĂR 1999: *Interferenţe lingvistice (româno-maghiaro-ucrainene) în domeniul cărăuşiei din Rona de Sus (jud. Maramureş)*. In: Conferinţa Naţională de bilingvism. Volum coordonat OLGA MURVAI. Kriterion, Bucureşti, 148–159.

2. Az ukrán népesség valamikor a XIII–XIV. században jelenik meg Észak-Erdélyben. A máramarosi ukrán lakosság dél-nyugati ukrán nyelvjárást beszél, amely falucsoportonként tovább osztódik. Az esettanulmány, amelyet itt bemutatok, az egyik aldialektust beszélő közösségnek, a Tisza jobb oldalán, a Visó völgyében húzódó területen létesült falvak (Lonka, Hosszúmező, Tiszakarácsonyfalva, Nagybocskó, Pálosremete, Alsóróna) közé tartozó *Felsőróna* kölcsönszó rétegére vonatkozik, pontosabban a szókölcsönzés két sajátos területére korlátozódunk, az *állatnevekre* és a *szekér részeinek* megnevezésére.

2.1. Felsőrónát a magyar nyelvű oklevelek 1360-ban említik először. 1919-ig az Osztrák-Magyar Monarchia területén feküdt, a XX. század elején még számottevő magyar és zsidó lakossága volt. A 2002-es népszámlálás adatai szerint jelenleg 95,7%-ban ukránok lakják, 4,3%-ra tehető a szórványos román és magyar lakosság együttes aránya. Felsőróna nyelvjárásában az idegen – magyar – állatnevek a nyelv „régi" rétegéhez tartoznak, archaikus elemeknek számítanak. Ma már az eredeti jelentésüket a fiatal generáció nem is érti, ám megszokásból, hagyományőrzésből használja. Olykor az eredeti szóalak módosulást szenved, de nem torzul el annyira, hogy föl ne lehetne ismerni. Íme néhány példa:

– tehenek neve: *Bucika/Bocika, Ducika, Zsuzsika, Mici*

– bikák neve: *Bandi/Bondi, Bodor, Bika, Bimbó, Holdas/Holdos, Daru, Zámbor* (Jámbor?), *Kesely, Szilaj, Csendes, Sándor*

– lovak neve: *Baba, Bözsi, Bojtos, Kati, Laci, Pista, Pali, Rudi, Szikra, Sanyi*

– disznók neve: *Miska, Manci*

– kutyák neve: *Bodri, Bátor, Bubi, Burkus, Gábor, Jonka (Jankó?) Kutyus, Pici, Pajtos* (Pajtás?), *Pufi, Tarka*

– macskák neve: *Gyuri, Pali, Tigris*

Megjegyzem, hogy jiddis és német állatneveket is találunk, ezeknek a száma azonban jóval kisebb.

Milyen következtetésre juthatunk? Az említett falunak, Felsőrónának már 1930-ban mindössze 108 magyar lakosa volt, ami a 2372 ukrán lakos mellett elenyésző kisebbség (4,5%). A névadási szokás tehát régebben, akár századokkal korábban alakulhatott ki. Tudjuk, hogy a Monarchia idején a nem túl népes magyar közösségnek komoly gazdasági tekintélye volt azon a vidéken, minden bizonnyal ők voltak a módos gazdák, akik állatállománnyal is rendelkeztek. A hagyomány olyan erősen hat még napjainkban is, több

generáció távolából (adataimat egy mai tizenéves fiú szolgáltatta), hogy a mai ukránok állatai hajdan volt magyar gazdák lovainak, szarvasmarháinak, kutyáinak, macskáinak a nevét örökítik tovább, ukránná „adaptálva". A lónevekre vonatkozóan van még egy másik támpontunk is. Felsőrónán halad keresztül a Visót Máramarosszigettel összekötő országút. Ennek elsősorban kereskedelmi jelentősége van: a szomszédos Rónaszéken már a XVI. századtól sókitermelés folyt, és innen szekerekkel szállították Máramarosszigetre a sót. A szekereket kezdetben ökrök húzták, később a gyorsabb lovakkal helyettesítették. Vontatásra azonban nem a helyben honos, zömök testű, kistermetű hegyi (mokány) lovakat használták, hanem a Tisza Alföldről hoztak arra alkalmas fajtákat. A lovak tehát máshol, magyar nyelvterületen kapták a nevüket, amelyet tovább örökítettek, akár századokon át napjainkig.

2.2. A szekérrel való szállítás a térség gazdaságilag legjelentősebb helységének, Rónaszéknek a történetéhez kötődik. Rónaszéken a XVI. századtól jelentős sókitermelés folyt. A sóbányák a királyi kamara birtokában voltak, a területet magát is „terra regis"-nek nevezték, a birtoklás joga később a magyar államra szállt át. A kitermelt sót szekéren szállították Máramarosszigetre (innen tutajon le Szegedre, Szolnokra). Rónaszékről Máramarosszigetre a legrövidebb út Felsőrónán vezetett át, így természetes, hogy az itteniek is foglalkozásszerűen űzték a szekérrel való fuvarozást. Ez a foglalatosság még nagyobb lendületet kapott a XVIII. században, amikor megindul a nagybani erdőkitermelés, hiszen a fát is szekéren szállították a Tiszáig, addig, amíg átrakhatták a tutajokra. Később, a XIX. század elején beindulnak a vidéken a fűrészüzemek, most már nem kell nagy távolságra szállítani a fát. És megépül a keskeny nyomtávú vasút is, amely átveszi a szállítást, így a szekerezés mint mesterség veszít a keresettségéből, háttérbe szorul. A só is, a rönkfa is nehéz teher, szállítására csak ún. *vasalt szekerek* alkalmasak, nem a „vasalatlan", könnyű, hegyi utakra szánt taligák. A vasalt szekeret azonban máshonnan kellett beszerezni, mert a helybeliek nem készítették. Előbb minden bizonnyal a Tisza Alföldjéről hozták a szekereket is, talán a lovakkal együtt, hiszen a Tisza kötötte össze Máramarosszigetet és vidékét a középkori királysággal, századok múlva a magyar állammal. Erre utalnak a szekér részeit megnevező szavak. A mai kutató tulajdonképpen az együtt élő három nyelv, az ukrán, a román és a magyar háromnyelvűséggel találja szemben magát. Így a vasalt szekér részeinek neve az ukránban hol román, hol magyar átvételt jelez, néhol azonban mind a három nyelven egyazon szó jelzi a megnevezett tárgyat. (Ezekre külön ki fogunk térni.) Megjegyzem, hogy az

ukránok cirill betűvel írnak, én azonban az ukrán szavakat latin betűs átírásban fogom megadni.

2.2.1. ***szekérderék*** : *ukr.* ***dryk***, *rom.* ***drâc/dric***: 'a szekérnek az ülés mögötti és a saroglya előtti része' (ÉKsz)[2] A románban magyar átvétel (CSŰRI 1935 és TAMÁS 1966), de az ukrán dialektusba valószínűleg román közvetítéssel került be. Az SzT[3] II. kötete első előfordulásként 1777-es adatot említ.

2.2.2. ***felhérc***: *ukr.* ***feleherc,*** *rom.* ***felihert/filherț***: 'kocsin a hámfák ráakasztására való megvasalt fa' (ÉKsz). A román *felihert/filherț* Máramarosban, Erdélyben és Moldovában ismert nyelvjárási szó (DM)[4], Munténiában nem ismerik (ALR)[5]. Mivel az ukrán és a román szóalak megegyezik, nagy a valószínűsége, hogy az ukrán dialektus a román közvetítéssel vette át a szót, amely a románba a magyarból került be. A SzT. III. kötete 1581-es első előfordulást jelez.

2.2.3. A felhérchez számos kiegészítő tartozik, így a ***felhérclánc*** *ukr.* ***feleherc de pas*****,** *rom.* ***feleherț de pas.*** A román szót Máramarosban, Erdélyben és a Bánságban ismerik, Moldovában és Munténiában nem (DM, ALR). Mivel a szó alakja az ukránban ugyanaz mint a románban, szinte biztos, hogy magyar szó ezúttal is román közvetítéssel került az ukránok helyi dialektusába. A SzT. III. kötete 1629-es adatot említ erre vonatkozóan.

2.2.4. Az ukrán gyűjtő a ***hám***ot ('igásló szerszáma' – ÉKsz.) nem említi, de a ***hámfa*** szót igen. A ***hám*** szó a román irodalmi nyelvbe is bekerült magyar jövevényszó. AL. NICULESCU[6] ennek a szónak az előfordulását szláv–román dokumentumok alapján a XV. századra teszi, és ezt AL. ROSETTI a XVI. századi román szövegek alapján hitelesít[7]. A *hám*ot a SzT. csak 1736-ban talált adattal datálja *hámistrang* összetételben. A *hámfa* viszont nem is szerepel a SzT. címszavai között. A felsőrónai ukránok is ***hamfa***-t mondanak, így nemcsak a tárgyat vették át, hanem a teljes szóalakot is, minden

[2] ÉKsz = *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Szerk. JUHÁSZ JÓZSEF, SZŐKE ISTVÁN, O. NAGY GÁBOR, KOVALOVSZKY MIKLÓS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.

[3] SzT = *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette SZABÓ T. ATTILA. Szerk. biz. II. k.

[4] DM = *Dicționarul Limbii Române Moderne*, Bucureşti, 1958.

[5] ALR = *Atlas Lingvistic Român, II*. Bucureşti, 1956.

[6] ALEXANDRU NICULESCU 2005: „Romania hungarica." – contacte lingvistice şi culturale româno-maghiare. In: *Vatra*. nr.406–407: 116–125.

[7] AL. ROSETTI 1986: *Istoria Limbii Române.* Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti. Vol. I. 384. Továbbá AL. ROSETTI: i.m. 383.

változtatás nélkül (TAMÁS 1966: 401). A máramarosi románok között ismert a ***hamfău*** alak (ALR II. 347), de az ukrán nyelvjárás az *-ău* végű román szókat *-ov* morfémával veszi át, így ez a szó [hamfov]-nak hangzana. Egyébként AL. ROSETTI[7] szerint a román *-ău* a magyar *ó* hangnak a megfeleltetése (és ez morfológiai funkciója szerint ágenst és eszközt képez egyszerre).

2.2.5. Az ukrán ***morokvas*** = *m* ***marokvas*****:** a kerék tartozéka. Fonetikai változást szenvedett szó (*a* < *o*), de felismerhető a közvetlen magyar átvétel (CSŰRI 1935: 63). A SzT. első adata 1581-ből való.

2.2.6. Az ukrán dialektusban lejegyzett ***rud*** a magyar ***(tartó/ szekér)rúd*** ('az a rúd, amelyet a szekérderékhoz illesztenek') közvetlen átvétele. Máramarosban és Erdélyben több helyen is ismert a román ***rudă*** szó, amely szintén magyar eredetű (TAMÁS 1966: 676–677). A SzT. 1587-es adatot közöl rá vonatkozóan.

2.2.7. Az *ukr.* ***lujtra*** és a *rom.* ***loitră*** szavak mindegyike magyarból származik: ***lajtorja*** (SzT. 1567), a magyarban viszont német átvétel (***Leiter***). Itt a szekér oldalára szerelt, ún. 'lajtorjarúd' jelentése szerepel. (SzT.: 1593). A román átvételt először SEXTIL PUŞCARIU[8] értelmezi: a magyar nyelvjárásban létezik a szó *lojtra* archaikus alakja (TAMÁS 1966), amely a mai nyelvben és nyelvjárásokban *lajtorja*, *létra* alakban van jelen. Megjegyezzük, hogy az ukrán nyelv dél-nyugati régiójában él a ***lojtra*** szóalak 'hordozható létra' jelentésben. A szekérlajtorjának viszont más ukrán megnevezése van (*drobka*)[10], így a kiemelt szó csak az említett nyelvjárási régió sajátja.

2.2.8. ***Lőcs*** 'a szekéroldal felső szélét a tengely külső végével összekötő vasalt görbe rúd' (ÉKsz.), az ukrán alak ***leuc'a***, a románban inkább többes számú alakját használják: ***leuci***, az egyes számú ***leucă*** szinte ismeretlen. A szóalakok nagyon hasonlítanak egymásra, talán ez az eredete a vitás kérdéseknek is. Néhány kutató a román szóalakot inkább bolgár eredetűnek véli[11] és a ***levka*** alapalakra vezeti vissza. TAMÁS LAJOS (1966) és KNIEZSA ISTVÁN (1955) is foglalkozik ezzel a szóval a magyar nyelv szláv jövevényszavai között. Tény azonban, hogy a SzT. 1573-as adattal szolgál, míg sem

[8] SEXTIL PUŞCARIU 1921–1922: *Etimologii în DR.* vol II. 598.

[10] HRINČENKO B. D. 1909: *Slovar' ukrainsogo jazyka*, Kiev. Utal rá: Iustina Lazăr. I.m.

[11] TPR-DAMÉ, FREDERIC 1898, *Încercare de terminologie poporană română*, Bucureşti.

az ukrán, sem a román nem szolgáltat biztos időpontot a szó első előfordulását illetően.

2.2.9. *Ukr.* ***rogonca*** **–** *rom. răcoanță* **–** *m* ***rakonca*** (’kocsi tengelyeinek, szán keresztgerendáinak a végéhez erősített, az oldalakat tartó rúd’ ÉKsz.) A itt felsorolt szavak jelentése azonos, fonetikai alakja pedig közös eredetre enged következtetni. A román szó magyar átvétel, a magyarba viszont a szerb-horvát nyelvből került be (TAMÁS 1966: 657–658). Érdekességként megjegyzem, hogy a SzT. a *rakoncá*-t *țepusă*-nak fordítja, amely többjelentésű szó, ezek közül csak az egyik jelent rakoncát. A SzT. az első előfordulást 1587-es adattal bizonyítja, sem az ukrán, sem a román nyelvi első előfordulás nincs datálva.

2.2.10. Az ukrán ***herniu*** alapja a magyar ***ernyő*** (’kifeszített vázra erősített, (vízhatlan) anyagból való eső vagy tűző nap ellen védő eszköz’ ÉKsz.). Szekérről lévén szó, az ernyő fából (is) készült, hogy védje a rakományt az esőtől. Az adatgyűjtő nem tartja kizártnak azt sem, hogy a magyar szó román közvetítéssel került az ukrán nyelvjárásba, mert Szilágy és Máramaros megyében létezik az ***eşerneu*** (’esernyő’) dialektális forma (TAMÁS 1966: 312). A SzT. az *ernyő* szót a fenti jelentésben ’ekhó’-nak, tájjelleggel pedig ’kóber’-nek adja meg, a románban ismert a ***coviltir*** (’ekhó, kóber’) jelentésű szó. A SzT. első, ide vonatkozó adata 1591-ből való.

2.2.11. A felsőrónai ukrán anyagban talált ***fojtuŭ***, a máramarosi román dialektusban ismert ***foitău*** a magyar ***fojtó*** (’szekérkarika, fojtókarika a kerék-ken’ – TAMÁS 1966: 352) megint csak azt igazolja, hogy az ukrán és a román szó magyar átvétel, minden valószínűség szerint a tárggyal együtt került be a fenti nyelvekbe a megnevezés is. A román szóalak morfológiai elemzése szabályos átvételt igazol, hiszen az *-ău* morféma és a magyar szóvégi *-ó* (a folyamatos melléknévi igenév képzője, amely ágenst és eszközt is jelöl egyszerre) minden esetben szabályos megfelelést ad: ***fojtó*** **–** ***foitău*** (AL. ROSETTI i.m. 383). Az ukrán szó lehet közvetlen magyar átvétel, de nincs kizárva a román közvetítés lehetősége sem, mert a román szóvégi *-ău* morfémának az ukrán szóvégi *uv/uŭ* morféma felel meg. A SzT. a ***fojtókarika*** szót ’a párnafát a tengellyel egybefogó vaspánt’ jelentésben 1694-ből adatolja.

2.2.12. A fent ismertetett ***fojtuŭ*** mintájára történt az *ukr.* ***tartouŭ****, rom.* ***tartău****, m.* ***tartó*** (’a szekérrúdba ékelt hajlított vas, amelybe a hámot/ jármot rögzítik’) átvétele is. A máramarosi románok ismerik és használják a ***tartău*** szóalakot (TAMÁS 1966: 765) a fent megadott jelentésben, amely a magyar

tartó minden fonetikai szabálynak megfelelő átvétele (AL. ROSETTI i.m. 383). Hogy az ukrán tájszólás melyik nyelvből vette át, azt pillanatnyilag kár vitatni: végül is bekerülhetett a szó direkt úton, közvetítő nyelv nélkül, de indirekt úton, román közvetítéssel is.

3. Természetesen semmilyen következtetést nem akarunk levonni a fentiekből. Ahhoz a vizsgált anyagmennyiség elenyészően kevés, és különben is, ahogy fent már jeleztük, egyetlen falu, egyetlen nyelvjárássziget adatainak alapján nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, csupán kultúrtörténeti érdekességeket szerettem volna bemutatni, és az együttélő nyelvek egymásra hatását jelezni. Az ukrán nyelv magyar kölcsönszavairól nincsenek adataim, hiszen az általam áttekintett könyvtári katalógusokban – BTE Idegen Nyelvek Kara Szlavisztika Tanszék könyvtára, Központi Egyetemi Könyvtár, Akadémiai Könyvtár – nem találtam megfelelő bibliográfiát. A román nyelv magyar kölcsönszavainak száma TAMÁS LAJOS alapján kb. 200 (pontosan 195), de a nyelvjárási átvételekkel együtt a *Etymologisches Historisches Wörterbuch der Ungarischen Elemente im Rumänischen* 2800 szót tartalmaz. És – természetesen – a másik oldalon ott van a magyar nyelvészek felmérő, kutató munkájának eredménye: annak, hogy hány ukrán eredetű szó van a magyar nyelvben, a fent említett okokból nem tudtam utánanézni. De befejezésül hadd említsek meg két alapvető munkát, amely a magyar nyelv román jövevényszavait dolgozza fel: az egyik BAKOS FERENC *A Magyar szókészlet román elemeinek szókészlete* (Budapest, 1982), a másik pedig a hasonló tiszteletet érdemlő hazai kiadvány: MÁRTON GYULA–PÉNTEK JÁNOS–VÖŐ ISTVÁN *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai* (Bukarest, 1977).

Irodalom

ALEXICS GYÖRGY 1888 *Magyar elemek az oláh nyelvben*, Budapest. Románra ford. I. C. OPO 1891.

Atlasul Lingvistic Român, 1956, Bucureşti, vol. II.

BAKOS FERENC 1982 *A magyar szókészlet román elemeinek története.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Dicţionarul Limbii Române, publicat de Academia Română, (1913).

Dicţionarul Limbii Române Moderne. Bucureşti, 1958.

CSŰRI BÁLINT 1935/1936 *Szamosháti Szótár I–II*. Budapest.

HRINČENKO, B. D. 1909 *Slovar' ukrainskogo jazyka,* Kiev.

KNIEZSA ISTVÁN 1955 *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II*. Budapest.

LAZĂR, IUSTINA 1999 Interferenţe lingvistice (româno-maghiaro-ucrainene) în domeniul cărăuşiei din Rona de Sus (jud. Maramureş). In: *Conferinţa Naţională de bilingvism*. Vol. coord. OLGA MURVAI. Kriterion, Bucureşti, 148–159.

MÁRTON GYULA – PÉNTEK JÁNOS – VÖŐ ISTVÁN 1977 *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai.* Bukarest.

NICULESCU, ALEXANDRU 2005 „Romania hungarica" – contacte lingvistice şi culturale româno-maghiare. In: *Vatra*. Revista lunară de cultură editată de Uniunea Scriitorilor, Consiliul Judeţean Mureş, cu sprijinul Ministerul Culturii şi Cultelor, nr. 406–407, 116–125.

ROSETTI, ALEXANDRU 1986 *Istoria Limbii române,* Bucureşti.

SZINNYEI JÓZSEF 1893–1901 *Magyar Tájszótár I–II*. Budapest.

SZABÓ T. ATTILA és munkaközössége 1973– *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I–XII*. Kriterion, Bukarest, majd EME – Akadémiai Kiadó, Kolozsvár – Budapest.

TAMÁS LAJOS 1966 *Etymologisches Historisches Wörtebuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*. Budapest.

VASMER, MAX 1953–1958 *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg.

Nádor Orsolya
(Budapest)

A Kárpát-medence nyelvtanulási hagyományai[1]

1. Nyelvtanulás és előítélet

Amikor valaki elhatározza, hogy idegen nyelvet tanul, általában mérlegeli annak társadalmi hasznosságát, esetleges nemzetközi felhasználhatóságát, nehézségét, s nem utolsósorban a tanulás szervezeti és tárgyi feltételeit. Végigtekintve az európai művelődéstörténet nyelvi vonatkozásain, azt tapasztalhatjuk, hogy mindig volt olyan nyelv, amelyiket kiugróan nagy számban tanulták az iskolákban és azon kívül is. A nemzeti nyelvek térhódítása előtt, sőt azzal párhuzamosan is ilyen volt a latin, amely nemcsak a műveltség nyelve volt, hanem egyben az európai nemzetközi közvetítőnyelv szerepét is betöltötte. A hozzá való viszonyulás semlegesnek mondható egészen addig, amíg a nemzeti nyelvű művelődés feltételei meg nem teremtődtek. Ettől kezdve a kisebb területiség elve válik meghatározóvá, és hódítani kezd a két új európai lingua franca-jelölt, a francia, valamint a német nyelv. Tanulásuk nem volt minden esetben önkéntes, személyes indíttatású, sokkal inkább kötelező jellegű, egy tudatos, nyelven keresztül is érvényesülni akaró politika velejárója.

A nyelvtanulást azonban nemcsak a kultúra és a politika motiválhatja, hanem a tudomány is, egyebek között a nyelvtudomány iránti érdeklődés. Itt kapnak szerepet az egymáshoz nagyon hasonló, illetve az egymástól nagyon különböző kevéssé ismert és tanított nyelvek. Felmerül a kérdés, hogy mitől lesz egyik nyelv széles körben ismert, a másik pedig miért marad meg a nyelvközösség határain belül. Ennek nemcsak a nyelv politikai státusa az oka (pl. a gyarmatosítók nyelve nyilvánvalóan szélesebb körben válik ismertté), hanem maguk a nyelvtudósok, a nyelvek leírói és tanítói is hozzájárulnak az egyes nyelvekkel kapcsolatos előítéletek kialakulásához azzal, hogy felfedezik-e a nyelv logikai rendszerét, és le tudják-e írni a nyelvet idegenek számára is érthető, tanítható formában.

[1] A jelen írás alapja a szerző habilitációs értekezése (Pécs, 2002), amelynek egyik opponense Péntek János professzor úr volt.

1.1. Szűkebben vett témánk, a magyar nyelv és kultúra külföldi fogadtatása számos negatív előítélettel telítődött az elmúlt évszázadok során. A nyelvi előítéletek közül a legjellemzőbb a megtanulhatatlanság, a kulturális területen pedig a barbárság, finomabban fogalmazva: a nem-európaiság (elég csak belenéznünk néhány földrajz és történelemkönyvbe)[2]. Ezzel szemben több mint kétszáz éves a szervezett magyartanítás, és ha tényleg nem lehetne megküzdeni a magyar nyelv rendszerével és szókincsével, akkor nem lenne szükség arra a nagyszámú nyelvkönyvre, módszertanra, szótárra, amely akár egy kisebb könyvtárat is megtölthetne, emellett nem lehetne jelen a magyar-nyelv-oktatás valamilyen szinten és formában napjainkban szinte minden kontinensen. A nem-európaiság ellen pedig akár ezeréves európai államiságunkat, akár reneszánsz királyainkat, akár világhírű tudósainkat, képzőművészeinket, muzsikusainkat felhozhatnánk ellenérvként, de akár össze is hasonlíthatjuk a nyugat- és észak-európai államok hódítóinak viselkedését a kora középkor magyarjaiéval...

Meg kell említenünk még azt a tényt is, hogy a magyar a legrégebbi írásbeliségű élőnyelvek közé tartozik. Az első, nem szórvány jellegű írott emlékei a XIII. századból valók (bár feltételezhető, hogy ennél korábbiak is léteztek[3]), és csak közel húsz olyan európai, illetve ázsiai nyelv előzi meg, amely kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen az ókorig tudja visszavezetni írásos dokumentumait. A fenti előítéletek azonban nemcsak a külföldiek részéről jelennek meg, hanem mi magyarok – némileg túlzott önkritikával – is elismerjük, sőt úton-útfélen hangoztatjuk, hogy a nyelvünk milyen nehéz, s milyen hatalmas bátorságra vall, ha valaki ennek ellenére vállalkozik a tanulására. Nemzeti büszkeségünk kezelését pedig nem tanultuk meg még ma sem: bosszantanak minket az itt-ott (pl. filmekben, tankönyvekben, szépirodalomban stb.) megjelenő sommás ítéletek, a „beskatulyázás", a leegyszerűsített imázs, ennek ellenére még a ma forgalomban lévő magyar nyelv-

[2] A témára vonatkozóan l. pl. DEZSŐ LIPÓT: *Külföldi furcsaságok Magyarországról. Mit tanítanak rólunk a külföldi iskolákban?* Szombathely, 1928., és SZABOLCS OTTÓ: *Külföldi tankönyvek magyarságképe*. Bp., 1990.

[3] BENKŐ LORÁND álláspontja szerint pl. „Mint ahogy nem a Tihanyi Alapítólevél volt az első magyar nyelvű emléket is tartalmazó oklevél, úgy egészen bizonyosan nem is a Halotti Beszéd volt az első magyar nyelvű szöveg, ezek csupán az iratok véletlen túlélésének ritka korai hírnökei. Legkorábbról fennmaradt emlékeink írás-sajátságainak magyar nyelvre vonatkozó közös elemei is fokozatosan szélesülő korai anyanyelvi írásbeliséget sejtetnek." BENKŐ LORÁND: Anyanyelvünk és a honfoglalás. *Nyr* 1996, 369–375.

könyveink magyarságképéről készült kritikai elemzések is számtalan hibát, a korábbi sztereotípiák erősítését szolgáló adalékokat tárnak fel.[4]

E negatívumok oka a nyelv és a kultúra kevéssé ismertségében, az idegen szemnek és fülnek szóló bemutatás hiányosságaiban, minőségi problémáiban, valamint az egészséges belső nemzetkép hiányában kereshető.

1.2. A fenti megállapítások azonban nemcsak magyar nyelvre igazak, hanem kisebb-nagyobb eltéréssel a Kárpát-medence többi nyelvére is. (A legtöbb eltérés természetesen a nyelvhez és a kultúrához kapcsolódó sztereotípiák és előítéletek területén mutatkozik.) Annak ellenére, hogy azok egy nagyobb családhoz, az indoeurópai nyelvek családjához tartoznak, köztük szláv, germán és neolatin nyelvek vannak, idegen nyelvként csak egyet, a németet tanították és tanítják a kelet-közép-európai térség több országában. A különböző felmérések és statisztikák szerint az angol után többnyire a német következik – bár vannak országok, ahol még a németül tudók vannak többségben (Csehország, Lengyelország). Évtizedeken keresztül a kelet-közép-európai régió országainak nyelveit legfeljebb választható egyetemi lektorátusi órákon, illetve a kulturális intézetek tanfolyamain lehetett tanulni. Az utóbbi néhány év regionális gazdasági együttműködései azonban ezen a területen is éreztetik a hatásukat, mind többen tanulják egyénileg vagy nyelviskolai tanfolyamokon a szomszédos ország nyelvét. Az oktatás különlegessége abban rejlik, hogy a kisebbség nyelvét kell a többségi nemzet érdeklődő tagjainak megtanítani.

2. Az élő idegen nyelvek oktatása Magyarországon

2.1. A magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéhez a fentieken kívül még egy szempont rövid vizsgálatára is szükség van annak érdekében, hogy megközelítő pontossággal elhelyezhessük a beszélők számával fémjelzett ismertségnek és a hasznosságnak a koordináta-rendszerében: ez pedig a tanítottság szempontja. A beszélők száma itt nem a döntő, legfeljebb az egyik szempont. Ennél sokkal fontosabb az adott nyelv presztízse, illetve az erő, amit a nyelv képvisel. Például a beszélők számát tekintve a kínai áll az első helyen (1 milliárd anyanyelvi beszélővel), de a tanítottsága, az ismertsége és a presztízse jelentősen elmarad ettől számszerűségében második helyre szorult angoltól, amit 350 millióan vallanak anyanyelvüknek, de hivatalos nyelvként már közel másfél milliárd ember beszéli, s ehhez a számhoz

[4] PÁL ERIKA és MIKLÓS MAGDALÉNA tanulmányait, amelyekben a német, illetve az olasz nyelvterület számára készült nyelvkönyveket elemzik (Hungarológiai évkönyv. Pécsi Tudományegyetem, 2000.)

járul még több millió nyelvtanuló, aki a kezdőtől a haladó szintig tanulja az angolt. Ez a nyelv napjainkban betölti a globális közvetítőnyelv szerepét, ráadásul nyelvpolitikai szempontból igen érdekesen teszi. Mint új lingua franca, amely a korábbiaktól eltérően már nem csak Európában, hanem az egész világon használható, és az alapszintű kommunikációs helyzetekben már néhány órai tanulással is elboldogul az ember, sokan választják önként. Ugyanakkor az egyes országok oktatási rendszerében is kiemelt helyet foglal el (gondoljunk csak a két tannyelvű iskolákra, vagy az angolul meghirdetett egyetemi programokra), amelyben a részvétel már csak részben nevezhető önkéntesnek. Emellett még arra az igen széles körű hatásra (kihívásra) is utalnunk kell, amely a vizuális és az akusztikus kultúrán keresztül érkezik az egyes korosztályokhoz, és készteti őket az angol nyelv mélyebb vagy éppen felszínesebb megtanulására.[5]

A széles körben ismert nyelvek presztízsét nagymértékben növelte az, hogy a meghódított területeken tanították, és előbb-utóbb a társadalmi felemelkedés, a kitörés egyik eszköze lett, más szóval a „műveltség" nyelve (ez persze erősen megkérdőjelezhető a meghódítottak saját kulturális hagyományait tekintve), így például Indiában ilyen szerepet játszott az angol, vagy Dél-Amerikában a spanyol és a portugál.

Magyarországnak nem volt gyarmatbirodalma, a történelem során inkább az jellemezte, hogy többször átcsúszott a gyarmatosítottak oldalára. Ennek ellenére a magyar nyelv belső presztízse az államalapítástól kezdve jelentős, és a regionális szempontokat figyelembe véve, még napjainkban is igen magas. Nemcsak a magyarországi nemzeti kisebbségek beszélik jól a magyart, hanem egyre nő a népszerűsége a határközeli területek nem magyar anyanyelvű lakosai körében is. Ezeken a településeken a legegyszerűbb piaci árucserétől a vegyes vállalatokig mindenütt jelen van, és – amint arra már fentebb utaltam – megjelenik a nyelviskolákkal szemben támasztott igények között is.

2.2. A középkori Európa legelterjedtebb – és szervezetten tanított – nyelve a latin volt, ez jelentette a magasabb műveltséget és biztosította az európai kultúrák átjárhatóságát. Szerepét és jelentőségét számos kötet és tanulmány dolgozza fel[6], a mi esetünkben azonban – az összehasonlítás mi-

[5] A témára vonatkozóan lásd pl. PHILLIPSON 1992, 1999; KONTRA 1997; FÖLDES 2002.

[6] BALASSA BRÚNÓ 1930-ban kiadott könyve a téma legteljesebb feldolgozása.

att – sokkal fontosabb az élő idegen nyelvek jelenléte, és a magyarok idegennyelv-tanulási szokásaiba való bepillantás.

Ma az angol nyelv számít a legnépszerűbbnek, azonban ez teljesen új keletű jelenség, történeti szempontból sokkal nagyobb hagyománya van a német, a francia, az olasz nyelv tanulásának. Még közel két évtizede a németet választotta a megkérdezett kétezer 14 évesnél idősebb magyarországi nyelvtanuló fele, az angolt csak alig egyharmaduk, egy 1994-es felmérés szerint[7] az angolt 46,1%, a németet 45,5%, a franciát 2,6%, az olaszt 2,4%, a spanyolt 0,8% tanulná. A nyelvválasztásban a széles körben tanított nyelvek esetében is ugyanazok a szempontok érvényesülnek, mint a kevéssé tanított nyelveknél, tehát a gyakorlati hasznosság, az érzelmi motiváció és a kulturális érdeklődés.[8] A különböző történelmi és művelődéstörténeti szakaszokban is hasonló okokból döntöttek egyik vagy másik élő idegen nyelv tanulása mellett. A következőkben ezt tekintjük át vázlatosan.

2.2.1. A középkori kezdetekről, a reneszánsz időszakáról kevés dokumentummal rendelkezünk. Biztosra vehető azonban, hogy a francia és az olasz nyelv tanulása kedvelt volt az egyetemjárások időszakában. Erre utal VÖRÖS IMRE tanulmánya is, aki a francia nyelv magyarországi múltját vizsgálva megállapítja, hogy a közhiedelemmel ellentétben a *francia* nyelv és műveltség fontossága nem a felvilágosodás korában jelenik meg elsőként, hanem „az Árpádok korába kell visszanyúlnunk, akik I. András óta gyakran álltak dinasztikus kapcsolatban a Capeting uralkodóházzal, többen közülük folyékonyan beszélték annak nyelvét, és szívesen telepítettek le az országban francia szerzeteseket. Számos magyar diák végezte tanulmányait Párizsban, Orléans-ban és Liege-ben, köztük Anonymus is. Az így megszerzett nyelvtudás persze nem volt széleskörű."[9] Ez a korszak a magántanulás időszaka volt, amikor vagy francia nevelő segítségével, vagy a helyszínen, a másodnyelv-elsajátítás módszereivel tanulta a nyelvet egy nagyon szűk, magas műveltségű magyar kör: az uralkodók környezete és a peregrinus diákok. A XVIII. század első felében a nagyszombati Orsolya-rendi nevelőintézet fran-

[7] TERESTYÉNI 1996/3: 3–16.

[8] „Szemben a leginkább preferált angollal és némettel, amelyeknek választásánál a használhatóság gyakorlati szempontja volt a legfőbb motívum, a francia ás az olasz esetében dominálták a nyelv szépségére való hivatkozások, valamint – különösen az olasz esetében a személyesebb jellegű, emocionális színezetű indoklások. Emellett a francia és az olasz volt az a nyelv, amelynek választásánál a kulturális értékek megismerésének szempontja is viszonylag jelentősebb arányban felmerült." TERESTYÉNI 1996: 10.

[9] VÖRÖS 1976.

cia tannyelvű volt, s a bécsi Tereziánum fiataljai is francia tankönyvekből tanulták a földrajzot, történelmet és más tárgyakat. Tudjuk, hogy a felvilágosodás idején különösen fontos szerephez jutott a francia nyelv ismerete, s voltaképpen ettől a korszaktól kezdve válik a magas rendű kultúra közvetítőjévé Magyarországon. Nagy tömegek sohasem tanulták, inkább a művelt elitre jellemző idegen nyelv maradt. Egy 1999/2000-es tanévi adat szerint az angolt és a németet több mint háromszázezer általános iskolás és több mint százezer gimnazista tanulta, a franciát alig több mint hatezer általános és közel húszezer gimnazista választotta.[10] A kivétel ez alól Románia, ahol a nyelvi összefonódások – a nyelvrokonság, valamint a neologizmusok közvetlen átvétele miatt, de a kulturális kötődések okán is a legutóbbi időkig – a francia volt az első számú idegen nyelv.

2.2.2. Az *olasz* nyelv északi dialektusaival a reneszánsz idején ismerkedtek meg az ottani egyetemeken tanuló magyarországi diákok, akik aztán hazatérve, a királyi és főúri rezidenciákon dolgozó itáliai humanisták mellett gazdagíthatták tudásukat. Egészen 1924-ig csak a szórványosan tanult nyelvek közé tartozott, s elsősorban azok választották, akik tanulni vágytak valamelyik itáliai intézményben. Talán Fiume az egyetlen kivétel, ahol a XIX. század végén az olasz gyermekek és felnőttek is szervezetten tanultak magyarul, a kisszámú magyar népesség pedig a német mellett az olasz nyelvvel is megismerkedett. Romániában – a fentebb már említett neolatin kötődések miatt igen könnyen, gyorsan elsajátítható olasz igen előkelő helyet foglal el a tanult idegen nyelvek körében.

2.2.3. A *német* a XVIII. század első felében már gyakorta tanult nyelvnek számított a családokban, később pedig – a pietisták modern nyelvtanítási filozófiájának és a régióra jellemző helyzet felismerésének köszönhetően – ez lett az első tanított élő idegen nyelv az evangélikus iskolákban. 1718-ban BÉL MÁTYÁS már megjelentette az első iskolai német nyelvkönyvet, amit aztán 1775-ig még nyolc latin közvetítő nyelvű, 1779-ben pedig már egy magyar nyelvű magyarázatokkal ellátott is követett. A nyelvpolitikai intézkedések nyomán a XVIII. század végén, majd a XIX. század folyamán többször is vezető szerephez jutott a német nyelv – s ez a történeti Magyarország egészét érinti. A német nyelv tanulása csak bizonyos korszakokban tekinthető önkéntesnek, legtöbbször előírt kötelező nyelvként, sőt a XVIII. század végén és a XIX. század ötvenes éveiben tannyelvként is szerepelt. A magyar

[10] FÖLDES 2000: 187.

mint idegen nyelv tanítása szempontjából fontos adalék, hogy a legtöbb nyelvkönyv közvetítő nyelve a német. Vezető szerephez a századforduló tájékán jutott, hiszen addigra a polgárság társalgási nyelve lett, hasznosnak bizonyult a hivatalokban, egyes mesterségek kitanulásában és művelésében, emellett egy számottevő réteg, a nyugati-germán nyelvekhez tartozó jiddist beszélő magyar zsidóság is ezt használta kereskedelmi közvetítő nyelvként. A felmérések szerint a kelet-közép-európai országok felnőtt lakossága csekély többséggel még mindig a németet választja legjobban ismert idegen nyelvként. Különösen igaz ez Csehországra és Lengyelországra. Jellemzően azonban a középfokú iskolázottságúak körében kedvelt ez a nyelv, az egyetemet végzett kutatók és felsőoktatási szakemberek egyre inkább az angolt részesítik előnyben. (FÖLDES CSABA felmérésében a kutatók nyelvismeretére vonatkozó adatok szerint Magyarországon a kutatók 87%-a jelölte meg az angolt, 69%-a a németet, Lengyelországban egyenlő mértékben 84–84% volt a megoszlás, Franciaországban pedig 98% ismeri az angolt és csak 47% a németet.)[11]

2.2.4. Az *angol* – a franciához és az olaszhoz hasonlóan – kezdetben elsősorban az egyetemjáró protestáns diákok által kedvelt idegen nyelv volt. A XVII. században többen megfordultak Angliában, de Magyarországon egészen a XX. század utolsó harmadáig csak egy vékony réteg ismerte az angolt. Az ellenreformáció nem kedvezett a térhódításának, és csak a reformkori magyar főnemesség (pl. Széchenyi) ismerte fel, mennyit lehet tanulni a brit gazdaságtól. Az első angol nyelvtant CSINK JÁNOS írta meg 1853-ban – és ugyancsak ő a szerzője az első angol nyelvű magyar grammatikának is.[12] Az első angol tanszéket 1886-ban alapították Budapesten. A franciához és az olaszhoz hasonlóan az angolt is az 1924-es tantervi reform emelte be a „rendes iskolai tárgyak" közé, és a második világháború végéig a francia mögött mint harmadik helyen álló, választható tantárgy szerepelt. A második világháború után, amikor az orosz első idegen nyelvvé lép elő, az angol, a német és a francia megmaradt választható második idegen nyelvnek a középiskolákban. A rendszerváltás után – egészen a legutóbbi időkig, mindig egy lépéssel lemaradva követte a németet, mára azonban megfordult a helyzet, és

[11] FÖLDES 2002: 194.

[12] *A Complete Practical Grammar of the Hungarian Language*, with exercises, selections from the best authors and vocabularies... by J. CSINK formerly elected as ordinary professor of technical sciences at the protestant school of Kesmark. London: Williams and Norgate, Henrietta street, Covent Garden. 1853

az angol nyelv világméretű térhódítása következtében Magyarországon is vezető idegen nyelv lett.

A *magyar* mind a négy nyelvterületen jelen van: az angol kivételével a többi esetben a reneszánszhoz köthető a szórványos, minden bizonnyal a célnyelvi területre korlátozódó magyartanulás, hiszen német, francia, olasz mesterek és művészek dolgoztak a királyi és főúri udvarokban, s – szerencsénkre – szójegyzékek, listák őrizték meg a hallás után lejegyzett magyar mondatokat, szavakat. A történelmi és areális kapcsolatok magyarázzák, hogy a magyar mint idegen nyelv oktatása már a XVIII. században megjelenik német nyelvterületen (ha az akkoriban német többségű Pozsonyt legalább részben annak tekintjük) és Fiumében. Az első angol és francia közvetítő nyelvű nyelvkönyvek a XIX. századból valók, s létrejöttük – nem kis mértékben – az 1848/49-es forradalom és szabadságharc iránt érzett szimpátiának köszönhető.

2.2.5. Az *orosz* nyelv a történeti Magyarországon már XVIII. század végén megjelent az ortodox vallású szerb népesség körében. „Mivel a magyarországi szerbek 1770-ig nem rendelkeztek önálló nyomdával, ezért a XVII–XVIII. század fordulójától Oroszországba vetették minden reményüket, hogy a nemzeti kulturális felemelkedéshez nélkülözhetetlen egyházi, világi és iskolai tankönyveket onnan beszerezhessék." – írja V. MOLNÁR LÁSZLÓ (2000) az orosz–magyar kulturális kapcsolatokról szóló művében. Tudomásunk van olyan magyar értelmiségiekről, orvosokról, mérnökökről, hivatalnokokról, akik a XVIII–XIX. századi Oroszországban dolgoztak. (Egyikük, DESKÓ ANDRÁS magyar nyelvtant is írt oroszul.)

A magyarországi iskolákban csak 1945-ben jelent meg választható nyelvként az orosz – 1949-től a rendszerváltásig pedig kötelező idegen nyelv volt mind a közoktatásban, mind a felsőoktatás első két évfolyamán. Ennek ellenére a népszámlálásokon a nyelvtudást firtató kérdésre adott válaszok tanúsága szerint 1980-ban a lakosságnak mindössze 1,22%-a; 1990-ben 1,5%-a, 2001-ben 1,9%-a beszélt oroszul. Ennek az okát nem egyszerűen a tanítás módszereiben kell keresnünk, hanem a nyelv alacsony presztízsében is. Az orosztanítás mára teljesen a perifériára szorult, talán megkockáztathatjuk, hogy a széles körben ismert és tanított nyelvek kategóriájából átkerült a kevéssé ismertek csoportjába – és nem valószínű, hogy a közel jövőben ki tud törni ebből a helyzetből.

3. A magyar mint kevéssé ismert és tanított nyelv

A magyar a világ több ezer (3500–10000) nyelve között – a beszélők számát tekintve – körülbelül a negyvenedik helyet foglalja el, az elterjedtséget vizsgáló szempontok szerint a kevéssé ismert nyelvek kategóriájába tartozik.[13] A nyelv szűkebb régiójában, a Kárpát-medencében azonban széles körben ismertnek számít: nemcsak a határon túli magyarok beszélik, hanem a vegyes lakosságú területek nem magyar etnikumú lakosai is.

A tanítottság tekintetében ma a kevéssé tanított nyelvek közé tartozik.[14] Ez a kategória szorosan összefügg az ismertséggel és a felhasználhatósággal. Az idegen nyelvek tanulásáról, akár az oktatási rendszer kereteiben valósul meg, akár egyéni választás alapján történik, mindig a gyakorlati szempontok döntenek. A világ legszélesebb körben oktatott idegen nyelve évtizedek óta az angol. A többi, szintén széles körben tanított nyelv ezzel szemben már regionális sajátosságokat hordoz, amelyek többnyire történelmi kötődésről (pl. korábbi birodalmak, gyarmatok) és/vagy földrajzi közelségről árulkodnak. Például a németet, amelynek az esetében mindkét tényező megtalálható, főként Közép-Európa országaiban tanítják.[15] Mindemellett a kevéssé ismert és tanított nyelveknek is megvan a saját feladatuk és érdekeltségi területük. Ez idő szerint például, mint az Európai Unió hivatalos nyelvei, éppen kevéssé ismertségük miatt kaphatnak külön támogatást – egyebek között a legkorszerűbb tananyagok és segédanyagok kidolgozására. Érdekes adalék, hogy

---

[13] DÉCSY GYULA: *Statistical Report on the Languages of the World as of 1985*. Part I. Bloomington, Eurolingua 1990., és HERMAN JÓZSEF–IMRE SAMU: Nyelvi változás – nyelvi tervezés Magyarországon. *Magyar Tudomány* 1987: 513–531.

[14] A kevéssé tanított európai nyelvekről SZÉPE GYÖRGY készített összefoglalót az UNESCO számára 1980-ban *Less Taught Languages in Europe (Their Place in Education and their Role)* címmel, amelyben többek között kifejti, hogy a kevéssé tanított „nem-európai" nyelveknek is esélyt kell adni az ismertté tételre, noha eleve hátránnyal indulnak a gazdaságilag hasznos, illetve a kulturális szempontból fontos nyelvekhez képest: „I prefer an argumentation on a somewhat larger basis, in a certain sense similar to that of promoting the teaching of less taught languages in Europe. Culture – as an overall anthropological value system – will not be developed in an optimal way if one discriminates against smaller or non-European contributing sources. Therefore each language unit and/or cultural unit should be given an equal chance to be known abroad. (This is, however, not a claim for teaching each language in the same way, with the same intensity, everywhere: without a differentiated policy there is not much hope for any realistic action." (41.)

[15] Magyarországon például 1993-ban a németet 279 568 általános iskolás és 128 258 középiskolás tanulta, az angolt pedig csak 197 352 általános és 146 556 középiskolás. Ez nemcsak a nyelvválasztási igény miatt alakulhatott így, sőt elsősorban nem azért, hanem mert jóval kevesebb angolt tanítani képes pedagógus dolgozott az általános iskolákban. (Az adatok az 1993-as Statisztikai Tájékoztatóból valók, amelyet GINTER KÁROLY állított össze, és PETNEKI KATALIN idézi *Mit ér az idegen nyelv, ha német?* c. tanulmányában. Magyar Pedagógia 1993/3–4: 135–147.

az uniós csatlakozást közvetlenül megelőző időszakban megnőtt az érdeklődés a külföldi és hazai magyarnyelv-tanfolyamok iránt, s jóval többen jelentkeztek az egyetemi lektorátusokon is, hogy a nyelv és a kultúra alapjait megismerjék. Nagy reményeket keltett ez a szakmában, de mostanra visszaállt a korábbi években megszokott létszám, s nem is várható nagyobb növekedés.

Az uniós tagság sok változást hoz a térség országainak az életében. Lassan meg kell hogy változzanak az évtizedes beidegződések, a szabad mozgás és munkavállalás következtében átértékelődik a kisebbségi és a többségi nyelvek korábban megváltoztathatatlannak tűnő viszonya, viszont új dimenziók is nyílnak: el kell helyezni a nemzeti nyelveket a szűkebb és a tágabb régióban, valamint az Európai Unióban. Nyelvtervezési folyamat[16] során meg kell határoznunk anyanyelvünk és a többi nyelv viszonyát, majd ki kell alakítanunk a választott hasznos idegen nyelvek tanításának stratégiáját – és a megvalósításhoz szükséges nyelvpedagógiai hátteret. Így ami sok kelet-közép-európai országban évtizedeken át elképzelhetetlen volt, lassan eltűnhetnek az előítéletek, és a kisebbség(ek) nyelve – akár második idegen nyelvként bekerülhet a közoktatásba. Ezzel megváltozik a nyelv presztízse, és megmaradása már két oldalról nyer biztos támaszt: belülről – anyanyelvként és kívülről, a többség támogatásával – a kisebbségi környezet nyelveként. Ez az ideális helyzet nemcsak a magyar nyelv megőrzését szolgálná, hanem a régió többi kevéssé ismert nyelvéét is, amelyek hasonló helyzetben vannak: anyaországukban többségben, egy vagy több szomszédos országban pedig kisebbségben.

Irodalom

BALASSA BRÚNÓ 1930. *A latintanítás története*. Neveléstörténeti forrástanulmány, Bp.

DÉCSY GYULA 1990. *Statistical Report on the Languages of the World as of 1985.* Part I. Bloomington, Eurolingua 1990.

FÖLDES CSABA 2002. Az idegen nyelvek oktatása és használata Magyarországon – a nyelvpolitika tükrében. *Magyar Tudomány* 184–197.

[16] Ennek a folyamatnak az előkészítését szolgálta az Európa Tanács Nyelvpolitikai Főosztálya, valamint az Oktatási Minisztérium Nemzetközi Kapcsolatok Főosztálya megbízásából készült dokumentum, a Nyelvoktatás-politikai arculat. Magyarország, 2002–2003. Ebben a kutatók (DARABOS ZSUZSA, FORRAY R. KTALAIN, HORVÁTH ZSUZSANNA, POÓR ZOLTÁN, RÁDAI PÉTER, VÁMOS ÁGNES) felvázolták a magyarországi idegennyelv-oktatás főbb jellemzőit, és megpróbálták megfogalmazni azokat a feladatokat, amelyek az ideálisnak tekintett többnyelvűség kialakítását hivatottak szolgálni.

HERMAN JÓZSEF–IMRE SAMU 1987. Nyelvi változás – nyelvi tervezés Magyarországon. *Magyar Tudomány* 513–531.

KONTRA MIKLÓS 1999. Angol nyelvi és kulturális imperializmus és magyar tanárképzés. In: *Közérdekű nyelvészet*. Budapest, Osiris 91–105.

V. MOLNÁR LÁSZLÓ 1999. *Magyar–orosz kulturális kapcsolatok 1750–1815.* Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet.

NIKOLOV MARIANNE 2003. Az idegennyelv-tanítás megújulásának hatásai. *Új Pedagógiai Szemle* 3. http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=2003-03-ko-Nikolov-Idegennyelv

PHILLIPSON, ROBERT 1992. *Linguistc imperialism*. Oxford, OUP.

PHILLIPSON, ROBERT 1999. International Languages and International Human Rights. In: KONTRA, M.–PHILLIPSON, R.–SKUTNABB-KANGAS, T–VÁRADY, T. (eds.) *Language: a Right and Resource. Approaching Linguistic Human Rights*. Budapest, CEUPress, 25–46.

TERESTYÉNI TAMÁS 1996. Vizsgálat az idegennyelv-tudásról. *Modern Nyelvoktatás* 3: 3–16.

VÖRÖS IMRE 1976. A francia nyelv oktatása Magyarországon a XVIII. században. *Magyar Pedagógia* 1–2: 80–95.

M. Nagy Ilona
(Debrecen)

Adalékok a Margit-legenda forráskutatásához*

Árpád-házi Szent Margit legendája magyar nyelven (MargL.), mint ismeretes, Ráskay Lea 1510-ben leírt másolatában maradt ránk a mai margitszigeti domonkos kolostorból, Margit életének színteréről, majd sírjának és ahhoz fűződő kultuszának helyszínéről. A legenda egyes utalásai mutatják, hogy azt a szigeti kolostorban használták, s az is bizonyos, hogy említett másolatnál korábban jött létre. Keletkezésének sok fontos vonatkozását azonban máig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Nem látjuk pontosan, mikor is készült a magyar szöveg, volt-e már egybeszerkesztett latin anyaszövege, amelyet csak le kellett fordítani; ha volt ilyen, mikor készült, ha nem, mi más módon születhetett meg a magyar legenda. E kérdésekkel természetesen többen foglalkoztak – a legátfogóbb összegzése a témának a korábbi szakirodalom eredményeit is hasznosítva MEZEY LÁSZLÓtól való (1955), – de az újabb, különböző szempontú kutatások, amelyek a magyar legenda egyes vonatkozásait is érintik – elsősorban KLANICZAY TIBOR (1994), KLANICZAY GÁBOR (pl. 1994) és DEÁK HEDVIG (2005) munkái – jól mutatják, hogy sok részletkutatásra lesz még szükség, míg a megnyugtató válaszokat megtaláljuk. A következőkben e gazdag témához néhány adalékkal szeretnék hozzájárulni, s egyben azt is jelezni, milyen régi és újabb szálakon érintkezik a legendával való foglalkozás az erdélyi világgal. Ilyen vonatkozás például mindjárt az, hogy MÉSZÖLY GEDEON a Margit-legendával kapcsolatos két munkáját, a MargL. életrajzi részének a korabeli kiejtést tükröző modernizált helyesírású átiratát és magyarázatait (1941a), valamint legendánk egyik fő forrásának (erről lásd lejjebb) német fordítását (1941b), szintén modernizált helyesírással a *Nép és Nyelv* című folyóirat első számában Kolozsvárott adta közre hatvanöt évvel ezelőtt. Erre is emlékezve választottam témául a Margit-legendát a kolozsvári egyetem professzorának szóló köszöntésemhez.

Mint említettem, nem tudjuk biztosan, volt-e készre szerkesztett latin legendakompiláció, amely a mi legendánknak közvetlen anyaszövege lett

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 62.

volna. Bár több kutató ebben nem kételkedett (vö. LOVAS 1941: 58; MEZEY 1955: 58), adatunk csak arra van, hogy a magyar domonkosok Margit legendájaként a XV. század elején a velencei priornak, ugyane század végén pedig Ransanusnak is a Margitról készült legrégibb latin legendával (lásd lejjebb), nem pedig a mi legendánknak megfelelő latin kompilátummal szolgáltak (KLANICZAY T. 1994: 49). Szerencsére ismerjük azonban azt a két fő forrást, amelyet az ismeretlen szerkesztő egy új legendává dolgozott össze. Ezeket már száz évvel ezelőtt (1906–1908 között) megállapította HORVÁTH CYRILL, eredményeit több résztanulmány után összegezően is közreadva (1908; kiegészítése: 1938). Az egyik Margit említett legrégibb latin nyelvű legendája, az ún. Marcellus-legenda vagy Bolognai legenda, amelyet az újabb szakirodalom inkább *Legenda vetus*nak nevez. Ennek szövegét először a Jorg Valdertól (Georg Falder-Pistoris; a továbbiakban J. V.) készített – először HORVÁTH CYRILLtől, később MÉSZÖLYtől is kiadott – német fordításban ismerte meg a kutatás, majd 1937-ben BŐLE KORNÉL jóvoltából latinul is. A másik forrás Margit 1276-ban történt szentté avatási vizsgálatának jegyzőkönyve, amelynek ismeretét legalábbis részben Batthyány Ignác erdélyi püspöknek köszönhetjük, aki egyébként más érdemeket is szerzett Margit kultuszának ápolásában és legendáinak megmentésében. A jegyzőkönyv ma ismert változata Margit koporsójából került elő közel négy százada (1641-ben), s aztán nyoma veszett, de előbb a koporsót Pozsonyban felnyittató Lósy Imre esztergomi érsek hitelesítve lemásoltatta és Rómába küldte a szentté avatás előmozdítása ügyében. Erről a példányról, amely később szintén eltűnt, a XVIII. században két másolat készült, ezek egyike volt a Batthyány püspök tulajdona , halála után pedig a gyulafehérvári püspöki könyvtárba került. Ezt a példányt adta ki FRAKNÓI VILMOS 1896-ban (MRV) úgy, hogy összevetette a római domonkosoknál levő másik példánnyal.

Bármilyen nyelven is dolgozták össze eredetileg a két fő forrást, ismeretükben megkísérelhető bizonyos közelítés a magyar legendához. Ha ugyanis megállapítjuk a magyar szövegnek a fő források rendelkezésünkre álló változatából azonosítható helyeit, a forrásfedezet nélkül maradt részletekből elvileg kirajzolhatjuk azt is, mit tarthatunk a kompilátorszerző alkotói hozzájárulásának.

A fő források ismert változatával való szövegmegfeleléseket említett munkáiban már lényegében HORVÁTH CYRILL összeállította. Bizonyos pontosításokat ezeken később LOVAS ELEMÉR (1941) tett még. Arra is utaltak azonban már LOVAS (1941: 46), MEZEY (1955: 120) és mások, hogy az is-

meretlen kompilátor a forrásokat teljesebb formában használta, mint ahogyan ma ismerjük. Kisebb-nagyobb részleteknek ugyanis nem találjuk meg ma a megfelelőjét, de kerülő úton, a fő forrásokból készült további legendákból mégis felbukkannak vagy következtetni lehet rájuk. HORVÁTH CYRILL (1906) közölt már egy részletes összeállítást több legendának a magyar szöveggel egyező helyeiről. A tapasztalat szerint a legendaírók általában igyekeztek minél több részletet készen, szöveghűen átvenni a forrásukból, inkább a részek sorrendjét cserélgették, úgyhogy alkotói módszerüket találóan mondta HORVÁTH CYRILL mozaik-technikának. Az ilyen egyezések tehát rávilágítanak a források eredeti példányában meglevő részletekre. Középkori viszonyok között érthető – ezt más szövegek is tanúsítják –, hogy amikor például egy legendát újra meg újra lemásolnak, az aktuális cél szerint rövidítenek a szövegen. Ez adott esetben praktikus megoldást jelentett, mivel a kézírás igen munkaigényes feladat volt. Amint a Legenda vetus Bolognából előkerült egyetlen latin nyelvű kéziratáról KLANICZAY TIBOR (1994: 38−50) kimutatta, az annak a példánynak egy kódexbe beírt másolata, amelyet Gergely domonkos provinciális küldött el Budáról a fentebb említett velencei prior kérésére 1409-ben, aki Margit stigmatizált híréről érdeklődött nála. E szemszögből az eredeti legenda számos apró részlete nyilván érdektelen volt, s a kétszeri másolás során elmaradt. A koporsóban megtalált jegyzőkönyv pedig szintén hiányos, és megrongálódott állapotban került napvilágra (FRAKNÓI 1896: CXX; CXXVIII−CXXIX; DEÁK 2005: 290−92).

A fennmaradt különböző szövegek jellege alapján világos tehát, hogyan lehet a magyar legenda forrásaihoz az adott helyzetben minél közelebb férkőzni. A fő forrásokkal való egyeztetés után rendszeresen ki kell szűrnünk azokat az adatokat, amelyek a közvetlen forrás rekonstrukciójához felhasználhatók. A szakirodalom ugyan elszórtan rámutatott néhány egyező helyre, de minden adat számbavétele nem történt meg. (Ezért találjuk például az egyes legendák konkordanciáját a Régi magyar kódexek sorozatban megjelent kiadás 21−27 lapjain.) Magam megpróbáltam a vázolt kerülőúton egyes szövegdarabok forrásához közelebb jutni. Szerencsére mindegyik fő forrás felhasználásával készültek legendák, illetve a két forráscsoport kombinálásával is, amelyek tapasztalhatóan sok kisebb-nagyobb részletet megőriztek az eredetiből. Hozzá kell azt is tennünk, hogy az így közvetett módon nyert adatokat mégis óvatosan szabad a források rekonstruálásához felhasználni, mert az újabb szerzőket koruk ízlése, stílusa szintén befolyásolhatta az új szöveg készítésében. (L. erre Ransanus alább idézett példáját.) Mivel Margit

szentté avatását meg-megújuló próbálkozásokkal csak majdnem hétszáz év elteltével (1943-ban) sikerült elérni, egy-egy újabb legenda „korszerű" vonásokkal is gazdagodott, s Margitnak olyan természetfölötti jegyeket tulajdonítottak, mint a levitálás és a stigmák adománya, amelyek vele soha nem történtek meg. Az ilyen szövegrészeket a mi szempontunkból természetesen ki kell zárni az összevetésekből.

A következőkben a leírt vizsgálódás néhány eredményét mutatom be, nem a teljességre törekedve, inkább a módszer szemléltetésére, és annak érzékeltetésére, hogyan pontosíthatjuk a legendánk forrásairól alkotott képet, s a kapott adatok adott esetben hogyan teszik lehetővé az eredeti forrásállapot helyreállítását. Ez pedig a magyar szöveg árnyaltabb értékelése szempontjából is elengedhetetlen.

Az első típusba azokat az eseteket soroltam, amelyekben a fő források ismert változatából hiányzó megfelelő biztosnak mondható, és a forrás eredeti állapota visszaállítható. Erre különösen akkor nyílik mód, ha több latin nyelvű, egybehangzó adatra támaszkodhatunk. A MargL. 5/5–6. sorában kurzívan írt szerkezet (a további példákban is így jelölöm a forráshiányos részleteket és megfelelőiket) forrása a bolognai szövegben (LVBol.) kivonatosan őrződött meg: „kezde … haznalnÿ *iozagos mÿelkevdetevkben*: cepit proficere". A Legenda vetus származékaiban, a breviáriumi legendában (BrevL.), Borselli (Bors.) és Ransanus (Rans.) legendájában megtaláljuk a hiányzó részlet előzményét: vö. BrevL. VII: „*in virtutibus* coepit proficere"; Bors. VI: „*in virtutibus* cepit proficere"; Rans. V. c.: „et ipsa proficiebat *de virtute in virtutem*". Ransanus ugyan a humanista ékesszólás jegyében díszesebbé tette a kifejezést, tőismétléses formává alakítva az egyszerűt, a forrásban azonban nyilván szövegszerűen is rekonstruálhatjuk az *in virtutibus* forma meglétét.

Más további esetekben biztosan következtethetünk arra, hogy volt forrása egy adott helynek, azaz nem a kompilátoríró önálló fogalmazásáról van szó, de az eredeti szöveg visszaállításának valószínűségét csak különböző fokon kísérelhetjük meg, vagy egyáltalán nem. Ez a helyzet például, amikor elsősorban német adatokat nyerünk a származéklegendákból. Ha ezek mellett van párhuzamos latin változat is, több az esély a szövegszerű rekonstrukcióra. A következő helynek a bolognai szövegből hiányzó forrását például dokumentálhatjuk egy latin és egy német legendából, amelyek egymástól függetlenek, így biztosan az eredeti szöveget őrzik: MargL. 85/2−5: „Nemdee nem ev zvltee *kerezt vÿznek mÿatta* vÿonnan engemet tÿ veletevk evzve":

„Numquid non ipsa [sc. Mater sancta ecclesia] regeneravit me una vobiscum?"; Bors. XX: „Non debeo, inquit, ego affligi pro matre mea ecclesia, que me regeneravit *fonte baptismatis*"; J. V. VIII: „hat nit dy muter der kristenhait mich mitsampt ewch ander weit gewaschen *in der heyligen tauff*". Egyetlen latin forrásból azonban az eredetit szöveg szerint nem tudjuk biztosan megmondani. Előfordul, hogy a szokásos használat valószínűsíti a hiányzó szót, például a *gloria* jelzőjeként a *magna* állhatott a forrásban, bár latin adat nincs rá: 109/24: „*nagÿ* dÿchevsegel": LVBol. 19: „cum gloria"; TössiL. LIII: „mit *grosser* gůnlichi"; J. V. XI. l: „mit *grosser* glori". Az utóbbi jelző azonban párhuzamosan is bekerülhetett (hasonlókról lásd lejjebb).

Érdekes példa e típusban az, amelyben máshonnan nem ismert forrás nyomát fedezhetjük fel. A magyar legenda 168/1–10. soraiban egy szabad fogalmazású részletet (vö. HORVÁTH 1908: 79) találunk (V.) István király és kíséretének öröméről, amelyet az vált ki, hogy Margit halálának első évfordulóján szemük láttára egy megzavarodott lány meggyógyul az ő sírjánál. Magát az esetet a LV 44. caputja alapján írja le a legenda, s ehhez fűzi a kérdéses pótlást. Szövege többnyire a Legenda vetusban is szokásos sztereotip fordulatokból épül fel. Feltételezhetjük azonban, hogy kiindulópontja, az öröm említése, meglehetett a forrásban, talán csak egy szokásos rövid fordulat formájában, mivel Jorg Valder legendája e helyen (XIII. 15) leírja, akkora örömet, dicséretet, tiszteletet és köszönetet fejeztek ki Istennek és Szent Margitnak, hogy azt semmilyen nyelven nem lehet elmondani: „*waz frewd* lob vnd ere vnd dancksamkait got. vnd sanct Margar. erpoten ward. daz ist allen zungen vnmüglich zu sprechen". A szóban forgó helyen a bővítés módja megegyezik a magyar szövegben általában szokásos részletező előadásmóddal: külön-külön tagolva festi a király és kísérete örömét. Valószínűen a szerkesztő a forrásban látott szokványos fordulatot bővítette ki.

Figyelemreméltók még általában bizonyos sztereotip fordulatok és szerkesztési elemek megfelelései is a magyar legenda és Jorg Valder német fordítása, átdolgozása között. Visszamehetnek közös forrásra, amikor a bolognai változatból hiányzik a megfelelő fordulat, bár ilyenek máskor a sztereotip jelleg miatt elvileg párhuzamosan is bekerülhetnek a szövegbe: MargL. 188: „*vevn* tellyes *egessegevt ... zent margyt azzonnak erdeme mÿat*": LVBol: –; J. V. XIII. 28: „*durch ir heyliges verdinen erwürb gesunthait*"; MargL. 190: „Ezek meg leueen *halat adanak vr istennek es zent margyt azzonnak* nag bekesseggel haza menenek" LVBol: –.; J. V. XIII. 29: „vnd *er* dankt vnd *lobt got vnd S. Margr*".

Az adatok, mint látjuk, nem minden esetben értelmezhetők világosan. A következő példa megfelelőjét, amely a bolognai szövegből hiányzik, csak a breviáriumi legendában találjuk meg: MargL. 6: „vronk iesus cristusnak fezevletinek evt sebeÿnek heleÿt … ev *zaÿaual* meg chokolgatÿa vala”: LVBol. VI. c.: „quinque vulnerum loca … *deosculabatur*”*;* de: BrevL.VIII. „*ore* deosculabatur”. Mivel a breviáriumi legenda, amelynek legrégibb kézirata a GömK.-ből ismeretes, Margit zsolozsmájának a részét alkotja, erről pedig tudjuk, hogy a XV. század közepétől a magyarországi domonkos rend használta (TÍMÁR 1934: 3), elképzelhető, hogy a kérdéses szó a Ráskay-féle másolat elkészültét megelőző több mint félszáz év folyamán a BrevL. hatására is bekerülhetett a magyar fogalmazásba. A Legenda vetus finom retorikával díszített stílusához (erre l. M. NAGY 2004–5; 2006) talán kevésbé illett ilyen konkrét megjelölés, más származékában nem is találjuk meg. Persze nem zárható ki, hogy egy „népszerűbb” redakcióban ez mégis benne volt, vagy párhuzamos, a magyar szövegszerkesztésre egyébként is jellemző explicitásra törekvés eredménye. Itt tehát nem érdemes a rekonstrukciót erőltetni.

Előfordulhatnak természetesen olyan megfelelők, amelyek egymástól függetlenül, a párhuzamos gondolkodás- és szerkesztésmód, illetve a közös egyházi nyelvszokás révén is bekerülhettek különböző szövegekbe. Ezek meglétét a mi legendánk forrásában sem tagadni, sem megerősíteni nem tudjuk. Ilyenek lehetnek például egyes titulusok, melyek egy-egy névvel gyakran együtt jártak (*mártír* stb.), tipikus jelzők, mint a *prédikátor* szerzet megnevezése a birtokos névmási jelzős kapcsolat helyén, megszólítások, vagy éppen a szövegkörnyezet alapján kiegészíthető szerkezeti hiányok kitöltése, stb. MÉSZÖLYnek (1941: 20) is feltűnt, milyen gyakori a magyar legendában Szent Margit nevének említése. A források megfelelő helyein legtöbbször csak névmási utalásokat találunk rá ilyenkor. Szintén gyakran nevezi azonban őt szent szűznek (*sancta virgo; virgo sancta*) a jegyzőkönyvből készült Legenda maior („Nápolyi” legenda), a kombinált forrású Tössi legenda pedig szintén sűrűn aposztrofálja Sant Margret, Sancta Margaretha néven hozzátéve a magyarban előfordulókhoz is hasonló vagy még díszesebb jelzőket minden caputban, amit a korabeli stílus követelhet meg: „Dise *hailig frow* (*junkfrow*) Margaretha” etc. A következő esetekben csak egyféle módon lehetséges a szerkesztési hiány kiegészítése a szövegből, ezért fordulhatnak elő egymástól függetlenül is: MargL. 59/5: „*Az sororok* meg kerdyk vala ev syralmanak okat: LV. 14: requisita causam lacrimarum

(respondit)"; Rans. 12: „Quaerentibus … ex ea *Sororibus*, quaenam esset causa lacrymarum". MargL. 86/4: „az mendenhato *istennek* haragÿanak meg engeztelesere": LV. 17: „ad placandam omnipotentis iram"; J. V. VIII: „*gotez* dez allmechtigen zorn"; TössiL. 49: „den zorn des all måchtigen *Gotes*".

Arra is találunk néhány példát, hogy a magyar legenda más forrásváltozatot tükröz, mint az ismert latin forrás. A következő esetben például a LV. bolognai szövegét elírhatták, amit Jorg Valder legendájának a magyarral való egyezése is mutat: MargL. 90/23: „de mÿkoron zent margÿt azzont az ev *akaratyvkra* nem vonhatnaÿk": LV.18: „cum eam ad sua *vota* trahere non valerent"; J. V. IX: „sy nit mochten wandeln nach irem *willen*". Az eredetiben itt *ad suam voluntatem* lehetett, valószínűleg rövidítve. Vö. még a 89/17. sort és LV-beli forrását: „ev raÿta mÿnden *akaratÿvkat* meg tehetneÿek: suam in ea omnem efficere posse *voluntatem*".

A fentiekben csak rövid ízelítőt szerettem volna adni a forráskutatás részleteiről, amely reményeim szerint helyenként közelebb visz a magyar szöveg hátterének tisztábban látásához, s így a magyar szöveg bizonyos sajátságainak jobb megítéléséhez is. Miután tehát kiegészítjük az eddig ismert forrásokat a fent vázolt módon nyert mozaikokkal, valóban kirajzoljuk azokat a helyeket, amelyek a kompilátor szerző hozzájárulásának tekinthetők. Ezekről majd máshol adok képet.

Szólnék még arról, hogy a MargL. szövegére és forrásaira irányuló párhuzamos munkáimban több egyetemi hallgató is részt vett az elmúlt években, készített szakdolgozatot e témából. Köztük többen erdélyi lakosok, ott érettségiztek, és latin szakos tanulmányokra jöttek a debreceni egyetemre (Ambrus Réka, Boér Andrea, Udvari István, Tankó László), magukkal hozva a fogékonyságot a régi magyar kultúra iránt. Érdeklődésükért hálával tartozom.

Irodalom

P. BALÁZS JÁNOS–DÖMÖTÖR ADRIENN– PÓLYA KATALIN: *Szent Margit élete. 1510.* Budapest, 1990. (Régi Magyar Kódexek 10.)

BORSELLI l. KLANICZAY G. 1997.

Breviáriumi legenda l. GömK. 269–295; normalizált átírása a GömK. kiadásának bevezetőjében MADAS EDITTŐL; TÍMÁR 1934: 5–9; MEZEY 1955: 39–43.

Legenda vetus lásd P. BŐLE 1937: 17–43; GOMBOS 1938: 2009–29; SRH 1999: Függelék 685–709. SZOVÁK KORNÉL gondozásában.

P. BŐLE KORNÉL 1937: *Árpádházi Boldog Margit szentté avatási ügye és a legősibb latin Margit-legenda.* A Szent István Akadémia hittudomány-bölcseleti osztályának felolvasásai. III. kötet. 1. szám. Budapest.

DEÁK VIKTÓRIA HEDVIG OP 2005: *Árpád-házi Szent Margit és a domonkos hagiográfia*. Garinus legendája nyomában. Budapest.

FRAKNÓI VILMOS 1896: Inquisitio super vita, conversatione et miraculis beatae Margarethae virginis, Belae IV. Hungarorum regis filiae, sanctimonialis monasterii virginis gloriosae de insula Danubii, Ordinis Praedicatorum, Vesprimiensis diocesis (B. Margit, IV. Béla király leánya, szentté avatása tárgyában foganatosított tanúkihallgatás jegyzőkönyve). In: *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis* (A veszprémi püspökség római oklevéltára). Tom. I. 162–383.

GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. Tom I–II: 1937; Tom. III: 1938. Budapestini.

GömK. = Gömöry-kódex 1516. Közzéteszi, és a bevezetést írta HAADER LEA és PAPP ZSUZSANNA. Budapest 2001. (Régi Magyar Kódexek 26.)

HORVÁTH CYRILL 1906: A Margit-legendáról. *Itk.* 16. évf. 305–32, 452–72.

HORVÁTH CYRILL 1908: *A Margit-legenda forrásai*. Budapest. (A Budapest-Székesfővárosi IV. ker. Községi Főreáliskola 54. Értesítője.) Klny.-ként is.

HORVÁTH CYRILL 1938: *Böle Kornél: Árpádházi Boldog Margit szentté avatási ügye és a legősibb latin Margit-legenda.* Irodalomtörténeti Közlemények 48. évf. 79–83.

KLANICZAY GÁBOR 1994: A női szentség mintái Közép-Európában és Itáliában. In: KLANICZAY T.–KLANICZAY G. 1994: 93–255.

KLANICZAY GÁBOR 1997: Borselli és Taeggio Margit-legendája Bánfi Florio apparátusával. In: *Miscellanea Fontium Historiae Europaeae*. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Budapest. 11–56.

KLANICZAY TIBOR 1994: A Margit-legendák történetének reviziója. In: KLANICZAY T.–KLANICZAY G. 1994: 17–91.

KLANICZAY TIBOR–KLANICZAY GÁBOR 1994: *Szent Margit legendái és stigmái.* Budapest.

KULCSÁR, PETRUS l. RANSANUS: Legenda maior in GOMBOS 1938: 2481−2543.

LOVAS ELEMÉR 1941: *Árpádházi B. Margit első életrajzának írója – Marcellus*. A pannonhalmi főapátsági Szent Gellért főiskola évkönyve az 1940/41 tanévre. 21–85.

MargL. l. P. BALÁZS–DÖMÖTÖR– PÓLYA

MEZEY LÁSZLÓ 1955: *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén*. Budapest.

MÉSZÖLY GEDEON 1941a: Szűz Szent Margit asszonynak, Béla királynak leányának élete. *Nép és Nyelv* 1. 18–23, 52–8, 81–4, 117–8, 138, 184–8, 205–15, 251–56, 307–10, 343–47, 378–81.

MÉSZÖLY GEDEON 1941b: Eine alte deutsche Handschrift aus dem XV. Jahrhundert in der Münchener Staatsbibliothek über das Leben der Ungarischen Königstochter, der heil. Margarete (1242–1270). *Nép és Nyelv*. 63, 126, 215, 250, 311, 348.

MRV l. FRAKNÓI

M. NAGY ILONA 2004–2005: Über den Stil der ältesten lateinischen Legende von der Hl. Margit aus der Arpadendynastie. *Acta Classica Debreceniensis* 40–41: 391–399.

M. NAGY ILONA 2006: Árpád-házi Szent Margit legrégibb latin nyelvű legendájának stílusáról. In: *Classica–Mediaevalia–Neolatina. Acta conventus diebus undecimo et duodecimo mensis Maii anno MMIV Debrecini habiti*. Ed. Ladislaus Havas et Emericus Tegyey. Debrecini. 121–129.

„Nápolyi" legenda lásd Legenda maior

RANSANUS legendája: GOMBOS 1938: 2545–2551; lásd még alább KULCSÁR 1977.

RANSANUS, PETRUS: *Epithoma rerum Hungararum*. Curam gerebat PETRUS KULCSÁR. Budapest 1977. Index XVI, 123–131 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova. Tom. II.)

SALACZ GÁBOR 1940: *Árpádházi Boldog Margit tössi legendája*. Pécs.

SRH l. SZENTPÉTERY

SZENTPÉTERY, EMERICUS: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Vol. II*. Budapestini. 1938. Reprint kiadás: 1999.

TÍMÁR KÁLMÁN 1934: *A breviáriumi Margit-legendák*. A legendák szövege. Pannónia 7. sz. Kalocsa.

Tössi legenda l. SALACZ 1940

VALDER, JORG [GEORG FALDER-PISTORIS] legendája lásd HORVÁTH 1908b 23–53.

Cs. Nagy Lajos
(Budapest)

Néhány téllel kapcsolatos nyelvjárási megnevezés lexikológiai vizsgálata[1]

(Mivel ereszkedik le a gyerek télen a hegyoldalról, mit csinál a jégen?)

Rendhagyó előszó

Kedves János Bátyám!

Köszönöm, hogy 1998 tavaszán úgy döntöttél, hogy vendégtanári pályázatomat elfogadtad. Ezzel lehetővé tetted, hogy a gazdag nyelvtörténeti, dialektológiai, névtani stb. hagyományokkal rendelkező Tanszéked – azóta is így, nagy kezdőbetűvel írom – tagja lehettem öt éven keresztül. Közelről tapasztaltam meg, ahogy munkatársaid szakmai fejlődéséért – sokszor mindennapi gondjainak a megoldásáért is – mindent megtettél, most is megteszel. 1990 óta vezeted/vezetted a Tanszéket. Amint lehetőség adódott, fiatalokat vontál be a tanszéki munkákba, akiknek az útját ma is egyengeted, most úgy mondanánk, hogy menedzseled. Új témákkal, területekkel színesítetted az oktatást és a kutatást. Emellett nem engedted elhomályosulni Szabó T. Attila, Gálffy Mózes, Márton Gyula és mások emlékét. Szellemi kapocs vagy a régi nagy tudós nemzedék és a tehetséges ifjak között. Alkotó, értékteremtő légkört alakítottál ki 16 évnyi tanszékvezetői munkád során. Téged mindkét fővárosban elfogadnak, és nagyra becsülnek, mert a szakmai elkötelezettség motiválja tetteidet. Sorolhatnám tovább érdemeidet, de Te – szokásos szerénységeddel – elhárítanád a dicsérő szavakat.

Születésnapod alkalmából kívánom, hogy tudományos terveidet megvalósíthassad, s legyen erőd, egészséged tudományos utazó nagyköveti küldetésed teljesítésére is!

Köszönöm, hogy munkatársad lehettem/lehetek, s hogy megtisztelő barátságodba fogadtál.

János Bátyám! Isten éltessen!

Fogadd szíves köszöntésül a következő kis tanulmányt!

*

[1] Elhangzott a 14. Élőnyelvi Konferencián előadásként (Bük, 2006. október 9–11.). – Készült az OTKA K 60379 számú pályázatának támogatásával.

Tavasszal múlt 26 éve, 1981 márciusában, hogy BENKŐ LORÁND az I. Dialektológiai Szimpozionon ráirányította a nyelvjáráskutatók figyelmét a szókincs-monográfiák készítésére. „A szókincs kevésbé strukturált rendszer, természetesen sokkal kevésbé strukturált, mint például a hangtani rendszer. Ennek ellenére, vagy lehet, hogy éppen ezért rendkívül hálás terep volna a monografikus feldolgozás számára. A szókincsbeli különbségek ugyanis nagyon erősen jellemzik a nyelvjárásokat, legalább annyira, mint a hangtani különbségek, csak sokkal változatosabban, sokkal szélesebb keretekben, sokkal színesebben" – olvashatjuk a szimpozion nyitó előadásában (BENKŐ 1982: 26).

A szókincsbeli változatosságot igyekszem bemutatni az alcímben jelzett fogalomkör néhány elemének a mikrovizsgálatával. Adataimat a következő nyomtatott forrásokból merítettem: MNyA., RMNyA., *Székely nyelvföldrajzi szótár* (SzNyF.), *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza*, a *Szilágysági nyelvatlasz* (SzilNyA.), *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza*. További nyomtatott forrásul szolgált a *Lexikológiai vizsgálatok Medvesalján* című könyvem adattára is. A téma szempontjából leggazdagabb adatolásúak a székelyföldi kéziratos nyelvatlaszok: a háromszéki (HszNyA.), a csík-gyergyói (Cs-GyNyA.) és az udvarhelyi (UNyA.). Ez utóbbiak közül az első kettőből gyűjtöttem adatokat. A téllel kapcsolatos fogalomkörhöz a MNyA.-ban a következő fogalmak tartoznak: *befagy, csúszkál, dér, havas, hó, jég, lék, szán* (fn), *zúzmara*; a RMNyA. eddig megjelent 9 kötetében: *befagy, csúszkál a jégen, jég, lék, léket, megfagy, szán* (fn), *szánat* (fn), *szánkázik, szánkó; a* Székely nyelvföldrajzi szótárban (SzNyF.): *dér, havazik, hópehely, korcsolyázik, szállingózik (a hó), szánkó*; SzilNyA.: *befagy, csúszkál a jégen, dér, gyalogszánkó, havas, havat, havazik, hó, hópehely, jég, jeget, korcsolyázik, szán, szánkó, zúzmara*. A háromszéki és a csík-gyergyói térképlapok címszavai megegyeznek a szilágyságiéval.

E gazdag agyagból a *szán, szánkó, csúszkál, korcsolyázik* fogalmak **megnevezési rendszerének tagoltságát** mutatom be, vagyis igyekszem válaszolni az alcímben föltett kérdésekre. A nyelvjárási adatokat erősen leegyszerűsített lejegyzéssel közlöm.

1. Mivel ereszkedik le a gyerek télen a hegyoldalról?

A havon való közlekedésnek, teherhordásnak ősrégi járműve a szán. Egyes esetekben a jégen, sőt sárban és szárazföldön is használják. „A szánok különféle nagyságúak. Az emberi erővel húzott kisebb szánokat gyalogszánnak vagy szánkónak nevezik. A jószág vonta szánok nagyok, nyomtávolsá-

guk a szekérének felel meg. Hosszú fatörzsek, gerendák szállítására hegyvidéki erdőlők télen bakszánt használnak. A bakszán talpa általában rövid, az udvarhely megyei székelyeknél például csak 110 cm-nyi. […] A felföldi bakszánnak két […] vendégoldalszerű uszálya is van. A két gerendát a közepe táján túl egy haránt rúd kapcsolja össze. Erre a bakszánra úgy rakodnak, hogy a teher nem érinti az utat, hanem csak a két uszálygerenda csúszik a földön" (GYÖRFFY 1934: 257–258).

Nézzük meg, hogy az eredetileg fuvarozásra használt szállítóeszköz megnevezését, megnevezéseit mely címszóknál találjuk a forrásainkban. (Amelyiket nem említem, abban nincs ilyen címszó.)

MNyA. 167. **szán** (Ha nagy hó van, mi az, amivel kocsi helyett fuvaroznak?): *szán, szánkó, szány, szánka*.

Medvesalja: **szán** (167): *szánkȧ, szānkȧ, szānkó*.

A SzNyF. csak **szánkó** (434) címszót vesz föl, s abba sorolja be a neveket: *szánkó, szánka, korcsolya, ródli*.

A többi atlasz már címszavával is strukturálja a *szán* fogalmának megnevezési rendszerét. Az RMNyA. megkülönbözteti a **szán**t (149. Ha nagy hó van, mi az, amit kocsi helyett használnak?) és a **szánkó**t (151. Mi az, amivel a gyermekek télen a hegyoldalon ereszkednek?). A **szán** címszóhoz a következő megnevezések tartoznak: *szán, szánkó, szánka, szancsó, bakó.* A **szánkó** megnevezési rendszere sokkal tagoltabb: *szánka, szánkó, kisszánkó, kisszán, kisszánka, kicsiszánka, kicsiszánkó, gyalogszán, gyalogszánka, ródli, korcsolya, bak, bakó, bakszi, csókla*.

A HszNyA. ugyancsak **szán** (434) és **szánkó** (434a) címszót tartalmaz. A **szán** térképlapján a *szán* és ejtésváltozatait, valamint a megjegyzésben a különböző szánféléket olvashatjuk: *erdölőszán* 'fahordó szán'; első része *kutya, bakszán*; hátsó része *nyoszolya; bakó, bakóca, bakszán* 'fahordásra vagy vízhordásra használt gyalogszán', *gyalogszán* 'kéziszánkó'. A **szánkó** címszóban csupán a *korcsolya, szánkó* és a *ródli* lexémák vannak. A megjegyzésben kiegészítésként a következőt találjuk: „A kérdést minden esetben a házilag készült szánkóra vonatkoztatva tettük föl, de mert a gyárilag készült *ródli* is terjedőben van, adatközlőink ennek a nevét is számos ponton megadták."

A Cs-GyNyA. szintén két térképlapot tartalmaz: **szánkó** (434) és **gyalogszán** (434a). A **szánkó** megnevezési rendszerének elemei: *korcsolya, szánkó* és az újabb, illetve ritkán használatos alakminősítésű *ródli.* A térkép egyik megjegyzése a *labodás szánkó* szókapcsolatot magyarázza meg: a

nevét a szánkó állait összekötő keresztfáról, a *labodá*ról kapta. A másik kiegészítés pedig a *korcsolya* jelentését világítja meg: 'házilag készített alacsonyabb szánkó', kisebb terhek szállítására is használják. A **gyalogszán** megnevezési rendszerének a tagjai: *szán, szánkó, bak, bakó, bakszánkó, szánbak, gyalogszánkó.* Ezen a térképlapon is két megjegyzést találunk. Az első a *szánbak* magyarázata: 'a szán után kapcsolt szánkó, melyhez szállításkor a rönk végét erősítik', a másik a *bakó* értelmezése: 'a szán után kapcsolt, s a hosszú rönk hátulját tartó szánt jelenti'.

A SzilNyA. három címszóban különíti el a szánkó fajtáit. A **szán** (742) megnevezései: *szán, szánka*; a **szánkó** (743) megnevezései: *szánkó, kisszán, szánka, kicsiszán, kicsiszánka* és az újabb alak minősítésű *ródli*; **gyalogszánkó** (744) megnevezései: *gyalogszán, gyalogszánka*.

A *szán, szánkó* fogalmak megnevezési rendszerének a tagoltsági vizsgálatát megnehezíti, hogy a denotátumok nem mindig határolódnak el világosan egymástól. A tagoltság – szigorúan véve – azt fejezi ki, hogy egy adott nyelvi rendszeren, részrendszeren belül ugyanannak a fogalomnak, tárgynak, jelenségnek a jelölésére hány szemantikai egység (lexikális adat) él (vö. IMRE 1987: 13). Így tehát viszonylag egyszerű dolgunk van azon megnevezési rendszerek tagoltságának a megállapításakor, amelyeknek nyilvánvalóan azonos a denotátumuk (pl. *csipkebogyó, kökény, fecske, gólya* stb.). A magyar nyelvterületen a domborzati sajátosságokból is következően sok neve van ennek a fogalomnak. A nagyatlasz adatai azt tükrözik, hogy mindenütt ismerik, fontos szerepet tölt be (töltött be) a téli közlekedésben, szállításban, sportban, gyerekjátékban. A hegyes vidékeken (főként szilágysági és székelyföldi területeken, de Felföldön is) sokkal gyakoribb a szintaktikai kódolás, a szószerkezettel, összetétellel történő megnevezés. Ezekkel az alakulatokkal a szánkónak egy-egy fajtáját nevezik meg funkció, méret vagy egyéb tulajdonság alapján. S ha ez így van, akkor vetődik föl az a kérdés, hogy tulajdonképpen hány denotátumról van szó. A MNyA. és a SzNyF. kivételével az atlaszok szerkesztői azzal, hogy több címszót különítettek el, ezt is jelezték. Az ÉKsz. **szán**^{2} és **szánkó** címszót különböztet meg. A **szán**^{2} címszóból az **1.** jelentés vonható ide: 'Havas, jeges talajon haszn., (elöl felgörbített) talpakon csúszó jármű.' ***Lovas, motoros*** ~. A **szánkó** értelmezése: **1.** A szánhoz hasonló, de jóval kisebb, játékul haszn. szállító alkalmatosság. **2.** (Lovas) szán.

Az előbbiek figyelembevételével megkísérlem a fogalmakat és a hozzájuk tartozó megnevezéseket szétválasztani. A táblázatból megállapítható a megnevezési rendszerek lexikai tagoltsága is.

nyelvi adat	**fuvarozás**	**gyerekjáték**
szán	x	
szánka	x	x
szánkó	x	x
erdőlőszán	x	
bak		x
bakó	x	x
bakóca	x	
bakszi		x
kisszán		x
bakszán	x	
bakszánkó	x	
kisszánkó		x
kisszánka		x
kicsiszán		x
kicsiszánkó		x
kicsiszánka		x
gyalogszán	x	x
gyalogszánka		x
korcsolya	x	x
ródli		x

A fenti táblázatból megállapítható, hogy

1. a 20 lexémából összesen öt (*szánka, szánkó, bakó, gyalogszán, korcsolya*) tagja mindkét fogalom megnevezési rendszerének,

2. mindkét fogalom megnevezési rendszere erősen tagolt,

3. mindkét fogalom megnevezési rendszerében a szintaktikai kódolás a domináns.

Az alcímben föltett kérdések közül az elsőre a válasz: a gyerekek a domboldalról *szánkával, szánkóval, bakóval, kisszánnal, kisszánkóval, kisszánkával, kicsiszánnal, kicsiszánkóval, kicsiszánkával, gyalogszánnal, korcsolyával, ródlival* ereszkednek le.

2. Mit csinál a gyerek a jégen?

„A falusi gyermekek nekiszaladva lendületet vesznek, s csizmájuk talpán, esetleg a csizmatalp külső élén, de különösen a patkóén csúsznak, sinkóznak, sikárkoznak végig a tükörsima jégen. […] A jégen való gyors siklásnak azonban olyan eszközei is vannak, melyeket a lábbeli talpa

alá szerelnek, hogy a lábbelit a kopástól kíméljék. Ezek az irongák, a városi gyermekek használta vaskorcsolyák ősei. Az irongák, illankák, csúszkondók legidősebb formái marha vagy ló csánkcsontok, székely nevük teténke. A nép minden idomítás nélkül használja e csontokat. […] Testének súlya és a csont talp felőli részének érdessége elegendő arra, hogy a korcsolya biztosan megtapadjon" (GYÖRFFY 1934: 254).

Figyelemre méltó, hogy milyen színesen, gazdagon fejezik ki egyes nyelvjárásainkban a **csúszkál (a jégen)** és a **korcsolyázik** fogalmát. A hangutánzó, hangfestő igék gazdag tárházával találkozunk, amint az előbbi atlaszokat föllapozzuk. A fogalmak megnevezési rendszerének elemei többnyire világosan elkülöníthetők egymástól, nem jellemzők az átfedések.

A **csúszkál** alapjelentése: 'vki lendületet véve talpán ide-oda csúszik' (ÉKsz.), a **korcsolyázik** jelentése pedig 'korcsolyával siklik, csúszkál' (ÉKsz.). Az alapvető különbség a két ige között az, hogy segédeszköz nélkül (**csúszkál**) vagy segédeszközzel (**korcsolyázik**) végzi-e a cselekvést.

Az alábbi táblázatban bemutatom a két fogalom megnevezési rendszerét, amelyből aztán a lexikai tagoltságra is lehet következtetni. A táblázatba nem vettem föl az alak- és ejtésváltozatokat, mert akkor a lexikai tagoltság kevésbé tűnne szembe.

forrás	csúszkál (a jégen)	korcsolyázik
MNyA. (1157)	csicsonkázik*, csúszánkodik, csúszik, csúszkál, csúszkorál, csúszongál, csúszinkál, illangál*, ironkázik*, iszánkodik, simulkázik[2]	
RMNyA. (1137)	csicsingázik, csicsonkázik*, csiszinkál, csiszinkázik, csuszingál, csúszkázik, iringál*, iszankodik, sikanyózik, sisinkázik, sikolázik, sikalándik, sikároddzik, sikamadik, szikul	
SzNyF. (55, 55a)	csiszánkodik, csiszánkozik, csiszinkál, csuszkál, isánkozik, iszánkodik, síkározik, síkolándik, síkolánzik, sikomodik	(55a) korcsojázik, csáklyázik, gilicsezik, gilicsel, glicsujozik, gilizik, lápkorcsojázik, vasglicsuzzik[3]

[2] A *-gal jelölt lexémák eszközzel való csúszkálást jelölnek.

[3] *Glicsu* 'vaskorcsolya'; *csáklya* 'kezdetleges fa- vagy csontkorcsolya'.

HszNyA. (55, 55a, 55b)	csiszinkál, csicsinkázik, csiszánkodik, csúszkál, csúszkát csinál, iszánkodik, iszánkot ver	(55a) korcsojázik, glicsuzik, vasglicsuzik, (55b) csákjázik, faglicsuzzik, csűdözik, csűgörözik
Cs-GyNyA. (55, 55a, 55b)	csúszkál, iszánkodik, sikároddzik	(55a) korcsojázik, csákjázik, gliccsezik , lápkorcsojázik (55b) csákjázzik
SzilNyA. (87, 88)	csicsonkázik*, sikankózik, sisangázik, sisonkázik	(88) korcsojázik
Nyi-vid. (26)	csúszkā, illángát*, sinkózik	
Me.alja (1157)	csúszkā, csinkózik	

Ebből a táblázatból a következő lényegesebb következtetések vonhatók le:

1. A **csúszkál (a jégen)** fogalom megnevezési rendszere sokkal tagoltabb, mint a korcsolyázik fogalomé.

2. A **korcsolyázik** megnevezési rendszere néprajzi szempontból is tanulságos. A legkezdetlegesebb korcsolyázási eszközöket is őrzik az atlaszok.

3. A **csúszkál** fogalmat szinte kizárólag lexikailag kódolta a nyelvközösség, csupán a *csúszkát csinál* és az *iszánkot ver* szintaktikai kódolás eredménye.

4. A **korcsolyázik** fogalom kódolása arányaiban többször történt szószerkezettel: *lápkorcsojázik, vasglicsuzzik, faglicsuzzik*.

Az elemzett térképlapok alapján a készítendő új nagyatlasz anyagának a gyűjtéséhez általános tanulságként két javaslatom van.

1. A néprajzi szakirodalomból célszerű alaposan tájékozódni, mielőtt egy-egy kérdést megfogalmazunk, hogy valóban azonos denotátumok megnevezéseit kapjuk válaszul. Ha ezt nem tesszük meg, a lexikológiai mikrovizsgálatok végzését nehezítjük meg.

2. A szóföldrajzi térképek mellett – a lexémák jelentésének pontosabb meghatározása és lokalizálása végett minél több jelentésföldrajzi térképre van szükség.

BENKŐ LORÁNDot idéztem dolgozatom elején. A bemutatott négy fogalom megnevezési rendszerének sokszínűsége, gazdagsága igazolja azt a megállapítását, hogy a szókincsbeli különbségek nagyon erősen jellemzik a nyelvjárásokat.

Irodalom

BENKŐ LORÁND 1982. A nyelvjárási monográfiák. In: SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN (szerk.), *Dialektológiai Szimpozion.* Veszprém, VEAB, 9–27.

Csík-gyergyói nyelvatlasz. Kézirat, Kolozsvár.

DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU (szerk. a munkaközösség közreműködésével) 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA 1987. *Székely nyelvföldrajzi szótár.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Háromszéki nyelvatlasz Kézirat, Kolozsvár.

GYÖRFFY ISTVÁN–VISKI KÁROLY 1934. *A magyarság tárgyi néprajza.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

IMRE SAMU 1987. *Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KISS JENŐ (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó.

MÁRTON GYULA–HEGEDŰS ATTILA 2000. *Szilágysági nyelvatlasz*. Budapest–Piliscsaba, MNyT–PPKE

MURÁDIN LÁSZLÓ–JUHÁSZ DEZSŐ 1995-től *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–IX.* Budapest. MNyT, Pharma Press Kiadó.

CS. NAGY LAJOS 2003. *Lexikológiai vizsgálatok Medvesalján.* Komárom–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet, Lilium Aurum Kiadó.

SÁNDOR ANNA 2004. *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza.* Pozsony, Kalligram Kiadó.

Nagy L. János
(Szeged)

Váradtól Váradig

Péntek János professzor urat köszöntse ez az írás barátsággal, szeretettel. A gondolatmenetet József Attila egyik legismertebb részletével kezdjük (ő is oktató akart lenni, ezért kezdte az egyetemet Szegeden); és Ady Endre verssorainak elemzésével fejezzük be (Péntek János Nagyváradon az Ady Endre Gimnáziumba járt). Célunk a magyar nyelvben a feltételes módú múlt idejű igealakok jelentésének leírása mind a köznyelv szövegeiben, mind Ady Endre versszövegeiben.

1. BÉKÉSI IMRE (2001) ellentétes szerkezetekben vizsgálta az explicit és implicit információk elvi rendszerét is, aktuális megformáltságának változatait is (33–77). Itt *A feltételes múlt jelentésszervező szerepe* című fejezetére utalunk (52–63). A magyar nyelvű mondatokban a feltételes mód múlt idejű igék szemantikai elemzése igazolja, hogy a feltételezés állításának szó szerinti jelentésével ellentétes az érvényes aktuális jelentés.

(1) *Lehettem volna oktató,*
s nem ily töltőtoll-koptató
szegény
legény,
de nem lettem…
(József Attila: Születésnapomra)

Amint az itteni idézet záró sora írja: *de nem lettem*…
Gárdonyi Géza legismertebb művében, az *Egri csillagok*ban olvassuk:

(2) – ***Volt volna*** *annyi pénzem, mint Maylád Istvánnak valaha;* ***volt volna*** *annyi jószágom, váram és cselédem, mint Török Bálintnak; vagy annyi katonám, mint annak, aki a koronát csak ékességül viseli, akkor ma Móré László nevét a nemzet felszabadítójaként ünnepelnék.* ***De mert nem volt,*** *beszorított a pogány…*
(Gárdonyi Géza 1980: 229)

Móré László regénybeli mondataiban kétszer is a feltételes mód múlt idejű ige tűnik fel régies alakban: *volt volna*. (Nem foglalkozunk itt a szerzői

archaizálás régiességével; az adott ige mai köznyelvünkben bizonyára: *lett volna*.) A folytatás az elvárástörlő *de* kötőszó után ezt hozza: *nem volt*. Lehetséges-e, hogy a szövegdarab jelentéséhez szükséges kitenni a tagadó alakot: *nem volt*; vagy a feltételes mód múlt idejű ige önmagában is azt jelenti: 'nem volt'? Ez a jelentés, tehát az állító mondat tagadó jelentése az alábbi példák tanúsága szerint akkor is érvényes, ha nem írjuk ki, nem mondjuk, nem tesszük oda a folytatásban.

BÉKÉSI IMRE további példáiból idézünk.

(3) *Ha ott tégla nem lett volna,* ('volt ott tégla')
Orrom vére nem folyt volna. ('folyt')
(Petőfi Sándor: *Meredek a pincegádor*…)

(4) *Ha lett volna pénzem,*
vettem volna autót. ('nem volt' + 'nem vettem')
(KIEFER 1983: 288)

Mint a (3) bizonyítja, a tagadó megfogalmazású feltételes múlt idejű ige esetén az érvényes jelentés a feltételes jelentés betű szerinti ellenkezője, azaz állító: 'volt ott tégla', és 'folyt'. KIEFER FERENC köznyelvi példája (4) a hétköznapi nyelvhasználat bizonyítéka; elemzésében előfeltevésekre utal, amelyek ellentétesek a feltételes módú ige jelentésével.

2. Az egyik legismertebb evangéliumi részletben, Lázár feltámasztásának történetében Mária is, Márta is szemrehányást tesz Jézusnak. Pl.

(5) *Uram, ha itt lettél volna, nem halt volna meg testvérem.*
Domine si fuisses hic frater meus non fuisset mortuus
(Jn 11,21 – Vulgata)

Uram, ha itt lettél volna, nem halt volna meg testvérem.
Domine si fuisses hic non esset mortuus frater meus
(Jn 11, 32 – Vulgata)

Mindkét nővér nyilvánvaló panasza arra vonatkozik: 'nem voltál itt' + 'meghalt'; – sőt: 'nem voltál itt, (s ezért) halt meg'.

A közismert latin nyelvű közmondás is, magyar megfelelője is az eddigieket bizonyítja:

(6) *Si tacuisses philosophus mansisses.*
('Ha hallgattál volna, bölcs maradtál volna' =
'nem hallgattál' + 'nem maradtál bölcs')

3. A XX. század elején GYOMLAY GYULA foglalkozott a kérdéssel (GYOMLAY 1907–1912). Az akadémiai nyelvtan a morfológiai részben (I: 486–495) TOMPA JÓZSEF megfogalmazásában tárgyalja a feltételes mód múlt idejét, majd a mondattani részben a feltételes mondatok szerepelnek. A mindkét tagmondatban álló feltételes mód múlt idejű igék esetén mindkét történés befejezettsége fontos szemantikai jegy: *Ha akkor melletted lettem volna, nem követted volna el azt a ballépést* (II: 374). A jelentések: 'nem voltam melletted' és 'elkövetted a ballépést'. H. MOLNÁR ILONA vizsgálta a *hogy* kötőszós mellékmondatok módbeli jellemzőit (1977), majd monográfiájában ELEKFI LÁSZLÓ végzett igazságérték-elemzést (ELEKFI 1997–98). A millennium közelében az *Új magyar nyelvtan* (1998) szintaktikai fejezetében a feltételes mellékmondatokról É. KISS KATALIN írt: „Az ilyen mondathatározó mértékű alárendelt mondatok nem vonzatai a főmondat igéjének, tehát nem az igei kifejezésből emeljük ki őket (…) a mondat kiinduló szerkezetében is a főmondat elé kötött módosítóként vesszük fel őket." (1998: 129) A morfológiai fejezetben a feltételes mód múlt idejének paradigmájáról KIEFER FERENC ír (216–217). A *Magyar grammatika* (2000) általános megállapítása szerint: „A feltételes mód (conditionalis) használata mindig modális jellegű, mivel a feltételes mód jelét tartalmazó ige lehetséges állapotra, folyamatra, cselekvésre stb. vonatkozik (tehát nem tényt közöl)." (KUGLER 2000: 107) Ennek a 'nem tényt közlő' sajátosságnak a beszélői attitűd modalitása is megfelel (KUGLER i. m. 287). Az összetett mondatban HAADER LEA a feltételes mellékmondatok egyik típusáról szólva megállapítja: „A beszélő tudja, hogy a feltétel és következménye nem valósulhat meg, irreális. A tagmondatok állítmánya rendszerint feltételes mód múlt idejű: *Ha nem halt volna meg olyan fiatalon, szép tudományos pályát futhatott volna be."* (HAADER 2000: 519) Jegyezzük meg: a tagmondatok jelentése rendre: 'fiatalon meghalt' és 'nem futott be szép tudományos pályát'.

3.1. A jelen évtizedben WACHA BALÁZS (WACHA 2001, 2003, 2006) foglalta össze a magyar igeidők és az igeszemlélet kutatásának releváns eredményeit. WACHA (2006) a feltételes mód idői jelentéseivel foglalkozik (s vizsgálatait kiterjeszti az eszperantó nyelvre). Cikkének III. részében a „kellett volna + főnévi igenév" szerkezetről megállapítja: „Feltételes mellékmondatban a „kell"-hez kapcsolódó negatív előfeltevés érvényesül ('nem kellett'). Kijelentő mondatban a negatív előfeltevés nem a „kell" igére, hanem a főnévi igenév tartalmára vonatkozik. Vö.:

Ha el kellett volna mennem, elmentem volna. (De nem kellett.)
El kellett volna mennem. (De nem mentem el, akármennyire kellett is.)"
(WACHA 2006: 3)

Tegyük hozzá: az első szerkezet jelentéséhez tartozik az is: 'nem mentem el'.

3.2. Aszerint, hogy milyen szemantikai természetű az ige, amelynek aktuális feltételes módú múlt idejű alakját elemezzük, fontos különbséget tenni az alábbi példák között:

(7) *Mintha láttam volna Pétert az utcán reggel*.
(8) *Ezt igazán nem vártam volna tőled*.

Mindkét köznyelvi példa új szemantikai érvet hoz. A (7) igéje érzékelést-észlelést jelent, ebbéli bizonytalanságot fejez ki: 'lehet, hogy Pétert láttam, lehet, hogy nem'. A bizonytalanság forrása lehet a szem megbízhatatlansága, lehet a memória kihagyása, lehet a látási viszonyokban keresendő stb. A (8) jelentése szó szerint megfelel a lexikai tartalomnak. Ennek az oka bizonyára hasonlít a fentebb idézett WACHA-példára abban, hogy a „*nem vártam volna*" beletartozik a „*nem feltételeztem, nem gondoltam, nem hittem volna*" sorozatba. Közülük mindegyik ún. világalkotó v. szubvilágalkotó ige. Ezek az igék a szövegben elhelyezik valamely szövegvilágba vagy szubvilágba (a szöveg valamely részvilágába) a tényállásleírást (a tényállásleíró propozíciót). Az első a feltételezés (pontosabban a nem feltételezés), a második az elgondolt (itt: el nem gondolt), a harmadik a hitt (itt: el nem hitt) dolgok világába azt a tényállást: „hogy elkésel".

(8a) *Nem vártam volna, hogy elkésel*.
(8b) *Nem gondoltam volna, hogy elkésel*.
(8b) *Nem feltételeztem volna, hogy elkésel*.
(8c) *Nem hittem volna, hogy elkésel.*

3.3. Az előbbi sorozatban figyelemreméltó az, hogy mindegyik itt tárgyalt mondatban elhagyható a *volna*: **Nem vártam, hogy elkésel.* Stb.

3.4. Az eddigi nyelvi tényekhez tegyünk még egyet. Ha a feltételes mód múlt idejű igealakok önálló mondategységben állnak, akkor megtartják a jelentésüket: az állító alak jelentése nem válik tagadóvá és viszont. Ha azonban kéttagú szerkezetekben állnak (különösen ha mindkét tagmondatban feltételes mód múlt idejű az ige) a gondolatmenetünk elején idézett szemantikai megfordítás érvényesül: *Nem vártam volna, ha nem ígérted volna meg*. stb. Ebben a változatban persze a feltételes kötőszó hozzájárulása is fontos.

3.5. Ugyancsak árnyalja az eddigi szemantikai leírást az optatívusz, hiszen Petőfi ismert versében alapvetően az állító mondat tagadása a jelentés: ’nem maradtam benne’; s ennek a ’maradás’-nak a teljesülhetetlensége, vissza nem térő lehetősége és fájdalma fogalmazódott meg.

(9) *Bár maradtam volna benne végig…*
(Petőfi Sándor: *Távolból*, idézi az AkNy. II: 486)

4. Ady költői nyelvében az eddig felvetett releváns kérdéseken kívül (az állítás és a tagadás jelentéspárjai, a „mintha” kötőszós, az optatívuszi kijelentések; a különböző igenemek használatának szemantikai következményei) tekintettel kell lennünk arra is, hogy a feltételes mód múlt idejű igealakok megformálása a szimultán és szukcesszív versbeli tényezők együttesében érvényes. A szimultán tényezőké, hiszen az ismétlésszerkezeteknek, a vers metrikai-ritmikai tényezőinek a jelentése az egymás után következő nyelvi/prozódiai elemek egymásra utaltságának hálójában érvényesül. Ugyanakkor a szukcesszív, azaz lineáris természetük is érvényes, mert ezek az igealakok indítást, folytatást, lezárást képviselhetnek a kompozícióban. (Hiszen nem mindegy, mi áll utánuk, s mi áll előttük.) Azaz: szövegbeli (aktuális) jelentésük a kompozícióbeli jelentésükkel gazdagodik.

4.1. A szövegrészletek forrása 1965-ből való kétkötetes kiadás, a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozta, a szerkesztő Szász Imre; tehát a lapszámok is ennek a közlésnek felelnek meg. Az idézett részleteket a lapszámokkal azonosítjuk.

5. Az Ady-részletek rendre: a *lett/lehetett volna* (4.1), a régies *volt volna* (4.2), a *mintha* kötőszós (4.3), az optatívuszi (4.4), a *ha* kötőszós (4.5), a sajátos modalitású (4.6), a faktív jelentésű alakok (4.7) után egy kettős tagadást tartalmazó szerkezet következik (4.8). Poétikai szempontból kiemelt jelentősége van a verskezdő és záró szerkezeteknek (4.9).

5.1. A létige ható képző nélküli és ható képzős alakban jelenik meg.

…szent dalnok lett volna belőle.// De ha... (*A Hortobágy poétája*, I: 27)
Régen és másként lett volna itt: ország. (*Nincs itt ország*, II: 322)

Mindkét kifejezés jelentése tagadó: ’nem lett belőle szent dalnok’ és – amint a cím mondja: „Nincs itt ország”.

A ható képzősek közül az első a korai versek anyagából az elképzelt sajtóhírt, annak retorikai kérdését idézőjelben adja. A jelentése állító kérdés. A másodikban a jelentés tagadó: ’nem lehet másképp’.

„Mi lehetett vón' még belőle?..."/ Majd fogja a riporter írni…
(*A vég után*, II: 557)
Talán máskép lehetett volna, -- / Most már…
(*Félhomályban*, II: 488)

5.2. A fentebb Gárdonyi nyelvéből idézett régies igealak első példája az *akkor – ha* szerkezetben azt jelenti: 'nem maradtunk rabok'.

S rabok voltunk volna mindétig,/ Ha nincs…
(*A türelem bilincse*, I. 414)

Az egyetlen feltételes mód múlt idejű Ady-cím folytatása, a vers a múlt és a jelen szembeállítása. Az ellentét a jelen időre váltással valósul meg mindkét strófakezdés folytatásában (erről később).

Szép voltál volna (I: 581)
Szép voltál volna, lányoknak való,/…S be furcsa vagy…//
Szép voltál volna, hervadt, csúf fejed/ Konyítsd le most már…
(I: 581–2)

5.3. A legtöbb igealak *mintha* kötőszós szerkezetben áll. A gyakoriság magyarázata abban állhat, hogy a szimbolista képek sejtelmességét, bizonytalanságát segíti a feltételes hasonlító szerkezetekben a feltételes mód múlt idejének kifejezőereje. Lehet a jelentése állítás: *mintha sohse jöttem volna* ('de jöttem egyszer'), *Mintha tavasz sohse lett volna* ('de volt') stb. Ugyanakkor a *Mintha mégis jöttünk volna*, *Mintha indult volna* rendre 'talán jöttünk', 'talán indult' jelentésű.

És mintha sohse jöttem volna / S csak itt vagyok… //…nézek álmélkodva,/ Óh, mintha egyszer bolondja/ Lettem volna fiatalnak,/ Ilyennek, párnak.
(*A föltámadás szomorúsága*, I: 417–418)

Mintha tavasz sohse lett volna,/ De élni, de élni…
(*Tiltakozni és akarni*, II: 17)

Úgy tünsz, mintha nem lettél volna/ Bolond életemnek… koboldja.
(*Az ismeretlen Ada*, II: 39)

Úgy elfogy a magyar,/ Mintha nem lett volna.
(*Ülj törvényt, Werbőczi*, II: 114)

Mintha nem az én szám lett volna/ Mikor bolond sírásra görbült.
(*Hal helyett kígyót*, II: 133)
Valaminek/ Mintha mégis jöttünk volna…

(*Csillagos vén csatalovak*, II: 157)

Mintha sohse járt volna itt Halál/Az Élet… üti föl fejét.
(*A Hold megbocsájt*, II: 260)

Mintha Hellász küldött volna/ Hogy hadd beszéljen…
(*Talán Hellász küldött*, II: 290)

Mintha nem jártam volna ott soha.// Mintha régi bús-szerelmes titok / Nyillott volna ki bennünk,/ Mely most már újra burkolódzni fog.
(*Óh, fajtám vére*, II: 310)

Mintha indult volna tegnap.// (Mintha tegnap látt vón' tengert...)
(*A csaló vitorlás*, II: 338)

Mintha nekünk szólott volna,/ Mintha minket intett volna// ...De most...
(*Hervadáskor*, II: 450)

5.4. Az első óhajtó mondatban a keserűség, a kétségbeesés hangja szól, a Margita-részlet régies megfogalmazásában az *olyan* jelentése 'annyira'. Mindkettőnek állító a jelentése: megszülettem', illetve 'elkoptatták'.

Bár sohse születtem volna. (*Az én bűnöm*, I: 267)

Csak ne koptatták volna olyan el… (*Ha visszajönne Margita*, I: 611)

5.5. WACHA BALÁZS (2006) kiemelte a *kellett volna* + főnévi igeneves szerkezetek jelentésének sajátosságát: a főnévi igeneveknek tagadó a jelentésük. Itt: 'nem álltam meg' és 'nem meséltem', mint a vers folytatásából kitűnik.

Valahol meg kellett vón' állnom, /… De…
(*Még fájóbb könnyek*, II: 284)

Mesélni a féltett multról/ Nekem kellett volna. (*Kávéházban*, II: 471)

Én … termőfád/ Akartam volna lenni…//…Tetőled/ Akartam volna mindent/ S most…
(*Csupán magamtól búcsuzom*, II: 58–59)

Csak ültünk…/ Pedig szerettünk volna szólni/ De…
(*Mutamur*, II: 445)

Az *akartam volna* és a *szerettünk volna* modalitásában fokozati különbségek vannak. Az első jelentése az explicit *lenni* infinitívusszal, a második az implicit *kapni* főnévi igenévvel tagadó: 'nem lettem' és 'nem kaptam'. A

második az alliterációval is nyomatékosabb, a *volna* veláris hangzású a palatális környezetben; a jelentés: 'nem szóltunk'.

Tán sohse hittem volna,/ Hogy.../ Csábultam…
(*Az árvaság kertjeiben*, II: 130)

Fentebb már utaltunk rá, hogy az itteni *sohse hittem volna* azt jelenti: 'sose hittem'.

5.6. Az alábbi példasor mutatja, hogy igen gyakori Ady feltételes mellékmondataiban is a múlt idejű igealak. A kéttagú szerkezetekben a múlt idő + múlt idő alkotja az egyik csoportot, a másikban pedig a múlt idejű igealak a jelen idejűvel áll együtt.

Ha láttad volna, mint ölelte/ …Megszántad vón' szegény rajongót…
(*Mesét mondok*, II: 460)

„Ha volt vón' szükség emberre, magyarra,/ Lett volna, aki másként akarja…"
(*Két kuruc beszélget*, II: 418)

Oh, ha tudtad volna…//…// Nem törted vón' össze sóvárgó, bús lantom…
(*Ha*, II: 543–4)

Mindegyik példában a jelentés megfordítása érvényes, hiszen rendre 'nem láttad', nem szántad meg', 'nem volt szükség', 'nem volt', 'nem tudtad', 'összetörted' a jelentés. (A prozódiai és archaizálási okokból rövidült alakokkal itt nem foglalkozhatunk.) Ugyanakkor kiemelhető a két jelentés szoros összekapcsolódása, hiszen a második tagmondat jelentésének megfordulása csakis az első igealak jelentésének a fordítottjából következik.

A jelen idejű alakok és a múlt idejű igék egymásra utaltságában az alábbi kéttagú szerkezetek jelentése megfordul: 'jöttél', 'szól', 'nem voltak hűek', 'van', 'nem maradt'; de a folytatása mégsem fordul tagadóra. Ennek oka valószínűleg az, hogy megengedő árnyalat kapcsolódik a jelentéséhez.

Ha te nem jöttél vóna ,/ Ma már tán panaszló szám se szólna / …Raknak a koporsóba.
(*Nézz, Drágám, kincseimre*, II: 316)

Mert hogyha a szép leányok/ Hívek lettek volna,/ Nem lenne most annyi költő…
(*Dalok*, II: 547)

Ha maradt volna nagy akaratom,/ Megint verses sorokba törném össze…

(*És mégis kikiáltom*, Verskezdés, II: 169)

Ugyancsak a megengedő jelentés tűnik fel az *Akárki helyén éltem volna* tagmondatban, folyatása pedig állító. Az utána következő példa a jelen idő + múlt idő kéttagúságában retorikus kérdést folytat a megfordult jelentésű feltételes múlttal: 'mi lenne?' – 'kapott kegyelmet'.

…áldott nagy fényességek.// Akárki helyén éltem volna,/ Életem éltem egyaránt,/ Ujjongva avagy panaszolva.

(*Köszönet az életért*, I: 493)

Jó istenünk, ma már mi lenne,/ Ha a gyermek se kapott volna… kegyelmet…

(*Még egyszer jönne*, II: 341)

5.7. A faktív jelentésű igékkel rendelkező alábbi példákban a jelentés megfordul. A negyedik a *szerettél volna* szubvilágalkotó kifejezése miatt így értendő: 'nem láttál'. A harmadik igazsága pedig így érvényes: 'kiverte volna, de mert nem volt ott, nem verte ki a templomból'.

Minden árulókkal/ Számoltunk volna itthon előbb… /…nagy urakkal/ Beszéltünk volna sokat./ Bécs megmaradt volna/ ../ Porciónak…// Az itthoni Béccsel/ Kellett volna végezni előbb…

(*Sírva gondolok rá*, II: 336–7)

Áldassék… / Mert Jeruzsálem templomából / Naiv Jézus kiverte volna / S ő bölcs kalmár volt.

(*Az öreg szakálas*, I: 460)

…mezében/ Jobb szerettél volna látni?// Csupán egyszer látni engem:/ Gondolod, hogy mindent láttál…

(*Vajon milyennek láttál?* II: 339)

A következő részlet mondatainak feltételes mód múlt idejű alakjában elmarad a jelentés megfordulása: a tagadó forma a nyomatékos erősítés stilisztikai eszköze.

Olykor utálom, néha szeretem:/ Ennyi emberséges bánatot/ Nem adott volna más fajta nekem.

(*Pimasz, szép arccal*, I: 452)

5.8. A kettős tagadás egyetlen részletben fordul elő. Nyilvánvaló, hogy jelentése a 'mindent elhittem'.

Nem volt mit el ne hittem volna… (*Még egyszer*, II: 501)

5.9. Az elemzett igealakok poétikai szituációjában a kezdést, a befejezést és a kompozíciós szerepet írjuk le. Első példánk verskezdő helyzetében közvetlenül folytatódik. Jelentése tagadó: 'nem maradt'. A második a világégésben a szerelem menedékét kereső Ady menekülési vágyát fogalmazza meg.

Ha maradt volna nagy akaratom,/ Megint verses sorokba törném össze…
(*És mégis kikiáltom*, II: 169)

Szerettem volna… Cifra szűrömmel betakarni/ Vihar elől magunkat.
(*Cifra szűrömmel betakarva*, II: 312)

Két verse végződik Adynak feltételes mód múlt idejű igét tartalmazó sorra. Az elsőnek a címe is, a textusa is nyilvánvalóvá teszi, hogy 'nem volt', illetve 'nincs' ország.

Régen és másként lett volna itt: ország. (*Nincs itt ország*, II: 322)

A másodikhoz érdemes idézni a teljes strófát:

Hát igazán ez a sorsa/ Minden jónak, szépmerőnek?/ Bár sohse születtem volna.
(*Az én bűnöm*, I: 267)

Poétikai szempontból a címként és strófakezdő keretként ismétlődő (régies) igealak a legfeltűnőbb.

Szép voltál volna (cím)
Szép voltál volna, lányoknak való,/…S be furcsa vagy…// Szép voltál volna, hervadt, csúf fejed/ Konyítsd le most már…
(*Szép voltál volna*, I: 581–2)

Nem az a fontos az idézett igék jelentésében, amit a gondolatmenetünk elejétől a jelentés megfordulásáról gondolhatnánk, hogy ti. 'nem vagy szép'. Éppen az látszik a célja lenni a versegésznek is, az egyes adatoknak is, hogy kifejezze: 'szép voltál volna'. Ezért a cím, ezért a kezdő és befejező strófa indítása a „*Szép voltál volna*".

6. Versek, ciklusok, kötetek

Ady címeiben nem gyakori a feltételes módú ige. Néhány optatívusz (Csak jönne más, Most ölelne valaki, Még egyszer jönne, Hadd szenvednék érte, Megölelném a lányod, Csak rosszabb volnék) mellett a *Szeretném, ha szeretnének* kötetcím feltételes módú.

A filológus tovább kellene vizsgálódjék, hogy Ady ciklusszerkesztésében, kötetszerkesztésében milyen újabb jelentéskapcsolatok és tanulságok rejlenek. Hogy az életműnek mely időszakához kötődik a feltételes mód múlt idejű szerkezetek gyakoribb vagy ritkább használata. De ezeknek és más megfontolásoknak a továbbgondolása meghaladja a jelenlegi kereteinket.

Irodalom

Ady Endre összes versei I–II. 1965. (Szerkesztette SZÁSZ IMRE.) Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

BÉKÉSI IMRE 2001: *Osztatlan filológia.* Szeged, Tiszatáj Könyvek.

ELEKFI LÁSZLÓ 1997: *Tagmondatok szubjektív igazságértéke kételemű tételkapcsolatokban*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.

GYOMLAY GYULA 1907–12. Az úgynevezett igeidők elméletéhez. *NyK. 37*: 80–100, 196–244, 276–306; *NyK. 38*: 151–179; *NyK. 39*: 162–212, 294–341; *NyK. 40*: 162–252, *NyK. 41*: 339–368.

HADROVICS LÁSZLÓ 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KESZLER BORBÁLA (szerk.) 2000: *Magyar Grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

KIEFER FERENC 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KIEFER FERENC 1990. *Modalitás*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.

É. KISS K.–KIEFER F.–SIPTÁR P. 1998. *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó.

H. MOLNÁR ILONA 1977. *A tartalmatlan hogy kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból*. Nyelvtudományi Értekezések 94., Budapest, Akadémiai Kiadó.

MURVAI OLGA 1982: Szempontok a szövegjelentés és a modalitás kapcsolatának vizsgálatához. In: SZABÓ ZOLTÁN (szerk.): *A szövegvizsgálat új útjai*. Bukarest, Kriterion.

PETŐFI SÁNDOR JÁNOS 2004. *A szöveg mint komplex nyelvi jel*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZALAMIN EDIT 1984: A modális kifejezőeszközök nyelvhelyességi kérdéseiről. *MNy 80:* 167–177.

TERESTYÉNI TAMÁS 1981: *Konvencionális jelentés – kommunikációs jelentés*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

Pintér Tibor
(Budapest)

Egy „Humoros” korpuszról

Tisztelt Olvasó! Azzal nem árulok el nagy titkot, ha azt mondom, a nyelvészet szent és komoly tudomány: nem ismer tréfát. Ám olykor-olykor az alapanyag, maga a nyelv produkál olyan dolgokat, amely mosolyra készteti a kutatót. Néha maga a nyelv az, ami humort csempész a nyelvészetbe. Kedves Olvasó! Gondolta volna, hogy írásom címe kétételmű? Gondolta volna, hogy a humor betűsor nem csak azt a bizonyos kedélyállapotot jelenti? És gondolta volna, hogy rövid értekezésem a Kárpát-medencei magyar nyelvi korpuszról (ismertebb nevén: a Magyar nemzeti szövegtárról[1]) fog szólni? Nagyra becsült Olvasó! Nem csigázom tovább. Bevezetem a humoros (Humoros?) korpuszba, és ígérem, a bemutatás folyamán igyekszem mindvégig komoly maradni.

Az interneten fellelhető szövegtárak (korpuszok) nagy előnye, hogy a bennük való kutakodáshoz csak egy számítógép és internet-hozzáférés szükségeltetik. Jelen írásomban a http://corpus.nytud.hu/mnsz címen elérhető Magyar nemzeti szövegtár anyagából szemezgetek, bemutatva, hogy is kell a korpuszt használni, illetve példáimmal illusztrálom, hogy a leíró nyelvészet és a – valljuk be, sokszor túlmisztifikált – számítógép kapcsolata milyen humoros nyelvi elemzésekhez vezethet. Már az Mnsz bevezetőjét elolvasva világossá válik, hogy a humor második jelentésében tulajdonképpen egy tulajdonnév, a MorphoLogic Kft. által kifejlesztett, ebben a korpuszban is felhasznált morfológiai elemző neve (egyébként a *High-Speed Unification Morphology* rövidítése). A korpuszon lefuttatott elemző feladata, hogy a szövegszókat morfémákra bontsa, szótövesítse azokat, valamint meghatározza az egyes nyelvi egységek morfológiai tulajdonságait (ennek végtermékei a szótövek mellett található ún. msd-kódok). Sajnos szövegszinten ez nem mindig 100%-os, mivel a program nem kezeli tökéletesen a magyar szavak

[1] Írásomban a kontextustól függően mindkét elnevezést használom. Mivel a szövegtár honlapján Magyar nemzeti szövegtárról beszélnek, így természetesen a honlapról szólva én is így említem, de más szövegkörnyezetben maradok a Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz elnevezésnél, mivel szerintem ez jobban kifejezi e szövegtár nyelvi tartalmát.

jelentését, illetve azok jelentésbeli összefüggéseit[2]. A többértelműséget ugyan felismeri (pl. *gyerekével = gyerek[FN]+e[PSe3]=é+vel[INS] ~ gyerek[FN]+é[POS]+vel[INS]*, *etetik = eszik[IGE]=e+tet[_MUV]+ik[Tt3] ~ eszik[IGE]=e+tetik[_SZENV]=tet +ik [e3]*), s egy magasabb nyelvi szinten ezek a homonímiák később egyértelműsíthetők, ám a gép emberi tudás nélkül sokszor még a szövegkörnyezet segítségével sem ad helyes megoldást. Írásomban a korpuszelemző generálta túlelemzésekből válogatok, miközben igyekszem bemutatni a korpusz használatát és készítésének néhány lépését.

Nézzük az első szót: *bogara*. Első olvasatra ez a szóalak valószínűleg minden magyar beszélőben a bogár szó denotátumát idézi fel. De nézzük, mit mond erről a korpusz: állítsuk be a megfelelő kapcsolókat. Most csupán az első szóalakkal foglalkozzunk (azaz iktassuk ki a másodikat), hiszen csak erről akarunk információkat gyűjteni: állítsuk be a szófaját, ami ugye legyen névszói jellegű, továbbá főnév. A főnév egyéb morfológiai tulajdonságai most nem érdekesek, így azok maradhatnak „TETSZ" állapotban. A következőkben azt is megadhatjuk a keresőnek, hogy a keresés eredménye hány darabban (5-től 500-ig terjedő skálán), hogyan (csak szótő, szótő és kód, csak kód, csak szóalak), hány szavas szövegkörnyezetben (1-től 30-ig terjedő skálán) és milyen sorrendben jelenjen meg (a keresett szót megelőző szó szerint, a keresett szót követő szó szerint vagy a valós találati sorrendben). Érdemes bekapcsolni az „Attribútumok felbukkanó ablakban" kapcsolót, mivel így nem csak a keresett szóalakról, hanem a többiről is tájékozódhatunk, mégpedig olyan formában, amely az emberi szemnek nem zavarja a szöveg olvasását. 2005 novemberében az Mnsz a határon túli magyar nyelvváltozatok mintegy 15 millió szavas anyagával bővült, így az „Alkorpuszok szerinti megoszlás" beiktatásával az egyes nyelvváltozatok közötti arányokat is láthatjuk[3]. Az alkorpuszokba rendezett regiszterekben és a nyelvváltoza-

[2] A szemantikai modulok Humorba történő implementációja még várat magára. Épp a szemantika hiánya az egyik oka az elemzőben keletkezett többértelműségeknek. Ez a többértelműség jelenthet hibát (pl. farkaspók = far[FN]+kaspó[FN]+k[PL]+[NOM], rajonganék = rajon[FN]+gané[FN]+k[PL]+[NOM]) és egyszerre többféle helyes elemzést is (pl. *láttam = lát[IGE]+tam[Me1] ~ lát[IGE]+tam[TMe1]*, *várnak = vár[FN]+nak[DAT] ~ vár[IGE] +nak [t3]*). A korpuszelemző morfológiai komponensének azonban nem kell tökéletesnek lennie, mivel a morfológiai többértelműségeket a szintaktikai szűrők egyértelműsítik. A morfológiai homonímiák egyértelműsítésének egy másik módja a statisztikai alapú egyértelműsítés. Egyik-másik módszer hasznosságának megítélésében azonban még a hozzáértő szakemberek között is vannak különbségek.

[3] Ez azonban legfeljebb a magyar nyelv állami változatai közötti megoszlás arányainak kimutatására használható érdemben, mivel a magyarországi és a határon túli változatok közötti

tokban történő keresés tetszés szerint állítható: a keresést a regiszterek és nyelvváltozatok tetszés szerinti kombinációjában végezhetjük. Mi most azonban nem jelölünk be semmit, így a korpusz egészében kereshetünk. Ha a szükséges kapcsolókat beállítottuk, a következő ábrát kapjuk:

1.	egy kalandos életû, bolondos nő, akinek	**bogara**	*N.PSe3.NOM*	a hősködés-virtuskodás, és addig menti a menthetőt
2.	így egészíti ki: " Mi volt a	**bogara**	*N.NOM*	Eliotnak? - Hogy a képeknek rendje van
3.	zizeg a hárs lapon - ki küldött Múzsák	**bogara**	*N.PSe3.NOM*	ez erdőalji házba hol pincén bércen átragyog a
4.	szöglet és homály csak a röntgencsillag szempár lázas	**bogara**	*N.PSe3.NOM*	izzik lit> lit-dia-Orban_Otto___Az_alvo_vulkan___1981.clean.1.23.20>
5.	hullt fûre, fára, bokorágra, szemük	**bogara**	*N.PSe3.NOM*	kigyúlt. Körbejártak s vígan szólt a régi-régi
6.	nagyon kalandos módon. Itt aztán az a	**bogara**	*N.NOM*	lett, hogy ő az a megénekelt Toldi
7.	sírsz, te Márika? MÁRIKA A maga	**bogara**	*N.PSe3.NOM*	miatt. GIDRÓ Inkább én sírhatnék, nem
8.	ismerjük: "... egy reggelen az a	**bogara**	*N.NOM*	támadt, hogy ő félretett katonaruhájába öltözik s
9.	sikoltássá erősödött, szavai egymásba torlódtak, szeme	**bogara**	*N.NOM*	újra meg újra eltűnt ernyedten aláereszkedő szemhéja alatt
10.	Csak nem akarják elhitetni, hogy Sztálin személyes	**bogara**	*N.PSe3.NOM*	volt a nemzetiségek irtása? Nem, itt
11.	londoni illetőségû, eleinte szubkulturális társulatnak a maga	**bogara**	*N.PSe3.NOM*	, a jól megkülönböztethető fizikai és vizuális stílus
12.	, most olyan volt, mint a kedvenc	**bogara**	*N.NOM*	, a szitakötő. Ezt a szitakötőt azonban
13.	- Halljam csak! Van kosara, nincs	**bogara**	*N.NOM*	- a végén még majd meg sem vet
14.	hogy holnapután este ki lesz az ő legkisebb	**bogara**	*N.PSe3.NOM*	, de a fene egye meg, nincs
15.	megért már, mindegyik bérlőnek volt kezdetben egy-két	**bogara**	*N.NOM*	, de aztán valahogy mindig csak elrendeződött a
16.	Feliciánnak talán a társadalmi és horgászmagány csak egyik	**bogara**	*N.NOM*	, de íme, rigolyájából számomra máris új
17.	zizeg és vetkezik, a százkarú haláltusa százlábú	**bogara**	*N.NOM*	, Egy óriás pupilla közepében haláltusánk öltözik-vetkezik,
18.	vonása, összes rossz és jó szokása,	**bogara**	*N.PSe3.NOM*	, életének minden apró mozzanása. Szerb Antalban
19.	az pedig azt, hogy Cicának nincsen semmi	**bogara**	*N.NOM*	, ennyi. Ennyi? Nem elég?
20.	vérpiros, kis remény, tavasz s nyár	**bogara**	*N.PSe3.NOM*	, fedeles szárnyad emelintve vágyad már ki,
21.	orgonasíp-oltár s hallja az erdő minden lénye,	**bogara**	*N.PSe3.NOM*	, pókja, legye, gyíkja, bûn-közöny
22.	hogy ez a Váci utcából nézve néhány nyugdíjas	**bogara**	*N.PSe3.NOM*	, számomra, illetve számukra azonban fontos kérdés
23.	valami furcsa sajátossága, olyan abszurd dolga,	**bogara**	*N.PSe3.NOM*	. Figyeltem is őket tüzetesen. Nagyon sok
24.	Meg is érdemeljük. MORDIÁS target="stage.5520"/> Te pokol	**bogara**	*N.PSe3.NOM*	! Gyere csak te is ide! A
25.	KUNDI KUND Ne félj, te Isten hatalmas	**bogara**	*N.PSe3.NOM*	! Ki vagyok én, hogy úgy óvakodol
26.	bogaram van még... - Fociban mi a	**bogara**	*N.PSe3.NOM*	? Mi lenne az, ami után önmagának
27.	isten nyugosztalja, de hát mindenkinek van valami	**bogara**	*N.PSe3.NOM*	... Mondják, Apponyi Albert s Tisza István
28.	és unteregók. A legkisebb vonós. Szemed	**bogara**	*N.NOM*	. Pacal ante portas. Formalin, szárnyas
29.	-e a magánéletében? Minden művésznek van valami	**bogara**	*N.PSe3.NOM*	. - Hogy tetszett? Éva sokatmondóan elmosolyodott

Megoszlásvizsgálat várható futási ideje: 9s
Találatok alkorpuszok szerinti megoszlása:

magyarországi	25 db	0,15 db / millió szó
szlovákiai	3 db	0,31 db / millió szó
kárpátaljai	0 db	0,00 db / millió szó
erdélyi	1 db	0,11 db / millió szó
vajdasági	0 db	0,00 db / millió szó

A keresett szóalaknak az elvárttól eltérően két elemzését kaptuk: *bogár[FN]=bogar+a[PSe3]+[NOM]* és *bog[FN]+ara[FN]+[NOM]*. A Humor elemzéséből két következtetést azonnal le lehet vonni: (1) a gépi elemzés pontosabb, mint az emberi, mivel alapesetben azt (2) nem kötik nyelvhasználati szabályok: nem tudja, hogy a *bog* és *ara* szavak összetételét magyar ember nem használja. Persze ezt a programmal meg lehet „taníttatni", mint ahogy meg is kell, hiszen más alkalmazásokban, mondjuk fordítóprogramokban az ilyen „túlelemzések" félreértésekhez vezethetnek (hogy egy durva példán ábrázoljam: fordítóprogram esetében nem mindegy, hogy a fordítás eredménye *somebody's beetle* vagy ***knotfiancee* lesz).

mennyiségbeli eltérés olyan jelentős, hogy a kapott diagram ebben az irányban mindenképpen torz arányokat mutat.

De pontosan mit is jelent a „megtanítás”? Ennek szemléltetésére nézzünk egy másik példát: *kabana* – az MTA kutatóállomási által összeállított ht-lista szerint választott szavunk az erdélyi magyar nyelvváltozatokban menedékház jelentésű, „bizalmas” stílusminősítéssel ellátott szó (a ht-listáról bővebben lásd KOLLÁTH 2005, LANSTYÁK 2006). A szót beírva az Mnsz keresőjébe, meglepő találatot kapunk: 187 millió szövegszóból csupán négyszer fordult elő, s mind a négy alkalommal egyazon műben (ez utóbbit ugyan a mellékelt ábrán nem látni).

Az msd-kódban szereplő „unknowntag” mutatja, hogy a szót a korpuszelemző Humor nem ismeri. Ez persze nem jelenti azt, hogy a szó nem helyes, vagy nem része a magyar nyelvnek. Csupán annyi a tanulság, hogy az elemző szótára nem tartalmazza azt. Ahhoz ugyanis, hogy működjön az elemző, a nyelvészetből két dologra van szüksége. Arra, hogy legyen egy szótára (ami szükség szerint bővíthető és finomítható), és arra, hogy legyen egy nyelvtana (ami szükség szerint finomítható)[4]. A programnak igazából akkor van értelme, ha az alapját képező szótár tetszés szerint bővíthető: olyan nyelvtana van, amely engedi az új szavak szótárba történő felvételét. Magyar nyelvre alkalmazva ez a Humor esetében azt jelenti, hogy a standard nyelvváltozat szókincsének kezelése ma már javarészt megoldott, illetve a hibák kiküszöbölése és a túlelemzések kezelése belátható időn belül megoldható. Sajnos a nyelvjárási szavak nagy része és a határon túli magyar nyelvváltozatok szavai az előbb látott „unknowntag” kategóriába esnek, azaz szótövüket nem ismeri az elemző. Alapjában véve ez nem is róható fel a készítőknek, hiszen ezt a programot nem „speciális” szövegekre, hanem az írott standard nyelvváltozat elemzésére tervezték. Az természetesen nagyon hasznos lenne, ha a

[4] A természetes nyelvek leírásakor született nyelvtanok nem mindig egyeznek meg a nyelvtankönyvekben leírtakkal, hiszen a hagyományos leíró nyelvtanok sokszor a nyelvhasználók intuitív nyelvi tudására, illetve a nyelvi elemek különböző jelentésbeli kapcsolataira építve nem írnak le minden szerkezeti jelenséget. Ezek a kognitív ismeretek azonban nincsenek meg egy számítógépes nyelvi elemzőben: intuitív tudásról számítógép esetében nem beszélhetünk, a szavak közti bármilyen kapcsolat gépi kifejezése pedig esetleges, hiszen annak megléte, állapota a fejlesztésen múlik, azaz nem automatikus (mint ahogy az átlagos beszélőnél normális esetben az).

program minél több szót fedne le: elsősorban a speciális nyelvjárási és a határon túli magyar nyelvváltozatok legalább regionális köznyelvi változatainak elemeit kellene ismernie. Ez azonban még félig-meddig ábránd, mivel sem a gyűjtés és feldolgozás, sem a program technikai része nincs megnyugtatóan megoldva. Természetesen mindkét irányba történt előremozdulás: az MTA határon túli állomásai már elkezdték a határon túli anyag gyűjtését és a MorphoLogic Kft.-ben is történtek kísérletek egy újabb és gyorsabb program fejlesztésére. Nem szabad ugyanakkor azt sem elfelejteni, hogy az elemzőnek olyan gyorsnak kell lennie, hogy a felhasználó ne érezze annak jelenlétét. Ha viszont az alapszótár nagyságát megnöveljük, előfordulhat, hogy a régebbi vagy gyengébb számítógépeken lassú lesz a program, ami – mivel működése lelassítja a gépet –, zavarhatja a felhasználó munkáját.

A program akkor „tanulja meg" az új elemeket, ha a szótárba történő felvételükkor emberi erővel megadunk bizonyos morfológiai tulajdonságokat. Mivel a program ismeri a magyar standard nyelvtanát, így csupán az olyan információk megadására kell törekedni, amelyek nem következnek automatikusan a szóalakból. Nagyon fontos a szófaji besorolás, ami ugyan a szavak egy részében automatizálható, ám a végződések szerinti automatikus besorolás félrevezethet (pl. *ihlet* = főnév, de a végződés alapján lehetne ige is, *sortűz* = főnév, de a végződés alapján lehetne ige is; *rabló* = egyszerű főnév vagy melléknévi igenév, de lehetne összetett szó is: 'rab+ló' > *rab|lovak, *begyűr* = egyszerű ige, de lehetne összetett főnév is: 'begy+űr' > *'a begy|űr|ben lévő valami', *meggyűr* = egyszerű ige, de lehetne összetett főnév is: 'megy+gyűr' > *'a meggy|űr|ben lévő valami'; *gyülemlik* = ige, de lehetne összetett főnév is: 'gyülem+lik', *fecskefarok* = egyszerű főnév, de lehetne összetett is: 'fecske+far+ok'[5]; *pörköltet* = ragos főnév is és képzett ige is: 'pörkölt+et' ~ 'pörköl+tet' stb.), ezért célszerű azt kézzel megadni vagy legalábbis utólag pontosítani. A szófajon belüli pontosítást is csak az általános szófaji tulajdonságokból nem következő esetekben kell megadni: *Balzac[FN];phon:balzak;rp:=jA;* = tehát olyan főnév, amely a betűképtől eltérően *-k* végű (ez bizonyos toldalékok kezelésénél fontos lehet), illetve olyan főnév, amelyik E/3 személyű birtokos esetét a *-ja* toldalékkal képezzük (ellenben *korszak* > *korszaka*).

[5] A *fecskefarok* példája felvet egy újabb problémát, a három- és többszavas összetételek kezelését. A Humor csupán azokat a többszavas összetételeket kezeli produktívan (azaz fogadja el helyesnek vagy hibásnak), amelyeket 2+n vagy n+2 tagú szóra bontva megtalál az alapszótárban. Ellenkező esetben nem elemzi a szót.

Külön figyelmet kell szentelni az összetételeknek, az összetételi határok megjelölésének és az „összetételiséggel" járó anomáliák megadásának. Az összetételi határok megjelölésének fontosságára a föntiekben már láthattunk példákat: *rabló*, *begyűr*, *meggyűr*, *gyülemlik*. Ezekben az esetekben a határ megjelölése vagy épp annak kizárása annak feltétele, hogy letiltsuk azokat a túlelemzéseket, amelyeknek a nyelven kívüli valóságban nem létezik leképezésük (ha lenne, akkor ezekben az esetekben a nyelven kívüli valóság és a nyelv kapcsolata megfordulna). A szerkezeti határok megjelölésének nemcsak az a szerepe, hogy eldöntsük vele, hol kapcsolódik vagy hol nem kapcsolódik két szó, hiszen némely szavak összetételi utótagként morfológiailag másként viselkednek, mint önállóan, így természetesen azt is jelölni kell: *felszín[FN]; zarte:ë;rp:=A;* de *föld+felszín[FN]; zarte:ë;rp:=jA;*.

Az MTA határon túli kutatóállomásaiként létesített nyelvi irodák (Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Gramma Nyelvi Iroda, Hodinka Antal Intézet, Vajdasági Magyar Korpusz) és az őrvidéki és muravidéki kutatóhelyek aktivitásának köszönhetően már több magyarországi köznyelvi szótárba kerülhettek be a határon túli magyar nyelvváltozatok válogatott szavai. A kutatóhálózat emellett létrehozott egy olyan saját szótárat (amit ma még csak szerényen listának nevez), amely különböző kódokkal ellátva tartalmazza a Kárpát-medencei kisebbségi magyar nyelvváltozatok sajátos lexikai és szemantikai elemeit. Ez a lista képezi majd alapját annak a fejlesztésnek, amely a Humor elemző alapszótárának határon túli (pontosabban „csak" Kárpát-medencei) magyar elemekkel történő kibővítésében valósul meg. Ez a bővítéssel járó fejlesztés több programra lesz majd hatással, hiszen a Humor jelenleg is több nyelvi program részét képezi. Az kutatóhálózat „Humoros" összefogása eredetileg két alkalmazást céloz meg: az MS Word helyesírás-ellenőrző és nyelvhelyesség-ellenőrző programját (ugyanezt az ellenőrzőt és generátort többféle szövegszerkesztő is tartalmazza[6]), illetve a Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz elemzését is végző Humor bővítését (egyébként a magyar nyelvű Word-szövegek nyelvhelyességéért is a Humor felel).

A korpuszban történő keresés legegyszerűbb módja a szavak karaktereinek pontos egymás utáni beírása. A keresés azonban elvégezhető az ún. reguláris kifejezésekkel is. Ezek lényegében bizonyos karakterek, karakter-

[6] Ezek a programok megtalálhatóak a MorphoLogic Kft. honlapján: http://www.morphologic.hu/index.php?option=com_virtuemart&page=shop.browse&category_id=7&Itemid=406

sorozatok keresését könnyítő kódok. Egy nagyon egyszerű példán illusztrálva: ha arra vagyok kíváncsi, hogy egy véletlen számú mintán megnézzem, hogy például a *fenn* vagy a *fent* szóalakok milyen szófajként fordulnak elő leggyakrabban, akkor a megfelelő szófaji kapcsoló beállítása után a reguláris kifejezések megadásával csupán egy szóalakot is elég megadnom: *fen[n|t]*[7].

Kedves Olvasó! Magvasnak korántsem mondható írásom remélem elérte célját: első olvasás után most már valamivel többet tud a Humorról, annak természetéről. De vajon mire is használható egy ilyen Humoros korpusz? Sok mindenre: attól függ, milyen nyelvtani mélységig van kódolva és milyen keresővel van ellátva. Az Mnsz ma leginkább morfológiai célokra használható, mivel szintaktikai kódolása még ez idáig nem történt meg. Talán egyszer majd az is megvalósul, ám addig marad a morfológia és annak tökéletesítése. Sajnos a gépi morfológia nem olyan egyszerű, mint ahogy az a nyelvkönyvekben le van írva: számos helyen a könyvekben leírtaktól eltérően kell a programot alakítani, mivel az elemzőt és a korpuszt épp az ember számára írt nyelvtanok teszik valóban humorossá.

Irodalom

KOLLÁTH ANNA 2005. Első fejezet a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatából. Határtalanítás: előzmények és eredmények – szándék és megvalósulás. In: LANSTYÁK ISTVÁN–MENYHÁRT JÓZSEF (szerk.) *Tanulmányok a kétnyelvűségről III.* Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 15–31.

LANSTYÁK ISTVÁN 2006. A nyelvi változatosság mint szótártani probléma. Adalékok a határtalanítás módszertanához. In: LANSTYÁK ISTVÁN *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsönzésről, kódváltásról és fordításról.* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 57–105.

[7] A keresésből egyebek mellett kiderül, hogy a határozói szerepben használt *fenn* ~ *fent* szabad változók közül igekötőként csak a *fenn* szerepel.

Posgay Ildikó
(Budapest)

A kisebbségi magyarok nyelvi purizmusa

A purizmus értelmezése

A nemzetközi szakirodalom szerint a purizmus a nyelvi ideológiák alaptípusainak egyike (l. még asszimiláció, pluralizmus, vernakularizáció, internacionalizáció). A purizmus az asszimilációs ideológia közeli rokona (DAOUST 1997, idézi SÁNDOR 2003: 393), amelynek fő jellemzője, hogy képviselői egy idealizált nyelvet tartanak követendőnek. Ezt az eszményített nyelvet általában az írott nyelvvel azonosítják, amelyhez erkölcsi és esztétikai értékeket kapcsolnak, s úgy vélik, hogy akik ennek az eszményített nyelvnek a birtokában vannak, jobban érvényesülnek, nagyobb társadalmi elismerést kapnak. Mindez természetessé teszi, hogy az oktatásban és más társadalmi intézményekben messzemenően támogatták, támogatják ezt a felfogást. Történetileg nézve a purizmus Európában a nemzetté válással egyidőben jelentkezett, azzal együtt alakult ki. Nálunk Kazinczy, akit a nyelvújítás vezéralakjaként tartunk számon, s az első nagyhatású nyelvművelőként is emlegetnek, a purizmust kritikával illette, s ezen ő az idegen elemektől való erőszakos tisztogatást értette (DÖMÖTÖR 2003: 107). Ezt azért fontos kiemelnünk, mivel nálunk mind a mai napig főleg ezt tartják a purizmus legfőbb jellemzőjének vagy feladatának, attól függően, hogy honnan közelítjük meg ezt a kérdést. Bár értelmező szótáraink meghatározása szerint a purizmus nemcsak a nyelvtisztaságra való túlzó törekvést jelenti, hanem a valóságos vagy vélt nyelvi hibák üldözését is (ÉrtKsz.[2]), mintha ez utóbbi nem kapna olyan nagy hangsúlyt, sem a követők, sem az ellenzők körében. Maga LŐRINCZE LAJOS, a magyarországi nyelvművelésnek meghatározó és nagyhatású egyénisége is azt írta, hogy „A nyelvőrködésnek régi, de még ma is élő egyoldalú felfogása, amely szerint a nyelvművelés egyetlen célja az idegen hatások, főként az idegen szavak elleni küzdelem, már idejét múlta” (LŐRINCZE 1999: 6).

A purizmus megjelenése a nyelvi standardizáció idején szükségszerű és pozitív volt, mivel a latin és a német ellenében segítette a magyar nyelvű tudományosság kialakulását. Azóta a standard nyelvváltozat kodifikációja is megtörtént: a nyelvtanban, a szótárakban és a helyesírásban. A nyelvi nor-

mák nem mindig követik a társadalmi változások okozta nyelvi változásokat, vagy nem elég gyorsan teszik. Az ebből fakadó feszültségek konfliktusokat okozhatnak a nyelvhasználók körében. A múlt század 90-es éveinek politikai, gazdasági változásai nyomán megváltozott a magyar társadalom struktúrája, tagoltabbá vált, és ismét erős idegennyelvi hatások érték. Ez utóbbi váltott ki újabb vitákat az idegen szavak használatát, befogadását illetően. A hagyományos purista felfogást képviselő FODOR ISTVÁN a francia nyelvvédő VAUGELAS-ra és DU BELLAY-re hivatkozva írja, hogy a purista nyelvújítók többsége elsősorban az idegen elemek eltávolításért harcol (FODOR 1999: 158). Egyébként a purizmust ő is mint nyelvi tisztaságot említi, amely „a beszélt és írott nyelv minden összetevőjét érinti, tehát stilisztikai kérdés is" (uo.). Az 1990-es évek óta megerősödő angol nyelvi hatást – amely minden nyelvi szinten jelentkezik, de kétségkívül legerősebben, s ezért legfeltűnőbben a szókincset érintő szókölcsönzésekben nyilvánul meg – vizsgálták a legtöbben. A borúlátó nyelvművelők, köztük FODOR ISTVÁN is, veszélyesnek tartják ezt a hatást: „Azt hiszem, legtöbben egyetértenek velem abban, hogy az anglománia, a korlátlanul beáramló angol elemek megnehezítik a kommunikációt egyrészt az elemezhetetlen szavak szaporodó aránya, másrészt a hangrendszerünkbe nehezen beilleszkedő kiejtésük és különösen a kevésbé tanult rétegek közt, a kiejtési variációk túlburjánzása miatt. ... nyelvújítóinkra és nyelvművelőinkre ma új feladat vár: az egyéb magyartalanságokon és stílustalanságokon túl a fölösleges anglicizmusok elleni küzdelem .... Vigyázzunk tehát, hogy nyelvünk 10–20 év múlva ne legyen »hunglish« néven keveréknyelv" (FODOR 1999: 162). Az idegen szavak túlzott átvételéről mind a hivatásos, mind a műkedvelő nyelvművelők többször és több helyütt írtak, ezen közlemények felsorolására itt és most nem vállalkozom. Azt azonban szeretném megemlíteni, hogy még a nyelvművelést elutasítók is elismerik, hogy a szaknyelvek magyarítása fontos és sürgető feladat, különösen az az országhatáron kívül élők számára.

Az anyanyelv megmaradásáért való aggódás a két világháború között, Trianon után különösen felerősödött, amelynek sokan hangot adtak a magyar írók közül. „A nyelvművelés a gyakorlati nyelvhelyességi kérdéseken kívül az írók számára – mint történelmünk során nem először – sokkal többet jelentett. A nyelv iránti érdeklődés, az írói társadalmat és az értelmiséget, az írástudókat nézve, sokkal többet foglalt magában aktuális nyelvhelyességi, helyesírási kérdéseknél. A nyelv a magyarságot jelentette, a tágan értelmezett nyelvművelés (nyelvőrzés, nyelvápolás, nyelvféltés) pedig küldetésszе-

rűen a megmaradást, a túlélést az első világháború, Trianon után. [...] A nyelv tehát – s ezt majd látni fogjuk – nem önmagában érdekelte, izgatta az írókat. Hiszen az a tudomány hatáskörébe tartozik! Hanem mindig valamilyen viszonyulásban. Ez jelenthette a magyarsághoz való viszony kérdéseit, jelenthette az egyes kultúrákhoz, egyes nyelvekhez való viszonyulásukat" (HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET 2000: 46, 48). A megváltozott történelmi helyzet okozta megváltozott nyelvi helyzet különösen a határon túli, kisebbségi sorba került magyarokat érintette, akiknek napjainkban a nyelvi különfejlődés mellett a nyelvi globalizáció hatásaival is szembesülniük kell.

A kisebbségi magyarok nyelvi purizmusa

A kisebbségi magyarok nyelvi purizmusát külön kell választanunk a magyarországitól, még akkor is, ha a mintát onnan vették. A Trianon után kisebbségi létbe került magyarok joggal érezhették magukat létükben is veszélyeztetve, s az államnyelvek hatalmi dominanciája, a magyar nyelv alárendeltsége és megbélyegzettsége miatt sokkal érzékenyebben reagáltak a többségi nyelv korábban is meglevő, de most intenzívebbé váló, a különböző nyelvi szinteken megjelenő kontaktushatásaira.

Többen is megfigyelték, hogy a kisebbségben élő magyarok még ott is magyarítanak, ahol a magyarországiak magától értetődően idegen szót vagy kölcsönszót használnak. A hiperpurizmus oka az, hogy bizonytalanok abban, hogy bizonyos szavak vagy kifejezések használata – amelyek egyébként már meghonosodtak a magyarországi standardban – vajon nem nyelvi interferencia-e. Korábban az amerikai magyarok nyelvhasználatára volt jellemző az angol szavak ún. visszalatinosítása, ez a jelenség ma már a magyarországi normatív nyelvhasználatban is megvan. (Saját példám: itt és másutt is a *standard* használata a *sztenderd* helyett.) Vajon ez nem egyfajta purizmus megnyilvánulása-e? A jelenségre FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE is felfigyelt az erdélyi magyarok nyelvhasználatában, akik a román kölcsönszavakat latinosították meg (POSGAY 1995).

Milyen lehetőségek és milyen kötelességek várnak a nyelvészekre a határon túli nyelvpolitikát és nyelvtervezést illetően? TOLCSVAI NAGY GÁBOR már 1996-ban leírta, hogy ez nem pusztán nyelvi kérdés. „A határon túli magyar közösségek ezzel szemben határozott nyelvpolitikai konfliktusokba kerültek szinte mindegyik utódállamban. Ellene nyelvműveléssel, korpusztervezési akciókkal nem lehet védekezni. ... A negatív folyamat megállítása, a magyar nyelv státustalanságának, ill. nem hivatalos voltának megszüntetése csakis politikai eszközökkel lehetséges" (TOLCSVAI 1996: 237).

A korpusztervezés és a standardizáció kérdése felveti a már emlegetett szaknyelvi fordítások ügyét. Ezzel kapcsolatban most csak SZABÓMIHÁLY GIZELLÁra hivatkoznék, aki talán legtöbbet foglalkozott ezzel a problémával, hiszen nemcsak elméletben, hanem a mindennapi gyakorlatban is szembesül vele. Tapasztalata szerint a szövegekben sok a torzítás, félreértés, a szakmai végeredményű hibalehetőség. A határon túli magyar szakkönyvek és tankönyvek államnyelvből való fordításai ugyanazt a jelenséget másképp nevezik mint Magyarországon vagy valamelyik másik utódállamban, s ez valódi veszélye a nyelvi divergenciának (LANSTYÁK–SZABÓMIHÁLY 2002: 128).

A kétnyelvűségi helyzet, az elkerülhetetlen idegen nyelvi hatás, az államhatalmi politikai beavatkozás nyelvi bizonytalanságot eredményez, ezért a kisebbségi magyarság számára a kodifikáció elkerülhetetlen a nyelvi stabilitás érdekében (TOLCSVAI NAGY 1996, LANSTYÁK–SZABÓMIHÁLY 2002, PÉNTEK 2003c, KOLLÁTH 2005). A helyi nyelvváltozatok elfogadásának fontossága mára már elfogadottá vált, annak ellenére, hogy az anyaországban sem általános, még szakmai körökben sem, a területi nyelvváltozatok elfogadása, és jelenleg is gyakran tapasztalható a társadalmi eredetű nyelvi megbélyegzés. Az erdélyiek például a nyelvjárásiassághoz mindig sokkal rugalmasabban viszonyultak, mint Kazinczyék vagy kései utódaik (PÉNTEK 1993, 2003a).

Az erdélyi nyelvészek képviselte purizmusnak jó példája SZABÓ T. ATTILA, aki visszaemlékezése szerint tíz-tizenkét éves diákként szélsőséges purista nézeteket vallott, de nyelvészként már így írt: „A nyelvhelyességi cikkek, könyvek írói valóban gyakran túlzásba esnek: elavult, mondjuk »purista nézetek«-et vallanak, a kákán is csomót keresnek, bakafántoskodnak.” Magáról pedig azt tartotta, hogy csak magánemberként purista, nyelvészként nem (POSGAY 2006).

Szerencsére a nyelvészek a magyar standard határon túli változatainak vizsgálatában és leírásában ma már nem tartják nyelvhasználati hibának a kétnyelvűségből vagy a nyelvjárásiasságból származó eltéréseket, de adósak még azzal a stratégiával, amely a nem szakember, de főleg az anyanyelvoktatásban működők számára is evidenssé tenné ezeket a felismeréseket. Ehhez a feladathoz mind nyelvtervezésre, mind nyelvművelésre szükség van, a kettő nem zárja ki és nem helyettesíti egymást (PÉNTEK 2003a, LANSTYÁK 2006).

Magam is úgy vélem, hogy „a magyar nyelv presztízsének növekedését mindazonáltal talán a legjobban az szolgálja, ha Magyarország gazdaságilag

stabil, kulturálisan fejlett, minden tekintetben vonzó országgá alakul, a rendszerváltás óta létrehozott demokratikus intézményrendszerét megőrzi és továbbfejleszti"(LANSTYÁK–SZABÓMIHÁLY 2002: 132).

Ahhoz, hogy a kétnyelvűség ne kárukra, hanem hasznukra legyen a beszélőknek, ún. hozzáadó (additív) kétnyelvűségi helyzetre lenne szükség. Amíg a kisebbségi nyelv helyzete jogilag nincs megnyugtatóan rendezve, addig a kétnyelvűség súlyos veszélyt jelent az anyanyelvre nézve (erre nemcsak LANSTYÁK ISTVÁN, vö. LANSTYÁK–SZABÓMIHÁLY 2002, hanem PÉNTEK JÁNOS is több helyen, többször is utalt: PÉNTEK 1993, 2001, 2003a). Kisebbségi nyelvi helyzetben a nyelvi asszimiláció erősödése, a nyelvcsere megtörténte reális veszély. A kisebbségi helyzetben végzett nyelvi ismeretterjesztés, szókincsbővítés a különböző szaknyelvi regiszterekben, a helyesírási, fordítási kérdésekben végzett tanácsadás a nyelvcserét lassító védekezési nyelvi stratégia és a nyelvi rehabilitáció része lehet, vagy inkább kell lennie.

Az „egységes vagy közös" dilemmáját PÉNTEK JÁNOS több ízben és több helyütt elmondta és leírta. Egyik írásából idézem ide vonatkozó véleményét: „A nyelvi tervezésnek és a nyelvművelésnek pedig a nyelvi egység merev koncepciójától a változatosabb közös nyelvhasználat elfogadására és elfogadtatására kell törekednie. Nem a homogén szinkróniára, hanem – Páskándi gyakran használt kifejezésével – a heterogén harmóniára" (PÉNTEK 2003b: 137).

Befejezésül azt kívánom az Ünnepeltnek, hogy jó egészségben, töretlen kedvvel és erővel még sokáig munkálkodhasson a nyelvtudomány és mindannyiunk épülésére és okulására!

Irodalom

BENŐ ATTILA 2003: Kölcsönszóhasználat, nyelvi környezet. In: PÉNTEK JÁNOS–BENŐ ATTILA szerk. *Nyelvi kapcsolatok, nyelvi dominanciák az erdélyi régióban*. Kolozsvár, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, 116–120.

DÖMÖTÖR ADRIENNE 2003: A nyelvújítás. In: KIEFER FERENC szerk. *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 103–115.

FODOR ISTVÁN 1999: Nyelvújítás régen és ma – Európában és a harmadik világban. In: FÁBIÁN PÁL–LŐRINCZE LAJOS szerk. *Nyelvművelés*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 155–163.

HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET 2000: *Írói nyelvművelés Magyarországon a XX. század első felében.* Linguistica A: Studia et dissertationes 23. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.

KOLLÁTH ANNA 2005: *Magyarul a Muravidéken*. Maribor, Slavistično društvo.

LANSTYÁK ISTVÁN 2006: *Nyelvből nyelvbe*. Tanulmányok a szókölcsönzésről, kódváltásról és fordításról. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.

LANSTYÁK ISTVÁN–SZABÓMIHÁLY GIZELLA 2002: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában.* Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.

LŐRINCZE LAJOS 1999: Mai nyelvművelésünk legfőbb kérdései. In: FÁBIÁN PÁL–LŐRINCZE LAJOS szerk. *Nyelvművelés*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

PÉNTEK JÁNOS 1993: Normagondok Erdélyben (1793–1993). *Nyr* 118: 133–144.

PÉNTEK JÁNOS 2001: *A nyelv ritkuló légköre*. *Szociolingvisztikai dolgozatok*. Kolozsvár, Komp-Press – Korunk Baráti Társaság.

PÉNTEK JÁNOS 2003a: A kisebbségi magyar nyelv helyzete, állapota és esélyei. In: PÉNTEK JÁNOS–BENŐ ATTILA szerk. *Nyelvi kapcsolatok, nyelvi dominanciák az erdélyi régióban*. Kolozsvár, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, 9–23.

PÉNTEK JÁNOS 2003b: Újabb magyar nyelvi fejlemények az országhatáron innen és túl. In: PÉNTEK JÁNOS–BENŐ ATTILA szerk. *Nyelvi kapcsolatok és nyelvi dominanciák az erdélyi régióban.* Kolozsvár, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, 132–138.

PÉNTEK JÁNOS–BENŐ ATTILA 2003: *Nyelvi kapcsolatok, nyelvi dominanciák az erdélyi régióban*. Kolozsvár, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége.

POSGAY ILDIKÓ 1995: Valóban hiperpurizmus? In: KASSAI ILONA szerk. *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 305–310.

POSGAY ILDIKÓ 2006: Szabó T. Attila, a nyelvművelő. In: BÁRTH JÁNOS szerk. *Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 100. évfordulójára*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, 37–41.

SÁNDOR KLÁRA 2003: Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: KIEFER FERENC szerk. *A magyar nyelv kézikönyve.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 381–409.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1996. Lehetőségek és kötelességek a magyar nyelvi tervezésben. *Nyr* 237–249.

Pusztai Ferenc
(Budapest)

Új szavak az átdolgozott *Értelmező kéziszótár*ban

A felújított *Értelmező kéziszótár* megjelenése után az a kérdés hangzott el a leggyakrabban, hogy hány szóval bővült az új változat. Az érdeklődésre az ötezer körüli becslésszámmal, s néhány illusztráló példával válaszolhattunk csak. A szótárban ugyanis nincs külön jele sem az új címszavaknak, sem az új vagy (az olykor jelentékeny mértékben módosított) jelentéseknek. Bizonyos, hogy az ismétlődően feltett kérdést nemcsak (sőt elsősorban nem) statisztikai kíváncsiság ösztönözte, hanem inkább az, hogy milyen jelentéskörökhöz, szókészleti rétegekhez tartozó szavakkal gyarapodott a magyar szókészlet közhasználatú állománya a huszadik század utolsó harmadában. Ez az érdeklődés kiterjedt ugyan a kihagyott szavak arányára, listájára is, de kisebb nyomatékot kapott, mert címszavak, jelentések törlésére – a szótár szerkesztési elveinek megfelelően – csak ritkán került sor (vö. ÉKsz^2. VI). Mindenesetre hamar nyilvánvalóvá vált, hogy legalább pótlólag érdemes elkészíteni azt a mutatót, amely az új szavaknak (valamint az új jelentéseknek és minősítéseknek), illetőleg ezek különböző jellegű módosításainak az adatait, típusait rögzíti.

A készülő segédletből ezúttal csak az új *a-* és *h*-betűs címszavak listáját közlöm érzékeltetésül – a szótár minősítései szerinti csoportosításban:

Minősítés nélkül: *ábrázolásmód, acélnyelv, adóelőleg, adomázó, adózás, adózási, ajándékkosár, alapozó, alji, alkalmasság, alkalmassági, alkotószabadság, államfogház, álláslehetőség, állatfigura, állatmenhely, állófogadás, alsófokú, alulfizet, alumíniumfólia, alvóváros, amalgámtömés, amerikaimogyoró, antibébi-tabletta, apátlan-anyátlan, aprehendál, aprósütemény, aranyfonal, aranyoszöld, aranysujtásos, aranytartalom, árpaliszt, aszatol, asszonyrokon, áthidalhatatlan, átiratkozik, átitatódik, átjelentkezik, átkapcsolódik, átlátogat, átmelegszik, atomerő, autóbontó, autókölcsönző, autóparkoló, autóriasztó, autósmozi, autóstáska, azám**, habszifon, haszienda, hagymaszagú, hagyományőrző, hajfesték, hajpánt, hajráf, hajszálnyi, hallgatottság, hálószobabútor, halszálkás, halványbarna, halványvörös, hamvaskék, hamvasztás, hangtár, haragvó, háromkerekű, harsonaszó, határátkelő, határátkelőhely, határidőnapló, határsorompó, hátrabillent, hátradönt, hát-*

rakulcsol, háttérzene, havasigyopár, hazasiet, házfoglaló, házilag, házilagos, házimunka, háziruha, házszámtábla, hazugságvizsgáló, hegyes-völgyes, helyzetfelismerés, hengerzár, herendi, hétvége, hiánypótló, hibajegyzék, hímzőöltés, hintaágy, hirdetőiroda, hírolvasó, hírszerkesztő, hírtelevízió, hiteltelen, hiteltelenít, hívólift, hízósertés, hobbiállat, hobbibolt, hobbikert, hócsata, hócsuszamlás, hókásás, holdbeli, holtidő, homokszín, homokszínű, honvédemlékmű, hószállingózás, hótömeg, hozzászámol, hőérzékeny, hölgyismerős, hrivnya, humanizál, hutu, huzigál, hűtőtáska.

Áll(attan): *hekk.*

argó: *hazavág, hipis.*

Ásv(ánytan)**:** *alkálikőzetek*, hegyikristály.*

átv is, biz: *hinterland.*

Biol(ógia): *hímivarsejt, hőháztartás.*

Biol Lélt: *hangérzet.*

Biol Orvos: *allergén, antigén.*

biz(almas): *ábé, antibébi, anyázik, ától cettig*, hablatyol, hajtós, hangyányi, hangyás, hanyagol, hári, házibuli, hektikus, heló, herfli, hétvégézik, higanymozgású, hogyhívják, hokibot, hórukkember, hosszúzik, hótrészeg, hótszegény, hűtőláda, hullarészeg.* – Vö. még: **átv is, biz; Műsz biz; Sp biz; Távk biz; vál v. biz.**

biz gúny: *hájpacni.*

biz sajtó: *honor, húzóember.*

biz tréf: *anno dacumál, asszonypajtás.*

biz, **gyak. tréf:** *alulmúl.*

durva: *hímringyó.*

durva gúny: *húgyagyú.*

elav(ult): *apotéka, aranyász.* – Vö. még: **Pol elav.**

Ép(ítészet): *átrium, átriumház.* – Vö. még: **Vegy Ép.**

Erd(észet): *hagyásfa.*

erd. m. (erdélyi magyar): *abonament, abonamentes, aragáz, aragázbutélia, aragázkályha, autógára.*

erd. és szlk. **m.:** *hajtási.*

Fil(ozófia): *atomisztikus.*

Fil Vall: *hermeneutika.*

Film(szakma, -művészet): *akciófilm, animációs*, háttérzaj, horrorfilm.*

Film sajtó: *ágyjelenet.*

Fiz(ika): *alapszint, antimagnetikus, antirészecske, anyagszerkezet, atomtemető, atomtömeg*, hangfrekvencia, hidegfény, hiperszonikus, hőátadás, hőtágulás.*

Fiz Vegy: *atomburok*, határfelület* [téves, következetlen **Fiz Kémia** jelöléssel!].

Gépk(ocsizás): *hidegindító.*

Gépk Közl: *hosszúfény.*

gúny: Vö. még: **biz gúny; durva gúny.**

gyak. tréf: Vö. még: **biz, gyak. tréf.**

Hajó(zás): *hajóvontatás.*

hiv(atalos, hivatali nyelv): *adatlap, ajánlószelvény*, hajléktalanszálló, halandóság, határozattervezet, határsértő, határvíz, hibaelhárítás, hosztesz, hulladékudvar, humánpolitika, humánpolitikai.* – Vö. még: **nem hiv; Pénz hiv**.

hiv sajtó: *áramkimaradás.*

hiv, tréf is: *alkoholizál.*

Inf(ormatika): *adatrögzítés*, hacker, honlap*.

Inf Műsz: *hardver.*

Inf Távk: *adatbank, adatbázis, adatbevitel.*

Ipar(ban használatos): *harmonikaajtó.*

irod(ban csak): *háremhölgy.*

Irodt (irodalomtudomány): *haiku.*

Ját(ékokkal kapcsolatos) **Sp:** *hulahopp, hulahoppkarika.*

Jog(tudomány): *alkotmánybíróság.*

Kat(onaság): *hadisír, haditámaszpont, haditemető, harckészültség.*

Kat rég: *artilléria*, hajítógép.*

Kat sajtó: *atomütőerő.*

kedvesk(edő[en]): Vö. még: **nép kedvesk**.

Ker(eskedelem): *árujegyzék, autószalon*, hajzselé, használautó-piac, hőkezelt.* – Vö. még: **Közg Ker.**

Ker Közg: *árfekvés.*

Kert(észet) **Szőlő**(művelés): *hónaljaz.*

kiv(eszőben): *híradómozi.*

Konyha(művészet, szakácsmesterség): *hajszálmetélt, hamburger, hamisleves, hidegétel, hot dog, hubertusz.*

Közg(azdaságtan): *áfa, akkumulálódik, árszínvonal*, hiánygazdálkodás, hiányszakma, holding, hozzáadott, hozzáadottérték-adó.* – Vö. még: **Ker Közg.**

Közg Ker: *apport.*

Közg sajtó: *hasznosul, húzóágazat.*

Közl(elkedés): *autópályadíj*, haszonjármű, helyzetjelző, hóátfúvás.* – Vö. még: **Gépk Közl.**

Lélt (lélektan): Vö. még: **Biol Lélt.**

Mezőg(azdaság): *anyanövény*.

Műsz(aki nyelv): *hajóemelő, hajókötél, hangrögzítés, hangszigetel, hangszigetelés, hengerfurat, hevederzár, hidegalakítás, hídív, hóágyú, hőkezel, hőszigetel.* – Vö. még: **Inf Műsz.**

Műsz biz: *aksi*, hollender.*

Műsz Orvos: *hőkezelés.*

Műv(észettörténet, képzőművészetek): *happening, hiperrealizmus.*

nem hiv (ismert, de hivatalosan nem használt): *hálapénz.*

nép(nyelvi): *hálistenkedik.*

nép kedvesk: *ángyika*.

Népr(ajz): *homlokpánt.*

Növ(énytan): *alvórügy*, hajtvány.*

Nyelvt(udomány): *affrikáta, agglutináló, antonímia, argószó, ausztronéz*, hangjárat, hangkapcsolat, helyesejtés, hiperurbanizmus, hungarizmus.*

Nyomda (nyomdászat): *homlokbetű.*

Orvos(tudomány): *agyhalál, akupresszúra, altatóorvos, anális, aneszteziológus*, halláskárosult, hallássérült, halvaszülés, heteroszexuális.* – Vö. még: **Biol Orvos.**

pejor(atív[an]): *affektálás, aktakukac, apparatcsik.*

Pénz(ügy, bankszakma): *adósságállomány, adósságátütemezés*, hitelkártya, hitelpénz.*

Pénz hiv: *átütemez.*

Pol(itika): *alapszerződés, állampárt*, hatalomátvétel.*

Pol elav: *hangulatjelentés.*

Posta(ügy): Vö. még: **Távk Posta.**

rég(ies[en]): *állatidomár, arnót*, hasoneredetű.* – Vö. még: **Kat rég.**

Rep(üléstan): *aerotechnika*, hőlégballon.*

ritk(a): *hátasállat, húspiros.*

Ruha (ruházati ipar, öltözködés): *hól, hólos, hosszított, hótaposó.*

sajtó(nyelvi): *adóparadicsom, alkupozíció, álompár, anyavállalat, árrobbanás, atomklub*, hagyományteremtő, halállista, hatalomátmentés, hir-*

detőújság. – Vö. még: **biz sajtó; Film sajtó; hiv sajtó; Kat sajtó; Közg sajtó; Sp sajtó; tréf sajtó; vál sajtó.**

sajtó szépítő: *aranylövés.*

sajtó túlzó: *halálút.*

Sp(ortnyelvi): *aerobik, aerobikverseny, autókrossz*, hatpárevezős, hegyikerékpár, helyosztó, hétpróba, hétpróbázó, hódeszka, hódeszkázás, horogdobás, hullámlovaglás.* – Vö. még: **Ját Sp.**

Sp biz: *azzurrik.*

Sp sajtó: *hálóőr.*

szépítő(en, körülíróan): Vö. még: **sajtó szépítő.**

Szính(áz): *helyzetgyakorlat.*

szlk. m. (szlovákiai magyar): *alapiskola, átfizet, átnevez*, halkenő, haszák, havijegy, horcsica, hranolki.* – Vö. még: **erd. és szlk. m.**

Szőlő(művelés, borászat): *harmatgyökér.* – Vö. még: **Kert Szőlő.**

Távk(özlés, híradástechnika): *hifi, hifitorony, hosszúhullám.* – Vö. még: **Inf Távk.**

Távk biz: *hullámváltó.*

Távk Posta: *hangposta.*

Tört(énettudomány): *agrárforradalom, ajtónállómester, akháj, aranyforint, asztalnokmester*, hercegérsek, hitlerista, hitlerizmus, holokauszt, hungarista, hungarus.*

Tört Vall: *hóráskönyv.*

tréf(és[an]): *amcsi, anyósülés*, hajszobrász.* – Vö. még: **biz tréf; vál v. tréf.**

tréf is: Vö. még: **hiv, tréf is.**

tréf sajtó: *honanya.*

Tud(ományos nyelv): *amerikanisztika, archivál, areális,* hangarchívum, haszonelvű, hatásmechanizmus, háttérsugárzás, hebraisztika, hungarika.*

Tud vál: *agglomeráció.*

túlzó: *halálfáradt.* – Vö. még: **sajtó túlzó.**

Űrh(ajózás, űrkutatás): *holdautó, holdjármű, holdjáró.*

Üz(emi, vállalati): *háttéripar.*

vál(asztékos): *ab ovo, ad hoc, alapmű, animáció, árválkodik, asztronauta, atomizálódik, átrepít, átviharzik, azonosságtudat*, hajdanvolt, hófedte, horror.* – Vö. még: **Tud vál.**

vál v. biz: *alma mater.*

vál sajtó: *hegedűvirtuóz.*

Vall(ási, egyházi): *ajatollah*, haláha, hanuka, harmadrend, homília.* – Vö. még: **Fil Vall; Tört Vall.**

vál v. tréf: *hajdanában-danában.*

Vegy(i ipar, kémia): *alkáliák, alkáliföldfémek,* habanyag, hajtógáz, hamutartalom, hidrogénvegyület.* – Vö. még **Fiz Vegy.**

Vegy Ép: *hungarocell.*

Vill(amosság, villanyszerelés): *halogénlámpa.*

Zene: *hangfekvés, hangkulcs.*

A most kiválasztott mintaanyag is nyilvánvalóvá teszi, hogy az átdolgozás újításainak kiemelése mintegy nagyítólencséül szolgálhat: világosabban, élesebb fényben tárja elénk a kérdéseket, a következetlenségeket. Kikerülhetetlenül rátereli például a figyelmet az egyik legvitatottabb, legbizonytalanabb lexikográfiai kategóriarendszerre, a minősítésekre. A lexikai minősítések közül a szaknyelviek tűnnek a legbiztosabban elhatárolhatóknak. Ám sem a szaknyelvnek és a köznyelvnek az elhatárolása, sem a szaknyelvek közötti viszony leírása, kategorizálása nem egyszerű feladat. Például a Kéziszótárban van **Műsz** és van **Hajó** minősítés is, de a *hajóemelő* csak **Műsz** megjelölésű. A döntés alapja az, hogy ez a szerkezet vízlépcsőbe épített berendezés. A *hajó-* előtagú összetételek zöme azonban minősítés nélküli. Gyakori a szócsaládi tagok széttagolódása: a *hőkezel* **Műsz** besorolású, a *hőkezelt* **Ker**, a *hőkezelés* meg **Műsz Orvos.** A megoldás mellett itt is felhozhatók érvek, de a kérdések általánosítása attól még jogos: 1. a **Műsz** milyen mértékben, mely esetekben önálló szaknyelvi kategória, s mikor, miért összefoglaló, más szakmákat, szaknyelveket „helyettesítő" megjelölés? 2. A szócsaládok tüzetesebb lexikográfiai elemzése is azt mutatná, hogy egy-egy szócsaládtag teljes (!) mértékben átcsúszik egy másik minősítésbe, s így markánsan elkülönül, elszakad az alapnak tekinthető (**Műsz** stb.) minősítéstől?

Az időbeliséggel, a kronológiával kapcsolatos minősítések más típusú problémát rejtenek magukban. A **rég** minősítésű szó egy korábbi szinkrónia, valamely előző nyelvállapot eleme. Ezért egy olyan minősítési sor egyik végpontja, amelynek a másik végén a **ritk** áll. A sor így állítható fel (az ÉKsz^2. alapján is): **ritk → kiv[eszőben] → elav[ult] → rég.** Ebben a láncolatban a **ritk** tulajdonképpen 'ritkuló' jelentésű. De ugyanezt a minősítést alkalmazzuk akkor is, ha keletkező, azaz még csak 'ritkán' használt szót jellemzünk. Kívánatos volna e kettősség világos megkülönböztetése, leírása.

A **rég** egyébként ingadozó, elmosódott határvonallal kapcsolódik a szaknyelvi **Tört**-höz is. Hol arra esik a nyomaték, hogy egy korábbi szinkrónia lexikai eleme *(rég)* a címszó, hol arra, hogy egy régebbi kor kulcsfogalma *(Tört)*.

A fentebb idézett példák is mutatják, hogy az értelmező szótári minősítések teljes rendszerének alapos és módszeres átdolgozása változatlanul alapvetően fontos teendő. Az ÉKsz^2. műhelyében erre a kiterjedt elemző feladatra nem állt rendelkezésre sem kellő idő, sem kellő előmunkálat. A *Kéziszótár* új és módosított lexikográfiai elemeinek a lajstromozása segíthet ahhoz, hogy kellően árnyalt kérdések megfogalmazásával tárgyszerű, pontosan érvelő válaszokhoz jussunk. – Természetesen ez a mutató típusú segédlet nemcsak az eddig említett célokhoz vihet közelebb bennünket, de alkalmat teremt a felfedezett hibák, elírások közzétételére is. A *hónaljaz* címszó után például **Kert Szőlő** minősítés található. A 'kertészet(i)' jelentésű **Kert** azonban fattyúhajtás: ez a minősítés végül is kimaradt a listából. Nem szerepelt az ÉKsz.-ben sem, s nincs ilyen szaknyelvi kategória *A Magyar Nyelv Nagyszótárá*ban (Főszerkesztő ITTZÉS NÓRA. Budapest, 2006) sem. (Vö. még fent a **Fiz Vegy** alatt a *határfelület* példáját!)

Az új címszavaknak van egy olyan csoportja, amely hamis új szónak is nevezhető, tudniillik nem a szókészletben új elem, hanem csak a lexikográfiában, mert eddig is élt, csak szótározatlan maradt. A mostani listából ilyen szósor az *aktakukac, aprósütemény, átmelegszik, átlátogat, halállista, háremhölgy, hazasiet, házibuli, házimunka, hintaágy, hófedte, hullarészeg* stb. S természetesen szorosan ide kapcsolódnak az **elav** *(apotéka, aranyász),* a **kiv** *(híradómozi)* és a **rég** *(állatidomár, arnót, hasoneredetű)* példái is. Az ÉKsz^2.-höz is csatolhatunk egy pótlistát a felvételre érett, de a szótárból hiányzó szavakból. ÉDER ZOLTÁN (MNy. 2004: 157–158) többek között ezeket hiányolta: *ábécéáruház* [*A Magyar Nyelv Nagyszótára* (II, 15) ezzel az írásmóddal már címszavasította!], *adóhiány, croissant, gyros, hipermarket, interpici, nagykarácsony, nagytemplom, orvoslátogató, pita, testápoló;* SZŐNYEI TAMÁS (*Magyar Narancs* 2003. október 16, 26) pedig ezeket: *díszтárcsa, ecstasy, falafel, felni, műfű, kebab, klezmer, rap, salsa, soul, tálib, techno, tonik* stb. Saját gyűjtésemből pedig az *agyament, ajtólánc, apácarács, átstartolás, hanghordozó(k), havária, hívószó* stb.

KISS JENŐ 2004. májusában a *Magyar Tudomány*ban (2004/5: 670–673) tett fel öt kérdést, amelyekre (véleménye szerint) a megújított *Értelmező kéziszótár* irányította rá a figyelmet, és ezért szélesebb körű szakmai választ

igényelnek. Az öt kérdésből négy többé-kevésbé összefügg az új szavak kiválasztásának, szótári felvételének a kérdéskörével.

Az első így hangzik: „Csak köznyelvi szavakat tartalmazzon az ÉKsz.? Ha másokat is, milyeneket, mennyit és mi célból?" (672). Látszólag költői kérdés, már csak azért is, mert maga KISS JENŐ is megadja a választ – néhány bekezdéssel korábban: „Az ÉKsz. … elsődlegesen köznyelvi szavaknak az értelmező szótára. A szótár a köznyelvi szókészlet törzsállományát öleli föl úgy, hogy nép- és szaknyelvi, ill. tájszavakat is tartalmaz viszonylag nagy számban – az említett szomszédos országokbeli magyar szavak mellett" (671). A kérdés mégis valóságos, mégis jogos. Mindenekelőtt azért, mert a köznyelv „határa" átjárható szókészleti sáv, s nem merev vonal. Állandó, lüktető változása mintegy összenöveszti, egybefonja a szókészlet egyéb tartományaival, rétegeivel. Mindegyikkel. Nyitottságát az is megmutatja, hogy nemcsak írott változata van, hanem van beszélt köznyelv is (vö. KISS JENŐ: *Társadalom és nyelvhasználat*. Bp., 1995: 74–75, 80–81). A feltett kérdéspárból az elsőre („Csak köznyelvi szavakat tartalmazzon az ÉKsz.?") tehát határozott választ adhatunk: az értelmező kéziszótár (mint szótártípus) csak köznyelvi és a köznyelvivé válás felé tartó, annak vonzásába került szavakat tartalmazzon. A második részre nehezebb a válasz, s nem csupán a lexikográfia szempontjából. Nehezebb, mert kritériumokat kell rögzíteni ahhoz, hogy ki tudjuk választani a még nem köznyelvi, de már köznyelviesülőben levő szavak körét. A számos probléma, bizonytalanság ellenére néhány fogódzót azért meg tudunk nevezni. Ha valamely nem köznyelvi (szlengbeli, szaknyelvi, nyelvjárási stb.) lexikai egység különböző beszédhelyzetben, illetőleg írott és beszélt nyelvben egyaránt, valamint változatos és/vagy nagyobb publicitású szövegtípusokban gyakra(bba)n felbukkan, akkor bátran valószínűsíthetjük, hogy „szótárérett". Véleményem szerint még merészebbek is lehetünk: felvehetünk olyan nem köznyelvi szavakat, amelyeknek van (szótárazott) köznyelvi szinonimájuk. Ne feledjük, hogy számos szaknyelvi, nyelvjárási, bizalmas vagy akár argó szónak a köznyelvhez közeledését éppen ez a tény fékezi le vagy akadályozza meg, az tehát, hogy van köznyelvre „fordítható", biztos szinonimájuk. Ezeknek a köznyelvi és nem köznyelvi tagokat összefűző szinonimasoroknak mint soroknak van helyük az *Értelmező kéziszótár*ban. Arról se feledkezzünk meg, hogy számos nem köznyelvi (*rég, irod*, *ritk, vál* stb.) minősítésű szót hagyományosan beillesztünk a szótári állományba. Nem azért tesszük ezt, mert valaha köznyelviek voltak, vagy mert (reményeink szerint) azzá lehetnek. A

köznyelvi nyelvhasználat stiláris lehetőségeit kívánjuk ezzel szolgálni, tudniillik a lexikai elemeknek mint stíluseszközöknek is jelen kell lenni a szótárban – a pontos szövegértés és az árnyalt kifejezés, azaz a hatékony, a sikeres kommunikáció érdekében.

A minősítésekre vonatkozóan KISS JENŐ is feltesz egy kérdést (az ottani sorrendben negyedikként), de ez a minősítés problémakörének nem az egészére, hanem egy különösen vitatott, eddig nem érintett részére irányul: „Módosításra szorul-e a szóhasználati minősítőrendszer, különös tekintettel a nyelvhasználat-kutatás fejlődésére?" (*Magyar Tudomány* 2004/5: 672). A szó- és nyelvhasználat szakszó félreérthetetlenül az ún. nyelvhelyességi minősítések lexikográfiai megtartásának vagy elvetésének szembesülésére, színvallásra kényszerítő feszültségére vonatkozik. A nemegyszer szikrázó, mindmáig lezáratlan vita is mutatja, hogy a módosításra (e tekintetben is) feltétlenül szükség van, s ezért ilyen természetű, efféle irányultságú változtatásokra ezután is számíthatunk. Néhány módosítást a *Kéziszótár* is kezdeményezett: töröltük a bélyegzőként használt helytelenítő csillagot, a *vulg*(áris) minősítés értelmezését a szó mai jelentéséhez igazítottuk, s új minősítésként felvettük a *trágár*-t. (Egyrészt azért, mert a gyakori használat nem szüntette meg az efféle szavak trágár voltát, kiterjedt tabusítását, másrészt azért, mert a gyakori – sokkoló, megbotránkoztató stb. szándékú – tabutörés is azt mutatja, hogy törhető taburól van szó.) Ami pedig a kérdés érdemi részét illeti, arra vonatkozólag nincs új mondanivalóm, véleményem változatlan. A két vízválasztó kérdés tudniillik így hangzik: van-e nyelvi hiba, illetőleg van-e (még) magyar köznyelv? Az én válaszom mindkettőre igenlő. (Részletesebben vö. *Nyr*. 2003. 368–369.)

KISS JENŐ második kérdése sokaknak, sokunknak a problémája, sőt nem egy tekintetben feladványa: „Milyen formában célszerű lexikográfiailag feldolgozni a kisebbségi magyar szókészlet csak ott köznyelvi szerepű elemeit? Ahogy az ÉKsz. új kiadása elsőként nyújt példát, vagy esetleg másként (is)"? (uo.). Többszörös okból röviden reagálhatok. Egyrészt azért, mert a *Kéziszótár* a kisebbségi magyar szókészlet regionális elterjedtségű, ott köznyelvi funkciójú elemeinek szótári megjelenítését, tehát magát a megjelenítést szánta követendő példának, és semmiképpen sem e megjelenítés módját. Másrészt a szótár elkészülte után, 2004-ben (Illyefalván) a legilletékesebbek, az erdélyi, szlovákiai, kárpátaljai és vajdasági kutatóállomások, nyelvi irodák fogalmazták meg állásfoglalásukat a határon túli magyar nyelvváltozatok anyagának összehangolt, hiteles, s nem utolsósorban arányos léptékű

összegyűjtéséről, az elvekről és a módszerről. Ezáltal megteremtették a lehetőséget arra, hogy a magyarországi szótárak a jövőben megfelelő szakmai hitelességű anyagot tudjanak beépíteni anyagukba. Nincs okom elhallgatni, hogy azért is örültem ennek a kezdeményező fordulatnak, mert az 1994. évi lexikográfiai és lexikológiai kongresszuson még magam is efféle megalapozást kezdeményeztem első lépésként, egy próbaanyag beillesztése helyett (vö. *MNy*. 1994. 417–418; *Nyr*. 2003. 365–366).

KISS JENŐ harmadik kérdése nemcsak sorrendben követi a másodikat, de tartalmilag is összekapcsolódik vele: „Nem kellene-e bővíteni a szótárban közlendő információkat, például azzal, hogy ahol megállapítható – márpedig ilyen nem is kevés van – jeleznénk a népnyelvi szavakról, hogy a nyelvterület mely részén élnek? (A *pityóka* például Erdélyben.)” (uo.). Ezúttal ne arra irányítsuk a figyelmünket, hogy általában, elvileg kellene-e bővíteni az értelmező szótárban közölhető információkat (mert vannak olyanok, amelyekkel kellene, s még több olyan, amivel lehetne), hanem a példára, a *pityóká*val illusztrált népnyelvi szavakra, mert ez a szócsoport vezet vissza bennünket az előző kérdéshez. Az illyefalvi állásfoglalás munkaprogramjába is fel kell venni ugyanis azt a kérdést, hogy milyen legyen a szótári megjelenítése azoknak a határon túli lexikai elemeknek, amelyek regionális köznyelvi szerepűek is, de a magyarországi lexikográfiában eddig (!) mint (jórészt népnyelvi minősítésű) nyelvjárási (tájszótári, nyelvatlaszbeli) adatok kaptak helyet és kategorizálást. Másként megfogalmazva, a kisebbségi magyar szókészlet (ott) köznyelvi szerepkörű elemeinek eddig szótározatlanul maradt csoportja mellett „bővíteni kell a szótárban közlendő információkat” – valamely következetes, egyértelmű lexikográfiai megoldást alkalmazva – az eddig már szótározott, de az értelmező szótárakban nem lokalizált, ám (ott) ugyanúgy köznyelvi szerepkörű szavaival, szókészleti elemeivel is. A minősítések szempontjából mindez azt jelenti, hogy egyértelművé kell tenni a *nép* értelmezését. Jelenleg tudniillik nemcsak a magyar nyelvterület egészét tekintetbe vevő, több nyelvjárásból dokumentálható nyelvjárási elemeket jelöljük így, hanem a kisebbségi magyar szókészletet mint egészet tekintetbe vevő, több ottani nyelvjárásból adatolható szavakat, jelentéseket, alakváltozatokat is. Így a *nép* minősítést kapta az *Értelmező kéziszótár*ban a ’krinolin’ jelentésű, *biz* minősítésű szlovákiai magyar *spekacski* címszói alakváltozata, a *pekacski;* az erdélyi magyarban a *laska* ’(megsütött) tésztafélesség’ jelentése vagy a *vadcsombor* ’kakukkfű’ meg a *vérszipó* ’pióca’ címszó is.

V. Raisz Rózsa
(Eger)

Egy szüzsé – két elbeszélés
(Petelei István: Szőcs Klári története; Mikszáth Kálmán: Mindenki lépik egyet)

Mikszáth Kálmánt képviselői mandátuma megismertette Erdéllyel: 1887-től 1892-ig Illyefalva (Marosillye), 1892-től 1910-ig Fogaras képviselője volt. Ez alatt az idő alatt volt módja közvetlen élményeket gyűjteni az erdélyi – magyar, román és szász – népről, mentalitásukról, s ennek vannak is nyomai műveiben: a három „szelistyei asszony" személyének megformálása; Kathánghy Menyhért első képviselővé választásának történetében az erdélyi urak, a furfangos kortes: Király János, a talpraesett menyecske: Varga Mihályné alakjának megjelenítése stb.; de szeretett „idegen bőrök" felhasználásával is dolgozni. Mikszáth Kálmánné visszaemlékezése szerint (1957: 251) a *Mindenki lépik egyet* című nagyobb elbeszélés témáját „erdélyi urak beszélték" az írónak.

Akár – nem sűrű – erdélyi látogatásai alkalmával hallotta Mikszáth az iparoslány és a társadalmilag magasan fölötte álló hivatalnok házasságának (szerelmének) történetét, akár a parlamenti folyosón beszélték el „erdélyi urak", az író felismerhetően Marosvásárhelyre teszi a cselekményt, a Maros menti nagy városba. A Mikszáth-művek kritikai kiadásának 15. kötetében 1961-ben megjelent mű kritikai jegyzetei között (206–207) a kötet szerkesztője és a jegyzetek írója, Bisztray Gyula közli, hogy a témát a marosvásárhelyi születésű és életét részben ott leélő Petelei István is feldolgozta. Mikszáth a Pesti Hírlapban jelentette meg az elbeszélést először 1902-ben, tíz folytatásban, kötetben pedig 1903-ban. Petelei *Szőcs Klári története* című – ugyancsak hosszabb – elbeszélése korábban, még 1900 előtt, valószínűleg 1898-ban jelent meg. Petelei és Mikszáth kortársak voltak, egy évben születtek, s nemcsak irodalmi munkásságuk révén ismerték egymást, hanem személyes kapcsolatban is álltak, ezt igazolja Mikszáth 1884-ből fennmaradt, Peteleihez írt baráti hangú levele (Akadémiai Kiadó 1962: 5). MÓZES HUBA (1997: 116) forrásmegjelölés nélkül közli, hogy Mikszáth 1886-ban éppen Petelei kalauzolásával tekintette meg Kolozsvár nevezetességeit.

Mikszáth ismerhette a Petelei-elbeszélést, bár arra bizonyíték, közvetlen adat nincs. Írói alkatukból következik, hogy a kész művek különböznek egymástól, még cselekményükben is. Petelei a szerelmi történetet dolgozza fel, Mikszáth elbeszélése több szálon fut – az író több művéből ismert motívumok ismerhetők fel benne. Egyik mű sem tartozik írója legjobb alkotásai közé, de jellegzetesnek mondhatók, ezért érdemes összevetni őket.

Lássuk a cselekmény(ek) hasonló és eltérő mozzanatait! Szőcs Klári, Petelei hősnője egy, a meg nem nevezett városban jól ismert, vallásos szűcsmesternek egyetlen, anya nélkül felnőtt leánya. Mesterlegények, boltoslegények kerülgetik, ő azonban, miután Kiss István törvényszéki („táblai") jegyző közeledik hozzá, inkább az „előkelő úrhoz" vonzódik. Mindketten bizonytalanok, vívódnak kezdetben, főként a jegyző: *„Mi történt? Egy kis iparoskisasszony kényeskedett, kihez egy önfeledt pillanatban leereszkedett Kiss István úr, a jegyző. Annyi, mintha Kiss úr kimenne az utcára, elcsúszna a síkos járdán, s féltérdre esne. Meg se üti magát, s felkel, s tovább megy, punktum. Tán elmosolyog valami arra tekergő sétáló. Aztán nem beszél senki róla"* (390). Petelei elbeszéléséből megtudható, hogy Klári édesanyja öngyilkos lett a miatt a szégyen miatt, hogy a híresen szép asszony szerelmi viszonyba került „egy fiatal komédiással". Az apa azóta „istenszőcse", „a papokkal fraternizál".

Klárit megviseli a jegyzővel való szakítás érzése, gyengélkedik. Egy bálon ismét találkoznak. Kiss úr nehezen vállalja az iparoslánnyal való nyilvános mutatkozást: *„Valósággal terhesnek tartotta, hogy itt mellette álljon"* (400).

Végül Klári tesz határozott lépést: egy téli estén elmegy a férfi lakására. *„Az anyámnak is szeretője volt, azt mondják. Én nem tudom, miért volt az hiba? hát hiba az, ha szeret az ember valakit? Mondja?"* (403). A lány a látogatást követő napon súlyosan, veszélyesen megbetegszik, s miután a hivatalok – meghatódva ragaszkodásától – megkéri a kezét, meggyógyul betegségéből. Új, együttes életüket más városban szándékoznak leélni. Ez az utolsó mozzanat is jelzi, milyen szenzáció volt a 19. század végén, ha ilyen társadalmi különbség ellenére is létrejött a házasság.

Mikszáth elbeszélésében a szerelmi szál a felszín alatt húzódik. Apró Katica, a csizmadia világszép leánya és Kolosy Ferenc, a Hunnia pénzintézet elnöke, az előkelő, elegáns úr, az olvasó „nyilvánossága" előtt nem találkozik négyszemközt egymással, a szerelmi kapcsolatról csak finom mikszáthi sejtetésekből, sőt: tagadásokból gondolhat valamire az olvasó. Az anya el-

vesztésének okáról és körülményeiről itt nem esik szó. Az apa figurája, Apró István uram nagyobb szerepet kap, mint a Petelei-elbeszélésben, egyénisége is más: a mikszáthi kemény, kiváló, híres mester mivoltára büszke, kevély iparosfigurák közé tartozik. Jómódú, tekintélyes polgár. Megjelenik a műben – mint annyi más Mikszáth-műben – a nagynéni, aki egyben a kerítő szerepét játssza. Hajlamán kívül alkalma is van rá: Kolosy házvezetőnője. Íme a sejtetések egyike, amely azonban csak utólag válik világossá a gyanútlan olvasó számára, ha nem ismeri eléggé Mikszáth világát: *„Máli néni az egyetlen rokona Katicának, ő látja el ruhával, néha egy kis ékszerrel is kedveskedik, aztán ha odamegy, mindig van egy-két tányér sütemény az almáriumban, meg egy befőttes üveg, amit Katicának felbont. Katica nagy ínyenc, torkos, mint egy kis macska. Háromszor, négyszer is átszalad Kolosyékhoz, mintha csak az éléskamrába osonna egy kis paskortára"* (35). Nagy hangsúlyt kap Katicának az apja által kiszemelt, sőt üzlettársául megnyert, mégoly kiváló, de férfiként nem vonzó fiatal mesterrel kötendő házasságtól való megingathatatlan elzárkózása, s ismét igen finom sejtetés útján szerzünk tudomást a lány terhességéről, amely – valamint Kolosy elutasítása – a lányt öngyilkossági kísérletbe sodorja. (A Marosba veti magát, mint több Mikszáth-mű hősnője folyóban leli halálát vagy így kísérel meg öngyilkosságot.) Hasonló motívum a Petelei-elbeszéléssel, hogy Katica a szerelmi csalódás után veszélyesen megbetegszik: élet-halál között van. Az egyik „lépésnek" Apró uram bárói eredetük (fiktív név: báró Aprovszki) igazolását szánja, Kolosy azonban sem ennek hatására, sem miután az apa furfangja, csele a bankot tönkreteszi, s ezzel a motívummal Mikszáthnak alkalma van a pénzvilág elítélő, gúnyos megjelenítésére, nem veszi feleségül Katicát. Kolosy Ferenc évek múlva mint a kerület képviselője jelenik meg a városban, a kereskedelmi miniszter kísérőjeként. Itt következik a mikszáthi megoldás: Katica kisfiának felbukkanása a tekintélyes úr előtt. Az író gyermekszeretete, melegsége, a gyermeki tisztaságnak tulajdonított (szintén több művében megjelenő) szinte mágikus erő vezeti el a csábítót a leányanyához, s sejteti az író, hogy bekövetkezik a házasság. Nem lehetünk benne biztosak, hogy a gyönyörű asszony és szintén gyönyörű, bátor, talpraesett kisfiú lágyítja-e meg Kolosy szívét, vagy nem akarja a botrány következtében népszerűségét s ezzel mandátumát elveszíteni. A Mikszáth-művekben gyakori fordulat, hogy a hozományért vagy vagyonért induló férfi megbűvölve a kiszemelt leány bájától a vélt vagyon vagy vélt hozomány meg nem léte vagy megsemmisülése ellenére, szerelemből elveszi a leányt, el is feledkezve eredeti, vagyonszerző

szándékáról (Szent Péter esernyője, Az eladó birtok). Itt azonban más viszonylat áll fenn: *„Kolosy elsápadt, majd piros lett, mint a paprika. Valami sajátságos, kéjjel vegyes szédület fogta el”* (82). S hogy az anyával *„mit beszéltek, hogy beszéltek, arra nem volt tanú”* (uo.).

A szerelmi (?) történetet Mikszáth tehát sok (általa máshol is használt) cselekményszállal és általa kedvelt motívummal bővítette a Petelei-elbeszélés cselekményanyagához viszonyítva. Az említetteken kívül számos kitérés és kedvelt mikszáthi motívum színesíti az elbeszélést (az apa karlsbadi gyógykezelése, a híres csizmadiamesterek vetélkedése stb.), ezek az anekdotikus elbeszélés-technika elemei.

Milyen tehát a két mű elbeszélés-technikája, miben különböznek – a cselekményszövésen kívül – a szövegszerkezetükben, stílusukban?

Elbeszélő szövegekben természetesen adódik az elbeszélő nézőpontok váltogatása, azaz a narráción kívül megszólalnak a szereplők; belső monológok, szabad függő beszéd követik egymást. Ez már önmagában is stílusbeli összetettséget hoz magával (TOLCSVAI NAGY 1996: 166); Petelei elbeszélésében az elbeszélő egy-két alkalommal egyes szám első személyben szólal meg (*„nem érdemes arra, hogy elbeszéljem” „Az én történetem”* 378. o.) stb., ez a szerény indítás retorikai fogás: rokonszenvet, sőt esetleg érdeklődést kelt fel. Az elbeszélő azonban nem szereplője a történetnek, a cselekmény a maga törvényei szerint folyik, harmadik személyű ige- és névszóalakokkal. Egy ízben szokásszerű esemény kapcsán bukkan fel az elbeszélőnek az elbeszélés közegével, szereplőivel való kapcsolata. *„Az újesztendő után szokták megtartani nálunk az iparosbált”* (394).

Egyedi, feltűnő vonása a szövegezésnek, hogy olyan párbeszéd is előfordul, melyben egyik szereplőjének kiléte nem ismeretes: valaki a templomban ünneplők közül, nem fontos személyének megjelölése:

[Klári] – *Ki néz rám olyan merően a kis oltártól?*
– Az, Klárika, Kiss Pista, a jegyző a törvényszékről.
– Miért néz olyan erősen?
– Mert maga szép kisleány, Klárika” (397).

Az elbeszélés domináns stílusjegye a rövidmondatosság: mind a mondategészekre (az összetett mondatokra is), mind a mondategységekre a könnyen áttekinthetőség érvényes, akár a narrációban, akár a szereplők beszédében vagy a töprengéseiket megjelenítő szabad függő beszédekben és gyakori belső monológokban fordulnak elő: *„De mit csináljon egy édes kis baba, ha férfiszem perzsel végig az orcáján? Igen, ezt a Kisst, ezt a vállas,*

komoly jegyzőt, ezt ő sokszor látta. Gyermekkorában játszott vele, de menynyit!" (380). Megjelennek a szaggatott mondatok, nominális elemek is.

A szereplők beszéde nem életszerű, bár a feszesebb hangnem a társadalmi szokás ábrázolásával függhet össze:

„– Lelkének javára váljék az imádság" (381)
„– És örömmel gondolt reá? igazán?
– Mindenesetre, kisasszony" (397)

Petelei nem törekszik arra, hogy feltűnőség jellemezze stílusát: címadása hallatlanul egyszerű, a szereplők közül csak a szerelmespárnak van neve: *Teremi Klári* (a *Szőcs* az apa foglalkozásából eredő ragadványnév); az „úri" udvarló neve a szándékoltan sablonnév: *Kiss Pista*. A többi szereplőnek nincs neve a műben, még az apa keresztnevét sem ismerjük. Ez a puritán névadás talán úgy értelmezhető, hogy az elbeszélő nem kíván semmi elkerülhető elemmel eltérni az egyenes, célratörő előadástól.

A hosszabb elbeszélés hét – csak számmal, nem címmel – elkülönített részre (fejezetre?), makroegységre tagolódik. A cselekmény időrendben halad előre, kitérések nélkül. A karácsonyi templomi jelenet jelenidejűsége helyzetmegjelenítés, a továbbiakban az elbeszélés múlt idejű szövegben valósul meg, ez azonban nem jelent teljes linearitást: a múltnak több rétege van. Klári emlékezetében megjelenik az édesanyja, gyermekségének egy kedves jelenete (393). Máshol anyja történetét egy hosszabb monológban mondja el Kissnek (403).

A 3. és a 4. rész párhuzamosságot mutat. A paralelizmus szövegszerkezeti szempontból csak az utolsó mondatokban jelentkezik: a két főszereplő utcai találkozásának leírásában. Egyébként a párhuzamosság az egyidejűségben mutatkozik meg: Klári és Kiss Pista azonos időben, saját otthonukban, külön-külön vívódik, töpreng kapcsolatukról, egymással való viselkedésükről. A lélekábrázolás, a tudati folyamatok bemutatása fontosabb a cselekménynél Petelei szövegében, a belső történés, a szereplő hangulata, érzése, ennek érzékeltetése, emlékek, álmok, fantáziaképek jelennek meg. A környezet és a szereplő külsejének leírása (azonos személyre vonatkozólag) nem azonos: mindig a lányhoz fűződő, változó érzések szabják meg: Kiss hol szépnek, hol kevésbé szépnek, jelentéktelennek látja Klárit. Az apa belső életéről azonban csak közvetett értesülései vannak az olvasónak; abszolút centrumban áll a két főszereplő, sőt: szinte kizárólagos szereplők.

Petelei nem kívánja a helyi színezetet nyelvi (és nem nyelvi) tényezőkkel érzékeltetni. A hagyományozott nyelvváltozat szerint irodalmi nyelvet

használ, a kevés számú tájszó a maga helyén a nyelvi normákhoz tartozik: *berbitél* 'imádságot mond' (az ÚMTsz. pl. Tordáról adatolja), *ajongás, ajang, keszkenyős, szőcs, buba; ügyel* 'sajnál' értelemben stb.

Mikszáth művészetének sajátos, egyéni vonásait felismerhetjük a *Mindenki lépik egyet* olvasásakor is, azaz stílusára a „fokozott mértékű egyediség" jellemző (TOLCSVAI NAGY 1996: 166). Fontos neki az elbeszélői hang milyensége, ez az igazi sajátja. Emellett a cselekmény többszálúsága, az események mesteri alakítása a végkifejletig; a helyi színezet érzékeltetésének szándéka, ez utóbbi valódi és fiktív elemekkel valósul meg. *„Már a cím is mutatja, hogy Erdélybe vezetem olvasóimat"* – kezdi a narrációt. A *lépik* igealak valóban jellemző az erdélyi nyelvjárásokra, az ÚMTsz. Kolozsvárról, Oltszakadátról, Gyimesbükkről adatolja. Peteleivel ellentétben minden szereplőnek, földrajzi helynek, cégnek stb. saját, egyéni tulajdonnevet ad – elbeszélő modorának, szokásának megfelelően. Ezek nagyrészt fiktív nevek, csak részben van erdélyi kötődésük, de hozzájárulnak az életszerűség illúziójához. *Apró István* családneve nógrádi eredetű, hasonlóképpen a *Luzsénszki, Hattyán, Köröskényi* és *Mányai* név is. A báró *Aprovszki* név fiktív; *Kovács, Bogdán* családnév az egész magyar nyelvterületen előfordul. A *Kolosy* név viszont *Kolossy* írásváltozatban Erdélyben ismeretes *mezőmadarasi* nemesi előnévvel NAGY IVÁN (1859) családtörténeti munkája szerint. A *Maros, Teleki Mihály*, a *Bethlen-kapu* említése a helyi színezetet erősíti. A *Boglyás malom*, a *Rekettyés*, a *Gergelyi-féle kukoricaszárító*, a *Mátyás király* vendéglő, a *Kigyófészek dűlő* stb. fiktív mikszáthi hangulatkeltő elemeknek látszanak.

Ironikus hiperbola, túlzás Katica szépségének jellemzésére, hogy *„egy helyi szobrász utána mintázta a Mária-szobrot a brassói templomnak"* (34).

Az egyértelműen tájszónak minősíthető *paskorta* melléknevet Nógrád megyéből adatolja az ÚMTsz. 'torkos, falánk' értelemben (Hugyag, Szécsény, Drégelypalánk). A helyi színezetre való törekvés tehát csak egynémely elemében kötődik a cselekménybeli környezethez.

A Mikszáth-szövegben hallatlanul életszerűek a párbeszédek, mindamellett az elbeszélő hangja és a szereplők hangja alig különül el: a mesélő megszólalásaiban a beszélt nyelvi deiktikus elemek, retorikus kérdések, indulatszók, határozott névelős főnevek, tulajdonnevek ugyanúgy jellemzők, mint a szereplőkhöz köthetőkben (KOCSÁNY 1996: 343). Mégis felismerhető benne a szabad függő beszéd (MURVAI 1980), ennek nyelvi jelölői (az igeidő változása, a mellékmondatok hiányossága, a jövő idejű igealakok stb.): *„Ap-*

ró uram barátságot kötött Kolowotkival, s amint elbeszélgettek egynéhányszor, az a gondolata támadt (mert roppant esze volt őkigyelmének), hogy maga mellé veszi társul, mivelhogy így még nagyobb hírnévre verődik a boltja, talán még a Mannl Heim dicsőségét is elhomályosítják, ha ketten összefogóznak.. ***No, az nagy dolog lesz. Tele lesz ezzel még Budapest is, ha Bécs nem"*** (37).

HERCZEG GYULA szerint Mikszáth legnagyobb újítása a *communis opinio* (1981: 265–): olyan szintváltások, amelyekben az elbeszélő nézetén kívül a környezet, a közvélemény vélekedése is megjelenik: *„A szegényebb sorsú mesteremberek leányai rendre férjhez mentek, a csúnyák is, és ő, a nagy szépség, otthon maradt, még csak azt se kérdezte senki, hogy a világon van-e?* ***Hát megbolondultak ezek a mai legények? Vagy csupa illedelemből szamarak, mint a grófok, hogy a legjobb falatot egyik sem akarja kivenni a tálból a másik elől?"*** (34).

A lélekábrázolás azonban kisebb szerepet kap a stílus egyediségénél és a cselekmény bonyolításánál, az egyszálú történet kiegészítéseinél. Kolosy nem hordoz egyéni vonásokat. Apró uram Mikszáth önérzetes mesterembereinek szokásos jegyeit viseli. Katica lelkiállapotára külső, testi vonásokból és cselekedeteiből, viselkedéséből lehet következtetni, szépsége az elbeszélésben mindvégig külső vonásokkal van megrajzolva, nem a szereplő szubjektív látása szerint.

Mi újra törekvést olvashatunk ki a magyar novellaírás szempontjából a két elbeszélésből?

Mikszáth művében a stílus fokozott mértékű egyedisége, a nézőpontok mozgékony váltogatása (EISEMANN 1998: 158) a szöveg varázsának tényezője, valamint a mese bravúros alakítása. Elhallgatásai, sejtető célzásai, továbbá az a tény, hogy többféle értelmezést is lehetővé tesz az elbeszélés lezárása, a 20. századi elbeszélőművészet olyan iránya felé mutat, amelyet Krúdy Gyula képvisel.

Petelei István művében a belső történések ábrázolása a legfontosabb, ezért egyvonalúbb a történet, mint Mikszáthnál. A szereplő (Klári) külsejének leírása is a férfi főhős lelkiállapota, a lányhoz való viszonyulása, annak változásai szerint alakul. A nominális, szaggatott kifejezőeszközök Kaffka Margit, Móricz Zsigmond művészetét előzik meg és ígérik, anélkül, hogy bármely századfordulós irányzathoz (például az impresszionizmushoz, naturalizmushoz) kapcsolódnék Petelei írásművészete.

*

Az elemzett művekre a következő kiadások alapján hivatkozom:

Petelei István: *Lobbanás az alkonyatban*. Válogatott elbeszélések és rajzok. Bevezette és jegyzetekkel ellátta BISZTRAY GYULA. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1955. A *Szőcs Klári története* című elbeszélés a kötet 378–408. lapján található.

Mikszáth Kálmán: *Mindenki lépik egyet*. Mikszáth Kálmán összes művei.

Regények és nagyobb elbeszélések XV–XVII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. (Kritikai kiadás) A tárgyalt nagyobb elbeszélés a XV. kötet 31–82. lapján található.

Irodalom

BISZTRAY GYULA 1961: *Tárgyi magyarázatok a Mikszáth-kritikai kiadás XV. kötetének szövegéhez.*

EISEMANN GYÖRGY 1998: *Mikszáth Kálmán*. Korona Kiadó. Budapest.

HERCZEG GYULA 1981: *A XIX. századi magyar próza stílusformái*. Tankönyvkiadó. Budapest.

KOCSÁNY PIROSKA 1996: A szabad függő beszédtől a belső monológig. In: *Hol tart ma a stilisztika?* Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

MIKSZÁTH KÁLMÁN 1962: *M. K. levelezése*. II. kötet. Mikszáth Kálmán Összes Művei. 25. kötet. Akadémiai, Budapest (Kritikai kiadás).

MIKSZÁTH KÁLMÁNNÉ 1957: *Visszaemlékezései*. Budapest.

MÓZES HUBA 1997: Mikszáth és a korabeli Erdély. In: *A magyar polgárosodás kérdései*. Élet a századfordulón. Szerk. KOVÁCS ANNA. A Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. [Salgótarján].

MURVAI OLGA 1980: *Szöveg és jelentés*. Bukarest.

NAGY IVÁN 1859: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* 5. kötet. Pest.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 1996: *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

ÚMTsz. 1979: *Új magyar tájszótár*. Főszerkesztő: B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Révay Valéria
(Veszprém)

Egy művelt szatmári úr nyelvhasználata a XIX. században

Szatmár megye egyik legrégebbi családjának, a megyei közéletben is gyakran szerepet vállaló Mándy családnak kiemelkedő egyénisége az 1784-ben Mikolán született és 1873-ban 93 éves korában Szatmárnémetiben elhunyt Mándy Péter volt. Pataki és pozsonyi tanulmányai után visszatérve szülőföldjére, a szatmári közigazgatásban töltött be különböző hivatalokat, eljutván az első alispáni székig. A hivatali adminisztráció azonban nem elégítette ki széles körű érdeklődését, mert emellett szerteágazó tevékenységet folytatott, amelyben éppúgy helyet kapott a modern gazdászati ismereteknek és saját tapasztalatainak közzététele szakfolyóiratokban, mint a fordítás, verselgetés, régi és új szavak, illetve a földrajzi nevek gyűjtése, a magyar nyelv eredetének tanulmányozása, valamint a helyesírás egyszerűsítésére tett kísérlet. Otthonában, Mikolán gazdag könyvtárat gyűjtött össze, s a hazai tudományos élet, kultúra, oktatás számára jelentős összegeket adományozott, amint ez kiderül Mizser Lajos kutatásaiból (MIZSER 2004: 49–52).

2003-ban Nyíregyházán közzétett, északkelet-magyarországi leveleket és egyéb írásokat tartalmazó kötetünkben Mándy Péternek két írása olvasható: az egyik a Magyar Tudományos Akadémia számára felajánlott alapítványi összegről (Szatmár, 1863), a másik a képviseleti korteskedésről megfogalmazott nézetei (Szatmár, 1865) (RÉVAY 2003: 121–128).

Mind a két írás – témája alapján – a közügyekhez, s ezáltal a politikai-közigazgatási szaknyelvhez kapcsolódik, amelyek jó példát szolgáltatnak a XIX. század különböző nyelvi változatainak egybeszövődésére, a nyelvjárási elemeknek és a szaknyelv jellemzőinek, az archaizmusoknak – a romantika korában a régi alakok felélesztését a nyelvhasználatban is szorgalmazó szándéknak – s a neologizmusoknak – azaz a nyelvújítóknak az új nyelvi elemek minél szélesebb körben való terjesztésére irányuló buzgó törekvésének – az együttes jelentkezésére egyetlen ember nyelvhasználatában.

Nyelvjárási elemek, nyelvjárási réteg Mándy Péter nyelvhasználatában

Bár a vizsgált levelek írásának idejére, a XIX. század második felére a köznyelv egységesülése lezárult, DÖMÖTÖR ADRIENNE véleménye szerint a

vidék nyelve még nem emelkedett a saját nyelvjárási hagyományai fölé (2000: 136). Ha ezt mégsem tapasztaljuk Mándy Péter leveleiben, akkor ez valószínűleg az ő műveltségének, nyelvészeti ismereteinek, s nem utolsó sorban annak köszönhető, hogy szülőföldjének nyelvjárása, az északkeleti nyelvjárás ekkorra az irodalmi nyelv rangjára emelkedett.

Mándy Péter írásban igyekezett a köznyelvi normákhoz igazodni. Korának nyelvészeti írásait – köztük a Magyar Tudós Társaságnak a *Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai* (1832) című kiadványát – minden bizonnyal jól ismerte, hiszen a társaságnak a könyvecske előszavában közzétett jelszavát kölcsönözte 1865-ös, hírlapi cikknek szánt írása záró gondolatául: „Győzzön a mi jobb" (MDCCCXXXII/MCMLXXXII, IV). A továbbiakban megvizsgáljuk, hogy a szóalakok használatában mennyire igyekszik tartani magát az új, 1832-ben megjelentetett normákhoz, és mennyire érvényesül saját környezetének nyelvjárása.

A magánhangzók közül a mai köznyelvi, illetve a köznyelvinél nyíltabb magánhangzó is felbukkan az *i ~ e* viszonylatában az *ismer* ige képzett és ragozott alakjaiban: az *esmérésének*, *esmérendem* nyíltabb, *e*-ző alakjaival szemben az *elismerő* igenévben a zártabb *i* hangot jelölte, ami arra utal, hogy a nyelvjárási és a köznyelvi alak használata ingadozik szóhasználatában.

A köznyelvinél zártabb alak az *é ~ i* viszonylatában jelentkezik*: felkiretik*. Az *é ~ i* váltakozás az E/3. személyű birtokos személyjel és a latívuszrag esetében gyakorinak látszik: *esetiben*, *közügyit*, *résziről*, *tekintetiből*, *elibe*.

Az *á* utáni *o*-zás, amelyet ABAFFY ERZSÉBET az újmagyar korban továbbra is érvényesülő tendenciának tart a keleti nyelvjárásokban, vizsgált szövegeinkben egy esetben, a *gátot* szóban megjelenik (2003: 716).

Az *e ~ ö* szembenállásnak az *ö* javára történő használata, amely a PAPP LÁSZLÓ által vizsgált XVI. századi kölcsei iratokban még szép számmal előfordult, Mándy Péternél már nincs meg: a keltezésben is *kelt* alakot olvasunk a területen korábban még gyakori *költ* helyett (RÉVAY 2002: 262), s csupán *fel* igekötős igékből képzett deverbális névszókban található meg 3:1 arányban: *fölmerülő*, *fölhasználni*, *fölfegyverzése*, de *felvilágosságúl*. Egyébként általában az illabiális alakok jellemzők, sőt az *ö* helyén *e* betű olvasható – a Szatmárban más iratokban is felbukkanó – *kijelöl* szóban: „a képviseletei *jelelésre* való felhivást illeti" (1865), de ugyanabban a szövegben megtalálható a szóalak *ö* betűvel való írása is ugyanennek a tőnek a származékaiban: *kijelölt*, *jelölve*, *kijelöltetésnek*. A keleti nyelvterületen ko-

rábban minden bizonnyal gyakori hangalakot és ennek származékait a SzT. (VI, 805–6) önálló szócikkben (*kijelelt*, *kijelelendő*, *kijelelés*, *kijeleltet*) tárgyalja, de mellette a *kijelöl* igealakot is felveszi ‘megjelöl’ jelentéssel, míg a *kijelel* jelentései a következők: 1. (földhatárt) kijelöl/megmutogat; 2. (földtulajdont határjellel) megjelöl; 3. megnevez; 4. kijelöl. Valamennyi példája a XIX. századból való. Szövegünkben a képviselői jelölésről van szó, tehát ez utóbbi, 4. jelentéshez kapcsolható a használata. A TESz. *jel* szócikkében viszont nem is szerepel a *jelel* alak, csupán a *jelez* és a *jelöl* (II, 270). A *kijelel* szó tehát keleti, északkeleti regionális köznyelvi alaknak tekinthető, amely Mándy Péter írásaiban egy alkalommal szerepelt 3 *ö*-s, azaz *jelöl* alak mellett. A nyelvjárás és a köznyelvi norma között ingadozás ennek a szónak a használatában a köznyelvi alak felé látszik billenni.

A magánhangzók időtartamának jelölésében több helyi színezetet fedezhetünk fel, bár ebben a vonatkozásban a magánhangzóknak a köznyelvitől eltérő ejtését követő írásmódját zavarhatja a magánhangzók időtartamának jelölésére vonatkozó saját felfogása, amelyet *A magyar nyelv eredete, és előnyei; s javalat arról: mikép’ lehetne a magyar irást könnyiteni s egyszerüsiteni* (1858) című művében fejt ki, és amelyből kiderül, hogy az ékezeteket feleslegesnek tartja, beleértve az *i* betű pontját is (MIZSER 2004: 51). Ennek ellenére Mándynál ingadozást találunk az *í* jelölésében, s emiatt nem tudunk következtetni e szavak kiejtésére: *csirájában*, *kiirtassanak*, *tellyesitve*, s az ellenkezője, rövid *i* helyén *í*: *ílly*; bár ezek mellett a mai köznyelvivel egyező alakokat is találunk: *szívében*, *merített*.

Az északkeleti nyelvjárás egyik jellemzője, hogy az *e* bizonyos helyzetekben megnyúlik. Ezt az időtartambeli változást az ékezetektől való idegenkedése ellenére olykor mégis jelöli Mándy Péter: *bé*, *ismeretök*, *esmerésének*.

Nyelvjárásának jellemző sajátosságai közé tartozik a magánhangzók időtartamát érintő másik jelenség, a szótagzáró *l* nyújtó hatása, amelyet szintén gyakran jelöl írásaiban: *külföld*, *gyűlölete*, *közdólgok*, *szólgál*, *vólt*, *óly*.

A többi magánhangzó időtartamának jelölése – bár láthatóan törekszik a pontosságra – mégis ingadozó. A folyamatos és beálló melléknévi igeneveket következetesen hosszú *ó*-val és *ő*-vel jelöli: *viselő*, *eredő*, *orvosló*, *harapózó*, *álló*, *tekintendő*, *kiküszöbölendők* , de az *ú* és az *ű* írásmódja ingadozó, akárcsak a tő belsejében előforduló *ő* hangé: *kivűl*, *szemléletü*, *egy=értelmü*, *czélu*, *tagu*, *utjába*, *utnak*, *úton*, *erkőlcstelen*, *bünök*. A fentiek ismeretében tehát a magánhangzók időtartamának ejtésére az írás alapján nem lehet megbízható módon visszakövetkeztetni, még akkor sem, ha tudjuk, hogy

Szatmár, Bereg, Máramaros és Ugocsa területén keletkezett szövegekben korábban végzett vizsgálataink alapján azt tapasztalhattuk, hogy az *út* főnév ragos és nominatívuszi alakjában mindössze egyszer fordult elő hosszú *ú*-val, éppen Mándy Péter írásában (RÉVAY 2002: 266).

A mássalhangzók használatában két palatális, az *ny* és az *ly* használata tér el a kialakuló normától, amennyiben a *főispán* szót *ny*-nyel jelöli: *Főispányoknak*, *Főispányjai*. Az *l* + *j* összeolvadásának jelölése *ly* ~ *lly* a következő szavakban: *legfellyebb*, *tellyesítve*, *alyas*. A szövegben találunk példát arra is, hogy nem jelöli a kiejtésben végbemenő összeolvadást: *tapasztaljuk*. Az *l* és *j* találkozásakor – úgy tűnik – Mándy olykor elfeledi a *Magyar helyesírás és szóragasztás* főbb szabályainak tanácsát, mely szerint „hogy azonban e' jelekkel (ti. a kettős betűk jelével R. V.) a vigyázatlanság vagy balértés vissza ne éljen, megjegyezzük, hogy csak a' törzsökhangok' kitételére szolgálhatnak, 's általok a gyököknek soha sem szabad megrontatnia. Igy: *szül-jön*, *ad-jon* stb. mindenkor *lj*-, *dj*-vel iratandók és sohasem kettős *gy*-vel, vagy *ly*-el..." (1832: 6).

Az asszimilációt nem jelöli, helyette az archaikusabb alakot használja az *össze* igekötőben és az *összeg* szóban: *öszveforrt*, *öszveülendő*, *öszveget*.

Az északkeleti nyelvjárás alaktani jellemzői közül csak néhány jelenséget emelünk ki.

A *honnan?* kérdésre felelő határozóragokat kivétel nélkül középső nyelvállású magánhangzóval használja: *gyanúsítástól*, *Akadémiától*, *ezektől*, *szerkesztőitől, részről, időből*, *ülésből, országgyűlésből, tekintetiből, czélból, tapasztalásukból, tagjaiból.*

Ezeket a határozóragokat a XVI–XVII. században még nagyobbrészt felső nyelvállású magánhangzóval írták le az északkeleti vidéken keletkezett szövegekben (RÉVAY 2002: 271). Ebben a vonatkozásban tehát a köznyelvi norma vált számára irányadóvá, aminek megerősödéséhez bizonyára hozzájárult a *Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai*nak azon állásfoglalása, mely szerint „A' *tőlem* és a *rólam* mutatják, hogy nem *tűl*-t, és *rűl*-t, hanem *-tól*, *-ró*l-t kell írni" (1832: 13).

Az inesszívuszi *-ban*, *-ben* helyén *-ba*, *-be* alakot, azaz illatívuszt találunk négy előfordulásból két esetben: „Elegendőnek vélném *abba* a Hétszemélyes Bíróságnak leg fellyebb kétszerezett számát alkalmazni"; „az időből annyit fogunk ki, *amennyibe* jót tettünk"; de „*csirájában* megszüntessenek"; „*köz tiszteletben* álló".

A latívuszi *é* helyébe *i* lép az *elibe* szóban, amely szintén a mai napig továbbél e vidéken.

Az E/3. személyű birtokos személyjeles alakok között szintén gyakran találunk *-i*-t az *-é* helyén, amely nemcsak a korábbi szövegekre volt erősen jellemző, hanem a mai regionális köznyelvben is megőrződött: *esetiben*, *közügyit*, *tekintetiből*.

A T/3. személyben a középmagyar korban szinte kivétel nélkül jellemző volt a mai köznyelvi normában elfogadott felső nyelvállású magánhangzó helyett a középső nyelvállású birtokos személyjel. Ezt az alakot még a XIX. század elején keletkezett helyesírási szabályzat sem helyteleníti, hanem szinonim alakokként megadja mind a két változatukat: *-ok*, *-uk*, *-jok*, *-juk*, *-ök*, *-ük*, *-jök*, *-jük*. Így nem csoda, ha Mándy Péter írásaiban is előfordulnak még a középső nyelvállású birtokos személyjeles alakok: *kötelességük*, *tapasztalásuk*, *ismeretök*, *összeülésök*, sőt egy esetben alsó nyelvállású magánhangzóval is olvasható a T/3. személyű birtokos személyjel: „hogy ők fő felügyelői *hatalmak* közbejöttével". Tehát a XIX. század második felében is – ha csak eggyel is – de több példánk van a középső, sőt alsó nyelvállású hangalakra e tanult és nyelvészetileg iskolázott személy írásában.

Az igeragozást illetően megemlítjük, hogy a létigének az E/3. személyű *vagyon* alakját már csak zárójelben adja meg a *Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai*, s helyette a *van* alakot részesíti előnyben (1832: 29). Nyilván ezzel is magyarázható, hogy a nyelvjárásinak vagy archaikusnak minősülő *vagyon* Mándy Péternél sem szerepel, helyette a *van* igealak olvasható szövegeiben.

Archaizmusok Mándy Péter nyelvhasználatában

A romantika lázában a nyelvi kérdésekben is nem egy esetben a már kihalt vagy háttérbe szorult régi alakokat, tő- és toldalékmorfémákat próbálják meg felélesztení, ismét bevonni a használatba. Ennek a törekvésnek a nyomai Mándy Péter szövegeiben is felismerhetők, amikor a rendelkezésére álló nyelvi elemek közül választása inkább a régies alakokra esik. Ilyen többek között az elbeszélő múlt vagy az *-end* képzős jövő idejű alak. Az előbbi csupán egyszer: „80. születés napomba ma *lépék be*", az utóbbi pedig kétszer fordul elő a vizsgált dokumentumokban: *esmérendem*, *helyezendi*.

Bár az északkeleti nyelvjárás területén keletkezett szövegekben találunk olyan szótöveket, amelyekben a mai köznyelvitől eltérő módon esik ki vagy toldódik be a magánhangzó, mégis nehéz volna eldönteni, hogy nyelvjárási jelenségként vagy a régies alakokhoz való vonzódás megnyilvánulásaként

értékeljük a köznyelvinél nagyobb számban előforduló hangzóhiányos vagy hangzótoldó szótöveket: *bepanaszlott*, *öröklök*, *állott*, *terjedett*.

Az újmagyar korban újra felerősödik a szenvedő igealakok használata, amelyet főleg a képviselői korteskedésről írott, hírlapi cikknek szánt szövegben tapasztalhatunk: *elfojtassanak*, *felkéretik*, *kiirtassanak*, *szorgalmaztatnak*, *tapasztaltatik*, *unszoltatik*.

Neologizmusok, a nyelvújítási elemek Mándy Péter nyelvhasználatában

Bár – mint az előző példamondatok egyikéből kiderül – Mándy Péter 1863-ban, az Akadémiának írt levele megfogalmazásakor töltötte be 80. életévét, az új nyelvi elemekre is rendkívül fogékony volt, amit mi sem bizonyít jobban, mint a szövegeiben olvasható sok új szó és kifejezés, amelyek mind az ő életében keletkeztek. Ragadjunk ki néhány szemléletes példát ezek közül: *buzgalom* (1833), *célszerű* (1832), *egyéniség* (1831), *egyesség* (1817), *előleg* (1800), *érdekében* (1825), *érdektelen* (1831), *értelmiség* (1833), *folytán* (1848), *fondorlat* (1832), *gyakorlat* (1800), *hasonlítás* (1822–25), *helyeselhető* (1835), *hírlap* (1810), *igénytelen* (1830), *illetőleg* (1808), *intézkedés* (1827–1847), *jellem* (1812), *közvélemény* (1804), *kötelezettség* (1835), *méltányos* (1828), *működik* (1830), *önzéstelen* (1829/1862), *szabályoz* (1833), *testület* (1834).

Mándy Péter – kortársaihoz hasonlóan – kedveli a képzett szavakat: *akadék*, *elodázhatatlan*, *gyarapítás*, *helytelenség*, *kedvezőtlen*, *kötelesség*, *kötelezettség*, *lehetőség*, *lelkület*, *múlhatlan*, *önzéstelen*, *rágalmazás*. A *tünedeznek* gyakorító képzős igealak ritkasága miatt hívja fel magára a figyelmet.

A gyakori szóösszetételek között vannak szervetlenek: *hovatovább*, *egyszersmind*, *szemfül* (mn) és a szervesek különböző fajtái: *hazafi*, *honfi*, *kútfejéből*, vagy a korban igekötővé vált *túl* összetételi előtag: *túlszárnyal*, *túlnyomó*. Az *édes anyanyelv* jelzős szerkezet jelzett tagjára összetett szóként ugyan van adatunk 1776-ból, de Mándy Péter még nem ismeri, vagy csak szívesebben él a körülírás eszközével, ezért helyette az *édes anyai nyelvünk* többszörös jelzős szerkezetet találjuk a szövegben.

Az újítások nemcsak a szókincs használatában nyilvánulnak meg, hanem más – a korszakban divatossá vált – nyelvi elemek is terjedni kezdenek. Így megfigyelhető a beálló melléknévi igenév gyakori használata: *kárhoztatandó*, *kiadandó*, *kiküszöbölendő*, *kizárandó*, *tekintendő*, *tételendő*.

Másik jellemzője a korszaknak a *való* melléknévi igenév kerülése, amely helyett *-i* melléknévképzős névutó, sőt – furcsa túlkapásként – ragos

névszó is előfordul: gyűlölet gerjesztés *általi* fölfegyverzése, *ügybeni* (szereplésre), *képviseletei* (jelelések).

Politikai, közigazgatási nyelv Mándy Péter írásaiban

A felsoroltak mellett Mándy Péter szóhasználatát és nyelvezetét befolyásolta az írásmű témája, amelyek közül az egyik közadományozásra vonatkozik, a másik pedig politikai. Ennek megfelelően a két szövegben a közigazgatási és a politikai nyelvre jellemző fordulatok, mondatfűzések szerepelnek szép számmal. Nem véletlen a már említett beálló melléknévi igenevek és szenvedő igék sűrű használata sem, hisz mind a két alak alkalmas a személytelenség és egyúttal a cselekvés szükségességének, cselekvésre való buzdításnak az érzékeltetésére: „ezen harapózó viszszaélések csirájában *elfojtassan”*; „Azonban itt *megkülönböztetendő*, hogy az úgynevezett korteskedésnek két neme van”.

Ezek mellett azonban a hivatali nyelv nehézkessége is tapasztalható a szövegben: „*...pénzbeli megvesztegetésekkel és itatásokkal való eszközlése”*; „*...az illető Ispányoknak, és Királyi Biztosoknak kiadandók lennének, ezektől a vizsgálatot illetőleg kiszabott határ idő alatt az beváratván...”* Ezekben a mondatszerkesztésekben a megyei közhivatalokban tevékenykedő Mándy Péter szólalt meg.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy különböző nyelvi rétegek, így a nyelvjárási elemek, a nyelvújítás korának divatossá vált archaizmusai és neologizmusai, a reformkori pezsgő politikai élet és politikai nyelvezet fordulatai és a hivatali nyelv nehézkes, személytelen stílusa egyaránt helyet kapott Mándy Péter írásaiban. Ezek a különböző nyelvi rétegekből származó elemek és nyelvi jelenségek át- meg átszövik egymást, s olyan szövegegészben öltenek testet, amely a szatmári nyelvi környezetben felnövekvő, magasan iskolázott, szatmárnémetiben hivatali és politikai pályát befutó, a kultúra és a nyelv ügye iránt egyaránt fogékony, 80. életévét betöltő férfi sajátja, s amelyben benne van kora társadalmi életének, politikai eseményeinek teljes lenyomata.

Irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET 2003: Hangtörténet (Az újmagyar kor). In: *Magyar nyelvtörténet*. Osiris. Bp., 710–718.

BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1984: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III. Bp.

DÖMÖTÖR ADRIENNE 2000: Reformkor és kiegyezés. In: *Magyar Kódex* 4. Budapest, 136.)

Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályai 1832. Petrózai Trattner J. M. és Károlyi Istv. Nyomán újra kiadta a Helikon Kiadó. MDCCCXXXII/ MCMLXXXII.

MIZSER LAJOS 2004: Mándy Péter. In: MIZSER LAJOS–RÉVAY VALÉRIA: *Tanulmányok Bereg, Máramaros, Szatmár és Ugocsa XVII–XIX. századi nyelvállapotáról*. Nyíregyháza, 49–52.

RÉVAY VALÉRIA 2002: Adalékok Szatmár vármegye nyelvjárásának XVII–XIX. századi történetéhez. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTEK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä. 261–272.

RÉVAY VALÉRIA szerk. 2003: *XVII–XIX. századi levelek Északkelet-Magyarországról.* Nyíregyháza.

SZABÓ T. ATTILA szerk. 1993: *Erdélyi magyar szótörténeti tár* VI. Akadémiai Kiadó és Kriterion Könyvkiadó, Budapest–Bukarest.

Rus Fodor Dóra
(Kolozsvár)

Interferencia-jelenségek tordai iskolások nyelvhasználatában

1. A dolgozat célja

Jelen munkám részeredménye annak a tordai iskolások kétnyelvűségét vizsgáló kutatásnak, amelyet 2000–2002-ben az Arany János Közalapítvány támogatásával végeztünk Bálint Emesével és Vremir Mártával.

Feladatom volt a magyar anyanyelvű tordai iskolások nyelvhasználatában jelentkező interferenciajelenségek feltárása. Ebből adódóan a kérdőívünk utolsó részét jelentő nyelvi teszt által azt vizsgáltam, hogy az erdélyi nyelvhasználatban jelentkező interferenciajelenségek milyen arányban fedezhetők föl a tordai iskolások nyelvhasználatában. Az államnyelv, a román nyelv hatására kialakult analitikus formák, tükörszerkezetek és kölcsönszók elterjedését mértem: pl. *Ki tudok menni?* (Kimehetek?), *Meddig ülsz az iskolában?* (Meddig maradsz az iskolában?), *István mindenkivel kezet adott.* (István mindenkivel kezet fogott.), *borkán* 'befőttes üveg', *szkára* 'lépcsőház'.

2. Torda jelene a népszámlálási adatok tükrében

Az 1941-es népszámlálástól a statisztikai adatok a magyar etnikum folytonos csökkenését mutatják, olyannyira, hogy 2002-ben a tordai magyarság aránya 10% alá süllyedt (9,9%). E csökkenés leginkább a politikai viszonyok egyenlőtlenségéből fakad, amely kedvez az aszimmetrikus kétnyelvűség kialakulásának. A két nyelv eltérő jogi státusa, az államnyelvnek a kitüntetett szerepe, a kisebbségi anyanyelvnek a hivatalos, közéleti szférából való kiszorítása hozzájárul a kisebbségi nyelv megbélyegzéséhez, presztízsének csökkenéséhez, a megfélemlített, szubtraktív kétnyelvűség megjelenéséhez.

A nyelvcsere, az identitásváltás, vagy a sehová sem tartozás bizonytalan, gyakran kellemetlen helyzete leginkább a lakótelepek, a városi gyökértelen szórványok magyarságát veszélyezteti. A tordai tanulók körében is a nyelvi erózió jelei, a magyar kultúra iránti érdeklődés hiánya, a magyarságtudat gyengülése főleg a lakótelepek fiataljainál tapasztalható.

Három tordai iskolában működik magyar tannyelvű képzés. A lakótelepi Ioan Opriş Általános Iskolában, az ótordai Teodor Murăşanu Általános Iskolában és az újtordai Mihai Viteazul Főgimnáziumban. E három iskolában egy-egy magyar osztály működik mindenik évfolyamon. Adataink nagy részét ezekben a magyar tannyelvű osztályokban gyűjtöttük 2000 és 2002 őszén, figyelmünk kiterjedt a román tagozaton tanuló magyar fiatalokra is. A román nyelv hatása annyira eluralkodott, hogy a magyar tagozaton tanuló adatközlőink is gyakran kommunikálnak román nyelven egymás között. A román zene, a román szubkultúra erőteljes hatása rányomja bélyegét nyelvhasználatukra. Nehéz kivédeni a második nyelv hatását, hiszen a túlnyomóan román otthoni (szomszédok, barátok) és iskolai környezetben élnek: a szünidőkben a magyar tagozaton tanulók is gyakran keresik román tagozaton tanuló román egynyelvű barátaik társaságát, a titkárságon, igazgatói irodában az ügyintézés nyelve kizárólagosan az államnyelv, a vegyes házasságokban a román nyelv dominanciája negatívan befolyásolja a tanulók magyar nyelvű megnyilvánulásit, kompetenciáját.

3. A minta

A felmérést a 2000–2001-es és a 2002–2003-as tanévben végeztük a tordai iskolások körében. A Ioan Opriş lakótelepi és a Teodor Murăşanu ótordai magyar tagozatos iskolákban 2000-ben 31 hatodik osztályos és 50 ötödik osztályos tanuló töltötte ki a nyelvhasználati kérdőíveket. A Mihai Viteazul Főgimnáziumban 2000-ben 24 kilencedikes és 19 tizenegyedikes magyar tanuló válaszolt kérdéseinkre. A 2002-ben készített felméréskor a fent említett iskolákból 38 hatodik, 33 nyolcadik osztályos általános iskolai tanuló, a középiskolából pedig 21 tizedikes és 21 tizenkettedikes tanuló vett részt a vizsgálatban. Összesen **262** tanuló töltött ki kérdőívet, ebből **261** kérdőív bizonyult feldolgozhatónak.

Célunk volt a román tagozaton járó magyar vagy vegyes házasságból származó tanulókat is bevonni a felmérésbe, azonban ez sokkal nehezebben megvalósítható feladat. Összegyűjtött adataink szerint húsznál sokkal számosabb azoknak a csoportja, akik román tagozaton járnak, azonban csak 20 kitöltött kérdőívvel sikerült bővítenünk mintánkat. A tanulók nagy része nem vállalta a kérdőív kitöltését, noha román nyelvű kérdőívvel is dolgozhattak volna, ha a magyar nyelv megértésével, vagy az írással nehezebben birkóztak meg. A 20 kitöltött kérdőív fele román nyelvű kérdőív. Ez az adat is jelzi, hogy a román tagozaton tanuló adatközlők közül kiemelkedő azoknak a száma, akik már nem rendelkeznek kellő magyar nyelvi kompetenciával, a

román nyelv annyira dominánssá válik, hogy már csak nevük hordozza az egykori magyar identitás nyomait, ők már átestek a nyelvcserén és az identitásváltáson.

A 2000-ben végzett felmérésbe sikerült bevonni 5 magyar tannyelvű szakiskolai képzésben részesülő adatközlőt. A tordai Műszaki Középiskolában (Colegiul Tehnic, Turda) léteztek magyar tannyelvű autószerelői osztályok, ezek azonban jelentkezők hiányában időközben megszűntek. A kérdőívhez csatolt interferenciákat mérő feladatlapok adatai azt mutatják, hogy a szakiskolákban tanuló magyar fiatalok körében is felgyorsul a nyelvcsere, a román nyelv dominanciája nyilvánvaló. A kontaktusváltozókat többnyire elfogadják, fordításaikban pedig eluralkodnak a tükörkifejezések: „*csinálják a navetát*" (ingáznak), „*énekeljek a hegedűnél"* (hegedüljek), „*Hogy még viszik?*" (Hogy vannak?) és a hibrid kifejezések: „*tanitót viorázni*" (hegedülni tanított), „*Meguntam az autóbusz călătoriát*" (Meguntam a buszozást).

Érdemes kiemelni, hogy a középiskolai tanulók egyharmada a környező falvakból ingázik, mivel a tordai Mihai Viteazul Főgimnáziumban működik Aranyosvidék egyedüli magyar tannyelvű középiskolai tagozata. Azoknak a tanulóknak, akik nem választják a kolozsvári magyar középiskolákat, egyedüli lehetőségük magyarul folytatni középiskolai tanulmányaikat. A faluról jött fiatalok nyelvhasználatát inkább a magyar nyelvi dominancia határozza meg, a középiskolába kerülve azonban erőteljes hatást gyakorol nyelvhasználatukra a lakótelepi osztálytársak kevertnyelvűsége.

4. Az interferenciajelenségek megközelítése a szakirodalomban

Az érintkező nyelveknek a nyelvi kölcsönhatás következtében létrejön olyan változatuk, amelyre *nyelvi interferenciák*, vagyis az érintkező nyelv hatása, befolyása jellemző. Ezeket a változatokat *kontaktusváltozatoknak*, illetőleg *két- vagy többnyelvűségi változatoknak* hívjuk, vagy *kisebbségi anyanyelvváltozatoknak* nevezzük. A zoboralji kétnyelvű magyar például a magyar nyelv azon kontaktusváltozatát beszéli, amelyet bizonyos szlovák hatások, tehát szlovákizmusok hatása jellemez, a mezőségi magyar pedig azt, amelyre a román befolyás jellemző. A Kárpát-medencében, az anyaország határain kívül élő magyar anyanyelvűek az államnyelvtől (német, szlovák, ukrán, román, szerb, horvát, szlovén) befolyásoltan a magyarnak egyik vagy másik kontaktusváltozatát használják. S mivel ezek a kontaktusváltozatok valamely államhoz kötődnek, a magyar nyelv állami változatainak is nevezhetjük őket.

A nyelvi kölcsönhatásnak számos fokozata van, s a hatás valamennyi nyelvszintet érinthet. A szakirodalom e jelenséget ***interferenciának*** nevezi. A ***nyelvi interferencia*** jelöli egyrészt a hatásfolyamatot magát, másrészt pedig annak következményét, eredményét. Az interferencia GROSJEAN szerint független a beszélő szándékától (KISS 1995: 202).

A *hiány- és parole-kölcsönzések*, a kényszerkétnyelvűség, a kisebbségi kétnyelvűség aszimmetrikus volta erodáló hatással lehet a beszélő anyanyelvére, és zsilipként mind a nyelvcsere irányába hat. A kontaktusjelenségek egy adott ponton túl már a nyelvi erózió tünetei lehetnek. Ez jelentkezhet elsődlegesen a szórend és az intonáció zavaraiban, a magyarban szokatlan kongruenciában, a gyakoribb analitikus formákban, például: *Ki tudom nyitni az ablakot?* (Kinyithatom az ablakot?), az idegen mintát követő raghasználatban: *tessék elengedni haza*ig (tessék hazaengedni) vagy kifejezésekben: *mellette tart* (az ő pártján van – r. *ține cu el*) és frazémákban: *ügyelj, mert kiveszen az eszedből* (vigyázz, mert elcsábít – r. *te scoate din minți*) (PÉNTEK 1997: 46–47).

A gyakori interferenciajelenségek, főképpen a parole-jelenségek elterjedése odáig vezethet, hogy a kisebbségi beszélőt néha saját kétnyelvű környezete sem érti meg. Az ebből fakadó szégyenérzet, a zavar, a nyelvi hiányosságokkal, „botlásokkal" való küszködés a nyelvcserét segíti elő, a „kényelmesebb" államnyelvi egynyelvűség felé vezet. Mindez már nem egyszerűen a nyelv különfejlődéséről szól, hanem az asszimilációról is, a domináns nemzetbe való beolvadásról. A Kárpát-medencében a nyelv abszolút identitásjegyként működik. Ha a kisebbségi nyelvet a beszélő tehernek érzi, a nyelvi hiányosságok, a langue- és parole jellegű kontaktusváltozók eluralkodása nehezíti mindennapi kommunikációját, nemcsak anyaországi rokonaival, ismerőseivel, barátaival, hanem gyakran környezetének többi kisebbségi beszélőjével is. Fokozatosan lemond anyanyelvéről. Az államnyelvi egynyelvűség pedig maga után vonja az etnikai beolvadást. Erdélyben a magyarul nem tudó egyén nagyon ritkán vallja magát magyarnak. Ezekben az esetekben vagy vegyes házasságból származó beszélőről van szó, vagy a nyelvcserén átjutó egyén elbizonytalanodásáról, arról az átmeneti szakaszról, amikor az eredeti identitásáról még nem mondott le a kisebbségi beszélő, de anyanyelvéről már igen.

A nyelvi rehabilitációnak nem csupán a kétnyelvűségre kell irányulni, hanem az anyanyelvet érintő eróziós folyamatokra is. Ez az erózió az egész nyelvi rendszert érinti: a hangok artikulációját, a beszéd dallamát, a szóren-

det, a szintaktikai szerkezeteket, a szókincset, a frazeológiát, a szavak jelentésszerkezetét stb. Somkereki Irma tordai magyartanár vizsgálatának adatai szerint a tordai magyar tagozatos általános iskolások a *Képes Diákszótár* szóanyagának hozzávetőleg a felét ismerik, a szólásoknak a felét sem. A *dús* melléknevet egyöntetűen a *zuhany* neveként értelmezik (r. *duş* 'zuhany'). Kolozsvári kisiskolások a *nagy becsben tart* kifejezést úgy értelmezik: *nagy pincében tart* (r. *beci* 'pince') (PÉNTEK 1999: 70).

Tanári tapasztalatom azt mutatja, hogy a tordai és környékbeli tanulók nyelvhasználatában általánossá váltak a következő kontaktusváltozók: *veszem a vizsgát* 'sikerül a vizsgám' (r. *a lua examenul*), *leestem a vizsgán* 'nem sikerült a vizsgám, megbuktam' (r. *a picat/căzut la examen*), *nyitva tartom a telefont* 'bekapcsolom a telefont' (r. *a ţine telefonul deschis*), *nincs jel a mobilon* 'nincs térerő' (r. *nu este semnal*). Ezek a tükörszerkezetek már langue-jelenségeknek számítanak ebben a szórványkörnyezetben, mivel annyira rögzültek a nyelvhasználatban, hogy csakis ezeket használják, ritkán vagy egyáltalán nem jelennek meg beszédükben más változatok. A standard változat szókincsüknek passzív részévé vált, vagy az egyedüli általuk ismert szerkezet a kontaktusváltozó. Alkalmi, parole-jelenségként jelentkeznek az igekötők téves használatából eredő szerkezetek, például: ***el****vágták a disznót*, Kosztolányi regényét tárgyalva: „Édes Anna végül ***fel****robban…*" ('*ki*robban'), a *becsvágy* szót 10. osztályban sem ismerik, *bécsvágy* lesz belőle, és a román *pince* jelentésű *beci*-hez társítják.

5. Az interferenciajelenségeket mérő teszt felépítése

A nyelvi teszt négy feladatból állt:

A. Az első részben olyan mondatokat tűntettünk fel, amelyekben interferenciajelenségeket és standardtól való eltéréseket rejtettünk el. Az adatközlő feladata az volt, hogy ha rossznak vél valamilyen részt vagy részeket a mondatokban, írja a pontok helyébe az általa jobbnak gondolt változatot. Az első mondatokban a standardtól való eltéréseket rejtettük el, a rákövetkezőkben pedig az interferenciajelenségek jelennek meg. Ezáltal szeretnénk megvizsgálni az interferenciák megjelenése és a klasszikus standardtól való eltérések közötti kapcsolatot. Az interferenciák közül főleg analitikus formákat, téves szórendi jelenségeket, tükörfordításokat és magyartalan raghasználatot iktattunk be az általunk megfogalmazott mondatokba: *Tanító néni fáj a fejem,* ***ki tudok menni?*** *Mit* ***még*** *csinálsz? Nehéz* ***életet visz****. Tessék elengedni hazá****ig***. A standard követését leginkább a feltételes módú egyes szám első személyű igealak toldalékolása *(nákolás),* az *-e* kérdőszó mondatbeli helye típusú

változó és a *-ba, -ban* változó segítségével mérjük (*Olyan ostort én is* ***tudnák*** *csinálni*, ***Került-e meg*** *a kutyátok. Dél lesz, mire megérkezünk szülővárosom****ban****, és megláthatom kedves szobám****ba*** *gyerekkori játékaimat.*)

B. A második feladattal a nők foglalkozásának román nyelvi hatásra a *nő* szót tartalmazó szóösszetétellel történő megnevezésének előfordulását vizsgáltuk. A tanulóknak az üresen hagyott helyekre a szakmák, mesterségek megnevezését kellett beírniuk. Ezenkívül az *Apám gyógyszertárban dolgozik, ő…* kiegészítendő mondattal a *gyógyszerész* szó ismeretének arányára kívántunk választ kapni.

C. A harmadik feladatban a megjelölt szavakat a hiányzó toldalékkal kellett ellátniuk. Például a románban használatos többes szám elterjedését vizsgáltuk*: A képviselők az okokat komoly… tartották* mondattal. Megjelenhet az a változat is, hogy *…az okokat komoly****akna****k tartották*. A *Tegnap operálták az epé…* mondattal az operálták *az epéjével/operálták az epéjét* változók megoszlására kívántunk választ kapni,

D. A negyedik feladatban a tanulóknak román mondatokat kellett lefordítaniuk magyarra. A román mondatokat úgy fogalmaztuk meg, hogy a magyar fordításban megjelenhettek interferenciajelenségek: tükörszerkezetek, tükörszavak, kölcsönszók. Például: *Mulţi elevi fac naveta de la sat la oraş. – Sok tanuló ingázik faluról városba.* (Az ingázik helyett az erdélyi magyarok körében elterjedt változat a *navétázik* kölcsönszó.) *Pe aceşti oameni banii i-au facut egoişti. Ezeket az embereket a pénz önzővé tette.* (megjelenhet az *önzőkké* többes számú alak, amely államnyelvi hatás, vagy az *egoistává, egoistákká* változatok is.) *Mi-am dat seama că ţin foarte mult la tine. – Rájöttem, hogy nagyon szeretlek/kedvellek.* (Előfordulhat a *tartok hozzád* tükörszerkezet.)

A vizsgálandó változók kijelölésében, a nyelvi teszt mondatainak megfogalmazásakor a magyarországi (l. GRÉTSY 1994; VÁRADI–KONTRA 1994; HORVÁTH 1994) és a romániai magyar nyelvművelő irodalomra, ill. szociolingvisztikai írásokra támaszkodtunk (l. PÉNTEK 1994, 1997; ZSEMLYEI 1995).

6. Az adatok feldolgozásának módszere

A kitöltött 261 kérdőív adatainak bevitele a MEDIT programmal történt, míg az adatok feldolgozása, a kereszttáblázatok elkészítése a MINISTAT program segítségével valósult meg. A programokat Vargha András készítette (ELTE, Általános Pszichológiai Tanszék). A bevitelkor a nyelvi teszt adatait, három lehetőséget megkülönböztetve, a következő szempontok szerint értékeltük: 1. az adatközlő felfedezte az interferenciát

vagy a standardtól való eltérést és beírta az elfogadott változatot; 2. az adatközlő felfedezte az interferenciát vagy a standardtól való eltérést, de nem javította ki, vagy nem a várt, elfogadott változatot adta meg; 3. a tanuló nem fedezte fel az interferenciát vagy a standardtól való eltérést

7. Részletes célkitűzések és hipotézisek

A) Egyik fő célkitűzésünk a klasszikus standardtól való eltérések és az interferenciajelenségek felismerési arányának összevetése. Ezáltal megállapítható, hogy a szórványkörnyezetben élő tanulók nyelvhasználatában milyen jellegű „vétségek" jellemzőbbek.

A felmérés a tordai magyar tagozatos általános iskolák és a középiskola mindegyik osztályára kiterjedt, ilyenképpen vizsgálható, hogy az általános iskolában, vagy a középiskolában nagyobb arányú a klasszikus standardtól való eltérések és az interferenciajelenségek fel nem ismerése.

B) A megfogalmazott célkitűzések alapján felállíthatjuk a következő hipotéziseket:

a) A szórványkörnyezetben élő tanulók nyelvhasználatát erőteljesen befolyásolja a román nyelvi hatás, ezért a tanulók inkább a klasszikus standardtól való eltéréseket fogják fölismerni. Ezt bizonyítják a szociolingvisztikai kutatások is. Az interferenciák annyira megszokottá, a mindennapi nyelvhasználat meghatározó jelenségévé váltak, hogy a kétnyelvű tanuló nehezebben észleli ezeket.

b) Feltételezzük, hogy az interferenciák fel nem fedezése nagyobb arányban jelentkezik majd a középiskolásoknál, mivel érdeklődési körük, életmódjuk közelebb viszi őket az államnyelv használatához: eltávolodnak szüleiktől, otthonuktól, amelyben az anyanyelvhasználat dominál, és az utca (lakótelepi környezet), a diszkó meghatározóvá válik életükben, e színterekre pedig elsődlegesen román nyelvhasználat jellemző.

8. Az adatok feldolgozásának és elemzésének eredményei

Az első feladat mondataiban elrejtett interferenciák közül a tanulók leginkább a *borkán* 'befőttesüveg' és a *szkára* 'lépcsőház' kölcsönszavakat ismerték föl és javították a standardnak megfelelően (90% fölött). Ez várható volt, hiszen a román nyelvi hatás sokkal egyértelműbb, mint a tükörszerkezetek esetében. A tükörszerkezetek és az analitikus formák közül az *elfog az eső, ki tudok menni* és a *sok ruhákat* interferenciákat ismerték föl és javították megfelelően a legnagyobb arányban, 80% fölött. Az összmintát tekintve

70% fölött fedezték föl és adták meg a helyes választ a *sakkot játszik, kívánok egy boldog új évet* és a *szekción tanul* interferenciák esetében.

Az interferenciák közül egyértelműen langue jelenségnek számít a *régiség* 'szolgálati idő' kölcsönszó, mivel az összmintának csak 5,1%-a ismerte föl és adta meg a standardnak megfelelő változatot, 28,8% megfelelőnek tartotta az interferenciajelenséget, 66,1 % nem az elfogadott változattal javított. Az utóbbi adat azt bizonyítja, hogy a kisebbségi tanuló tudatában megkérdőjeleződik a *régiség* szó helyessége, de nem ismeri a standardnak megfelelő változatot. A *mit még csinálsz* és a *nem jöhet ki nyugdíjba* interferenciák valószínűleg *langue* jelenségeknek számítanak, mivel 40% alatt ismerték föl és javították a standard szerint. A *kérést csinál az igazgató felé, meddig ülsz az iskolában, tessék elengedni hazáig, a tigris egy ragadozó állat* és az *életet visz* interferenciákat 40 és 70% között ismerték föl és javították az általunk elvárt változatoknak megfelelően. A *meddig ülsz, életet visz* és az *egy állat* interferenciák esetében magas, 25% fölötti azoknak az aránya, akik jónak tartják az interferenciát.

Az osztályok szerinti felosztás lehetőséget nyújt arra, hogy az életkori tényezőt az interferenciák megjelenésének arányával kapcsolatba hozzuk. A kétdimenziós táblázatok eredményeit elemezve elmondható, hogy a 11. és 12. osztályban magas azoknak a tanulóknak az aránya, akik a standard változatnak megfelelően javítanak, ugyanez figyelhető meg a 7. osztályban is. Alacsony azoknak a hatodikosoknak és tizedikeseknek az aránya, akik fölismerik az interferenciákat és megadják az ennek megfelelő standard változatot. Az eredmények azt sugallják, hogy ebben az esetben nem is annyira az életkori tényező a meghatározó, hanem az adott osztály összetétele a fontos, a tanulók magyar nyelvi kompetenciája a döntő. A vizsgált 10. osztály tanáraként elmondhatom, hogy leginkább ennek az osztálynak a tanulóinál észleltem szóban és írásban is jelentkező interferenciákat, tükörfordításokat, olyannyira parole jellegű jelenségeket, hogy a kommunikációt, a megértést is nehezítették. A magyar mondatokba elrejtett interferenciák fölismerését vizsgálva megállapítható, hogy – legalábbis ebből a szempontból – nem mutatható ki releváns különbség az általános iskolások és a középiskolások teljesítménye között.

A magyar szövegbe foglalt standardtól való eltérések közül legnagyobb arányban a *került-e meg* formát ismerik föl és javítják megfelelően (88,4%-ban), ezt követi a *meg szokja mondani* és a *tudnák* formák fölismerése (74,7 és 66,8%-ban). Az utóbbiak esetében azonban azoknak a tanulóknak az arán-

nya, akik jónak tartják a standardtól való eltéréseket, sokkal magasabb, 18% körüli. Az *övéké* és a *-ba/-ban* változók esetében a felismerési arány jóval alacsonyabb, amely azt jelenti, hogy ezek a változók már hozzátartoznak a tanulók mindennapi nyelvhasználatához: az *övéké* esetében például az összmintának 42,7 %-a jónak tartja a megadott formát. Az osztályok szerinti felosztás azt mutatja, hogy a standardtól való eltéréseknél figyelemreméltó különbség mutatkozik a középiskolások és az általános iskolások eredményei között. Ezek szerint például a 12. osztály majdnem mindenik esetben kimagasló arányban fedezi föl és javítja az elfogadott változat szerint a standardtól való eltéréseket. Az általános iskola eredményei „gyengébbnek" bizonyulnak, ők kevésbé ismerik föl ezeket a formákat, például az *övéké* standardtól való eltérést az 5. osztály elenyésző arányban fedezi föl, a *meg szokja mondani* formát is többnyire jónak tartják az 5. és a 6. osztály tanulói. Ebből az következik, hogy a standardtól való eltéréseket illetően relevánsnak bizonyul az életkori tényező: a középiskolások eredményei tudatosabb nyelvhasználatról vallanak, míg az általános iskola tanulói számára a klaszszikus standardtól való eltérések fölismerése nagyobb nehézséggel jár.

A második feladattal a nők foglalkozásának román nyelvi hatásra a *nő* szót tartalmazó szóösszetétellel történő megnevezésének előfordulását vizsgáltuk. A *fodrász/fodrásznő* változó esetében az interferenciajelenség dominál: a *fodrásznő* formát 59,7%-ban választották, 39,8% pedig a standard változót adta meg. Az *orvos orvosnő* esetében a két adat közel áll egymáshoz: 53,1% a standard szerint egészítette ki a mondatot, míg 45,9% az interferenciát adta meg. Az eredmények azt bizonyítják, hogy a kisebbségi beszélő mindkét formát egyaránt használja, egyik változónak a dominanciája sem meghatározó. Az *„Apám gyógyszertárban dolgozik, ő…"* mondatot 50,38%-ban töltötték ki a *gyógyszerész* szóval, a minta 16,4%-a a *gyógyszertáros*, 5,7%-a a *patikus* változatot ismerte. Magasnak mondható azoknak az aránya, 26,3%, akik nem ismerték a szót, vagy a szó ismeretének hiányában *eladó, kiárusító, doktor, jó orvos, gyógyszer elárusító, hordja a gyógyszereket* szavakkal és kifejezésekkel éltek. Elenyésző arányban, 2,29%, de megjelenik a *gyógyszeres* szó is. Az életkori tényezőt is figyelembe véve kiemelhetjük, hogy többnyire az általános iskolások körében ismeretlen a *gyógyszerész* szó.

A második és a harmadik feladat eredményeinek elemezése során kiderül, hogy az általános iskolások inkább az interferenciajelenségeket választják, a *fodrász/fodásznő* esetében például a 6. osztályosoknak csak 17,6%-a

adja meg a standard változatot, az *orvos/orvosnőt* illetően a 7. osztály tanulóinak csak 19,2%-a egészíti ki a mondatot az *orvos* változóval.

A harmadik feladatban a tanulóknak az üresen hagyott helyekre a megfelelő toldalékot kellett beírniuk. A román nyelvi hatás főképpen a fölösleges többes szám használatában mutatkozhatott meg. Az *ablaka* (interferenciajelenség: *ablakja*), *magasabb Gergőnél* (előfordulhat a *Gergőtől* változat), *fáj a lába* (interferenciajelenség: *fájnak a lábai*) és *az okokat komolynak tartották* (interferenciajelenség: *az okokat komolyaknak*…) változók esetében a tanulóknak több mint 70%-a standard szerinti toldalékkal egészítette ki a megadott szavakat. A *műtötték az epéjét*/*műtötték az epéjével* változó esetében a tanulóknak 34,3%-a *műtötték az epéjével* formát adja meg, és 64,8% egészíti ki a mondatot a *műtötték az epéjét* változóval. Az adatok tehát azt mutatják, hogy a tordai tanulók nyelvhasználatában a *műtötték az epéjét/műtötték az epéjével* változó esetében inkább a *műtötték az epéjét* forma dominál.

A negyedik feladatban a megadott román nyelvű mondatokat kellett lefordítaniuk magyarra. A *minden probléma nélkül (nehézség nélkül)* és a *navétázik (ingázik)* interferenciákat illetően a tanulók 70% fölött adják meg a standard változót. A standard változó dominanciáját azzal magyarázhatjuk, hogy ezek a szavak, főképpen a *navétázik (ingázik)*, hozzátartoznak a tordai tanulók mindennapjaihoz. Sok az ingázó tanuló, a környező falvakról, Aranyosgyéresről, Torda lakótelepeiről Ótorda általános iskolájába vagy a középiskolába járnak be. Ezáltal az *ingázni* szó sokat használt szóvá válik, s a tanárnak többször van alkalma javítani, és így rögzült a standard forma.

A változóknak egy másik kategóriája az, amikor az interferenciajelenség és a standard forma majdnem egyforma arányban jelentkezik. A kisebbségi beszélő nyelvhasználatában e formák egymás mellett élnek, mindkét változatot használják. Ezek közül négy esetében az interferenciajelenség enyhe dominanciája mutatható ki: *fájnak a szemei* változó szerint 58,6%-ban fordítottak (*fáj a szeme* – standard), *hogy még vagy?* 57,4%-ban *(hogy vagy?)*, a *hegedűn játszik/énekel* analitikus formát 56,7%-ban adták meg (standard – *hegedül*), az *infarktust csinált* (standard – *infarktusa volt*) változó szerint 55,2%-ban fordítottak. Az *önzőkké/önzővé* változó esetében 50–50%-os a megoszlás, ez pedig azt bizonyítja, hogy mindkét forma elfogadott, használt a kisebbségi tanulók körében. A *beírta a gólt/berúgta a gólt* és a *somázs/munkanélküliség* esetében már a standard változó mutatkozik enyhén dominánsnak: 57,6% -kal az első és 54,4%-kal a második esetben. A *somázs*

kölcsönszónál az idegen nyelvi hatás nyilvánvalóbb, ezért választják a tesztlapok kiegészítésekor a tanulók a standard formát, ilyenkor az anyanyelvi kontroll erőteljesebben működik. A tanulók megszokott, főképpen szóbeli beszédhelyzeteiben azonban sokkal gyakoribb az interferencia.

A fordításoknak elkülöníthetjük egy harmadik csoportját is, amelyekben az interferenciák dominálnak. A legnagyobb arányban az *autóbusszal való utazás* (standard: *buszozás*) analitikus forma jelentkezett, az összminta 92,6%-a fordított így. A *magasabb, mint* kontaktusváltozó (standard – *magasabb…nél/ nál*) 79,7%-ban jelentkezett, a *tartok hozzád (kedvellek, szeretlek)* 74,2%-ban, *a bejárat az épületbe* idegen nyelvi szórendet követő forma 64%-ban, a *veszek egy taxit* tükörszerkezet 62,7%-ban és a *fodrásznő* román nyelvi hatásra mutatkozó megnevezés 62,4%-ban jelenik meg a fordításokban. A *veszek egy taxit* tükörszerkezet alacsonyabb aránya azzal magyarázható, hogy langue jelenséggé válva, az iskolában többször javították, a tanulókban tudatosult, hogy román nyelvi hatásra alakult ki, ezért kontrollhelyzetben kerülik használatát. Az analitikus formák magas aránya abból fakad, hogy a tanulók nem érzékelik a román nyelvi hatást, hiszen ezekben az esetekben ez nem annyira nyilvánvaló. A *fodrásznő* interferenciával nemcsak a fordításokban találkozhattak, hanem a második feladat kapcsán a magyar szövegbe beleágyazva is megjelenhetett. A fordításban jelentkező magasabb arány azt bizonyítja, hogy a közvetlen román nyelvi hatás az interferencia megjelenésének kedvez. A *fájnak a szemei* interferencia esetében ez méginkább nyilvánvalóvá válik, hiszen míg a fordításban csak 36,5% adja meg a standardnak megfelelő változót, addig a kiegészítendő magyar nyelvű mondatnál (l. harmadik feladat) 87%-ban a standard, a többes szám nélküli formát adják meg: *fáj a lába*.

A fordításokban megjelenő interferenciajelenségek aránya magasabb a közvetlen román nyelvi hatásnak köszönhetően. Az életkori tényezőt figyelembe véve elmondhatjuk, hogy a középiskolások fordításaiban nem jelentkeznek olyan nagymértékben az interferenciák. A *tartok hozzád* forma használatát a 11. és 12. osztály 50% fölött kerüli, míg az 5. osztályosoknak csak 4,5%-a adja meg a standard formát, számukra az interferenciajelenség a használt és elfogadott nyelvi forma. A *veszek egy taxit* változatot a 10., 11. és 12.-esek kerülik a fordításban, míg a *beírta a gólt* és az *infarktust csinál* interferenciajelenségeket 50% fölött találjuk meg az általános iskolások mondataiban.

A táblázatok adatai szerint az interferenciák és a standardtól való eltérések közül a kisebbségi tanulók nagyobb mértékben fedezik fel az utóbbiakat, és adják meg a standardnak megfelelő változatot, mint az interferenciák esetében. Az 1999-ben végzett aranyosgyéresi kutatásom adatai is ugyanezt

mutatják. Mindez azt bizonyítja, hogy a nyelvi interferenciák kiküszöbölése a szórványkörnyezetben élő kisebbségi beszélő számára komoly nehézségekkel járhat.

Az interferenciák és az életkori tényező kapcsolatának vizsgálata azt mutatja, hogy feltételezésem, miszerint a középiskolások nyelvhasználatában fokozottabban fognak jelentkezni az interferenciajelenségek, nem igazolódott. Ez főképpen a román nyelvű mondatok fordításában vált nyilvánvalóvá. Munkánk adatai is a szociolingvisztikai kutatások eredményeit támasztják alá, miszerint a kisebbségi beszélők körében a fiatalabb generáció nyelvhasználatában háttérbe szorul az anyanyelv, az államnyelv használati értéke nő, ezek a tényezők pedig kihatnak az anyanyelvi kompetenciára, a langue és főképpen parole jellegű interferenciák eluralkodásához vezetnek. Az általános iskolások tehát egy olyan anyanyelvhasználat örökösei, amelyben az interferenciajelenségek használtak és elfogadottak. A anyanyelvhasználat háttérbe szorulása a parole jelenségek, a hiánykölcsönzések arányának növekedéséhez, és ami ennél is fenyegetőbb az anyanyelv szempontjából az egyre gyakoribb kódváltáshoz, a mindennapi kommunikációban a román nyelv választásához vezet. Mindez pedig nem a erdélyi magyar nyelv különfejlődéséhez (l. LANSTYÁK 1995) vezethet, hanem a nyelvcsere és az ezzel járó identitásváltás folyamatának a felgyorsulásához.

A kisebbségi tanuló örökli az interferenciák használatát, és ezek kiküszöbölése alig függ a beszélő anyanyelvvel szembeni pozitív attitűdjétől. A langue jelenségeket már eleve így veszik át, nem ismerik a standard formát. Hiába igyekeznek követni a „helyes" nyelvhasználatot, képtelenek a váltásra vagy a választásra, mert az egyedüli általuk ismert forma az kontaktusváltozat.

Mindez igazolja azt az igényt, hogy a szórványvidéken élő, nem csak románul, de magyarul tanuló gyermekek számára is felzárkóztató programokat szervezzenek, olyan anyanyelv- és identitáserősítő tevékenységeket, amelyek teljes értékű felnőttekké nevelhetik őket.

Irodalom

BARTHA CSILLA 1993. Nyelvhasználat és generációk összefüggése a detroiti magyarban. *Hungarológia*, 1993/3. sz. 40–45.

BARTHA CSILLA, 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

BORBÉLY ANNA 1993. Az életkor, a nem és az iskolázottság hatása a magyarországi románok román és magyar nyelvhasználatára. *Hungarológia*, 1993/3. sz. 73–85.

FODOR DÓRA 2000: Etnopszichológiai tényezők a kétnyelvűségben. *Erdélyi Pszichológiai Szemle* 1. 4. 77–95.

FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE 1992. Bomló kétnyelvűség. In: KONTRA MIKLÓS (szerk.) *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben.* Linguistica Series A, 9. sz. 135–45.

GRÉTSY LÁSZLÓ 1992. Természetes, hogy változás, de milyen? In: KEMÉNY GÁBOR (szerk.) *Normatudatnyelvi norma.* Budapest, 93–98.

HORVÁTH VERONIKA 1994. A ba(n) nyelvi változóról. In: KEMÉNY G. és KARDOS T. (szerk.) *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Budapest, 131–137.

KATONA EDIT 1995. Interferenciajelenségek mérése a vajdasági magyar nyelvhasználatban. In: KASSAI ILONA (szerk.) *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat.* Budapest 224–233.

KISS JENŐ 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

LANSTYÁK ISTVÁN 1995. A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről (különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre). In: *Nyr*. 119: 213–36.

LANSTYÁK ISTVÁN–SZABÓMIHÁLY GIZELLA 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Pozsony, Kalligram könyvkiadó.

PÉNTEK JÁNOS 1994. Az anyanyelv ökológiája Erdélyben. *Kétnyelvűség*, 1. sz., 8–16.

PÉNTEK JÁNOS 1996. Aszimmetria-tényezők a kollektív kétnyelvűségben. In: TERTS ISTVÁN (szerk.) *Nyelv, nyelvész, társadalom.* Pécs, 219–221.

PÉNTEK JÁNOS 1997. Kontaktusjelenségek és folyamatok a magyar nyelv kisebbségi változataiban. *NyIrK.* 1.sz, 37–50.

PÉNTEK JÁNOS 1999. *Az anyanyelv mítosza és valósága.* Kolozsvár, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége.

VÁRADI TAMÁS–KONTRA MIKLÓS 1994. A stigmatizált magyar kijelentő mód társadalmi disztribúciójáról. In: KEMÉNY G. és KARDOS T. (szerk.) *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Budapest, 115–125.

ZSEMLYEI JÁNOS 1995. Román tükörszavak, tükörkifejezések és hibridszavak a romániai magyarság nyelvhasználatában. In: KASSAI ILONA (szerk.) *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat.* Budapest 245–253.

Sájter Laura
(Budapest)

A prosopopoeia Maeterlinck *A kék madár* című drámájában

Az évszázadok során mostohán elhanyagolt alakzatot, a prosopopoeiát – mely emberi identitással, „arccal" ruház fel nem emberi dolgokat – hol különböző értelemben használták, hol pedig – a 19. század közepétől kezdve – automatikusan az allegóriával azonosították, illetve a metafora egy alfajaként tartották számon. A posztstrukturalista gondolkodók voltak azok, akik az irodalmi szövegben előforduló prosopopoeia komplex természetét, illetve kulcsértékét felismerték, és ennek megfelelően az alakzatot újraértékelték. A nyolcvanas években a prosopopoeia már helyzeti előnyt élvezett az iróniával és a metaforával szemben olyannyira, hogy PAUL DE MAN a költői diszkurzus alaptrópusának tekinti (2002: 427).

Jelen megközelítésem célja a prosopopoeia-fogalom a retorika- és poétikatörténet során mindig változó jelentéseinek vázlatos, szelektív ismertetése (részletesebb áttekintést l. SÁJTER: 2006) után, egy, az elemzésekben használható prosopopoeia-fogalom meghatározása, majd e fogalom megnyilvánulásformáira való rámutatás Maeterlinck *A kék madár* című drámájában. A drámai műelemzésben használható fogalom körvonalazása érdekében a prosopopoeia jellemteremtő változatát szeretném a történeti megközelítések számbavétele után meghatározni, noha jól tudjuk, hogy a prosopopoeiának ez a változata alig választható el a retorikus prosopopoeiától. Míg az előbbi az alkotás teremtő aktusa eredményeképp keletkező, hangként, illetve emberi jellemként funkcionáló szócső, az utóbbi helyi ornamens, az esztétikai műegész valamely részegységének megszemélyesítése. A megszemélyesítés az előző esetben a kogníció, a gondolatok közvetítésének kényszerű befogadói aktusa révén a szöveghez (kizárólag az embernek tulajdonított) gondolkodást, s ebből eredendően külsőt, beszédet, cselekvést, tehát emberi jellemet rendel.

Itt és most nem célom a prosopopoeia trópusként illetve alakzatként való – a retorikatörténet során változó – megítélését sem számba venni, sem vitatni. Elfogadott kiindulópontom: a prosopopoeia gondolatalakzat (HARTMANN 2003: 810–813). Jelentése a görög prosopopoiía összetett szóból ered. A προσωπου, prosopon ('arc, színházi maszk, külső megjelenés') és a ποιειυ,

poiein (’tesz, csinál, alkot, költ’) jelentése: ’arcot, maszkot alkot, arcot ad, arccal ellátott’. Ami élettelen, néma, halott, arcot kap, s ezáltal beszélhet, szólhat.

PLATÓN *Dialógusai*t, valamint Euripidész drámáit „prosopa“ (’arcok’ vagy ’maszkok’) vezeti be, ami nem más, mint a dramatis personae, a játszó személyek felsorolása. A kifejezés itt a mimetikus szöveg drámai jellemeinek megalkotására vonatkozik.

Már DEMETRIOS *A sílusról* című i. e. harmadik századi retorikai kompendiumában rámutat olyan prosopopoeiára, amelynek lényege az antropomorf irányú (élettelenről élőre) ontológiai létváltás: egy geopolitikai entitás felölti magára egy asszony képét, és így beszél. Nemcsak idő- és térbeli „elmozdulás” tapasztalható, hanem ontológiai is, ugyanis a fogalom, illetve a darab föld soha nem rendelkezett emberi alakkal.

CORNIFICIUS *Herenniusnak ajánlott retorikájában* éppúgy, mint DEMETRIOS ráérez arra, hogy a prosopopoeia nemcsak a tér és idő manipulálására szolgáló jellegzetes figurális mechanizmus, hanem ennél több: „néma tárgyakat és elvont fogalmakat *szólaltatunk meg*, és jellegükhöz illő *beszédet* és *alakot* tulajdonítunk nekik, vagy valamely *cselekvést*” (kiemelés tőlem S. L.) (CORNIFICIUS 2001: 123). A prosopopoeia (CORNIFICIUSnál konformáció) tehát itt is valamely drámai jellem megalkotásának és megjelenítésének eszköze. Ebben az esetben viszont nemcsak tér- és időbeli elmozdulás tapasztalható a megjelenített személy koordinátarendszerében, hanem ontológiai létváltás is: néma tárgyak, elvont fogalmak élőlényekké, drámai jellemekké válnak, és úgy funkcionálnak (például a legyőzhetetlen város beszél).

A korai középkorban PRISCINIANUS szembeállítja a prosopopoeiát (például, amikor CICERO a hazát beszélteti) az eidolopeiával. Szerinte az előbbi azonos a megszemélyesítéssel, az utóbbi magába foglal minden narratív jellemalkotási módozatot. Egy évszázaddal később IZIDÓR ugyanezt a véleményt osztja. E felfogás áll a poétikák alapjául. SCALIGER a prosopopoeiát a retorikához, a megszemélyesítést a poétikához sorolja. A poétikai megszemélyesítés nemcsak a néma dolgok *beszéltetésekor* áll fenn, hanem akkor is, amikor ezeket a dolgokat a *beszédértés* képességével felruházva ábrázolják (kiemelés tőlem S. L.) (HARTMANN 2003: 812). SCALIGERrel szemben mi a (továbbiak alapján indokolt) sokkal átfogóbbnak tekintett prosopopoeiát soroljuk a poétikához, a helyi ornamensként felfogott megszemélyesítést pedig a retorikához.

A hatodik századi BEDE *De schematibus et tropis* című művében felvázol egy transzformációs rácsot, mellyel tulajdonképpen a metaforikus névátvitel módozatait magyarázza. A névátvitel szerinte négy módon valósul meg: 1. élőről élőre, 2. élettelenről élettelenre, 3. élőről élettelenre, 4. élettelenről élőre. BEDE élő-élettelen oppozíciós kategóriáinak bináris logikáján alapuló strukturális rendszere felfedte a prosopopoeia dialektikusan komplex természetét és kulcsszerepét: olyan alakzat, amely mindig „mond valamit" magáról a figurációról, a művészi ábrázolás mibenlétéről, „a figure telling something about figuration" (PAXSON 1994: 21).

A középkor folyamán az alakzatnak az a jelentése, mely latens, de erőteljes hatást tulajdonított a prosopopoeiának, észrevétlenül belopta magát az elméleti poétikákba.

BERNARD LAMY *De l'art de parler* című 1675-ben megjelent művében már figyelmen kívül hagyja az alakzat elvont és testetlen fogalmakat „átlelkesítő", megszemélyesítő erejét. Az alakzat ereje és struktúrája szerinte a beszélő elme belső, pszichológiai indítékából származik. LAMY szerint a figuráció magába foglalja a prosopopoeia fogalmát (arcok adása).

LAMY sajátságos tárgyalásmódja a francia strukturalisták hasonló azonosításai fele mutat, amelyeket ez utóbbiak a figuráció-modellel kapcsolatban tettek. A továbbiakban minden, magát alapvetően expresszívnek vagy expresszionisztikusnak valló fogalmi tárgyalásmód számára elkerülhetetlen az arc és a gondolat, test és lélek, belső és külső szemiotikus szóhasználata. Számos 18. századi európai retorikai elméletnek ez az alapja.

HENRY HOME, LORD KAMES *Elements of Criticism* című művében a megszemélyesítést (*personification*) az irodalmi szövegek első alakzatává kiáltja ki, és – akárcsak LAMYnél – KAMES szerint is a megszemélyesítésnek (*personification*) fontos jellemvonása a beszélő vagy író gondolatában való genézise: nagyfokú szenvedélyek arra késztetik a beszélőt, hogy megszemélyesítsen dolgokat. KAMES kétféle megszemélyesítést különböztet meg: „passionate" és „descriptive" perszonifikációt. A „szenvedélyes" perszonifikáció valamely szövegben megvalósuló jellemteremtésre vonatkozik. Ez a magasabbrendű, mert eredeti, őszinte, felkavaró szenvedélyekből származik. A „leíró" perszonifikáció inkább retorikai díszítőelem, amely a poétikai szövegben szinte egyetemesen alkalmatlan (PAXSON 1994: 26).

A francia PIERRE FONTAINER *Les Figures de Discours* című művének prosopopoeiára vonatkozó része egy teljesen újszerű megkülönböztetést tartalmaz. Szerinte a *personnification* trópus absztrakt entitások anyagiasítá-

sára és beszédkészséggel való ellátására szolgál. Ezzel szemben a *prosopopée* mint gondolatalakzat módszer az elhunytak, távollevők, természetfölötti lények, élettelen dolgok formával, élettel és beszédkészséggel való ellátására és megszólaltatására. Noha a *prosopopée* első látásra azonos a *personnification* három módozatával, FONTAINER hangsúlyozza lényegi másságukat. A *prosopopée* a beszélő szélsőséges szenvedélyének terméke. Azonfelül miközben az elhunytak, élettelen dolgok formát, életet, beszédképességet nyernek a *prosopopée* módozatának köszönhetően, a keletkezett jellemek elhelyezést is nyernek egyfajta térben, ez pedig más jellegű, mint a retorikai díszítmény helyi diszpozíciója. FONTAINER *prosopopée/ personnification* megkülönböztetése hozzávetőlegesen megegyezik KAMES *passionate* és *descriptive personification* közti megkülönböztetésével.

MORTON W. BLOOMFIELD, a modern irodalomkritikusok egyik első képviselőjeként foglalkozott a perszonifikáció formalizációjával. A Bloomfield-tagolás követi a korábbi disztinkciót: a megszemélyesítés lehet helyi, retorikus ornamens, illetve a jellemteremtés eszköze. Az előbbit a tulajdonnevek átlelkesítésének vagy megszemélyesítő metaforának (*animate metaphor*) nevezi (in PAXSON 1994: 30).

Az alakzat posztstrukturalista formalizációs törekvései a helyi, retorikus ornamensként felfogott prosopopoeiával foglalkoztak, a Bloomfield-féle „animate metafor"-ral. Ezek közül a legérdekesebb formai leírást PAUL DE MAN és kritikusai nyújtották. DE MAN számára a prosopopoeia teoretizálása magába foglalja a lokalizált, „animate metafor" és a kognitív általánosítás közötti mindig-aktív villódzást, azaz szerinte minden nyelvi tevékenység diffúz és latens megszemélyesítést rejt magában. DE MAN megjegyzései felbecsülhetetlenül értékesek az eredeti, tiszta (*genuine*), jellemteremtő prosopopoeia formalizációjában is. A prosopopoeia formális elméletének alapjait DE MAN négy írása teremti meg: *Antropomorfizmus és trópus a lírában*, *Hypogramma és inskripció, Olvasás és történelem*, valamint az *Az önéletrajz mint arcrongálás*. Az elméletet továbbgondolók (RIFFATERRE, CHASE, MENKE) írásai pedig további segítséget nyújthatnak a jellemteremtő prosopopoeia körvonalazásában.

DE MANnál a prosopopoeia szorosan összefügg az antropomorfizmussal, amelyet ő a prosopopoeiánál is fontosabbnak tart, mert több, mint trópus: „Az »antropomorfizmus« nemcsak trópus, hanem azonosítás is a szubsztancia szintjén" (DE MAN 2002: 371), a szubsztanciák szintjén elvégzett műveletet feltételez: „Az egyik entitást fölcseréli egy másikkal, és ezál-

tal a fölcserélésük előtt egyedi entitások létezését implikálja, valamit valami másnak *vesz*, amit aztán *adott*nak lehet tekinteni" (DE MAN 2002: 371). Ezek szerint *minden egyes,* jellemteremtést megvalósító figurális átalakítást szükségszerűen megelőz egy kognitív művelet, amely úgy von jellemteremtést maga után, hogy közben megkérdőjelezi azt. A beszéd és beszédértés képességével nem rendelkező entitások megszólaltatása, illetve megszólítása a megszólítóval egylényegűnek tételezi az entitást, jellemként láttatja. Ugyanakkor a jellemként tételezett entitásnak nincs referenciája.

A prosopopoeia jelentése de man-i fordításban: egy arc adása. „A prosopon 'arcként' vagy 'maszkként', és nem 'személyként' való fordítása arra utal, hogy az arc feltétele – nem pedig megfelelője – a személy létezésének (…) Az 'arc' mindenekelőtt 'beszélő arc', a beszéd helye, az artikulálódott nyelv létezésének szükségszerű feltétele" (CHASE 1997: 109). Ez viszont nem egyszerű antropomorfizmust jelent, amely során az emberi tudat és beszédkészség kivetül a természet világába. „Olyan létező vagy erő belátását feltételezik, ami áthidalja a tudat és a világ különbségét, engedve őket egymás szomszédságában, e különbség dialógusában létezni" (DE MANt idézi CHASE 1997: 109). RIFFATERRE szerint (1985: 108) a prosopopoeia csupán valószínűnek tartja az átlelkesítést (*animation*), melyet egy álhipotézis tesz lehetővé. Az alakzat a legtöbb esetben hangot kölcsönöz hangnélküli – mindig, vagy most hallgató – entitásoknak pusztán a konvenció alapján. A hanghoz száj, szem és végül arc rendelődik. A prosopopoeia arctalan entitások maszkkal való ellátása. A maszk egyszerűsége, kézzelfoghatósága pedig szabad teret biztosít a képzelőerőnek, az olvasót egy jellegzetes interpretatív hangulatba helyezi. Az olvasó értelmezői konstruktuma valamit valami másnak *vesz*, amit aztán *adott*nak tekint. Ebben az *adott*ban alig ismerhető fel mimetikus komponens, vagy ha mégis, ez másodlagos, és reprezentáló funkcióját az *adott* maszk átorientálja.

DE MAN szokatlan módon nem tekinti az arcot az emberi személyiség természetes adottságának. Szerinte az arc a diszkurzusban, nyelvi aktus révén adott, ez a nyelvi aktus pedig figurát teremt, ami nem más, mint az arcunk. Az „arc" de mani olvasatban „csak" alakzat. A figuratív nyelv pedig, amely ezt létrehozza (mely olyan, mint a test, ami a lélek leple, vagy mint az öltözék, ami a test védőleple) hozzáférhetővé teszi az ismeretlent az értelem és az érzékek számára, s mint ilyen lehetőség, de ugyanakkor függővé is teszi az érzékelést, s mint ilyen korlátozás. Miközben a prosopopoeia arcot ad a névnek, miközben a nyelv által megvalósított és az érzékek számára

hozzáférhető figuráció szférájába emeli a természetest, diszfiguráció, az eredeti, a természetes állapot megrongálása következik be. Ez a folyamat viszont elkerülhetetlen, mint ahogyan a jelölés folyamatában a jelhez szükségszerűen jelentés rendelődik hozzá. DE MAN szerint a jelentés erőszakos odatétele pontosan az olvasás kiindulópontjául szolgáló kérdések formájában jelenik meg. Kérdezhet egyrészt az olvasó, aki meg akar bizonyosodni afelől, hogy „ki beszél?". Ebben az esetben a prosopopoeia „magának az olvasónak és az olvasásnak az alakzata" (DE MAN 2002: 422). De kérdez, megszólít maga a költő is („A megszólítás alakzata visszatérő elem a lírai költészetben" – DE MAN 2002: 426). E megszólításnak köszönhetően következik be a lírában a figuráció, az arcadás, ezért a prosopopoeia definíciója összekapcsolódik a megszólítással: mint a címzés gesztusa feltételezi a válaszadás képességét. „Kérdezni annyi, mint hangot vagy arcot adni, 'igényt támasztani a nyílt rokonságra' egy olyan létezővel, melyről ily módon már feltételezzük a reagálás és a válaszadás képességét" (CHASE 1997: 128). A prosopopoeia tehát a megszólítás figurája (DE MAN 2002: 422).

Jelen tanulmány a jellemteremtő prosopopoeia műelemzésben való produktivitására szeretné felhívni a figyelmet. Ennek érdekében a drámai műnem egy alkotására esett a választásom, ugyanis a név és a mögötte megjelenő szövegegységek műnemi normája legtermészetesebben kínálja a mimetikus jellem formai keretét, s ezáltal a drámai jellem körüljárása és a prosopopeikus kogníció tetten érése itt ígérkezik a leggyümölcsözőbbnek.

A drámai szerzők közül Maeterlinck kiválasztását irányzati besorolása indokolja. A szecesszióval és impresszionizmussal színesített drámai szimbolizmus ugyanis láthatatlan, ellentmondásos erők erőmezejében szerepelteti hőseit, az embert, a drámai jellemet pedig médiumként, megnyilvánulási eszközként, végsősoron „arc"-ként használja. Ez az arc a prosopopoeia, az alkotó nyelvi aktusa által létrehozott maszk, amely noha csak nyelvileg tételezett, emberi külsővel, formával rendelkezik, beszél és cselekszik. Pontosabban: az emberi külsőt, a beszédet és a cselekvést a befogadás folyamán maga a befogadó rendeli hozzá erőszakosan a szöveghez. De míg az olvasott szöveg esetében a referencia olvasói hozzárendelése erőszakos, a dráma színi megjelenítése során maguk a szereplő színészek testi jelenvalósága kínálja a nyelvileg tételezett arc ontológiai létváltását: az emberi külső, beszéd és cselekedet referenciáját: „A színész par excellence ikonikus jel: egy valóságos ember, aki egy másik ember jelévé vált" (ESSLIN 1989: 57).

A prosopopoeiának a maeterlincki drámában való tettenérése nem tisztán formális, az alakzat történetét és leírását gyakorlati megvalósulásának példájával hitelesítő igyekezet, hanem a műnek – a prosopopoeia alakzatának köszönhetően történő – nyelvi-stilisztikai, poétikai, valamint hermeneutikai megközelítésének kísérlete. A prosopopoeia alakzata az, amely mindezeket a megközelítéseket lehetővé, sőt szükségessé teszi. A nyelvi-stilisztikai valamint a poétikai rálátás óhatatlan, hisz ő maga kettős tételezettségű: retorikai ornamens, melytől nem tagadható meg az antropomorfizáló, megszemélyesítő momentum, és a jellemteremtés eszköze, mely a poétikai alkotásmechanizmusra figyelve a teremtő elme indítékaira és az ebből fakadóan létrehozott poétikai rendszer összetevőire figyel. A helyi díszítőelemként olvasott prosopopoeia és az eredeti, tiszta jellemteremtő prosopopoeia közötti átjárhatóság az alakzat történetének áttekintésekor bizonyításra került. A nyelvi-stilisztikai-poétikai prosopopoeia meghatározása: nyelvileg tételezett poétikai struktúra, mely a beszélő ember maszkját adja valamely, az alkotás szempontjából körvonalazatlan tartalomnak. A hermeneutikai komponens nélkülözhetetlen, hiszen a megértés transzcendáló funkciója nélkül a nyelvi-stilisztikai megközelítés és a poétikai, metalingvisztikai leírás megmaradna a jelentéstől független formális szinten.

Mindezek után megkerülhetetlen az alkotásmechanizmus mimetikus összetevőjének vizsgálata. ARISZTOTELÉSZ óta az alkotó körvonalazatlan-misztikus, kifejezésre váró indítéka az alkotás önérvényesítési eljárása folyamán keres magának egy tárgyi-reális valóságdarabot, melyet sajátos művészi eszközeivel az esztétikum szférájába emel. A prosopopoeia felfogásának kiindulópontja más: az alkotó a megragadhatatlan belső indítéknak úgy ad nyelvi formát, hogy „valaki szájába adja", valaki által „hangot ad" annak. A „valaki" csak a beszéd képességével és értésével megáldott személy lehet, így érthető csak az „arccal, illetve maszkkal ellátni" (prosopon-poein) alkotási gesztusa. Nem a megszemélyesítés, még csak nem is az arccal való ellátás a lényeges itt, sokkal inkább a verbális készség, ami lineáris nyelvi jelekké képes átalakítani, ily módon a befogadás számára elérhetővé tenni a (sok esetben) misztikus mondandót. A befogadói magatartás a valóságra való visszavetítéssel a nyelvi jelek mögött valóságos jellemeket, személyeket, arcokat vél felfedezni. DE MAN figyelmeztet, hogy nem az „arc" az elsődleges. A nyelvi aktus az, amely szerinte a diszkurzusban megteremti az arc figuráját. A prosopon tehát csak nyelvi cselekedet által keletkező „mesterséges arc" (MENKE 2002: 3). Ez a „mesterséges arc" egy fikció, amelyben a

beszélő én grammatikai funkciója retorikai tételezést nyer, a szöveg arcot kap, amely által hangként, beszédként kimondható. Ugyanakkor az arcként, sőt jellemként tételezett entitásnak nincs referenciája. Az arc tehát „csak" alakzat, figura, de oly sikeres, oly hatásos, hogy a befogadó az arcadás retorikai műveletéről és a művelet természetellenes, valószínűtlen voltáról éppen e hatásnak köszönhetően képes, hajlandó megfeledkezni (MENKE 2002: 9–10), és valósnak tekinteni.

Így fogunk *A kék madár* jellemeire, arcaira tekinteni. *A kék madár* mesejáték, tehát még a látszatát sem kívánja kelteni annak, hogy beszélő nevei valamely való világbeli referenciával rendelkeznének. A beszélő nevek nagy száma (65) arra figyelmeztet, hogy a befogadó a hat felvonás szövegszintű elemeinek kombinációja és akkumulációja folyamán, a jelentéslétrehozás folyamatában ilyen magas számú hagyományos drámai jellemet nem, vagy csak igen nehézkesen konstituálhat. És mégis: a *dramatis personae* minden neve „arc", amely mögé felrajzolható egy – a nyelvileg tételezett poétikai világban – emberi külsővel rendelkező, beszélő, cselekvő személy. Noha a befogadói tevékenység része a nevet jellemmé átalakító kombinatív és akkumulatív eljárás, mindez nem lenne megvalósítható a szövegbe kódolt erre utaló eljárások nélkül. A 65 beszélő név többé-kevésbé körvonalazható jellem a prosopopoeia figurációjának köszönhetően. A nevek valamely magasabbfokú kategóriát megnevező gyűjtőfogalom részfogalmai. A gyűjtőfogalmak: a Kék Madarat kereső szegény gyermekek, a társak a keresésben, a képzeletbeli lények, a növények és állatok, az elhunyt és a még meg sem született személyek, a boldogságok. Minden név a jelentés-egységesítés folyamán magába sűríti a fölérendelt fogalomnak a szövegben kiemelt sajátosságait, a magára öltött jelmez (egykori viselőjének) tulajdonságait, a vele kapcsolatban elhangzott nevek tulajdonságait. Ezekhez hozzárendelődnek saját kijelentéseik, valamint a mások rájuk vonatkozó megjegyzései. Mindezek egy-egy szereplő esetében egyetlen paradigmához rendelhetők. Az őket meghatározó információk mondata nagyon rövid, és egyetlen fogalom illusztrálására redukálódik. A jellemteremtés azért lehetséges, mert egyoldalú, redukált jellemekről van szó, amelyek mindössze a nevükbe foglalt absztrakció szemléltetésére hivatottak.

A kerettörténet szereplői a favágó házaspár gyerekei: Tyltyl és Mytyl. Az „arcok" referenciája a mindenkori szegényember boldogságról mit sem tudó gyerekei, kiknek „arcát" a népmesei hagyomány már megteremtette: Jancsi és Juliska. Maeterlinck költői leleménye látszólag csupán a megneve-

zés megváltoztatására redukálódik: Tyltyl és Mytyl. Maeterlinck viszont a két „gyerekarcot" „fel is öltözteti": az út elején Tyltyl Hüvelyk Matyi jelmezét, Mytyl pedig Juliska ruháját, valamint Hamupipőke topánkáját kapja. Maeterlinck nemcsak a szerzői utasításokban utal a mesehősök jelmezének felöltésére, hanem a főszövegben is explicitté teszi azt. Ennek köszönhetően az olvasó/néző a befogadói jelentésegységesítés folyamán a mesehősök arcához tartozó jellemtulajdonságokat is „hozzáadja" a Tyltyl, illetve Mytyl névhez. Ugyanez történik a Tündér személyével is, aki a Kékszakállú Herceg várát örökölte: ezáltal a kegyetlenség és erőszakosság jelentésmezeje is hozzárendelődik a jóságos tündér nevéhez. Tyltyl és Mytyl rendelkezik a legnagyobb szövegrészesedéssel, úgymint a mindenben segítségükre lévő Fény, valamint a Kék Madár keresésében őket elkísérő „arcok": a Kutya, a Macska, a Kenyér, a Tűz, a Víz, a Tej, a Cukor. Ők valamennyien, annak ellenére hogy utóbbiak „állatok és tünemények" (KM: 22), emberi értelemben felfogott, körüljárható jellemmel rendelkeznek. Ennek a létrehozásában a jelmezre vonatkozó szerzői utasítások is jelentős szerepet játszanak.

A Tündér megjelenésétől kezdve elejét veszi a tündérjáték: a varázserejű Gyémántnak köszönhetően életre kelnek, emberi külsőt nyernek mindazok az állatok, dolgok, elemek, amelyek a gyerekek segítségére lehetnek. A Macska kijelentései szerint mindezeknek a dolgoknak, jelenségeknek lelkük van, „amit az Ember még nem ismer" (KM: 27). Ahhoz, hogy ez a lélek megnyilvánulhasson, emberi külsőre van szükség. Ennek pedig velejárója a ruha, illetve a jelmez. A Tündér, aki palotáját a Kékszakállú Hercegtől örökölte, a kísérőket is kellőképpen felöltözteti. Az állatok és tünemények Bérylune Tündér palotájának öltözőjében található kincses- és ruhásládákból kedvükre való jelmezt választanak maguknak, és ez alkalmassá teszi őket az elkövetkező játék szereplőiként, beszélő arcaiként való fellépésre. A jelmezek nagyrésze a perrault-i mesevilág korát és hőseit idézi, az egyes jelmezek pedig az őket felöltő „arcok" jellemmé alakításához járulnak hozzá azáltal, hogy mindenki az önkifejezését legjobban szolgáló mesehős ruhájába öltözik. A Kenyér a Kékszakállú Herceg legszebb, drágakövekkel díszített török kaftánját, jatagánját és turbánját ölti magára. A Víz Szamárbőr hercegkisasszony legszebb, időszínű ruháját viseli.

Az első felvonásban, valamint a második felvonás második képében döntéshelyzetben megjelenő dolgok és elemek cselekvőképességükről is tanúbizonyságot tesznek. A jelenségek ontológiai létváltása kiteljesedett: az állatok, dolgok, elemek beszélnek, lélekkel, emberi külsővel, formával ren-

delkeznek (sőt: a jelmezeknek köszönhetően a színpadi fellépésre is alkalmasok), és cselekvőképesek. A nyelvben tételezett sajátos világ csak az ily módon „átalakított" arcok által tud megnyilatkozni.

A továbbiakban a különböző helyszíneken megjelenő „arcok" az eddigihez hasonló létváltás áldozatai lesznek, és a drámai művilág tettre kész, tetterős jellemeiként funkcionálnak. A harmadik képben a halott Tyl nagyszülők és a hét halott kistestvér beszélő „arcokká" való átalakítása csak a tér- és idő manipulálását feltételezi: a halottak az emlékezés révén egykori tényleges életterükben és idejükben „életre" kelnek, ezáltal beszélhetnek, vágyakozhatnak, cselekedhetnek.

A harmadik felvonás első képében az Éjszaka palotájában beszél az Éjszaka, emberi külsőben megjelenik az Éjszaka két gyermeke: az Álom és a Halál, valamint az Éjszaka megőrzésére bízott Természet Titkai. Bronzkapuk mögé zárva raboskodik „valamennyi baj, csapás, minden betegség, minden borzalom, minden szerencsétlenség, minden rejtelem, ami a világ kezdete óta sanyargatja az életet" (KM: 49). A gyerekek és az Éjszaka megjegyzései arra engednek következtetni, hogy emberi külsővel rendelkeznek, de nem szólhatnak.

Az erdőben a Gyémánt hatására a fák lelke nyer emberi külsőt, beszél és cselekszik. „E lelkek megjelenése az ábrázolt fák természetének és megjelenésének megfelelően változik. A Szilfa lelke például kehes, pocakos, mogorva, gnómféle" (KM: 61). Hasonlóképpen változik át a Hársfa, a Bükk, a Nyírfa, a Fűzfa, a Fenyő, a Ciprus, a Gesztenyefa, a Nyárfa, és valamennyien beszélnek. A Tölgyfa megfogalmazza a Kék Madár emberi birtoklásának célját: „a dolgoknak és a boldogságnak nagy titka, hogy az Emberek még keményebb rabszolgasorba vessenek bennünket" (KM: 63). A Fák csak az állatokkal együtt vállalhatják a felelősséget azért a tettért, amire készülnek. Megjelenik a Ló, az Ökör, a Tehén, a Farkas, a Birka, a Disznó, a Kakas, a Kecske, a Szamár és a Medve a fákhoz hasonlóan emberi külsőt öltött lélekként. A Fák és az Állatok egyhangú ítéletet mondanak a gyerekekre: Halál! A halál nemét is hosszasan fontolgatják, melyből kiderül, hogy félnek az embertől, végül azonban közösen rárontanak a két gyerekre. A Kutya majd a Fény megjelenése menti meg a helyzetet.

Az Elvarázsolt Kertekben a gyerekek szemügyre vehetik a legkövérebb Boldogságokat, és elbeszélgethetnek a Kövér Boldogságok Vezérével. Az Otthonok Boldogságának Vezére bemutatja mindazokat a Boldogságokat, amelyek a gyerekek otthonában vertek tanyát, majd a Nagy Örömöket: az

Igazságosság és a Jóság Örömét, a Jól Végzett Munka Örömét, a Gondolkodás és a Megértés Örömét, a Szépség Meglátásának Örömét, a Szerelem, valamint az Anyai Szeretet Páratlan Örömét. Ez utóbbi a gyerekek édesanyjának megszépült alakját ölti magára. A jövő birodalmában a meg nem született Gyermeknek a földi létre vonatkozó, kíváncsiskodó kérdéseit válaszolják meg, a jövőben megszülető Kék Gyermekek pedig bemutatják a Földre készített ajándékaikat.

A felsorolt szereplők valamennyien a drámai művilág cselekvő hősei annak ellenére, hogy növények és állatok, elhunyt vagy meg sem született személyek, képzeletbeli lények (Tündér), illetve elvont fogalmak és általánosságok (az Éjszaka, a Boldogságok, az Örömök). Ezek a hősök viszont nem léteznek a drámai művilágra jellemző, őket sokoldalúan meghatározó interperszonalitás világában, hiszen egyoldalú, egyszerűsített, rögzült, egyetlenegy vonásra redukált arcok, maszkok. A drámai szecesszió hőseire jellemző, hogy hiányzik háromdimenziós meghatározottságuk, tisztán esztétikai alakzatokra, nyelvjelenségekre egyszerűsítettek, megszemélyesített általánosságok, absztrakciók (HAJEK 1971: 47–57; VAJDA 1981: 271; SÁJTER 1999: 27). MANFRED PFISTER (1977: 244) a szereplők egyénítettségének ezt az alacsony fokát megszemélyesítésnek nevezi. Szerinte ebben az esetben a szereplő teljesen feloldódik abban a funkciójában, hogy egy elvont fogalmat szemléltessen. De míg a szecesszióra sokkal inkább jellemző módon az általánosságot illusztráló szereplők kiválasztása és megnevezése az ember fogalomkörében marad (Salome, Lulu, vakok, Pelléas és Mélisande), a drámai szimbolizmus továbbmegy ennél: elveti azt a műnemi konvenciót, hogy csak emberek szerepelhetnek, emberi arcot ad a növényeknek, állatoknak, arctalan entitásoknak, és az arc, illetve ebből következő emberi külső segítségével, az emberi külső közvetítésével „szerepelteti" az absztrakciókat. A drámai jellem egyénítettségének ez az alacsony foka, a szereplő szócső-jellege a lírához közelíti a szimbolista drámát. A drámában viszont/pedig kézzelfoghatóbb az, amit bizonyítani szeretnénk: hogy az „arc" és a befogadás során elszakíthatatlanul „hozzárendelt" emberi külső a műalkotásban megkerülhetetlen. De míg a lírai műnemben az olvasónak és az olvasásnak az alakzata, a virtuális jelentés-felépítés alapja, tehát hermeneutikai véttetésű, a drámai műnemben sokkal inkább praktikus követelmény: ruhával vagy ruha nélkül a színész teste lesz az az „arc", amely a poétikai rendszer fundamentumává válik. Ehhez viszont a drámában az arc az emberi megnyilvánulásformák sokkal szélesebb eszköztárát tudja felvonultatni, hiszen egy szövegrészese-

déssel nem rendelkező név/szereplő kulcsfontosságú szituációkban való szerepeltetése, testi megjelenésének sajátosságai jelzések egész sokaságát vonhatja maga után célzottan vagy anélkül. Mindazonáltal a néma, mindösszse a beszédértés képességével rendelkező arc a lírában, a megszólításos formákban is gyakori. Végső soron a drámai prosopopoeiának köszönhetően ráláthatunk arra, hogy a lírában megnyilvánuló jellemteremtő prosopopoeia is azonos fogantatású: az arc csak úgy és akkor érthető meg, ha az általa hangoztatott beszéd hátterében virtuálisan egész embert jelenítünk meg. Eme virtuális egész ember a beszéde által, illetve a neki címzett beszéd által körvonalazható.

Következtetésként elmondható, hogy a drámai jellemteremtő prosopopoeia tanulmányozása – ahogyan a jelen tanulmányból kiderült – hasznos adalékokat szolgáltathat a prosopopoeia jellemteremtő változatának megközelítéséhez, illetve közelebb vihet annak bizonyításához, hogy ez az alakzat a poétikai világteremtés megértéséhez éppúgy, mint e világ hermeneutikai véttetésű felépítéséhez/megfejtéséhez is kulcsot adhat.

Irodalom

ARISZTOTELÉSZ 1999. *Rétorika.* Telosz Kiadó. Budapest.

BESENYŐI ERIKA 1982. „megszemélyesítés”. In: *Világirodalmi lexikon*. 8. KIRÁLY I. (Szerk.) Akadémiai Kiadó. Budapest. 197.

CHASE, CYNTHIA 1997. Arcot adni a névnek. In: *Pompeji*. 2–3. 108–148.

CORNIFICIUS 2001. *A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika*. Magyar Könyvklub. Budapest.

CZETTER IBOLYA 2003. A retorikai alakzatok. In: SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.): *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 50–63.

FOGARASI GYÖRGY 1997. Romantika, retorika, prosopopeia… Bevezető. In: *Pompeji*. 2–3. 65–67.

DE MAN, PAUL 1997. Az önéletrajz mint arcrongálás. In: *Pompeji.* 2–3. 93–108.

DE MAN, PAUL 2002. Antropomorfizmus és trópus a lírában. In: *Olvasás és történelem*. Osiris Kiadó. Budapest. 369–395.

DE MAN, PAUL 2002. Hypogramma és inskripció. In: *Olvasás és történelem*. Osiris Kiadó. Budapest. 395–432.

ESSLIN, MARTIN 1989. *Die Zeichen des Dramas*. Rowohlt Taschenbuch Verlag. Reinbek bei Hamburg.

HAJEK, EDELGARD 1971. *Literarischer Jugendstil. Vergleichende Studien zur Dichtung und Malerei um 1900.* Bertelsmann Universitätsverlag. Düsseldorf.

HARTMANN, V. 2003. „Personifikation". In: UEDING, GERT: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Band 6. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 810–813.

JÄKEL, OLAF 1997. *Metaphern in abstrakten Diskurs-Domänen: eine kognitiv-linguistische Untersuchung anhand der Bereiche Geistestätigkeit, Wirtschaft und Wissenschaft*. Peter Lang Verlag. Frankfurt am Main.

MAETERLINCK, MAURICE 1961. *A kék madár*. Fordította Vas István. Magyar Helikon. Budapest.

MAYORAL, JOSÉ ANTONIO 2001. „Ethopoeia". In: SLOANE, THOMAS O. (ed.): *Encyclopedia of Rhetoric*. Oxford University Press. New York. 263.

MAYORAL, JOSÉ ANTONIO 2001. „Prosopopoeia". In: SLOANE, THOMAS O. (ed.): *Encyclopedia of Rhetoric*. Oxford University Press. 637.

MENKE, BETTINE 2002. Die Stimme der Rhetorik – Die Rhetorik der Stimme. In: FRIEDLICH KITTLER, THOMAS MACHO und SIGRID WEIGEL: *Zwischen Rauschen und Offenbarung. Zur Kultur und Mediengeschichte der Stimme*. Akademie Verlag. Berlin. 115–132.

NASCHERT, G. 1994. „Ethopoeia". In: UEDING, GERT: *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Band 2. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 1512–1516.

PAXSON, JAMES J. 1994. *The poetics of personification*. University Press. Cambridge.

PFISTER, MANFRED 1977. *Das Drama*. Wilhelm Fink Verlag. München.

QUINTILIANUS 1921. *Szónoklattana.* Franklin Társulat. Budapest.

RIFFATERRE, MICHAEL 1985. Prosopopeia. In: PETER BROOKS, SHOSHANA FELMAN, J. HILLIS MILLER: *The Lesson of Paul de Man*. Yale French Studies. 69. Yale University Press. New Haven–London. 107–123.

SÁJTER LAURA 1999. *A magyar szecessziós dráma stílusa*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása. Kolozsvár.

SÁJTER LAURA 2006. Prosopopoeia vagy az „arc" figurája. In: *A stilisztikai alakzatok rendszerezése.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 190–198.

SZABÓ G. ZOLTÁN–SZÖRÉNYI LÁSZLÓ 1988. *Kis magyar retorika*. Tankönyvkiadó. Budapest.

VAJDA GYÖRGY MIHÁLY 1981. *Modernség, dráma, Brecht*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.

Sándor Katalin
(Kolozsvár)

„Lefutó jelsorok”

(Parti Nagy Lajos: *Tárcsalomb. Képleírás krumpliért, egy Szécsi Magda képre*)

1. Képleírás krumpliért, avagy „világ, mely folyton elgurul”

Úgy tűnik, hogy a *Grafitnesz*ből (2003) a recenziók, tanulmányok, kritikák számára bizonyos szövegek különösképpen kihallszanak, nem is olyan nehezen érthető okokból. Az *Őszológiai gyakorlatok*, a *Rókatárgy alkonyatkor*, *Notesz* (József Attila öregkori versei)*, *Egy hosszú kávé, A dublini vegyszeres füzet, a Csorba-kert, a Dallszöveg* stb., más szóval a „best of parti nagy” (SELYEM 2003) mintegy koncentráltan kínálja a kritikai beszéd által már „Parti Nagy-osként” aposztrofált írásmód poétikai markereit. Olyanokat, hogy csak néhányat listázzunk, mint a félreütés, a paródia, a fragmentálás, a nyelvi csonkolás és a nyelvcsinálás poétikája (pl. „»gyászfának« mondja, és ilyen magyar szó eddig nem nagyon volt” SELYEM 2003.); a „nyelvhús” paradigma, a versbeszéd „dilettáns költői imágók felé való terjeszkedése” (NÉMETH 2006), a „kulturális tudástárunk paneleinek” mozgásba hozása (KERESZTESI 2003), a hagyományt elbontva újraíró, detotalizáló retorika, nyelveken áttört nyelvek, szövegközi utalásrendszerek, a szubjektumot, a szerzőséget, a tradíciót és az írás más centrumait diszfiguráló, elmozgató nyelvhasználat stb.

Nem cél most annak számbavétele, hogy esetleg hol és hányszor fordul elő a kritikákban vagy tanulmányokban a *Tárcsalomb*. Jelen írás számára fontosabb az, hogy egy helyen például annak kapcsán említi a kritika írója, hogy a Parti Nagy szövegekben igen szembetűnő a szöveg megcsináltságának, techné-jellegének kiugratása. A tanulmány szerzője megjegyzi, hogy a kötetben „szép számmal találni technikai jellegű vagy az anyag megdolgozására utaló fordulatokat” (KERESZTESI 2003.), és ezt példázandó idéz a *Tárcsalomb*ból: „A képen számos tarka jel, / hajlat, hurok, fog és kerék.” Majd így folytatja: „E felfogás alapján az alkalmi jellegű vagy játékos darabok *is* ugyanolyan *fontos helyet* foglalnak el a kötetben, mint bármelyik vers” (KERESZTESI 2003. kiemelés tőlem – S. K.). Mintha egy fel nem tett kérdés-

re, ki nem mondott értékítéletre válaszolna a mondat: a „játékos darabok", alkalmi szövegek „fontos" helyét igencsak magyarázatra szorulóként tünteti fel.

A *Tárcsalomb*, ez a recepció által kijelölt „fontos helyek" tribünjétől kicsit távolabb eső vers, ha nagyon szeretnénk valahova behelyezni, besorolható a recenzensek által alkalminak nevezett szövegek közé. A „képleírás krumpliért" első látásra tűnhet akár (ön)ironikus, alkalmiságát vállaló aluldefiniálásnak, önlekicsinyítésnek. Rendelhetünk ugyanakkor hozzá pontosabb kontextust is, például azt a 2000-es, gyerekek étkeztetéséért szervezett jótékonysági akciót[1], amelyben ismert kortárs magyar írók, költők írásait és Szécsi Magda roma művésznő illusztrációit árverezték krumpliért. A szöveg – akár részt vett, akár csak reflektál erre a szituációra (akár egyiket sem teszi éppen ilyen formában) – valamiféle pontosan el nem helyezhető alkalmiságot kínálhat olvasásra.

A továbbiakban a kérdezés szempontjából nem az alcím alkalmiságának olvashatósága, hanem az válik hangsúlyosabbá, hogy a szöveg képleírásként jelenti be magát, egy képi reprezentáció nyelvi reprezentációjaként. A *Tárcsalomb* (például akár a fotográfiákra íródó *Krétarajz* vagy *Képpár* mellett) így többek között azért is érdekes lehet, mert a nyelv megdolgozásának, a „nyelvhús" paradigmának a kérdését, a „nyelvhús" „irdalásának"[2] poétikáját a képről, a vizuálisról, a látásról való beszéd felé is megnyitja. Ilyenképpen a nyelvet valami másik, (idegenebb) vizuális médium lehetetlen („kép-telen") közvetítésének folyamatába helyezi, és e közvetítés/ közvetettség retoricitásának, illetve az ekphrasztikus, nyelvi kép-meg*jelenítés* ellehetetlenülésének kérdései mentén hagyja megbillenni. A vers alcímében megelőlegezett „képleírás" nem egy hiányzó kép jelen(lét)behozását ígéri, hanem egy mediális differenciaesemény mozzanatát, a kép el-írását, textuális áthelyezését. Jelen írás sem egy (meg nem nevezett) Szécsi Magda képnek és leírásának komparatív elemzésével kísérletezik, mivel a képet a szöveg által nem visszanyerhetőként tételezi, hanem egy képolvasat nyomán, azaz szövegi lenyomataiban, pontosabban lenyomatok lenyomataiban olvassa. E szemléletben az ekphrasztikus szövegnek a képhez való viszonya sosem egyszerűen referenciális: ha fiktív képet „ír le" az ekphraszisz, akkor a nyelv létesítő-perfomatív jellege erősödik fel, hiszen maga hozza létre a képet,

[1] Vö. MOLNÁR glosszája 2000.

[2] Vö. „lapszéle él, húsodba irdal" (*Papírdal*).

amiről beszél, a valós képet leíró szövegekben meg inkább a nyelv mediális és kognitív különbözősége és interpretatív, újraíró-elíró jellege, retoricitása, amely viszont nem kevésbé performatív, mint a fiktív képleírásokban.

Az ekphrasziszban leírt/elírt kép (legyen akár valós, akár imaginárius) üres nyomszerűségével, jelen-nem-létével kapcsolatban W. J. THOMAS MITCHELL egy meglehetősen produktív metaforát javasol: „Az ekphasztikus kép … úgy viselkedik, mint egy hozzáférhetetlen és megjeleníthetetlen *fekete lyuk* a nyelvi struktúrában, és miközben teljesen hiányzik onnan, alapvető módon formálja és befolyásolja azt."[3] (1994: 158. – kiemelés tőlem: S. K.). Ily módon MITCHELLnél az ekphrasztikus kép tisztán figuratív, textuálisan létrehozott konstrukció, amely nem létezik az ekphrasziszon kívül, függetlenül attól, hogy valóban létező műtárgyra reflektál-e vagy sem, így meg – ahogy arra MILIÁN (2004) is felhívja a figyelmet – éppen hogy visszavonja az ekphraszisz reprezentációs képességét, transzparenciáját.

Az ekphrasztikus beszéd így olyan médiumokról és médiumközi viszonyokról való beszéd, amely nem teszi lehetővé a leírt (elírt) vizuális reprezentációhoz való hozzáférést, és amely nem két stabil entitás (kép, szöveg) referenciális összekapcsoltságában merül ki, hanem folyamatszerű, nyitott texturálódásként, diszkurzív-mediális átíródásokban létesül. Így nem annyira a különféle médiumok integrálhatóságának, fordíthatóságának, meg*jelen*íthetőségének mozzanata válik hangsúlyossá, hanem éppen a mediális különbözőségek, differenciaképződések, amelyek sajátos hasadásokat, réseket ékelhetnek a különféle reprezentációkba. Nem véletlen, hogy a médiumköziséget, amelyhez a (fiktív vagy valós) képekről való beszéd is csatlakozhat, gyakran egyfajta helynélküliségként konceptualizálják, jelenlét és távollét közötti differálódásként (OOSTERLING 2003), sokkal inkább valamely hiány és nem valamely jelenlét által alakított diszkurzív térként.

Az ekphrasztikus beszédben a leírt, elírt, megírt kép alakzatokba transzformálódva, szöveggé figurálódva nem jelenlévővé, láthatóvá válik („*sight*"), hanem mediális citátumként (fel)idéződik (*cite*)[4], megvonja magát mint identikust, elérhető eredetként, vonatkozási pontként kimozdul, és így a kép hiányának a szöveget alakító lenyomatait olvassuk. Visszatérve a *Tárcsalomb* képleírásához, annak a „világ, mely folyton elgurul" sorában így meg-

[3] Saját fordítás – S. K.

[4] „Egy verbális reprezentáció nem képes reprezentálni – azaz jelenvalóvá tenni – tárgyát oly módon, ahogy erre a vizuális reprezentáció képes. … A szavak (meg/fel)idézhetik, de nem láttathatják a tárgyak képét." „Words can …cite but not sight." (MITCHELL 1994: 152.)

íródhat a kép olyan megalkotottsága, a képi reprezentáció olyan csavarja, világszerűsége, amely mozgásba jön a tekintet nyomán, de amely egyszersmind ellenáll annak, hogy a megalkotottság effektusát, a világszerűséget e tekintet lehorgonyozza, stabilizálja egy pontban vagy szemléletben. Ugyanakkor olvasható e sor a képet inkább megképező, mint fordító nyelv „kép-telen" textuális munkájának az alakzataként is. Amint a későbbiekben is látni fogjuk, a kép hiánya, (ön)identikusként való folytonos kicsúszása, áthelyeződése belevághat a „nyelvhúsba, s ily módon matériaként mutathatja meg azt.

2. „Rétegek széjjelválaszthatatlanul"; a képleírás „kép-telensége"

A *Tárcsalomb*ban a képhez való hozzáférés már a felütésben felfüggesztődik. Egyrészt már az „Egy Szécsi Magda képre" alcím határozatlan névelője sem kedvez a „leírt" képet azonosítani próbáló, referencializáló törekvéseknek. Másrészt a szöveg erősen mediatizált tekintetét a folyton közbejövő médiumok, szövegek térítik el, szórják szét. Azáltal, hogy a képet néző, konstruáló tekintet a vonat-metaforával is jelezve[5] filmszerűen vagy mozgó-képregényszerűen lát, vagyis más (történetileg szituálható) médiumokat is bemásol, beékel a képhez való hozzáférés vagy pontosabban: hozzá-nem-férés feltételei közé, illetve az ekphraszisz reflexív tropológiai mintázataiba, nem annyira a kép kompozíciója, hanem inkább annak anyagszerű texturáltsága, megcsináltsága, mediális különbözősége, figuratív távollevősülése felé tolja el a hangsúlyokat.[6]

Ha GOODMAN szerint a tekintet „megszállott" „saját múltjától, régebbi meg újabb keletű bogaraktól, amelyeket a fül, az orr, a nyelv, az ujjak, szív és agy sugall neki" (1982: 28.), akkor ez sosem egy mediálisan homogén emlékezés. A szövegben megírt tekintet mediálisan kevert emlékezete, archívuma a reprezentációk, formák, képek percepcióját nem monomediálisan, hanem csak többszörös eltérítésekben, egy mediális-tropológiai texturálódás folyamatában teszi elgondolhatóvá.

A *Tárcsalomb*ban a vonat és a film mint sajátos képtermelő apparátusok bevonása a tekintet „múltjába", illetve az ekphrasztikus képalkotásba

[5] „… a sötét háttérből elősuhanó kivilágított ablakok sorozata szintén a pergő (voltaképp álló-) képkockák, a filmvetítés metaforája…. Sajátos mozgóképi tér-idő élmény megjelenítője" (PETHŐ 2003: 274.)

[6] A képregény és a film amúgy nem egyetlen, hanem jó néhány Szécsi Magda kép megalkotottságának lehetne reflexív alakzata: az erős stilizáltságn, a rajzos konvekcióknak, a képi jelek diszkrét széttagoltságának („mint mozgó képregény").

olyan képtapasztalatot artikulál, amelyet egyaránt alakít a kép fragmentáltsága, kockaszerű, frame-szerű felvágottsága, illetve a képkockákból a mozgás által létrejövő kontinuum illúziója. Úgy tűnik, hogy a szövegben megírt tekintet és nézői szituáltság nem köthető egyetlen ponthoz: egyrészt a vonat és a film által termelt képekre pillant a szöveg, amelyek kontinuum-képzetét („Akár egy mozgó képregény / gyufásdoboznyi házai") áttörheti a képek nem folyamszerű, nem egységesíthető, hanem inkább szaggatott, széttagolt sorozata („tenyérnyi földek és egek"). Másrészt meg mintha a tekintet áthelyeződne, és magára a vonatra, illetve a filmre mint képtermelő apparátusra fókuszálna: a „futnak a fülkeablakok" a vonat kívülről szemlélését feltételezi, és a filmszalag pergésének metaképe lehet.

Ezzel mintha az ekphraszisz mint egy hiányzó, áthelyeződő képről való beszéd azt a foucault-i heterotopikus hely nélküli helyet (1999) – vagy a már említett mitchelli „fekete lyukat" – helyezné az olvasás „útjába", amely megtöri a tér és idő kontinuumát, homogenitását az ott és nem ott, jelenlét és távollét közötti résben, akár a vonaton utazás téridejében vagy a mozi és mozgókép helynélküliségében, a kockák közötti sötétben[7]. Ez a „között" vagy rés a tropológiai folyamatokat is alakítja: az olyan nyelvi képekben, mint „pereg a filmragyás sötét" úgy csúszik egymásra (és szét) kép és médium, hogy a kép illuzórikusságán a kép megjelenését lehetővé tevő apparátus materiális lenyomata, visszakaristolódása üt át. Ilyenképpen a vonat és a film mediális tapasztalata és tropológiai mintázatai egyrészt a látványt artikulálják, „filmesítik", másrészt a látványról való beszéd reflexív alakzataivá, feltételeivé íródnak.

Ugyanakkor az ekphrasztikus tekintet figuratív képalkotó, -értelmező munkája egy nyelvi-(inter)textuális emlékezet által is feltételezett. A vonat-metafora például olyan szöveg- és médiumközi csomósodási pont, idéző hely, tropikus torlódás, amely egyaránt bemozdíthatja más médiumok idegenségét, de a József Attila-i versbeszéd tradícióját, az *Eszmélet* egyfajta átiratát („hogy szállnak fényes ablakok/a lengedező szösz-sötétben."), pontosabban azt, ahogy ennek áthallása („kattog a vásznon fényre fény … futnak a fülkeablakok") modellálja a tekintet által létrehozott képet: egy szétpergő, (értelmezéssel) egységesíthetetlen látványt, világot, „mely folyton elgurul". Az ekphrasztikus nyelv így egyaránt bemozgat mediális és textuális citátu-

[7] „…a képek közt, a szalagon a kockák közt teljes sötétség van, ami szabad teret hagy a képzeletnek." LARS VON TRIER, idézi PETHŐ 2003. 274.

mokat (vonat, film, képregény), amelyek a kép nyelvi létesítésének vagy a képhez való közvetített hozzáférésnek a mediális metaforáivá válhatnak. A *Tárcsalomb* „jel" [8], „jelsorok" szavai azon kívül, hogy – amint az KERESZTESI (2003) igen találóan megállapítja – a megalkotottságot, techné jelleget kiugratják, olvashatóságuk metaszinten való szétválása folytán is érdekkel bíróak lehetnek. Vagyis úgy, hogy a kép írásszerűvé válása, szegmentálódása, szekvencialitása folytán reflektálhatnak a kép filmkockaszerűségére, a képregény-framekre, de magára az írásra is, a szavak képről lefutó, nem kevésbé materiális, megdolgozott „jelsoraira". A „kattog a vásznon fényre fény/teher- személy- vagy kertmozi" sorokban az enumeráció például azonos utótagot feltételezne, anticipálna, a szöveg viszont úgy vágja kettőbe az összetételt, hogy kisiklatja, hogy az olvasói prognózis nem jön be. A vonatot mint filmes képtapasztalatok mediális metaforáját olyan nyelvbe írja, amely a kisiklatást éppen nyelv-vágatokkal hajtja végre (versben nem vonatokat, csak szavakat lehet kettészelni), így a képi szétszerelhetőség, a szöveg tekintetének mediális rétegeltsége nem választható le a nyelvi matéria széttagolódásáról. Ez mind a képnek, mind magának a szövegnek a textúrájára tereli a figyelmet, egy mediálisan kevert látásképzetben és ennek szövegesülésében vonva vissza a kép nyelv általi befoghatóságának, szétszedhetőségének és eredetként vagy referenciaként való visszanyerhetőségének illúzióját. A „textilmintán a rétegek/széjjelválaszthatatlanul" sorok nem csupán a leírt kép (nyelvileg) széttagolhatatlan anyagi texturáltságára, hanem a szöveg tekintetének, illetve az ekphrasztikus beszédnek a mediális-metaforikus sztrátumaira is reflektálhatnak.

A tropológiai-mediális textúra-szerűség egy másik példája szintén a képet újraalkotó szöveg mediálisan kevert emlékezetével hozható összefüggésbe: az olyan összetételek, jelzők, szintagmák, mint a „filmragyás sötét", „filcpuha holdak, lakk napok", „szurokmezőben tarka rét", „kattog a vásznon fényre fény" olyan szövegként olvashatóak, amelyből nem nyerhető ki egyértelműen (és széttagolva) a kép technikai-anyagi feltételezettsége, a képalkotás modalitása, illetve a mindezt egy (vagy több) másik médiumon átereszto ekphrasztikus beszéd citáló munkája. A kép technikai-anyagi feltételei, amelyek a képi illúzió létrehozását teszik lehetővé, és annak érdekében eltűnnek, tematizálva és a képolvasás diszkurzusába emelve éppen ezen

[8] „A képen számos tarka jel, / hajlat, hurok, fog és kerék"

illúzió leleplezését hajtják végre, a kép egyszerre „ott” és „nem ott”, „befestve és megfestve” létmódjának feszültségét tartva fenn.

Ugyanakkor a mediális texturáltsággal kapcsolatban MILIÁN ORSOLYA Schein Gábor egyik ekphrasziszáról írott tanulmánya nyomán felmerülhet az a kérdés is, hogy a „kép materialitásának bizonytalansága” az ekphrasztikus kép másságát „a médium másságaként helyezi el”, ironikus módon jelezve a képleírás elvi lehetetlenségét: az ekphraszisz a képet megjeleníteni nem, csak felidézni tudja (MILIÁN 2005. 231.) amennyiben – tehetnénk hozzá – az megjelenésének anyagi-mediális feltételeihez kötött.

3. „Ha van közép,… s ha nincs, hát nincs”

A képhez való hozzáférés akadályozottsága, azaz kép és képleírás elkülönbözése, felcserélhetetlensége a leírt/elírt kép aporetikusként megmutatott struktúrája felől is tovább kérdezhető. A képleírásban azt olvashatjuk a képről, hogy „ha van közép, tán így terel/közép felé e tarka kép”, illetve: „ha nincs, hát nincs, a hűlt helyén/a tárcsalom el-elforog/ egykedvű, forró tengelyén/futnak le tarka jelsorok”. A kép nem képes azt mondani: „ha van”, sem azt, hogy „ha nincs”, csak állítani képes, de állítása lehet aporetikus a tekintet számára. Ezzel az aporetikus képi „másikkal” szembesülve a nyelv hipotézisekre, döntésekre, „ha van”-ra és „ha nincs”-re szakad, szegmentál, kiemel, el/leválaszt, hiszen a néző, a tekintet a zavarkeltő képi szerkezetben feszítő apóriát diszkurzívan is elhelyezni próbálja, s ez egyszerre kihívja és kiforgatja az elkerülhetetlenül nyelvi interpretációt.

Az itt megírt (textuális) képtapasztalat analóg lehet azzal, amelyről MAX IMDAHL ír egy Morellet kép kapcsán, ami szintén két egymásnak ellentmondó, egymással versengő olvasatot támogat, megvonva bármilyen egyértelmű eldönthetőséget: „éppen a kép tartalmazta *ellentétes* vegyértékek nyomon követése során ébred tudatára a néző saját strukturáló aktivitásának, de *rendelkezési tehetetlenségének* is, mégpedig abban a nagyon különös tapasztalatban, hogy minden strukturálás, amit elvégez, ugyanabban a jelenségben gyökeredzik, azonban a lehetséges strukturáló aktusok egyike sem vezet oda, hogy ezt az identikusat végérvényesen bekebelezze és uralja. Hiszen milyen egyéb módon is tudna egyáltalán jelen lenni egy ilyen, *összeegyeztethetetlen strukturálásokon* keresztül megnyilvánuló *identitás*, mint egy vizuális modell szemlélésében; hogyan másként, mintegy *statikus, önmagában mozdulatlan* jelenségben – egy képben” (1997: 268. – kiemelések tőlem: S. K.).

Csakhogy – folytathatnánk – ez „a statikus, önmagában mozdulatlan jelenség" kitett a tekintet, a nézés temporális, jelentés- és különbségképző, diszkurzívan elhelyező gyakorlatának, amely felhasítja az „összeegyeztethetetlen strukturálásokon keresztül megnyilvánuló identitást", az apória egységét. Az apória mint két egymással egyenlő eséllyel versengő összeegyeztethetetlen a látszólag ugyanabban, az identikusban van, de ilyenként, azaz egységként, önmagával azonosként nem áll rendelkezésre, nem elérhető[9]. Az apória megállapítása, textuális újrabevésése, a látás, a tekintet nyelvbe fordulása (volt-e a nyelven kívül egyáltalán?) rést üt ezen, a nyelv hipotetikusan állító és tagadó modalitásra hasad, úgy, hogy ez korántsem a képnek, hanem a kép szemléletének lenyomata lesz. Az ekphraszisz, a képről való beszéd széttagolja az összeegyeztethetetlenek egyben-létét, hogy valamit, az aporetikus rést, hasadást (be)láthatóvá tegye[10]. Az aporetikus struktúra viszont sem annak állítását nem támogatja, hogy a közép létezik, összeszed vagy szétperget, és azét sem, hogy nem létezik, hanem mindkettőt (egyfajta közönnyel: „egykedvű tengelyén") megengedi.

Az, hogy a szövegben a képet újra beíró tekintet a döntésről való beszéd mellett „dönt" („ha van közép"… „ha nincs, hát nincs") némiképp ironikus olvashatóságot is kínálhat. A „ha nincs, hát nincs" sorban a közép hiányáról vagy meglétéről, a jelentésalkotás centrumából való kiesésről vagy e centrum fenntartásáról való modernség utáni beszéd már nem (lehet) nosztalgikus vagy tragikus, hanem sokkal inkább ironikus, amely ahelyett, hogy valamelyik szemlélet mellett elkötelezné magát, inkább felmutatja mind a középpontosító, mind a de-centráló olvasási stratégiák diszkurzivitását, retorikai természetét, szituáltságát, elbonthatóságát. S így a nyelv képről mondott „igazságát" is retorikusként tételezi. A „ha van közép", „ha nincs hát nincs" a középet vagy hiányát nem mint a képben lévőt, nem mint képi immanenci-

[9] KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN írja de Man kapcsán: „… de Man az apóriát nem – tévesen – »negatív bizonyosságként«, hanem az adott jelenség igazságértéke felőli bizonytalanságaként értelmezi: az olvasás döntéskényszere éppen azért univerzális vagy elkerülhetetlen, azért nem választható az eldönthetetlenség vagy az ellentmondás, mert maga az eldönthetetlenség mint ilyen nem áll rendelkezésre, illetve – akárcsak a szöveg – nem hozzáférhető: a tiszta, önmagával azonos ellentmondás vagy apória nem tapasztalható meg, csak az a hiány vagy szakadás, amit okoz, hiszen amikor »olvashatóvá« válik, már nem az, amennyiben valamifajta referenciával rendelkezik" (KULCSÁR-SZABÓ 2003: 63.).

[10] Vö. „A képben szakadást, hasadást, szakadékot kell létrehoznom ahhoz, hogy általa *látványossá* és *beláthatóvá* tegyek valamit. (…) A montázs egy ilyen eszköz a szakadásra, melynek következtében a mimetikusan szilárdnak gondolt kép jóvátehetetlenül megsérül – felpuhul, folyékonnyá válik" (MÜLLNER 2006.).

át helyezi el, hanem mint egy képet transzcendáló döntés effektusát, azaz mint diszkurzív képződményt, egy szemlélet, tekintet, látásmód konstrukcióját, az értelmezés egy alakzatát.

Ha „az ekphraszisz egyik kulcs a (mind köznapi, mind irodalmi) nyelven belüli differenciához, és a verbális reprezentációkon belüli érzékelési, szemiotikai, társadalmi ellentmondásokra fókuszál” [11] (MITCHELL (1994: 180.), akkor a *Tárcsalomb* esetében arra is, hogy az aporetikus kép kicsúszik a nyelvi újrabeírás alól, és hogy a nyelv (az olvasás) saját szituáltságára, diszkurzív és mediális feltételezettségére kénytelen visszapillantani éppen az általa idézett másik médium tükréből. A döntésről való beszéd melletti döntés („ha van közép … ha nincs hát nincs”) annak a résnek, hiánynak kedvez, amelyet az aporetikus kép hagy a beszédben, vagy amelyet egy szemlélet (ironikusan) relativáló önreflexiója üt magán. Ez talán éppen olyan nézői, értelmezői beidegződéseket, stratégiákat leplez le, amelyek képtelenek saját szemléleti szituáltságukkal, „politikájukkal” számolni, amelyek tehát a középet vagy annak hiányát a jel, a reprezentáció tartozékaként és nem a szemlélet ideologémájaként tételezik.

Az ekphraszisz mégsem annyit tesz, hogy széttagolja a kép apóriáját, hanem áthelyezi, és magának a képleírásnak, a képről való beszédnek az apóriájaként mutatja meg: annak apóriájaként, hogy a kép egyszerre kihívja és ellehetetleníti a nyelvi interpretációt, egyszerre ráutalt, és megvonja magát tőle. Vagy annak apóriájaként, hogy az ekphraszisz „»referenciális termelékenysége« csakis figuratív illúzió és defiguratív mozgás együttes működésében, s ezek egymást aláásó hatásában ragadható meg” (MILIÁN 2004: 5.).

A képleírásban így nem annyira a boehmi „találó szó” beszél, hanem inkább a képet nem eltaláló, hanem elíró/megíró, trópusokban megfutó sorok. A *Tárcsalomb*ban a lefutó „tarka jelsorok” olvasható az ekphrasziszról való reflexív beszédként is, annál is inkább, hogy az „egykedvű” tengely, amely szétpergeti, maga is nyelvi fikció („tárcsalomb”). A *Tárcsalomb* a kép „hűlt helyét” a rendelkezésre-nem-állás tropológiai folyamatába állítja, a tiszta referencialitást, a leírt képre való vonatkozást meg úgy függeszti fel, hogy a szöveg folyton visszacsavarodik a nyelvbe, saját matériájába. A kép „lefutó tarka” jelsorait ugyancsak újabb „lefutó jelsorok”, szavak utalják tovább. A képet létrehozó, értelmező nyelv ugyanúgy nem áll rendelkezésre, ugyanúgy az olvasásnak kitett jelsor, mint a kép, amit (textuálisan) létrehoz.

[11] Saját fordítás – S. K.

Az ekphrasziszban kép és szöveg egymás számára nélkülözhetetlenek (akkor is, ha a kép maga imaginárius), de nem felcserélhetőek (vö. MILIÁN 2004: 5.), hiszen az ekphraszisz a képet mint visszanyerhető, megjeleníthető eredetet kitörli, elírja, és a kép mediális másságát a nyelv figuratív-defiguratív retorikájába, a „kép-telen" képleírás aporetikus feszültségébe helyezi át. A *Tárcsalomb*ot olvasva így nem a szóban forgó képet fogjuk látni, hanem azt olvasni, ahogyan az a szóban elforog.

Parti Nagy Lajos: Tárcsalomb
(Képleírás krumpliért, egy Szécsi Magda képre)

Akár egy mozgó képregény
gyufásdoboznyi házai,
kattog a vásznon fényre fény,
teher-, személy- vagy kertmozi,

futnak a fülkeablakok,
pereg a filmragyás sötét,
filcpuha holdak, lakk napok,
szurokmezőben tarka rét,

tenyérnyi földek és egek,
világ, mely folyton elgurul,
textilmintán a rétegek
széjjelválaszthatatlanul.

A képen számos tarka jel,
hajlat, hurok, fog és kerék,
ha van közép, tán így terel
közép felé e tarka kép,

s ha nincs, hát nincs, a hűlt helyén
a tárcsalomb el-elforog,
egykedvű, forró tengelyén
futnak le tarka jelsorok.

Irodalom

FOUCAULT, MICHEL 1999 Eltérő terek. In: Uő: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen: Latin Betűk. 147–157.

GOODMAN, NELSON 1982 Az újraalkotott valóság. In HORÁNYI ÖZSÉB (szerk.): *A sokarcú kép.* Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 26–43.

IMDAHL, MAX 1997 Ikonika. In: BACSÓ BÉLA (szerk.): *Kép – fenomén – valóság*. Budapest, Kijárat, 254–273.

KERESZTESI JÓZSEF 2003 Precíz tükördara (Parti Nagy Lajos: Grafitnesz) *Jelenkor*, http://jelenkor.net/main.php?disp=disp&ID=117.

KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN 2003 Kiüresítés és (negatív) dialektika: a chiazmus példája. *Tiszatáj*, 7. sz., 57–79.

MILIÁN ORSOLYA 2004 *Az ekphraszisz Medúza- és Pygmalion-pillanata*. Kézirat.

MILIÁN ORSOLYA 2005 „…mit radíroz ki" egy kép. *Literatura*, 2. sz. , 228–239.

MITCHELL, W. J. THOMAS 1994 Ekphrasis and the Other In MITCHELL, W. J. THOMAS: *Picture Theory*, Chicago– London, The University of Chicago Press, 151–181.

MOLNÁR ERZSÉBET 2000 Krumpli. *Élet és Irodalom* XLIV. 49. sz., december 8.

MÜLLNER ANDRÁS 2006 A hiányzó láncszem. A posztmodern képelmélet reprezentációkritikája. *http://apertura.hu/2006/tel/mullner/*

NÉMETH ZOLTÁN 2003 A pluralitás posztmodern politikája Parti Nagy Lajos költészetében. *Kalligram*, http://www.ceeol.com/aspx/getdocument.aspx?logid=5&id=ebe132cb-ffca-11d7-aaa9-5254ab14a041

NÉMETH ZOLTÁN 2006 Nyelvhús és halálparódia. (Parti Nagy Lajos: Grafitnesz) *Új Forrás*, http://www.jamk.hu/ujforras/060517.htm

OOSTERLING, HENK 2003 Sens(a)ble Intermediality and *Interesse*. Toward an Ontology of the In-Between. *Intermédialités*, nr. 1. Printemps, 29–46.

PETHŐ ÁGNES 2003 Vonatként mozgó képkollázs: a Dogma előtti szem játékai (Lars von Trier: Európa In uő: *Múzsák tükre*. *Az intermedialitás és az önreflexió poétikája a filmben*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 265–294.

SELYEM ZSUZSA 2003 *Semmi se rejti*. (Parti Nagy Lajos: Grafitnesz) http://selyem.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=37&p=3275

Sebestyén Zsolt
(Nyíregyháza)

Dercen történeti és mai helynevei

A magyar nyelvjárás- és néprajzgyűjtők jól ismerik Dercen község nevét, mely jellegzetes nyelvjárást beszélő és hagyományőrző lakosságával régóta érdekes és értékes terepet kínál a kutatóknak. A névtanosok a *Névtani Értesítő* 27. számában találkozhattak e faluval MIZSER LAJOS kollégám révén, aki a falu családneveit dolgozta fel (MIZSER, 2005). Tanulmányomban a község saját gyűjtésű helynévanyagát kívánom közreadni.

Dercen Munkácstól 14 km-re délre, az egykori Szernye-mocsár mentén, a *Kerek-hegy* oldalán fekszik. Lakosainak száma a 2001-es adatok szerint 2793, melyből 2727 (98%) magyar nemzetiségű. Eltérően a kárpátaljai települések többségétől, lakossága a születések nagy száma miatt növekszik. A falu az ukrán–magyar nyelvhatáron fekszik, de eredményesen őrzi magyar nyelvét és református hitét.

A település nevének eredetéről KISS LAJOS úgy véli, hogy az puszta személynévből keletkezett magyar névadással „(vö. 1067 k./1267: *Dersynum* [lat. tárgyragos alak] szn. (ÁÚO. I: 24.)" (KISS I: 364). A csehszlovák és szovjet időben a település a szlávosított *Drysina ~ Дрисина* nevet viselte, 1992-ben azonban visszakapta eredeti magyar nevét.

A falu környéke régóta lakott, a 70-es években végzett régészeti ásatások egy i. e. IV–III. évezredre datálható települést tártak fel a falutól nem messze (FODOR 2003). Maga a falu valószínűleg nem sokkal a honfoglalás után települhetett, bár első írásos említése csak a XIV. századból származik. LEHOCZKY TIVADAR (LEHOCZKY 1881–82) említi, hogy 1321-ben egy Miklós nevű lelkésze volt, s az 1333-i pápai tized rovata szerint a plébános 8 garast fizetett, ami nagyobb hitközségre utal. A munkácsi vár közelsége miatt a falu fejedelmi és királyi birtok volt, de a következő évszázadokban birtokosai gyakran cserélődtek: a XIV. század második felében a Széni-család tulajdona, 1436-ban királyi adományként Pálóczi György esztergomi érsek és rokonai kapták meg, 1552-ben a Dobó-család birtokába került. Ugyanebben az évben teljes lakossága áttér a református hitre. A XVII. század végén a Forgách-család birtoka, de mivel Forgách András, akkori tulajdonosa részt vett a Rákóczi-szabadságharcban, a falut elkobozzák, s a Szuhányi-család

kapja meg. 1793-ban Weisz János (Johannes Weiss) gróf, udvari orvos és táblabíró királyi adományként kapta meg a falut, miután sikeresen megoperálta II. József császár szemét. A timsógyártásból nagy vagyont és hírnevet szerző Weisz a faluról felvette a Dercsényi nevet. A család kriptája, bár elég romos állapotban, még mindig áll a falu feletti dombon. 1853-ban a család földjeinek nagy részét Schönborn Károly gróf vette meg. A falu fejlődését 1875-ben nagy tragédia törte meg, a község nagy része porig égett. Az itt lakó szorgalmas embereknek köszönhetően azonban hamar újjáépült. A XX. században Dercen is osztozott Kárpátalja sorscsapásaiban, amelyek rányomták bélyegüket a fejlődésére is.

Dercenben nagy hagyományai vannak az állattenyésztésnek és a földművelésnek. A kolhozrendszer idején a faluban főként szarvasmarha-tenyésztéssel és juhászattal foglalkoztak. Az ezredforduló után a közös földterületek felosztásával egyre nagyobb szerepet kap a földművelés, azon belül is a zöldségtermesztés. A faluba látogatóknak már messziről feltűnhet a fóliasátrak sokasága. A derceni családok nagy része primőrzöldség-termesztéssel foglalkozik, a közeli Munkács nagybani piacain értékesítik termékeiket. A 90-es évek gazdasági válságából kilábaló munkácsi gyárakba is egyre többen járnak dolgozni a faluból, akárcsak magyarországi idénymunkára. Ennek ellenére Dercenre nem jellemző a kivándorlás.

Az alábbiakban Dercen történeti és mai helyneveit vizsgálom meg. Az élő névanyag saját helyszíni gyűjtésen alapszik. Adatközlőim voltak: Balla Lajos (1942) földműves, Bíró Gusztáv (1941) nyugdíjas traktoros, Darcsi Viktória (1955) földműves, Puskás Gyula (1942) juhász. Külön szeretnék köszönetet mondani a segítségért Bíró Ede egykori polgármesternek.

A történeti névanyag Dercen kataszteri birtokösszeírásaiból (1866, 1883, 1905, 1906, 1937) és kataszteri térképeiről származik, melyekhez a beregszászi levéltárban jutottam hozzá. A nevek bemutatásánál a történeti neveket *-gal jelzem, s a név- és írásváltozatokat is felsorolom. A név után szögletes zárójelben az előfordulás éve, illetve forrása szerepel. A ma is élő történeti nevek elé nem tettem csillagot, de zárójelben feltüntettem a korábbi előfordulások évszámát. Az 1937-es kataszteri birtokösszeírás cseh nyelvű, benne a helynevek közül többnek a köznévi tagját lefordították. A történeti hűség érdekében megtartottam a cseh alakokat, bár nyilvánvaló, hogy a helyi lakosság ebben a formában nem használta ezeket a neveket.

A helyneveket a HOFFMANN ISTVÁN által (HOFFMANN 1993) felállított helynévfajták szerint csoportosítottam. A nevek besorolásánál a névalakból

indultam ki, a nevek keletkezésének pillanatát vettem figyelembe, s nem a mai denotátumukat, mely időközben több esetben megváltozott.

1. Víznevek

a. Folyóvizek neve. Mint mocsár mellé épült település, Dercen életét évszázadokon keresztül meghatározták a különböző álló- és folyóvizek. Bár a falu domboldalra épült, lapályos határában több vízfolyás is található. Ezek közül a legjelentősebb a *Kerepec patak ~ Patak* (**Kerepecz* [1866, 1883]*, *Kerepeczi patak* [1866] ~ **Kerepecz patak* [C, 1883]), mely észak–déli irányban szeli át a derceni földeket.

Az 1855-ös croquis-n Izsnyéte és Dercen között határpatakként szerepel a **Hidas patak* [C]. A patak által határolt terület azonban a XX. század eleje óta már nem tartozik Dercenhez, így a nevet ma már nem is ismerik. A települést délről határoló egykori *Szernye-mocsár* területén több kisebb vízelvezető csatornát hoztak létre a XIX–XX. században. Ezeket a faluban csak *kanális*-nak vagy *árok*-nak nevezik: *Kanális, Kis kanális, Kis árok, Csalhó-árok, Gróf árka, Kubik ~ Kubik-árok, Mezsgyeárok.*

Kissé túlzó a *Máté-folyó* elnevezés, mely a falun keresztül folyó kisebb eret jelöl, ami csak nagyobb esők idején telik meg vízzel. Nevét a falu egyik lakosáról kapta.

b. Állóvizek neve. Az ide sorolható nevek ma már dűlőket jelölnek. Egyedül a *Halastó* vonatkozik valódi vízre. Ezek az állóvizek a mocsár lecsapolása után tűntek el: *Baloca* [K1, K2] ~ **Bálacza* [1866] ~ **Balacza* [C, 1883, 1905] ~ **Balaca* [1937]*, Kenderáztató, Tengeristó* [C, K1, 1905, 1937] ~ **Tengeres tó* [1883]*, Tó, *Fekete tó* [K3].

c. Víznyerő helyek neve. Dercenben ma is nagy problémát okoz az ivóvízellátás. Mivel a falu dombon fekszik, nehéz feladat a kútfúrás. Ezért minden korban nagy jelentőségük volt a kutaknak, illetve a forrásoknak. Utóbbiakból sajnos ma már csak egy létezik, ez is inkább kútnak tekinthető: *Forrás ~ Forrás-kút, *Váton-forrás*. Az intenzív állattartásnak, legeltetésnek köszönhető, hogy több kút található a *Szernye-mocsár* területén: *Csordakút, Dávidházi kút, Kétgémű kút, Kocska-kút, Télleg-kút, Tókút* [K3]. A kutak gyakran kapták nevüket arról a személyről, akinek a földjén álltak, vagy arról a juhászról, csordásról, aki azon a környéken legeltetett: *Bogár-kút, Horvát-kút, Lázár-forrás, Kovács-kút, Rákóczi-kút.*

2. Vízkörnyéki helyek neve

Ebbe a csoportba mindössze öt nevet sorolhatunk Dercen névanyagából. Ezek különböző folyóvizek mentén terülnek, illetve terültek el.: *Kanális-játszó, Patak-part, *Szugoly* [C]. A vízkörnyéki helyek közül a legjelentősebb a *Szernye-mocsár* [K, 1883] ~ **Szernye* [C], melyet egyes források *Feketevíz*-ként is említenek. Ez az egykor több, mint 28 ezer holdas mocsár fontos szerepet töltött be a derceniek életében. A halászat mellett szárazabb időkben a dombosabb részeken legeltették az állatokat, illetve kaszáltak. A mocsárt a *Vérke folyó* táplálta, mely a *Borzsa folyó* vizét vezette le ide. Kiszárítására már a XVIII. században elkészültek a tervek, de ezek kivitelezésének megkezdésére csak az 1860-as években került sor. A munkálatok még a múlt század 30-as éveiben is folytak. A kiszárított területet felosztották a környező falvak között, Dercen összesen 4305 holdat kapott, mely jelentősen megnövelte földterületét.

A XVIII. század végén előforduló **Peres mocsár* [1790] név a *Szernye-mocsár* egy szegletét jelölte.

3. Domborzati nevek

A falu határa domborzati szempontból nagyon változatos. Maga Dercen egy 162 méteres dombnyúlvány déli oldalán jött létre. A falu egyes részei között is kisebb-nagyobb magasságbeli eltérések vannak. Az alsóbb utcák kb. 50 méterrel alacsonyabban fekszenek a domboldaliaknál. A szántóföldek kisebb része a dombos helyekre esik, nagyobb részük azonban lapályos területen, a *Szernye-mocsár*ban található. Ezek a különbségek a helynévadásban is tükröződnek.

A kiemelkedéseket a *domb, hegy* köznevekkel nevezik meg, melyeket szinonimaként használnak: *Baláca-domb, Csalhó-domb, Domb, Hegy, Hodály-domb, Iskola-domb, Kékdomb, Kerekhegy* [C, 1883] ~ **Kerek hegy* [1866, K2, 1905], **Kerekhed'* [1937], *Kishegy* ~ **Kis hegy* [K1, K2, K3, 1866, 1883] ~ **Kis hed'* [1937], **Kajba domb* [K1, K3, 1866] ~ **Csonkás (Kajba domb)* [1906] ~ **Csonkás kajba domb* [1937], *Lázár-domb, Milkó-domb, Szilvás-domb, *Temető hegy* [K3], *Vasgyár-domb*. A névadásban az alak, méret, tulajdonos, illetve az ott lévő épület játszott szerepet.

Kárpátalján különösen a *Szernye-mocsár* vidékén gyakori földrajzi köznév a *gorond*, mely lapályos, vizenyős területen található kiemelkedéseket, dombocskákat jelöl. Dercenben azonban csak két névben szerepel: *Nagygorond* [K1, K2, 1866, 1883, 1905] ~ **Nad' gorond* [1937], **Nyáras*

gorond [1866] ~ **Njáras gorond* [1937]. Egy történelmi névben a *bérc* köznév is előfordul: **Járo bircz* [K1, 1866] ~ **Járó bircz* [1883].

Az alacsonyabban fekvő részek elnevezéseiben a *gödör, lapos, alj* köznevek fordulnak elő: *Agyaggödör, *Biktöres alja* [C], *Csalhó-lapos, Hegy alja* [K1, K2, 1883, 1905] ~ **Hegy álja* [1866], **Erdő alja* [C], *Kert alja, *Télek Lápos* [K1, 1866] ~ **Telek lapos* [1883] ~ **Téllek lapos* [1937], *Téglagyár-gödör, Vályogvető-gödör*.

4. Határnevek

a. Erdők neve. FÉNYES ELEK 1851-es szótárában Dercenről azt jegyzi meg, hogy „erdeje igen szép, s ezért lakosai sok faszerszámot … készítenek" (FÉNYES 1851). Ez arra utal, hogy a falunak nagyobb erdői voltak. Ilyen ma már nem létezik, csak néhány kisebb liget: *Akácos, Kiserdő, Kovács erdeje, Sváb-erdő* (a szomszédos *Alsóschönborn* határában áll, melynek lakói betelepített svábok). Bár Fornos és Dercen között áll a *Makkos* és *Nagymakkos* nevű erdő, melyeknek a neveit a derceniek is használják tájékozódásra, de ez a szomszéd települése. Jelentősen csökkentette a derceni erdők kiterjedését az 1920-as években önállóvá váló Alsókerepec község határának kialakítása, melynek során főként erdőket szakítottak el Dercentől. A falutól északnyugatra lévő *Kerepeci erdő* ~ **Kerepeczi erdő* [1866, K1, K2, 1883] erre emlékeztet. Az említett erdő egyik kisebb darabját jelölte a **Pál szálás erdő* [K1], mely a benne található dűlőnévről kapta a nevét.

A történelmi nevek között azonban szép számmal szerepelnek erdőre vonatkozó nevek: **Csalhó-erdő* [K3], **Csere* [C, 1866, 1883, 1905] ~ **Cere* [1937], **Hidligetje* [C] ~ **Híd ligete* [1866] ~ **Hidligete* [1883, 1905] ~ **Hidliget* [1937], **Liget-erdő* [K3], **Nyires* [C] ~ **Nyires erdő* [K1, K2, K3, 1866, 1883, 1906] ~ **Nires erdő* [1937], **Nylas* (!) *erdő* [K2], **Kisnyaras* [C].

Külön csoportba sorolhatók azok a nevek, amelyek erdőirtásra utalnak: **Csonkas* [1866] ~ **Csonkás* [K1, K2, 1883] ~ **Csonkás (Hodálynál)* [1906], *Csobakos, *Abonyi csobakos* [1906] ~ **Abonyi csobákos* [1937], **Demeter csobákos* [1937], **Panské csobákos* [1937], **Muhi csobákos* [1937].

Bokros, ligetes területet jelölt a **Hoszu gáz* [K1, 1866] ~ **Hosszú gaz* [1883] név.

b. Legelők neve. Ahogy korábban említettem, fontos szerepet tölt be a falu életében az állattartás. Ezt bizonyítják a legelőnevek: *Csordalegelő, Falusi legelő, *Legelő* [1905], *Kultúrlegelő, Nagylegelő* ~ **Velka pastrina* [1937]. A legelők elnevezései közül ki kell emelni a *Puskás-legelő* és a *Prí-*

*ma-legelő ~ *Prima pastrina* [1937] neveket. Előbbi arról a személyről kapta a nevét, aki ott legeltette a juhait, utóbbi pedig egykori tulajdonosáról. A *Dávidházi legelő* neve egy közeli házról származik.

c. Szántók neve. Mint minden településen, itt is a legnépesebb csoportot a szántóföldek elnevezései alkotják. A szántók nevei általában a tulajdonosuknak a nevét őrizték meg. Mivel a földek magántulajdonba adása csak néhány éve kezdődött meg, ezért ezek a személyek a múlt század első felében vagy korábban birtokolhatták az adott területet: **Belső Abonyi rész* [1905] ~ **Belső Abonyi díl* [1937]*, *Belső Demeter rész* [1905] ~ **Belső Demeter díl* [1937]*, *Belső Vecej díl* [1937]*, *Demeter rész* [1883], *Horvátföld, Iván-tag, *Külső Abonyi rész* [1905] ~ **Külső Abonyi díl* [1937]*, *Külső Demeter rész* [1905] ~ **Külső Demeter díl* [1937]*, *Külső Vécej díl* [1937]*, *Nemesi rész* [1905] ~ **Némesi díl* [1937]*, Príma-zsombós, *Zsombós Abonyi díl* [1937]*, *Zsombós Demeter díl* [1937].

A birtoklás rendszerint a tulajdonos nevének és földrajzi köznévnek a kapcsolatával fejeződik ki. Nem ritka azonban a puszta személyneves alak sem: *Lázár* [C, 1866, 1883], *Milkó* [C, K1, K2]. Birtokos nemcsak magánszemély, hanem intézmény is lehetett. A derceni református egyház állandó használatában, illetve tulajdonában lévő terület neve az *Eklézsia.*

Az északkeleti nyelvterületen a birtoklás kifejezésének jellegzetes módja a birtokos személyjellel történő névadás. Erre Dercenben is találtam példákat: *Eklézsiaé, Kállaié, Kis-városé, Nagy-városé, Pálé, Rabóczié, *Uré szeri* [K1, K2, 1866, 1883, 1906] ~ **Uré seri* [1937], *Vatricsé.*

A *Szernye-mocsár* lecsapolását követően a szántóföldeket négyzet alakú parcellákra osztották fel. Ezeket Dercenben *rátá*-nak nevezték: **I-ső Ráta* [K2, 1883], **II-ik Ráta* [K2, 1883], **III-ik Ráta* [K2, 1883]. Ezek a nevek 1866-ban még nem szerepelnek az iratokban, 1882-ben viszont már megjelennek, s ma is használatosak: *Kisráta, Nagyráta.*

A helynévadás elterjedt formája Dercenben, hogy nem új nevet hoznak létre, hanem már meglévő névhez, helyhez viszonyítanak. Ez magyarázza a határozóragos és névutós nevek viszonylag gyakori előfordulását. Bár e nevek között történelmi nevek is vannak, nagy részük újabb keletkezésű, s az élő névanyagba tartozik: *Erdő mellett, Ferma mellett, Gát alatt, *Hegy megi* [C] ~ **Hegy megett* [K1], **Hegy mellett* [1866, K2, 1883, 1905] ~ **Hed' mellett* [1937]*, *Hodálynál* [1906] ~ **Hodajnál* [1937]*, Juhfermánál, Kanálison belül, Kanálispartnál, Kerepec alatt, Kert alatt, *Két út közi* [C] ~ **Két út kőzé* [K1] ~ **Két úti kőze* [1866] ~ **Két út kőze* [1883], *Kubiknál, *Lázár*

út mente [C], *Makkos alatt, Makkosnál, Malomútnál, *Milkó út mente* [C] ~ **Milko út mentő* [K1, 1866], *Nádas alatt, Temető sorjában, Temetővel szemben, Tókútnál, Transzformátor mellett, Váton alatt.*

Ehhez a csoporthoz hasonlóan fekvésükről kapták nevüket az *oldal* köznevet tartalmazó helynevek is: **Hatari oldal* [1866, K1] ~ **Határ oldal* [1883] ~ **Határi oldal* [1906, 1937]*, Kerepeci oldal, *Nyilas oldal* [C, K1, K2, 1866, 1883, 1905].

Növénynévből viszonylag kevés helynév jött létre, ez arra utal, hogy egy növényt hosszabb ideig ritkán termesztettek ugyanazon a helyen: *Kölestábla, Réparekesz* [1937] ~ **Repa rekesz* [1866] ~ **Répa rekesz* [C, K2, 1883, 1905]*, Zsombós, Felső-zsombós, *Kenderföld* [K2]. A *Nyárfa-sor* a mezőt övező nyárfákról ered. Állatnévből származik a *Keselyőszeg ~ Keselyszeg* [1883] ~ **Kesejszég* [1866, K2, K3].

Víznévből keletkezett a **Tengeris tó dűlő* [K2] és a *Tórész* [1905], méretre utal a *Hosszúföldek*, a mező formájára a *Rókafark.*

Az egykori nyílhúzásos földosztás emlékét őrzi a *Nyilaki* (l. feljebb: *Nyilas oldal* is). Földrajzi köznévből származik a *Téleg ~ *Télek* [C] és a *Csepsis* név (lat. *caespes* 'gyep, pázsit').

Bizonytalan a névadás motivációja az *Ezres, *Tiséve* [C, 1866, 1905] ~ **Tiseve* [K1, 1883, 1937]*, *Gajáta* [1937]*, *Papza* [C, K1, K2]*, *Sakráta* [C, K1] neveknél. Utóbbi kettő talán egyházi földterület lehetett.

d. Kertek neve. A kertszerű növénytermesztés nem volt jellemző a faluban, ezt bizonyítja a kerttel kapcsolatos nevek kis száma: *Kenderkert* [1866, 1905, 1937] ~ **Kender kert* [K1, 1883] ~ **Kenderes kert* [C]*, Temetőkert, Virágoskert.*

5. Lakott helyek neve

a. Külterületi lakott hely. Dercen határában egy külterületi lakott hely jött létre a XIX. században *Kerepec puszta* vagy *Pusztakerepec* néven: **Puszta Kerepecz* [1866, 1883, 1906] ~ **Pusta kerepec* [1937]*, *Kerepecz puszta* [1906]. A tanya még a XX. század elején is csak néhány házból állt. A csehszlovák időszakban kezdték betelepíteni cseh légionáriusokkal. Az 1920-as évek elején 18 személy 248 kataszteri holdnyi földet kapott. 1925-ben telepes falut alakítottak ki a korábbi pusztán. Megkezdődött a ruszin lakosság betelepítése is, ennek következtében 1939-ben 126 házban már 676-an laktak. Pusztakerepec idővel önálló községgé fejlődött, határát Dercen földbirtokaiból szakították ki. Mai hivatalos neve *Alsókerepec* (Нижній Коропець).

A történeti névanyagban még egy külterületi lakott hely neve szerepel Izsnyéte határában, ez azonban csak ideiglenes lehetett: **Pal szállasa* [C, K1] ~ **Pall Szallása* [1866]. Ez a terület ma már Alsókerepec község határában található.

b. Falurész-nevek. A falu hagyományosan több falurészre tagolódik, ezek a történelmi utcákon alapszanak: *Másvég, Pocvég, Faluvég, Központ*. Dűlőnévből keletkezett a *Csepsis,* az utca ebben a dűlőben épült ki. Lakóiról kapta a nevét a *Prímavég,* építménynévből pedig az *Aszaló.*

c. Utcanevek. A 90-es években a korábbi „szovjet típusú" utcaneveket Dercenben is megváltoztatták. Az új nevek létrehozásában két elvet követtek. 1. Hivatalossá emelték a népi elnevezéseket: *Aszaló utca, Forrás utca, Fő utca, Hegyalja utca, Kert utca, Malom út~Malom utca*. Ez az elv nem érvényesült tökéletesen, mert a temetőbe vezető utat a faluban mindenki *Temető út* vagy *Temető utca* néven ismeri és nevezi, a hivatalos neve azonban *Hegy utca* lett. 2. A másik elv alapján a magyar kultúra és történelem nagyjairól nevezték el az utcákat: *Arany János utca, Bartók utca, Jókai utca, Kossuth utca, Petőfi utca, Rákóczi utca, Széchenyi utca, Zrínyi utca.* Utcát kapott a falu egykori birtokos családja is: *Dercsényi utca*. A hivatalos nevek mellett természetesen él néhány további népi név is, elsősorban a főút egyes részeinek a megnevezésére: *Töltés* a faluba vezető országút, a *Fornosi út* pedig ennek a falu keleti végén lévő szakasza.

6. Építménynevek

a. Lakóépületek neve. Kevés olyan épület van a faluban, amelyet tulajdonosáról neveztek volna el. Az ilyen típusú névadásnak Kárpátalján nincsenek hagyományai: *Orosz Béla-ház, Príma-udvar*. A faluban él a *Gesztikastély* elnevezés is, ez azonban egy gúnynév, egy régi szalmakunyhót neveztek így, melyben a szőlőhegy kerülője lakott.

b. Középületek. A középületeket rendszerint csak földrajzi köznévvel nevezik meg. Ezeknek a tulajdonnevek közé sorolásáról megoszlanak a vélemények, mivel azonban a tájékozódásban fontos szerepet töltenek be, én helynévnek tekintem mindegyiket: *Iskola, Futballpálya, Klub, Kolhoziroda, Kórház, Könyvtár, Községháza, Kultúrház, Óvoda, Parókia, Régi posta, Rendelő, Templom.* Nemrég épült a faluban a *Tábita-központ,* melyben szociális intézmény kezdte meg működését. Kivételt képez az épületnevek között a *Szilpo,* mely ukrán eredetű, s a korábbi kereskedelmi szövetség nevének rövidítéséből származik.

c. Hasonlóan a középületekhez, a gazdasági épületeket is az épület funkcióját jelző földrajzi köznévvel nevezik meg: *Festékgyár, Kolhozudvar, Kopera, Ferma, Gáter, Hodály, Juhferma, Méhészet, Mesterműhely, Nyári láger, Présház, Silógödör, Sütöde, Téglagyár, Traktorállomás, Traktortelep, Varroda, Vasgyár*. Ritka a tulajdonos nevének (*Misa Pali-telep*), illetve a funkciónak a névbe emelése (*Élelmiszeres bolt, Vasas bolt*).

Külön csoportot alkotnak az üzletek, boltok, bárok elnevezései, melyekben rendszerint a tulajdonos, eladó neve szerepel. Ezek az üzletek az elmúlt másfél évtizedben jöttek létre: *Álla boltja, Ancso-bolt, Lacsi-bár ~ Lajos-bár, Varga-bár, Vitya boltja, Zsidóbolt*. A *Lajos-bár* hivatalos neve *Dáridó* (az azonos című tévéműsor után), ez szerepel a cégtáblán is. Egy történelmi épületnevet is találtam: **Vőres kocsma* [K1], ez Dercen és Gát határánál állt.

d. A dűlőutak elnevezésében az játszott szerepet, hogy hová, milyen dűlőbe, vagy milyen építményhez vezetnek: *Milkó út, Nagy gorondi út, Pálé út, Tagút, Téglagyári út, Télleg út, Traktorbrigád út, Ferma utca.*

e. Egyéb épület, létesítmény: *Temető, Kripta.*

Dercen történeti és mai helyneveinek vizsgálata során összesen 321 nevet és névvariánst mutattam be. A névanyag szinte kivétel nélkül magyar eredetű, mindössze néhány szláv név fordul elő a faluban, pl. *Baloca* (blatce 'kis tó'), *Szernye-mocsár* (*sьrna* 'őz'), *Kerepec* (korop 'ponty'), de ezek nagyon korai átvételek. Újabb szláv csak nevek az intézménynevek között fordulnak elő (*Kopera, Szilpo*). A történeti nevek közül több él ma is, de a névanyag jelentős része feltehetően a XX. században keletkezett. A nevek használata és ismertsége a fiatalabb nemzedékek körében is elterjedt, ami a helynevek továbbélése szempontjából fontos és biztató jelenség.

Irodalom és források

A III. katonai felmérés térképei. Nr.: 4669/4. Magyar Hadtörténeti Térképtár, Bp. (Röv. K3).

Dercen község birtokrészleti jegyzőkönyve: 1866 (Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (röv. KTÁL.) Fond: 125. opisz: 1. csomó: 1290), 1883 (KTÁL. 125.1.1291), 1905 (KTÁL. 125.1.1292), 1906 (KTÁL. 125.1.1293).

Dercen község birtokrészleti jegyzőkönyve. 1937. (cseh nyelvű)

Dercen község kataszteri térképe: 1866 (KTÁL. 125.1.1296), 1882 (KTÁL. 125.1.1297).

Dercen község. Croquis, 1855 (KTÁL. 125.1.1297).
FÉNYES ELEK 1851 (1984). *Magyarország geographiai szótára.* I–II. kötet.
FODOR GÉZA 2003. Fejezetek Dercen múltjából. *Kárpáti Igaz Szó*, 110. évf. 16/612. sz. 2003. július 26.
HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I. kötet, Második, javított és bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
LEHOCZKY TIVADAR 1881–82. *Bereg vármegye monographiája*. III. kötet, Ungvár.
MIZSER LAJOS 2005. Dercen és Szernye családnevei. *NÉ*. 27. szám, 43–49.
SCHRAM FERENC 1973. XVI–XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptiones" gyűjteményében. *MNyTK*. 132.

Simoncsics Péter
(Budapest)

Orbis pictus dissolutus avagy mint feslik ez festett világ

A fest ige egyedül áll a mintegy 1400 tagot számláló *-t* végű igék gyülekezetében. Maga ez a „gyülekezet” is sajátságos alakulat, és sajátsága abban áll, hogy benne a *-t* képző az aktivitás mozzanatát képviseli. E képző modális vonatkozását, a konjunktívusz-imperatívuszhoz való komplementáris disztribúciós viszonyát korábbi írásaimban részletesen elemeztem (SIMONCSICS 2006). Az itt tárgyalandókhoz elég annyit fölidéznem, hogy a fest az egyetlen manifeszt susogó + *t*-re végződő ige a nagyszámú látens susogó + *t*-re végződő ige között, amilyenek pl. az *üt, vet, hat, lát* stb. igék. E látens susogókat *$* szimbólummal jelöltem, hogy a szóban forgó igék alakját transzparenssé és így morfofonológiai szempontból könnyebben kezelhetővé tegyem: *üt, vet, ha$t, lá$t* stb. Így láthatóvá válik az egyetlen manifeszt susogó, azaz *s* + *t* végű ige, a *fest* és a sok látens susogó, azaz *$* + *t* végű ige, *ü$t, vet, hat, lá$t* egyöntetű viselkedése konjunktívusz-imperatívuszban: *fest* > *-t* törléssel: *fes-* > *fes-* + konjunktívusz-imperatívusz *-j* > *-j* ~ *-s* asszimiláció: *fes-s*, és ugyanígy: *ü$t* > *-t* törléssel *ü$-* > látens susogó manifesztálódik: *üs-* > *üs-* + konjunktívusz-imperatívusz *-j* > *-j* ~ *-s* asszimiláció: üs-*s; továbbá még ve$t* > *ve$-* > *ves-* > *ves-j* > *ves-s, ha$t* > *ha$-* > *has-* > *has-j* > *has-s, lá$t* > *lá$-* > *lás-* > *lás-j* > *lás-s* stb.

Nincs ilyen „átírási trükkre” szükség a szibiláns + *t* végű igék egy másik nagy csoportjának, a sziszegő + t végű igéknek az elemzéséhez. Az *ereszt, fürészt, halaszt, maraszt, szakaszt, virraszt* stb. igékben ugyanis mindenütt manifeszt sziszegő + *t* tövekkel van dolgunk, és a konjunktívusz-imperatívuszban *-t* törléssel előállott *-sz* tőhöz ugyanúgy hasonul a *-j* módjel, mint az előző csoport esetében. A kívánt alakhoz eljutnunk így egy lépéssel kevesebb is elég: *ereszt* > *t*-törléssel: *eresz-* > *eresz-j* > *eresz-sz*, és ugyanígy a többi ige esetében.

Minden asszimiláció feltétele, hogy a szereplők között legyen valamiféle affinitás (rokonszenv). A magyar nyelv susogó és sziszegő szibilánsai és a *-j* között megvan az affinitás mind a képzés helyének (a legtágabb értelemben vett palatum), mind a képzés módjának (réshangok) köszönhetően. Mégis: a *-j* > sziszegő (*sz*) asszimiláció viszonylag friss fejlemény, a XV. szá-

zadból való Huszita Biblia még nem ismeri: „*Akarjátok-é, ereszjem el tünéktek az zsidóknak királyát?*” – kérdezi Pilátus a jeruzsálemi néptől (MünchK. János 18, 39). Másfelől: ugyancsak a Huszita Biblia tanúsága szerint a *-j* > susogó (*s*) asszimiláció ugyanebben az időben már befejezettnek tekinthető: „*Mert az leváltak és menden zsidók nem esznek, hanemha gyakorta megmossák ő kezeiket, tartván az véneknek szerzéseket*” (MünchK. Márk 7,2).

A szakirodalomban gyökeret vert és föltehetőleg Simonyi Zsigmondtól eredeztethető az a nézet, hogy a *feslik* igének a *fejt* a párja. Hangtani szempontból ez a párosítás a fönt említett affinitásból következő és hallgatólagosan föltett *j* ~ *s* váltakozásra van alapítva. Az etimológiát más oldalról a könnyen összhangra hozható ’kezd szétbomlani, szétnyílni; zerfallen, sich lösen’, ill. ’leválaszt, szétválaszt; trennen, zertrennen │hüvelyéből kiszed; enthülsen, abhülsen’ (TESz.) jelentések támogatják. A jelentéseket egyelőre félretéve vizsgáljuk meg az igepár etimológiájának hangtani hátterét. A TESz. szerint „a szócsalád alapja, a *fejt* ige a feslik alapszavának műveltető képzős párja; kapcsolatukra vö. *esik : ejt”*. A *fes-* alapszó pedig ugyancsak a TESz. szerint „ősi örökség az ugor, esetleg a finnugor korból”, amelynek etimológiájához tartozóként vogul és osztják szavakat és egy meglehetősen kétséges („pontatlanul lejegyzett”) lapp szót sorol fel. Az utóbbit a biztonság kedvéért elhagyva én csak az obi-ugor szavakra hagyatkozom. Mind a vogul, mind az osztják adatok tőbéli susogó vagy sziszegő szibilánsra mutatnak, melyek közül most csak a tavdai vogul *p št-* ’elold’ alakot említem transzparens volta okán, ti. benne a *=t* világosan elkülöníthető műveltető képző. A *fejt ~ feslik* összefüggését támogató *ejt ~ esik* pár alapjául a TESz.-szel „egy húron pendülő” és egyidős másik mérvadó szótár, a LAKÓ GYÖRGY szerkesztette *A magyar szókészlet finnugor elemei*nek (MszFE) 1. kötete (Akadémiai Kiadó, Budapest 1967) az *es-* tövet fogadja el, s ennek etimológiai hátteréül finnugor (vogul, osztják, zürjén), valamint szamojéd (szelkup, kamassz) szavakat sorakoztat föl – kivétel nélkül mindenütt szibilánst tartalmazó tővel. Ami az *ejt* ‘fallen lassen’ igét illeti, arról azt mondja ez a szótár, hogy „az esik belső magyar fejleménye lehet [...], de hangtani viszonyuk nem tisztázott (MszFE). Az *ejt j*-je talán a *feslik ~ fejt* analogikus hatásával magyarázható”. Ott vagyunk tehát, ahol a part szakad: a *feslik ~ fejt* párban történő *s ~ j* váltakozást az *esik ~ ejt* pár *s ~ j* váltakozásával magyarázzák, az utóbbi váltakozást pedig az előbbivel. Ennek a

körbenforgó érvelésnek súlyt az *esik ~ ejt* között kétségtelenül meglévő szemantikai kohézió ad, amelynek azonban hangtani háttere homályos.

Éppen ezért ez az igepár el is hagyható a *feslik ~ fejt* összefüggést az *s ~ j* váltakozás által támogató bizonyítékok közül. Más bizonyíték pedig nincsen, mert nincs a magyarban *s ~ j* váltakozás. Mellékesen jegyzem csak meg, hogy a *j ~ s* váltakozással ellentétben, amely nem létezik a magyarban, van legalább egy megfontolandó *j ~ sz* váltakozás, s ez pedig a *szakajt ~ szakaszt* párban lelhető föl. Ezzel azonban, mint az itt tárgyalandókat nem érintő mozzanattal itt nem foglalkozunk.

Lássuk most ugyanezt az összefüggést szemantikai oldalról. A *feslik* és *fejt* közti szemantikai affinitás csábító ugyan, de nem olyan ellenállhatatlan, mint az *esik* és *ejt* párban megnyilvánuló közös gravitációs erő.

Érdemes tehát más összefüggés után néznünk. Javaslom, vegyük számításba a fejt helyett a *fest, fëst* MNyTSz (MünchK. *feseto*^{e}) igét, mint a *feslik* lehetséges párját. A TESz.-ben már csak fest alakban közölt ige finnugor (uráli) etimológiája „bizonytalan eredetűnek" van minősítve. Én erősebben fogalmazok: szerintem az etimológia elfogadhatatlan, mert csak egyetlen másik nyelvű megfelelésre, egy lapp szóra, *pie*^{d}*tsad* 'folt < pl. az állat szőrén >' alapoz. Ezt pedig jelentéstanilag sem könnyű közös nevezőre hozni a festéssel, tekintve, hogy ez utóbbi cselekvés, és követhető, szemmel látható folyamat, míg az előbbi, azaz egy állat szőrén lévő *folt*, pedig olyan jelenség, amelyet mint kész eredményt szoktunk tapasztalni. Ezzel szemben a *fest, fëst* hangtanilag, sőt alaktanilag is kifogástalan megfelelője az eddig csak a *feslik* (és tévesen: a *fejt*) *fes-* tövével kapcsolatba hozott tavdai vogul *p št-* 'elold' tőnek, amennyiben mind a szókezdő mássalhangzók, vogul *p-*, ill. magyar *f-*, mind a *fes-, fës-* tőben mutatkozó nyílt *e* és középzárt *ë* váltakozás és a *p š-* tő zárt (fölső nyelvállású) *-je* közötti nyílásfokbéli különbség a két nyelv közti szabályos eltérések közé tartozik (vö. vogul *pāl* ~ magyar *fél, oldal*, ill. vogul *kit* ~ magyar *két*), továbbá a tőhöz mindkét esetben ugyanaz az uráli nyelvekben általános *=t* műveltető képző járul. Ha a vogul *p ?=t* jelentése 'elold' akkor a puszta *p š-* tőé nem lehet más csak ennek visszaható változata 'oldódik > bomlik', amint a megfelelő *fes-, fës-* tőé sem lehet más. Ebből következően a műveltető képzős *fes=t* eredeti értelme 'bont' kellett, hogy legyen, amint a reflexív képzős *fesë=l ~ fes=l=ik* ma is 'bomlik'.

Most érkezünk el az általam javasolt igepár *fest, fëst ~ fesël, feslik* jelentéstani kapcsolatának kérdéséhez. Mi az, ami e két ige jelentésében közös? Tekintsük a MNyTSz következő példáit:

fest: „Meg festem lovamat keresztény vér-tóban, városokat ro^{e}jto^{e}k hamuban” (Zrínyi: ASyr.26)

feslik: „Az papa serege az sz. irast haszontalan es homalios igeckel annira be keuerte, hog soha ki nem tud belo^{e}le feselni” (Fél:Tan.14)

Az első idézet versbéli párhuzamosságából kitetszik, hogy *megfesteni* annyi mint *[el]rejteni*, a második idézet pedig azt mutatja meg, hogy kifeselni nem más, mint előbbinek az ellenkezője, azaz *„homalios igeckel bekevert”* (ma úgy mondanánk: összemaszatolt) állapotból [ki]szabadulni, az illető személynek, tárgynak, jelen esetben éppen Szentírásnak a maga valóságában „festetlenül” megmutatkozni.

A *feslik* és *fest* összekapcsolásának akadálya az etimológusok szemében föltehetőleg az volt, hogy előbbi előfordulásai már a régiségben sem voltak kapcsolatban a *szín* ’color; Farbe’ fogalmával, míg utóbbinak éppen ez a legjellemzőbb jegye. Van azonban egy etimon, a *fésű*, amely áthidalhatja azt a szakadékot, ami a *feslik* és a *fest* jelentései között tátong. A TESz. szerint a *fésű* „valószínűleg származékszó: a *fejt : feslik* ige alapszavának folyamatos melléknévi igeneve”. A *fejt*, mint föntebb már kifejtettem, nem tartozik ide, azzal viszont egyetértek, és nincs ellentétben az általam javasoltakkal, hogy a szóbanforgó alapszó *fes-, fësë-*. Ennek műveltető képzős alakja *fes=t*, visszaható képzős alakja *fesë=l, fes=l=ik*, folyamatos melléknévi igenévi eredetű derivátuma pedig *fésű ~ fűsű (< fés=ő)*. A köznyelvi fésű alak hosszú *é*-je a tővégi *-ë* lekopását pótló nyújtás eredményeképp jött létre, vö. *feseto^{e}c* (MünchK. 8). A feslik valamilyen kötőanyag gyengülését, szétmenését írja le: *„Ha a ko^{e}to^{e} vezzo^{e}k meg feslendenek, az abronchokes eel feselnek”* (WinklC. 125) (TESz.), átvitt értelemben pedig valamely köteléktől való kiszabadulását, kibontakozását: „A kinek az o^{e}ro^{e}k ige szól, sok féle vélekedésekbo^{e}l ki-fesel” (Pázm:KT.9) (NySz.). A fésű olyan eszköz, amelylyel összeragadt csimbókos hajat volt szokás *bontani*, vö. *bontó fésű.* A régiségben a fésű a szláv eredetű jövevényszó ecset szinonimája volt: *„Az fu^{e}so^{e} avagy ecset ki uezi az tetvet az embernek fejébo^{e}l”* (MesésK.29) (MNyTSz), valamint *„A ruházatoc meg-sepertetnec ecsettel, sertés fu^{e}su^{e}vel”* (Com: Jan.114) (NySz.), ennek a szinonimának alapja a használat hasonlósága volt. Ezek után nem nehéz elképzelnünk magát a festés folyamatát sem, mint valamely festékcsomónak, göbnek a kibontását, szétkenését fésűvel avagy ecsettel.

Példát nem találtam rá a szótárakban, de a fent mondottak alapján fölfogható a feslés folyamata a festés tükörképmásaként. Képzeljünk el egy

tiszta (átlátszó) vízzel teli kádat, amelybe egy marék színező anyagot szórunk. A tömör színezékcsomó lassan-lassan oldódni, bomlani kezd, női hajkorona módján szétterül a víz színén, azaz feslik, miközben festi a vizet.

*

A *fejt* ige így magyarázat nélkül maradt, és új etimológiát igényel. Erre majd egy másik írásban teszek kísérletet.

Magyarázat

A morfológiai leírásban a - jeltől jobbra inflexiós toldalék (rag vagy jel), a = jeltől jobbra derivációs toldalék (képző) áll.

Az egyes adatok lelőhelyét jelölő rövidítések feloldását ld. a megfelelő szótárakban.

Irodalom

BÁRCZI GÉZA 1941 *Magyar szófejtő szótár*. Budapest.

BENKŐ LORÁND (főszerk.) 1967 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* [TESz] 1. kötet (A–Gy), Akadémiai Kiadó, Budapest.

LAKÓ GYÖRGY (szerk.) 1967: *A magyar szókészlet finnugor elemei* [MSzFE] 1. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest.

SIMONCSICS PÉTER 2006: Előkóstoló egy magyar nyelvtani jegyzethez. *Magiszter* (Csíkszereda) 4: 1: 94–102.

SZARVAS GÁBOR és SIMONYI ZSIGMOND (szerk.) 1890 *Magyar nyelvtörténeti szótár.* [NySz] 1. kötet Kiadja Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest.

Sófalvi Krisztina
(Budapest)

Írott nyelvi kódváltás a két világháború közti romániai magyar sajtóban
(Brassói Lapok, Keleti Újság)

A romániai magyarság nyelvi és nyelvhasználati kérdéseit vizsgálva a kutató minden területen PÉNTEK JÁNOS nevével, több évtizedes áldozatos munkájának eredményeivel találkozik. Szociolingvisztikai és nyelvjárástani tanulmányaiban megtaláljuk a magyar–román interetnikus kapcsolatok, kölcsönhatások nyelvi vonatkozásainak számos kérdését, kezdve a kisebbségi magyar nyelv helyzetéről, esélyeiről, az anyanyelv megőrzésének fontosságáról szóló elmélkedésektől, az egyéni és kollektív kétnyelvűség, a nyelvjárások és a román nyelvi hatás kapcsolatának kutatásán át a normakérdésekig, nyelvpolitikáig, nyelvi tervezésig. PÉNTEK JÁNOS – akinek tiszteletére ez a tanulmánykötet készült –, amellett, hogy az általa kutatott területeken szakszerű, szigorúan tudományos módszerekkel kiemelkedő eredményeket ért el, több helyen is kijelöli a kisebbségi magyar nyelvhasználat-kutatás számára fontos további feladatokat. Kutatási eredményeinek tárgyilagos közlése mellett mindig útmutatót adott a további vizsgálatokhoz, kiemelve többek között a jelen tanulmányban foglalt kérdések (az írott nyelvi kódváltás) vizsgálatának fontosságát is.

1. A kutatás célja

Tanulmányom célkitűzése a romániai magyar sajtónyelvi kódváltás vizsgálata 1920-tól 1940-ig. A sajtónyelvi kódváltás lényege: mi mikor jelenik meg román nyelvi formájában? A gyűjtött anyag legjelentősebb részét a tulajdonnevek, elsősorban a földrajzi nevek (helység- és utcanevek) adták, ezt követik a társaságok, vállalatok nevei, intézmények, hivatalok neve, hirdetmények, foglalkozásnevek, más köznevek, felhívások, közleményekben előforduló román szövegrészletek, illetve teljes hirdetmény- és felhívásszövegek románul.

2. Kortörténet és sajtótörténet

1918 új helyzetet teremtett Erdély és magyarsága számára nemcsak gazdasági, hanem a kulturális, irodalmi és sajtóélet szempontjából is. Er-

délynek, valamint a Partiumnak és a Bánság egy részének Romániához való csatolását követően a megindult politikai és gazdasági folyamatok többsége kedvezőtlen volt, és ezek negatív társadalmi következményekkel jártak az erdélyi magyarság számára is.

Románia 1919-ben nemzetközi szerződésben garantálta a kisebbségi jogok tiszteletben tartását, ám ezeknek a gyakorlatban való alkalmazása gyakran ellenállásba ütközött. A román nyelv uralkodóvá tételét minden eszközzel megpróbálták elérni. A hely- és utcaneveket a magyar többségű helyeken sem lehetett mindig magyarul kiírni, sőt, időnként a magyar nyelvű publikációkban sem, a kétnyelvű táblákat megadóztatták, végül megszüntették.

Az erdélyi magyar sajtóra nagy befolyással voltak a sajtójog rendelkezései. Lényegében az 1928–1933-as időszakot kivéve az erdélyi magyar újságírást végig nagymértékben sújtotta a cenzúra jelenléte. A magyar lapok számottevő része azonban túlélte a „mindennapokat". Az erős cenzúra ellenére, amely együtt járt a lapbetiltásokkal és elkobzásokkal, valamint a sajtóperekkel, a két világháború közti két évtizedben mintha a „Súly alatt nő a pálma" jelenséget látnánk kibontakozni. 1919 utánra kb. 80 lap maradt meg az 1910-ben létező 236-ból, de ezeknek csaknem a fele eljutott 1940-ig. Ezekre a lapokra kezdett építkezni az új helyzetbe került erdélyi magyarság sajtóélete. A legtöbb laptípus szempontjából az erdélyi magyarság sajtóellátottsága a körülményeket figyelembe véve megfelelt a kor színvonalának.

3. Módszertani kérdések

Az anyaggyűjtésnél a vizsgált év/lapszámok kiválasztása a történeti, szűkebb vonatkozásban sajtótörténeti események figyelembevételével történt, amelyek meghatározták a lapok életét.

A *Brassói Lapok* vezető szerepű országos napilap volt, nagy példányszámban jelent meg. Ezt több kedvező tényező is segítette, például, hogy az írni-olvasni tudás az összes nagyváros közül itt volt a legmagasabb (93,9%), és a város földrajzi fekvése is előnyös volt, politikailag a legkevésbé veszélyeztetett hely volt. Emiatt a cenzúra is kevésbé érintette, és itt szabadabban használhatták a magyar helységneveket is.

A *Keleti Újság* megjelenési helyszíne Kolozsvár, ahol az írni-olvasni tudás 88,9 %-os, magas a magyar lakosság száma, amelyben csak Nagyvárad előzi meg. Már 1920-ban meglátszik rajta a cenzúra, megjelennek a „tükrök" vagy „ablakok", előfordul, hogy az egész vezércikk helye üresen jelenik meg.

Az előzetes vizsgálatok alapján a korszak elejéről, közepéről és végéről szándékoztam kiválasztani egy-egy évfolyam több számát részletesebb elemzésre, az 1920-as, 1930-as és 1940-es évfolyamot mindkét lapból. Mivel a Brassói Lapokban, ellentétben a Keleti Újsággal, 1920-ban alig lehet román nyelvi formák megjelenésére példát találni, célszerűnek tartottam az 1924-es évfolyam áttekintését is mindkét újságban (1922-től ugyanis szigorúbb lett a sajtócenzúra). A kiválasztott évfolyamokból tíz-tíz szám volt az, amiből részletesen kigyűjtöttem, kiírtam az összes román nyelvi formát. A román földrajzi nevek kigyűjtésénél azt is figyelembe vettem, hogy román vagy magyar többségű településről van-e szó, illetve, hogy az utcanevek például milyen lakosságú településen fordulnak elő román alakban.

4. Román nyelvi formák, kódváltásként értelmezhető jelenségek

A kódváltás olyan beszédmód, melyben egyetlen diskurzuson belül egynél több nyelvnek (tágabb értelemben nyelvváltozatnak) van aktív szerepe (LANSTYÁK 2000a: 158). LANSTYÁK szerint a kódváltásnak két, egymástól eltérő alaptípusa van: a bázistartó kódváltás, amelynek esetében az ún. bázisnyelv a társalgás során nem változik, a vendégnyelvből csak vendégnyelvi betétek kerülnek át; bázisváltó kódváltásról akkor beszélünk, ha a bázisnyelv a diskurzus során megváltozik. A kódváltás történhet külső okok (szituatív kódváltás), illetve belső okok miatt (kontextuális kódváltás). Bár a kódváltás elsősorban beszélt nyelvi jelenség, meglétét érdemes az írott nyelvben is vizsgálni.

Az alábbiakban felsorolom azokat a nyelvi jelenségeket a vizsgált időszak két megnevezett napilapjából, amelyek kódváltásként értelmezhetők, azaz példákat sorolok mindabból, ami megjelenik román nyelvi formájában, annak eldöntéséhez, hogy ezek közül mit tekinthetünk kódváltásnak.[1]

4.1. Társaságok, vállalkozások nevei, márkanevek

Nem tekinthetők kódváltásnak a társaságok, vállalkozások nevei, illetve a márkanevek sem, mert egy cégnév valószínűleg nem volt kétnyelvű, általában tulajdonnevet, sok esetben személynevet vagy földrajzi nevet tartalmaznak. Vannak azonban a társaság- és vállalkozásnevek mellett gyakran

[1] Az újságokban gyakran előfordul, hogy a román nyelvi formák után odaírták zárójelben, hogy mit jelent magyarul. Ezeket a példákat a bemutatás során úgy idézem, ahogy megjelennek az újságban, a román megnevezést a fordítással együtt, ahol pedig nem fordították le, az érthetőség kedvéért a saját fordításomat a zárójelben félidézőjelbe tettem, hogy el lehessen különíteni, mi az, ami csak románul jelent meg, és mi az, amit magyarul is odaírtak. Ez megtalálható fordítva is, mármint hogy a magyar megnevezést követi a román, ezeket pontosan úgy írom, ahogy vannak.

románul előforduló magyarázatok, szószerkezetek, ezekből három típus különíthető el:

1. Értelmezik a vállalat, társaság funkcióját, hisz – az általában tulajdonnévi – vállalatnévből nem mindig derül ki, hogy mivel foglalkozik. Ez a magyarázat történhet:

a. románul, például: *Drogueria* „*Centrala*" *Oradea*, más hirdetésekben ennek „*Droguista*-segéd", „*drogua*" származékai is megtalálhatók; *Librăria* ('könyvesbolt') *„Union" Bucureşti Str. Decbal* (K. Ú. 1920/275.); „…öltöztesse gyermekeit *Magazinul* ('üzlet') *Paris*-nál" (Bukarest) (B. L. 1940/ 96.); *Depozitul de ceasornice* ('óráslerakat') *„Vultur"* (B. L. 1930/120.), továbbá *„S.A.R. pentru Materiale de Incendiu Knock-Out"* ('Knock-Out tűzveszély esetére használatos Anyagok Rt.') (B. L. 1930/120.).

b. magyarul és románul is, például: „…vágott tűzifa TRANSILVANIA *depo de lemne şi material de construcţii* ('fa- és építőanyag-lerakat') cégnél" (K. Ú. 1930/7.).

2. A teljes vállalkozásnév románul és magyarul van feltüntetve (helyenként a román megnevezés elöl, utána a magyar, vagy fordítva), itt nem mindig lehet eldönteni, hogy a román név magának a vállalkozásnak a neve, vagy csak a funkciójának. Ilyenek a következő példák: *Intreprindere Comercială* Kereskedelmi Vállalat – hirdetés (K. Ú. 1920/281.); *Societatea Generala de Constructiuni şi Lucrări Publice* – Általános Építkezés R. T. Kolozsvári fiókja (K. Ú. 1920/281, 285.); Fonó – Szövőgyár (*Fabrica de Impletituri şi Ţesături*) (K. Ú. 1920/254.) stb.

3. Csak a vállalkozás funkcióját nevezi meg a román szószerkezet, csak az van feltüntetve, hogy milyen gyárról van szó, pl.: *Fabrica de ghiaţă* ('jéggyár') (B. L. 1940/97.), „*Prima Fabrică Timişoreană de Salam S. A."* ('első temesvári szalámigyár') (K. Ú. 1924/140.), *Prima fabrică de aparate şi lame de Ras S. A.*[2] ('első borotválkozó penge és -készülékgyár') (K. Ú. 1924/103.) – valószínűleg nem ez a neve a cégnek – csak köztudomásra hozza, hogy hol gyártanak ilyen dolgokat.[3]

4.2. Intézmények, hivatalok, pénzintézetek, bankok neve

Gyakran románul és magyarul is megjelenik, nem tudni, hogy van-e hivatalos nevük mindkét nyelvben, például: *Banca de Scont a României* (Ro-

[2] *S. A. – Societate anonimă* (Részvénytársaság).

[3] Lehet, hogy nem is volt „tulajdonképpeni" nevük ezeknek a társaságoknak.

mán leszámitoló bank); *Banca Naţională*, *Banca de Credit*, *Banca Uniunea Romana* (K. Ú. 1930/25.).

Gyakran a felhívást végző, kiadó szervezet, hivatal teljes neve románul szerepel, pl. *Primaria Municipiului Braşov* (’Brassó Municípium Városháza’ – ezeknek megtalálható a magyar megfelelője is vagy ugyanabban az újságnak másik számában, vagy másik újságban); „… felhívás *Dela secţia militara al oraşului Cluj…cons. şeful secţiei militare* (’Kolozsvár város katonai szekciója részéről… a katonai szekció vezetői tanácsa’) (K. Ú. 1920/285.).

4.3. Felhívások, hirdetmények, közlemények

Ezeknek a vizsgálata szorosan összefügg a 4.2.-ben leírtakkal, mert a felhívásokat általában az intézmények, hivatalok tették közzé. Gyakran a hirdetményekben is találunk román földrajzi megnevezést, sőt, nemcsak a város neve van románul, hanem a felhívó szervezet neve és a keltezés is: „Versenytárgyalási hirdetmény – *Dela consiliul oraşului Cluj… Cluj* városi villamosmű… *Cluj* sz. kir. város tanácsától, *Cluj, la 18. Novemvrie 1920. primar Dr. Julian Pop m. p.*”, továbbá: *Cluj* rendőrparancsnokság – hirdetmény (itt is románul van a cím és a dátum, illetve a tisztség: *primar* – ’polgármester’ K. Ú. 1920/271.).[4]

4.4. Foglalkozásnevek

Előfordul egyes hivatali személyek románul való megnevezése, pl. „… vezette híveit az országos vajda fogadására a medgyesi *preşedinte* (elnök).”, de más is: „Állást keres román-magyar diplomás *dentist* (’fogorvos’)”; „eladásra kínál… *Ing.* Elias Győző”, az *Ing.*, az *inginer* (’mérnök’) rövidítése; „Brassó-megye *prefectje* is publikálja a rendeletet” (B. L. 1920/204.); „*Subprefect* úr” (B. L. 1920/221.). A foglalkozásnevek minden esetben kódváltásnak tekintendők, hisz mindeniknek volt magyar nyelvű megfelelője.

4.5. Más köznevek

Hírekben, felhívásokban előfordul, hogy valamely szó zárójelben meg van adva románul, feltételezhetően a hivatalos iratokban való előfordulása miatt, hogy érthető legyen, például: közlemény szövegében: „eltartási díjak (*pensie alimentara*)”, illetve „életjáradékok (*pensie viageră*)” (K. Ú. 1940.

[4] CONVOCARE (’felhívás’): egész oldal románul (B. L. 1940/29.); *Publicaţiune* (’közlemény’) – teljes szöveg románul (K. Ú. 1940/45.). A Keleti Újság 1920/94. számában van egy hirdetmény, meghívó egy közgyűlésre, amelyik teljesen kétnyelvű, teljes tájékoztatást ad két hasábban románul és magyarul is, ezen kívül van egy árverési hirdetmény, a meghirdető szervezet neve itt is román: „*Sedria Orfanala a judeţului Cluj* közhírré…” (B. L. 1924/94.).

márc. 28.); „visszaállításról szóló igazolvány (*certificat de amânare*) … ezt is a *Comisia interimară* írja alá.” (B. L. 1930/87.); „*pneu* (’gumiabroncs’)-vulkanizálás” (B. L. 1920/184.); betegségek felsorolása: *influenza, bronsiţa* stb. (K. Ú. 1930/75.), ezen kívül a román pénznem, a lej gyakran *leu*-ként jelenik meg.

A foglalkozásneveken kívül előfordulnak még más köznevek is románul, ezeken belül talán a helyesírást figyelembe véve is érdemes csoportosítani. Vannak viszont olyan esetek is, ahol – és ez sokszor előfordul a foglalkozásneveknél is – közérthető magyar szót írnak román helyesírással vagy fordítva. Annak eldöntéséhez, hogy ez kódváltás-e, LANSTYÁK ISTVÁNt hívhatjuk segítségül. LANSTYÁK szerint vannak esetek, amelyek beszélt nyelvben nem minősülnének kódváltásnak, de az írott nyelvben annak tekintjük. Ez alapján román nyelvűnek tekintjük azokat a szavakat, szószerkezeteket, mondatokat, amelyek román helyesírással vannak írva, így románnak tekintendő az *Accumulator*-telep első része, annak ellenére, hogy az *akkumulátor* szótárazott magyar szó, ugyanez mondható el a *prefectus*, a *drogeria, drogueria*, illetve a „dietetetikus *cura*” főnévi utótagja esetében is.

4.6. Földrajzi nevek

A román nyelvi formában megjelenő jelenségek közül a földrajzi nevek a leggyakoribbak, elsősorban a város- és településnevek, továbbá az utca- és megyenevek. Mivel ezek fordulnak elő a legnagyobb számban és a legtöbbféle rovatban, és ezek megítélése a legkérdésesebb, a földrajzi nevekről részletesebben számolunk be, végighaladva a vizsgált évszámokon.

4.6.1. Településnevek

A románul megjelenő településneveket a következőképpen lehet csoportosítani:

1. csak románul jelenik meg, pl.: *Bucureşti, Târgu-Mureş, Cluj.*
2. románul és magyarul is megjelenik, vagy kötőjellel: *Oradea-Mare – Nagyvárad*; vagy zárójelben: *Cluj (Kolozsvár).*
3. román helységnév *-i* képzővel: *Timişoarai, Cluj-i, cluji.*
4. román helységnév magyar helyraggal, pl. *Bucureştiben.*

Keleti Újság

1920-ban egy lapon belül átlagosan tíz-tizenkét román helységnév jelent meg, ezek nagy része magyar többségű települést jelöl: *Cluj*, *Târgu-Mures*, elenyésző mértékben volt *Sibiu, Bucureşti*, vagyis román többségű település. A román helységnevek nagy része viszont megjelenik zárójelben

magyarul is, de kizárólag a magyar többségű településeknél: *Cluj – Kolozsvár*, *Satumare – Szatmár*.[5]

Előfordul *-i* képzős formában is a román–magyar helységnév, pl. *A cluj-i (kolozsvári) Zsidó Mensa Academia… köszönetét…Cluj (Kolozsvár)"* (K. Ú. 1920/250.).

Egy-két számban ugyanolyan arányban fordulnak elő a román–magyar megnevezések.[6]

1924-től már feltűnően sok román helységnévforma van, de a legtöbb esetben a *Cluj – Kolozsvár* névpár figyelhető meg a *Cluj*-al váltakozva, ezen kívül előfordul még *Timişoara – Temesvár,* illetve *Satu-Mare – Szatmár* kötőjellel vagy zárójelesen írva (ez utóbbi jelenség elég gyakori). Itt is találni *-i* képzős alakokat, pl. *Bucureşti-i,* olykor a képző elválasztva az idegen nevek *-i* képzős helyesírása szerint vagy egyszerűen a magyar helységnevek helyesírásához hasonlóan, például a *bucureşti események* (rövidhírekben), vagy *timişoarai* stb. Ebben az évben és később gyakori az, hogy a rövidhírekben is megjelenik a helységnév románul, utána közvetlenül magyarul, és az összekapcsolt névpárhoz adódik az *-i* képző, pl: „*oradeamare-nagyváradi* tudósítónk" jelenti, *„Cluji* bélyeggyűjtők egyesülete…" stb.[7]

1930-ban nem sok változást tapasztalunk, ami fontos eltérés az előző évfolyamokhoz képest, hogy itt szép számban, helyenként a csak románul megjelenők számát meghaladva megjelennek a román–magyar helynévpárok, nemcsak a nagyvárosok, hanem kis, majdnem teljesen román települések esetében is, pl. „*Sălcina de Jos* (Alsószolcsva)". Előfordulnak ugyanakkor magyar helynévragos román helynevek is, pl. „sorsjegyhúzás *Clujon, Oradean, Tg. Mureşen, Timişoara-Arad*", aztán: Árverési hirdetmény: *„Clujon, Calea Reg. F.* alatt – *notar public"* ('közjegyző'), továbbá *-i* képzős román

[5] Találunk egy-két helyen olyat is, hogy a magyar helységnév van elöl, és ezt követi a román, ez feltűnő egy olyan helység esetében, ahol akkor is túlnyomó többségben voltak a románok és a szászok: *Medgyes – Mediaş.* Előfordul ugyanakkor az is, hogy egy hirdetés megad több címet, pl. a cégnek több helyen van fiókja, de furcsamód egy hirdetésen belül *Bukarest* és *Timişoara* (elvileg, ha vegyesen jelölik is meg a helységeket, indokoltabb lenne fordítva: Bucureşti és Temesvár).

[6] Az egyik szám közöl egy rendeletet, amely alapján „… a cégtáblákat és minden más felirást román nyelven szabad csak kitenni", az újság sok helyen tele van fehér foltokkal (K. Ú. 1920/250.).

[7] Egy-egy számban sok a magyar városnév románul (pl. *Cluj*), de ugyanazon a számon belül van *Nagyszeben* (ahol már akkor is többségben éltek románok és németek) is magyarul meg magyar utcanévvel, viszont előfordul teljesen magyar kistelepülés magyar környezetből, Udvarhely megyéből, románul, pl. *Atid.* ('Etéd').

helynév: „*cluji Primarian*” (’a kolozsvári városházán’) (mindezek a K. Ú. 1930/120. számában találhatók) is.

1940-ben jóval kevesebb a román földrajzi név[8], a meglévők is inkább csak román városokra, helységekre vonatkoznak, viszont a magyar többségű települések neve többször is megjelenik román–magyar formában. Itt többször is előfordul a Brassói Lapokhoz képest az *-i* képzős forma (pl. „*târgu-mureşi* vidám délelőtt” – cikk címe; „az *albaiuliai* nagyvajda”), illetve a román helynév magyar helyraggal (pl. „*Aiud-on* közgyűlés”, „Öngyilkosság *Oradeán*”, „*Timişoarán* a Thália drámai együttese”), *Bucureştiben*, *Bucureştiből* stb. Itt már feltűnő módon megjelenik a román helynév a kulturális híreknél is, pl. „Színházi hírek: *Cluj* (Kolozsvár)”, *Bucureşti*, aztán „*Cluji* Református Nőszövetség”; „*Cluji* Zeneegylet Kamarazene kurzusa”, „*Timişoara* – Róm. Kat. Egyházközség” – ez utóbbi csak a címben van románul, a szövegben már magyarul írják.

Brassói Lapok

1920-ban a Brassói Lapokban alig egy-két román helységnév fordul elő újságonként, ezeket zárójelben követi a magyar név, csak románul a *Bucureşti*-et találjuk, vannak ezen kívül *-i* képzős alakok, illetve helyragos alakok románul olyan helységek esetében, amelyeknek nincs magyar neve: *Dimbovican, dimbovicai.*

1924-re már – a Keleti Újsághoz hasonlóan – megsokasodnak a román helységnevek, de nem válnak uralkodóvá, mert egyes helységnevek viszont – pl. *Brassó* (lásd 1. ábra) – még a románnál is többször megjelennek magyarul. Lehet itt is találni román helynevet *-i* képzővel vagy magyar helyraggal, pl. *Bucureştiben, Mercurea-Ciucban* stb.[9] Mindezek a jelenségek itt is leginkább az apróhirdetésekben és közleményekben találhatók meg, a hírekben is előfordul néhányszor, de nem jellemző.[10]

1930-ban érdekes módon a hírekben jóval ritkábban fordul elő román helynév, ez összefügghet az újság szerkezetének változásával is, az apróhirdetésekben sincs sok román helynév, de ez is inkább Bukarestet vagy más,

[8] Talán az is magyarázza a román nyelvi elemek alacsonyabb számát, hogy kevés az apróhirdetés, ami a román helységnevek előfordulásának leggyakoribb színtere a többi évfolyamokban.

[9] Előfordul ugyancsak ebben az évfolyamban az, hogy pl. egy gyászjelentés teljes szövege, nevekkel, mindennel együtt magyarul van, a helynév viszont: *Braşov.*

[10] Nehéz olykor a határvonalat a hírek és hirdetések között meghúzni, előfordul például a hírek rovatban borszesz-reklám is.

román többségű települést jelöl, illetve inkább csak románul jelennek meg, egy-két kivételtől (*Ilieni – Ilyefalva*) eltekintve nem találunk az 1924-es Brassói Lapokban elterjedt román–magyar megnevezést, román helynév magyar helyraggal is csak kivételesen fordul elő. Helyenként előfordul, hogy a magyar nevet követi a román, pl. „*Előpatak – Vâlcele*", illetve „*papolci… Păpăuți*".

Az 1940-es lapokban rengeteg a román helynév, de inkább csak Bukarest–Brassó vonatkozásában, elenyészően kevés az olyan, ahol magyar többségű városról lenne szó. Itt alig találni *-i* képzős román helynevet, és magyar helyragos is csak egy-két esetben fordul elő: „*Odorheiun,*"„*Miercurea-Ciuc-on*". Lehet itt viszont már találni – a Keleti Újság 40-es évfolyamához hasonlóan – román földrajzi nevet kulturális hírekben is, pl. programajánlóban: „*Cluji* színházműsor", „a thalia *Cluji* magyar színház műsora", vagy: „Láthatjuk *Bucureşti* leghatalmasabb sikerű darabját", „*Bucureşti* Magyar Népközösség".

4.6.2. Megyék nevei

1920-ban még egyáltalán nem találunk románul megyeneveket egyik újságban sem, semmilyen rovatban. 1924-ben már laponként legalább kettő-három előfordul a Brassói Lapok apróhirdetéseiben, ezek kivétel nélkül mind magyar megyékre vonatkoznak, pl.: *Odorheiumegyei, Ciuc-megye*. 1930-ban a Brassói Lapokban újságonként kb. egyszer fordul elő román megyenév, a Keleti Újságban még ritkábban. 1940-re még jobban lecsökken a román megyenevek száma, csak elvétve találni mindkét lapban. Mindennek elsősorban az lehet az oka, hogy az újságok inkább helyi érdekeltségűek voltak, illetve általában a helység nevét jelölték meg, ezért a megyemegnevezés ritka volt, akár románul, akár magyarul, inkább akkor fordult elő, ha valami kisebb vagy kevésbé ismert helységre vonatkozott, pl. – a teljesen magyar lakosságú – *Atid* ('Etéd'), *Odorheiu*megye.

4.6.3. Utcanevek és más közterületek neve

Nehéz megítélni, hogy van-e dolgunk kódváltással az utcanevek esetében. Rengeteg utca- és térnevet írnak románul, nyilván ezek nem a régi utcanevek fordításai, hanem új neveket kaptak. Így az adott román utcanév nem a magyarnak fordítása, hanem egyszerűen az utcának az új megnevezése. A Keleti Újságban nagyon sok utca- és térnév előfordul románul, viszont sok esetben zárójelben vagy kötőjellel elválasztva követi a magyar neve, vagy egyértelműen a magyar utcanév is megjelenik, vagy úgy, hogy: *Str.…* (*volt…, v.…*), például: *Str. Iuliu-Maniu* (Szentegyház u.) 8. (K. Ú. 1924/70.), illetve:

Calea Victoriei (volt Kossuth Lajos-u.) (K. Ú. 1924/90.). Előfordulnak olyan vegyes alakulatok is mint: *Str. Monostori-út, Str. Bartha Miklós u.* Az utca- és más közterületek megnevezésének vizsgálatánál inkább a közszói résszel érdemes foglalkozni, hogy milyen esetekben jelenik meg románul (*Strada* vagy *utca*).

A földrajzi nevek esetében merül fel leginkább a kérdés, hogy itt vajon kódváltással van-e dolgunk, ezért ez a rész bővebb kifejtést igényel. A kérdés abból fakad, hogy általában a földrajzi nevek idegen nyelvű változatát nem tekintik kódváltásnak, legalábbis nem a klasszikus értelemben vett kódváltásnak. Kérdés, hogy például a *Bucureşti*, illetve a *Tîrgu-Mureş* előfordulása írott magyar szövegben kódváltás-e, vagy pedig a *Bukarest*, illetve *Marosvásárhely* szinonimapárja, alakváltozata. Ha magyar alapszövegben előfordul egy idegen földrajzi név, például egy magyar újságban *New York*ról olvasunk valamit, az adott földrajzi nevet nem fogjuk kódváltásnak tekinteni, még idegenséget sem nagyon érzünk benne. Feladatunk annak eldöntése, hogy mi tekinthető kódváltásnak azok közül a jelenségek közül, ahol egy földrajzi név idegen – esetünkben román – nyelvi formájában jelenik meg egy magyar alapszövegben, ahogy fennebb fogalmaztunk, hogy egyáltalán kódváltásnak tekinthető-e. Nehezen lehet meghúzni a határvonalat az alakváltozatok, illetve a „kódváltott" változatok között a földrajzi nevek esetében, mégis tehetünk egy kísérletet rá.

Mivel a fellelt román tulajdonneveknek szinte kivétel nélkül van magyar megnevezésük, a magyar szövegben idegenül hangzanak, a román nyelvi megjelenés nem kizárólag, de elsősorban külső okokkal magyarázható. Ha egy helység, aminek van magyar megnevezése is (sőt, amint látni fogjuk, magyar többségű település lévén, elsődleges alakváltozata – megnevezése nyilván a magyar), egy magyar lapban, magyar szövegben románul jelenik meg, annak külső okai vannak, pl. a célzott olvasóközönségben románok is élnek, sőt, fontos, hogy ők is azonosítani tudják az adott helységnevet, a téma is lehet olyan, ami megkívánja a román nyelvi forma használatát, illetve esetünkben az adott sajtójogi szabályozások is befolyásolhatják. A vizsgált anyagban kódváltásnak tekintem azokat a román nyelvi alakokat, amelyeknek van magyar nyelvi megfelelője is, sőt, sok esetben sokkal gyakrabban jelennek meg egyébként magyar nyelvi formájukban a magyar lakosság nyelvhasználatában. Nem tekintem kódváltásnak az olyan földrajzi megnevezési jelenségeket, amikor pl. egy többségében román településről van szó, amelyik nem is tartozott magyar nyelvterülethez soha, esetleg nincs is ma-

gyar megfelelője, és ez románul jelenik meg a magyar szövegben (pl. *Târgu-Jiu* vagy *Galați*). Nem lehet viszont teljesen a népességmegoszlástól függővé tenni azt, hogy egy földrajzi név két alakváltozata közül melyik az elsődleges, és melyik a kódváltott forma, mert vannak olyan helységnevek, amelyek mindig is román többségűek voltak ugyan, de kialakult a magyar nyelvben is, a magyar nyelvhez közelebb álló megnevezésük (pl. főváros esetében a *Bucureşti*-nek is megvan a magyar megfelelője, a *Bukarest*), ezért kódváltott formáknak tekintem a *Bucureşti* típusú eseteket is, ha a nyelvi közeg egészét vizsgálom, mert magyar beszédben, alapszövegben idegen a *Bucureşti* megnevezés, még ha az román város is. Azt, hogy valami kódváltás-e, vagy csak kölcsönelem egy nyelvben, a bázisnyelv egészében kell vizsgálni. Kizárható az, hogy a magyar nyelvközösséghez szóló lap nyelvi rendszerének a román földrajzi név része lenne. A település- és megyenevek esetében tehát **a kódváltás speciális esetének** tekintem mindazokat a román földrajzi neveket, amelyeknek van magyar nyelvi megfelelője, az utcanevek és más közterületek nevének esetében tovább kell vizsgálni, hogy adott utca, adott időben, adott településen belül milyen nyelvű megnevezésében volt használatos.

5. Az előzetes hipotézisek értékelése

Az első hipotézis szerint az **idő** mint változó befolyásolja a kódváltásos formák alakulását. Ilyen rövid korszakban ezt elég nehéz megítélni. Ha azt nézzük, hogy 1920-ban például a Brassói Lapokban alig vagy egyáltalán nem volt semmilyen szintű kódváltás, 1940-re viszont rohamosan megnőtt a számuk, akkor ezt a hipotézist beigazolódni látjuk. Viszont ha egymáshoz közelebb eső éveket nézünk, akkor nem olyan nagy az eltérés. Például, amint az 1. ábrán is látjuk, 1924 és 1930 között a Keleti Újságban a *Kolozsvár/Cluj* változót figyelve sokkal több volt a *Cluj* 1924-ben, sőt, a *Cluj (Kolozsvár)* változat is, mint 1930-ban. A vizsgált húsz év alatt inkább a sajtócenzúra befolyásolta a kódváltást. Ahogy a következő ábrán is látjuk, 1924-ben, ami keményen cenzúrázott időszak volt, sokkal több a kódváltás a helységneveket illetően, mint 1930-ban, ami beleesett a viszonylag szabad öt éves időszakba. Brassó esetében nincs ilyen lényeges eltérés, ott az a feltűnő, hogy Kolozsvárhoz képest mindkét évben sokkal több a *Brassó*, mint a *Braşov* elnevezés.

1. ábra – Kolozsvár és Brassó megnevezéseinek előfordulási gyakorisága a Keleti Újság és a Brassói Lapok két évfolyamában az összes vizsgált számon belül

Keleti Újság	*Kolozsvár*	*Cluj*	*Cluj-Kolozsvár Cluj (Kolozsvár)*	*cluji, Cluj-i,*
1924	59	99	86	5
1930	64	68	34	2
Brassói Lapok	*Brassó*	*Braşov*	*Braşov – Brassó Braşov (Brassó)*	*braşovi, Braşov-i*
1924	129	23	0	0
1930	98	15	8	0

Műfaj: eszerint a kódváltások fajtája és gyakorisága függ az adott rovattól. Ez a hipotézis nagyobbrészt igazolódott, legtöbb helyen ugyanis a hirdetések és az apróhirdetések adják a kódváltások bázisát, ezeket követik a rövidhírek, illetve a közlemények, felhívások. A Brassói Lapok 1924/94. számában román helységnevekre hírekben 3, hirdetésekben 7 adat van, a Keleti Újság 1924/103. számában pedig 2, illetve 24. (Csak azoknak az eseteknek a száma szerepel itt, ahol csak románul jelenik meg a helységnév, ezen kívül a román–magyar változatból is sok van.) A Brassói Lapok és a Keleti Újság közti eltérés itt is szembeötlő.

A település nemzetiségi megoszlása: az eredeti feltételezés szerint többségben jelennek meg román nyelvi formák olyan földrajzi nevek esetében, ahol a nemzetiségi megoszlás román többségű. Ez a feltételezés nem igazolódott be, ugyanis az újságok nagy részében – amelyek magyar közönséghez szólnak – többnyire olyan településekről történik említés, amelyek magyar többségűek, ezeket is vegyesen, de nagyon sok esetben románul emlegetik.

Nyelvi kontextus: a román nyelvi elem előfordulási gyakorisága függ a szövegbe ágyazottság mértékétől, ez a feltételezés részben beigazolódott. Sokkal több a román nyelvi elem az apróhirdetésekben, amelyek nagyon tagoltak, sokszor csak nevek és címek vannak megadva, szöveges rész alig van bennük. Viszont előfordulnak gyakran szövegben is, főleg a rövidhírekben („*satumarei* tudósítónk”, *timişoarai* események), illetve magyar helyragokkal ellátva a földrajzi nevek.

Nyelvi forma: az *-i* képzős vagy helyragos alakoknál nem fordul elő román nyelvi elem, vagy legalább ilyen esetekben pl. a földrajzi neveknél inkább a magyar megnevezést részesítik előnyben. Ez a hipotézis is csak részben igazolódott be, mert sok helyen magyar nevű helységeknél is az *-i* képzős vagy helyragos formát is románul írták, pl: *cluji*, *Oradean,*

Timişoara-n, és az idegen nevek toldalékolásának helyesírását sem mindig tartották be.

6. A kódváltás lehetséges céljai/okai

LANSTYÁK ISTVÁN szerint a kódváltásnak a következő céljai vannak: hitelesítés, stílushatás és elhatárolódás. Ehhez a felsoroláshoz még hozzáadható egy meghatározó, inkább ok, mint cél, maga a szabályozás, a sajtócenzúra.

Hitelesítés: A kutatás alapján a kódváltásos formák használata leggyakrabban a hitelesítés, azonosítás céljából történik. A hirdetésekben például – ami a kódváltás leggyakoribb előfordulási helye – gyakorlati szempontból volt szükség például a helységnevek azonosítására, ez a hivatalok, intézmények neveinél is gyakran előfordult, pl. *„cluji Primarian"* ('a kolozsvári Városházán') – „sorsjegyhúzás *Clujon, Oradean, Tg-Mureşen, Timişoara-Arad*" (K. Ú. 1930/120.).

Stílushatás: Az írott kódváltás történhet stílushatás céljából is, amikor azért idézik szó szerint az elhangzottakat, vagy jelölik meg románul az intézménynevet, hogy színesebbé tegyék a szöveget. A beszélt nyelvben ezek nem annyira jelöltek, tehát nem érvényesül a stílushatás, de az írott nyelvben a románul elhangzottak szó szerinti idézése jelölt eljárás, lehet felemelő, de olykor ironikus is. Ebből a célból történő kódváltás inkább a hírekhez, politikai jellegű írásokhoz kapcsolódik, ahol például idéznek: *„Cine minte?*[11] Amit tizenhét év nem feledtetett el" (B. L. 1920/273.) – politikai rovat címe; *Moreni* tűz leírásakor – *„Pericol! Fumatul Strict oprit! Zona de gaz!*[12]*"* – táblák (B. L. 1930/120.), aztán: „A *Consiliul legislativ* is rámutatott a maga véleményében…" (K. Ú. 1930/120.)**.**

Elhatárolódás: Valaminek a románul való megjelenése vagy akár az idézés is történhet elhatárolódás céljából, annak kifejezésére, hogy a románul megjelölt hatalommal, intézménnyel nem szimpatizálnak – ez is gyakran ironikus hangvétellel történik, sokszor intézménynevek, foglalkozásnevek esetében is, azzal fejezik ki titkolt ellenszenvüket, hogy nem fordítják le az intézmény vagy a hivatali személy megnevezését (pl. a *prefect* esetében)

Nyelvhasználati szabályozás: ez az ok elsősorban a földrajzi nevek esetében követhető nyomon, ugyanis a húsz éves periódusban többször hoz-

[11] „Ki hazudik?"

[12] „Veszély! A dohányzás szigorúan tilos! Gázzóna!"

tak olyan rendeleteket, amelyek értelmében a helységneveket csak az állam nyelvén volt szabad használni. Ez szorosan összefügg a kódváltás lehetséges céljai között elsőként említett azonosítás kérdésével (pl. adott esetben a posta nem továbbította a küldeményt, ha a helységnév nem volt rajta államnyelven feltüntetve).

Összefoglalás

Munkámban az írott nyelvi kódváltás jellemzőinek feltárására tettem kísérletet, a Brassói Lapok és Keleti Újság című napilapokban a két világháború közti időszakban. Az egyes kódváltási jelenségek előfordulása – amint fennebb is jeleztem – gyakran következetlen, kaotikus, nem mindig érthető, hogy mit miért írtak románul, vagy adott esetben éppen magyarul.

A kutatás folytatását illetően fontosnak tartom a következő szempontokat:

– több szám átvizsgálása, több évfolyamból, az olykor semmilyen elvek szerint nem rendeződő kódváltási jelenségekben valamilyen követhető tendencia megfigyelése;

– az utca- és térneveknél annak megfigyelése, hogy hol, mikor jelenik meg a megnevezés közszói eleme románul;

– más vidékek lapjainak áttekintése, pl. Nagyvárad, Arad, Temesvár újságírásából, amelyek peremvidékek voltak Brassóhoz hasonlóan a román nyelvterülethez képest, de szorosabb kapcsolatban lehettek az anyaországgal, feltárni az esetleges regionális különbségeket;

– a földrajzi nevek megtekintése korabeli tankönyvekben;

– a lapok politikai beállítottsága szerinti esetleges eltérések a kódváltás vonatkozásában;

– a helységnév-szabályozási rendeletek összegyűjtése, ennek tükrében az attitűd változásának megfigyelése;

– esetlegesen korabeli román és német nyelvű lapok megfigyelése, hogy előfordulnak-e azokban is hasonló jelenségek;

– kisebb, vidéki lapok megtekintése, összehasonlítása az országos lapokkal.

Irodalom

BAKOS FERENC 1982. *A magyar szókészlet román elemeinek története.* Budapest.

BARTHA CSILLA 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek.* Budapest.

FLEISZ JÁNOS 2005. *Az erdélyi magyar sajtó története. 1890–1940.* Pécs.

HAJDÚ MIHÁLY 1994. *Magyar tulajdonnevek.* Budapest.

KISS JENŐ 1995. *Társadalom és nyelvhasználat.* Budapest.

KISS LAJOS 1992. Cuius regio, eius nomen? *Magyar Tudomány.* 129–135.$

KÖPECZI BÉLA (szerk.) 1989. *Erdély története.* I–III. Budapest.

LANSTYÁK ISTVÁN 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában.* Budapest.

LIGETI ERNŐ 2004. *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorsban.* Csíkszereda.

LINTNER ANITA 2004. *Kódváltás a két háború közti (cseh)szlovákiai magyar sajtó nyelvében (különös tekintettel a földrajzi nevekre)*. Tanulmányok a kétnyelvűségről. Pozsony-Dunaszerdahely.

MONOKI ISTVÁN 1936. *A Romániában az 1935. évben megjelent román–magyar és magyar időszaki sajtótermékek címjegyzéke.* Kolozsvár.

MONOKI ISTVÁN 1941. *Magyar könyvtermelés a román uralom alatt (1919–1940)*. II. kötet. Hírlapok és folyóiratok. Budapest.

PÉNTEK JÁNOS–BENŐ ATTILA 2003. *Nyelvi kapcsolatok, nyelvi dominanciák az erdélyi régióban.* Kolozsvár.

WARDHAUGH, RONALD 1995. *Szociolingvisztika.* Budapest.

Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása (1850–1941) Központi Statisztikai Hivatal 1991.

Vizsgált sajtótermékek

Aradi Közlöny 1920, 1930, 1940.

Brassói Lapok 1918–1940.

Ellenzék 1920–1925, 1935–1940.

Keleti Újság 1920–1940.

Nagyváradi Napló 1924–1930.

Szabó József
(Szeged)

Néhány, *-ú, -ű* képzővel keletkezett tájszó magyarázata

A tájszavak gyűjtése és közzététele, amelynek kezdetei a XVIII. század elejére nyúlnak vissza, különösen a XIX. század első harmadától – főképpen az irodalmi nyelv gazdagításának jegyében – vett nagyobb lendületet. Egykét évtizedes visszaesést követően ez a tevékenység a későbbiekben is folytatódott, sőt a *Magyar Nyelvőr* megjelenése (1872) után – az első és a második világháború okozta megtorpanást nem számítva – egészen napjainkig a magyar nyelvjáráskutatás egyik legeredményesebben művelt területe lett (az eddig megjelent nyelvjárási szótárakra l. KISS 2001: 399–400). A különböző típusú – általános, regionális és helyi – (táj)szótárak rendkívül gazdag anyaga bő forrásul, jó lehetőségül szolgálhat(na) pl. a valódi tájszók eredetének vizsgálatára, kialakulásuk és jelentésük magyarázatára. Erre – sajnos – mégis kevesen vállalkoztak.

Szerencsére van azért követendő példa is a különböző nyelvjárásokban előforduló tájszók eredetének kutatására. Így például örvendetes kivételt jelentenek a TESz. kötetei, melyekben több valódi tájszó magyarázatát is megtaláljuk. Ilyenek pl. a következők: *árdéj* 'zöldpaprika', *áspa* 'motolla', *bikla* 'vászonszoknya', *biling* 'apró szőlőfürt', *csepőte* 1.'bokor', 2. 'növényi hajtás', *dalma* 'káposztatöltelék', *esztena* 1. 'juhkarám'. 2. 'juhászkunyhó' stb. Ezenkívül csak néhány kutató foglalkozott – viszonylag csekély számú – tájszó és állandósult szókapcsolat eredetének vizsgálatával (pl. KÁLMÁN 1964: 158–65; KISS 2000: 233–36; SZABÓ 1986. 258–66).

Az utóbbi időben a nyelvjárásokban előforduló jelentéssűrítő szóösszetételek egyik sajátos alcsoportját, a hasonlító–hasonlított jelentésszerkezetű összetételeket vizsgálva a felhasznált tizennégy tájszótárban (ezeknek felsorolását – a *Büki tájszótár*tól a *Szegedi szótár*ig – l. az Irodalomnál) több olyan tájszót is találtam, amelyekben az elő- és az utótag kapcsolódása, összefüggése morfológiai (szerkezeti) és jelentéstani szempontból kisebb-nagyobb mértékben elhomályosult, ezért magyarázatra szorul. Ilyen, alkotóelemeik között ugyancsak hasonlításon alapuló jelentéssűrítő összetételek a köznyelvben is viszonylag nagy számban vannak, és ezek szófajuk szerint

nagyrészt főnevek, kisebb hányadukban pedig melléknevek (pl. a *darázsderék, gyöngyfog, karikaláb; jéghideg, koromfekete, rózsaszínű*).

Ebben az írásomban az ilyen típusú jelentéssűrítő szóösszetételeknek csak egyik csoportját érintem, mégpedig közülük is csupán egy-két olyan, hasonlító-tulajdonság jelentésszerkezetű, *-ú, -ű* képzős melléknévi származékszót, amelyben az elő- és az utótag közötti hasonlóság annyira elhomályosult, hogy azt napjainkban már annak a nyelvi-nyelvjárási közösségnek a tagjai sem igen ismerik föl, ahol a szóban forgó tájnyelvi elemet egykor följegyezték. Vizsgálódásaim a következő tájszókra irányultak: *bosnyáknyakú, dorong-bajuszú, léberszájú* és *tanyahasú.* A kiválasztott (táj)szótárakban való előfordulásukat – természetesen jelentésükkel együtt – a címszóként álló származékszó után közlöm.

A vizsgált négy tájnyelvi lexéma közül kettő olyan jelentéssűrítő szóösszetétel, amelyben az előtag egyáltalán nem él (ilyen a *durumbajcu* és a *lébërszájju*), egy pedig, a *tanyahasú ~ tanyahasu* melléknév, amelynek előtagja különböző jelentésekben használatos, a maitól eltérő értelmet is megőrzött. A *bosnyáknyaku* viszont olyan származékszó, amelynek alkotóelemei ismertek ugyan, jelentésének kialakulása azonban mindenképpen magyarázatot igényel.

Bosnyáknyakú. – A KkSz.-ban: *bosnyáknyaku* ’kopasz nyakú <tyúk, csirke>’.

A *bosnyáknyaku* tájszó egyébként Dunaszentgyörgy és Balatonkenese nyelvjárásából is adatolható, mégpedig a fenti jelentésben (vö. ÚMTsz. I: 567). Keletkezése minden bizonnyal a borotvált férfifej hajdani divatjával függ össze. Ez a viselet ugyanis a magyarság körében is évszázadokon át el volt terjedve, amint azt a ***tarfej*** címszónál a *Magyar néprajzi lexikon*ban olvashatjuk: „A honfoglaló magyarság valószínűleg közép-ázsiai török módra borotvált fejű volt. Ezt a hajviseletet a 13. sz.-ban betelepülő kunok, majd az oszmán-törökök élesztették fel, akik nyomán a fej borotválása a DK-európai népeknél […] újra divatba jött” (MNL. V. 1982: 209).

A *bosnyáknyaku* származékszó előtagja a bosnyák népnév, az állatokra (konkrétabban: a tyúkfélékre) átvitt jelentése pedig föltételezésem szerint a mohamedán bosnyákok egykori hajviseletével magyarázható. A bosnyákok ugyanis – az oszmán-törökökhöz hasonlóan – borotválták a fejüket, s mivel a XVI–XVII. században sokan telepedtek meg hazánkban, és a magyarországi „török politikai-gazdasági adminisztrációban, a katonai szervezetben nagy volt a mohamedán bosnyákok száma” (MNL. I. 1977: 345), a korabeli ma-

gyarság (köztük pl. a nagykanizsai lakosság) is megismerhette őket és hajviseletüket. Nagykanizsa és környéke ugyanis a XVII. század elejétől mintegy kilencven éven át török megszállta terület volt (vö. BARBARITS 1929; továbbá MÜLLER é. n.).

Dorongbajuszú. – A KmTsz.-ban: *durumbajcu* 'dús, vastag bajuszú'.

A KmTsz.-ban előforduló *durumbajcu* származékszóból – a fölépítése alapján – a *durum* előtagot lehet kikövetkeztetni, erre a lexémára azonban más tájszótárban egyetlen adat sincs. Hangtani tekintetben viszont meggyőzőnek látszik a *dorong* főnévvel összefüggő származtatása. Igaz, hasonlóságon alapuló jelentéssűrítő összetételként és ebből *-ú* képzős melléknévként való előfordulására a *dorong* főnévhez kapcsolódóan is csupán egyetlen példát találtam a Fejér megyei Nagyvelegből. Ez az adat a következő: „***dorongbajuszú*** mn. *durungbajszút* … <legény jellemzésére>. *Néköd adom a durungbajszút*" (ÚMTsz. I. 1008).

A KmTsz.-ban a *dorong* főnév – *durung* hangalakban – részben a köznyelvivel azonos értelemben, részben pedig 'a szövőszék része' jelentésben fordul elő. Az Értény, Koppányszántó és Nagykónyi nyelvjárásában használatos *durumbajcu* származékszó – figyelembe véve a *g*-nek a szóbelseji mássalhangzó-torlódásból való kiesését – hangtani tekintetben szabályos megfelelése a belőle kikövetkeztetett köznyelvi *dorongbajuszú* lexémának. Jelentéstani szempontból pedig elképzelhető, hogy a 'vastagabb bot' jelentésű *dorong* eszköznek az alakja, formája szolgált a hasonlítás alapjául, s ily módon keletkezhetett az említett Koppány menti falvak tájnyelvében a *durumbajcu* melléknév.

A *bajusz* főnévvel egyébként – amint arról néhány tájszótár anyaga is tanúskodik – több jelentéssűrítő szóösszetétel is keletkezett nyelvjárásainkban. Ilyen szempontból figyelemre méltó, ha a Tisza menti töltéseken gyakori *rampák* egyik típusának, sajátos formájának a megnevezésére, a *bajuszrampa* szóösszetételre utalok, amely a SzegSz.-ban 'a töltésből, vele párhuzamosan kiágazó kocsilejárat' értelemben található meg, a Sárréten pedig a 'fő öntözőcsatorna, amelyből kisebb csatornák ágaznak ki' jelentésű *bajuszárok* összetételben ismeretes (vö. SárTsz.). Igaz, hogy ezekben a jelentéssűrítő szóösszetételekben a *bajusz* főnév hasonlítóként szerepel, a *durumbajcu* származékszóban viszont hasonlítottként áll. Az a tény, hogy a *bajusz* főnévvel némely nyelvjárásban több jelentéstömörítő összetétel, illetőleg belőle képzett melléknév is előfordul (például a KmTsz.-ban: *cicabajcu* 'ritka bajuszú', *kétigebajcu* 'ritka bajuszú', *szunyogbajcu* 'vékony,

ritka bajuszú'; a SzegSz.-ban: *kefebajusz* 'nyírott bajusz', *tutajbajusz* 'vastag, de lapos bajusz'; stb.), azt jelzi, hogy a bajusz viseletének a népi szemléletben egykor nagyobb jelentősége volt, mint az utóbbi időben.

Léberszájú. – A KmTsz.-ban: *lébërszájju* 'vastag, duzzadt ajkú'.

A *lébërszájju* melléknév a KmTsz.-ban nagykónyi tájszóként van megjelölve. Az előtagja föltehetően a 'máj' értelmű német *Leber* főnév, amely azonban önálló szóként nem használatos a nyelvjárásban. A származékszó *lébër-* előtagjának Nagykónyi tájnyelvébe való bekerülése föltehetőleg azzal magyarázható, hogy a XIX. század második felében (elsősorban a Bach-korszakban) több Tolna megyei községből (például Kocsoláról, Nagyszékelyből, Páriból) viszonylag nagy számban német ajkú lakosok települtek be, s az ő nyelvi hatásukra jó néhány német eredetű szókészleti elem honosodott meg a község nyelvjárásában. Ez a népréteg ugyan a XX. század első harmadára jórészt elmagyarosodott, a szókészletben azonban – főleg az idősebbek körében még néhány évtizeddel ezelőtt is – viszonylag sok (kb. száz) német eredetű tájszó volt ismert és használatos (l. részletesebben SZABÓ 1986: 237–9).

Ily módon kerülhetett be a nagykónyi nyelvjárásba a *lébër* 'máj' szó is, amely azonban – föltehetően egyéb német eredetű szókölcsönzésekkel együtt – önálló szóként nem vert igazán gyökeret a község tájnyelvében, s csak a *lébërszájju* származékszó előtagjaként őrződött meg egészen az utóbbi évtizedekig. Elképzelhetőnek tartom, hogy átvételekor elsősorban 'a disznó mája' jelentésben terjedt el, a disznóvágásnak s ezen belül a máj felhasználásának ugyanis Nagykónyiban – miként másutt is – mindig nagy jelentősége volt, s van még ma is, a lakosság táplálkozásában. A *lébërszájju* 'vastag, duzzadt ajkú' jelentése nagy valószínűséggel a disznó májával való összehasonlítás alapján alakulhatott ki.

Tanyahasú. – A KmTsz.-ban: *tanyahasu* 'nagy hasú, pocakos', a SárTsz.-ban: *tanyahasú* 'nagyétkű, falánk', a SzamSz.-ban: *tanyahasu* 'nagybélű' és a SzegSz.-ban: *tanyahasú* 'nagyétű'.

A *tanyahasú* olyan származékszó, amelyben az előtag jelentése elhomályosult. A *tanya* főnévnek a TESz.-ben (3: 841–2) a következő jelentéseit találjuk: 1.'halászat; halászó hely'; 2. 'mély víz; örvény'; 3. 'tartózkodás; tartózkodási hely'; 4. 'állóvíz, tó; tócsa'; 5. 'a határban levő kisebb gazdasági település'; 6. 'lakóház'; 7. 'halászkunyhó'; 8. 'társaság, baráti társaság' és 9. 'présház'. A TESz. szerint: „Minthogy azonban igen sok középkori adatban vizafogással kapcsolatban szerepel a *tanya,* a vizát pedig csak mély víz-

ben foghatták, nem zárható ki az sem, hogy a magyarban is a 2. (és 4.) jelentés az eredetibb. ... A többi jelentés – a köznyelvivé vált 5. is – a 'halászó hely' alapján fejlődött névátvitellel" (3: 842). Föltevésem szerint a tájszótárak egy részében előforduló *tanyahasú* lexéma *tanya-* előtagjának jelentése a TESz.-ben fölsoroltak közül valószínűleg a 'mély víz', illetőleg az 'állóvíz, tó; tócsa' jelentéshez kapcsolható. A *tanyahasu* megjelölést gyerekkori emlékeim szerint különösen a nagyjószágok (reggeli és esti) itatása után hallottam gyakrabban, amikor valamelyikük (főképpen borjú, ritkábban tehén) mértéktelenül sok vizet ivott, és ettől aránytalanul nagy lett a hasa, s ideigóráig pocakot eresztett. Az is előfordult, hogy valamelyik borjú nagy hasúvá vált, s rá vonatkoztatva a *tanyahasu* megnevezés pejoratív jelentésárnyalattal állandósult. Ennek alapján föltehető, hogy az említett, több évszázaddal korábbi, vízzel kapcsolatos jelentésekből névátvitellel a 'vízzel telt, víztől megnövekedett <állati, emberi has>' értelem alakult ki, majd további módosulással, változással pedig a 'nagy hasú, pocakos', illetőleg pejoratív színezettel a 'nagyétű' és a 'nagybélű' jelentésváltozatok is teret nyertek.

Az előzőekben vizsgált tájszók jó például szolgálhatnak arra, hogy egyes, kisebb-nagyobb közösségek nyelvi leleménye milyen fontos szerepet játszhat egy-egy tájegység vagy helyi nyelvjárás szóteremtésében, szókincsének gyarapításában. A hasonlításon alapuló jelentéssűrítő összetételek és a belőlük létrejött származékszók nemegyszer fényt vetnek a népi gondolkodásmód konkrétságára, szemléletességére is. S mivel tájszótárainkban ezekre viszonylag gazdag szóanyagot található, ezért további lehetőség nyílhat a hasonló célú kutatások folytatására is.

Irodalom

Barbarits Lajos 1929. *Magyar városok monográfiája*. Nagykanizsa. Budapest.

BkTsz. – Balogh Lajos 2004. *Büki tájszótár.* Szombathely.

BoTsz. – Nagy Géza 1992. *Bodrogközi tájszótár.* Bodrogközi Füzetek 4–5. Pácin.

BTsz. – Várkonyi Imre: 1988. *Büssüi tájszótár.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

ÉKsz. – *Magyar értelmező kéziszótár*. 1980. Budapest, Akadémiai Kiadó.

FőTsz. – Imre Samu 1973. *Felsőőri tájszótár.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

HhSz. – Dallos Nándor – Pesti János 1999. *Hosszúhetényi szótár*. Hosszúhetény.

ImTsz. – Tóth Imre 1987. *Ipoly menti palóc tájszótár*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 176. sz. Budapest.

Kálmán Béla 1964. Tájszómagyarázatok. *NytudÉrt.* 40: 158–65.

Kiss Jenő 2000. Nyelvjárási szavak eredetéről. In: Földi Éva és Gadányi Károly (szerk.) *Vox humana.* Bolla Kálmán professzor hetvenedik születésnapjára. Budapest, 233–36.

Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia.* Budapest.

KkSz. – Markó Imre Lehel 1981. *Kiskanizsai szótár.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KmTsz. – Sz. Bozóki Margit – Szabó József 2000. *Koppány menti tájszótár*. Szekszárd.

MNL. – Ortutay Gyula (főszerk.) 1977–1982. *Magyar néprajzi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

MiTsz. – Kiss Jenő: *Mihályi tájszótár.* Nyelvtudományi Értekezések, 103. sz. Bp., 1979.

Müller Veronika é. n. *Thury György kapitánysága*.

OrmSz. – Kiss Géza – Keresztes Kálmán: *Ormánysági szótár*. Budapest, 1952.

SárTsz. – Zilahy Lajos: *Sárréti tájszótár.* Kézirat.

Szabó József 1986. Szólásmagyarázatok. In: *A nagykónyi nyelvjárás*. Szekszárd, 258–66.

SzamSz. – Csűry Bálint 1935–1936. *Szamosháti szótár I–II*. Budapest.

SzegSz. – Bálint Sándor 1957. *Szegedi szótár I–II.* Budapest.

TESz. – Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ÚMTsz. – B. Lőrinczy Éva (szerk.) 1979–1992. *Új magyar tájszótár I–III.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

T. Szabó Levente
(Kolozsvár)

Milyen nyelven beszéljen az irodalom tudománya? Az irodalmi hivatásosodás nyelvi következményei a 19. század közepén

1. Módszertani keretek: vázlat a(z irodalmi) hivatásosodásról mint 19. századi jelenségről

A társadalomtörténet többféle módon próbálta megragadni a 18. század végétől errefele végbement változásokat. Az utóbbi évtizedek egyik érdekes és hatékony modelljét mindehhez az ún. hivatásosodás-vizsgálatok (más nevükön professzionalizációs kutatások) szolgáltatták. Noha nagyon eltérő megoldásokat, magyarázó-modelleket ajánlottak és eltérő jelenségekre helyezték a hangsúlyt, ám mindannyiukat az a közös előfeltevés kötötte össze, hogy a rendi társadalom helyét folyamatszerűen átvevő meritokratikus társadalom újszerű viszonyokban és intézményekben öltött testet, s ezek vizsgálata a történeti modernizációs folyamatok megértését segítheti elő. A kutatások azon részében, amelyeket a magam számára mérvadónak tekintek, a modern és a modernizáció nem értékelő természetű, hanem csak egy időszakra és egy jelenség-együttesre utaló leíró jellegű fogalmak. Tehát amikor ezek a kutatások arról a kiindulópontjukról beszélnek, hogy a modern értelemben vett társadalmakban az egyén státusát nem a születési előjogok határozzák meg, hanem a képzettség, mindezt nem evaluatív módon teszik. A modern és modernizációs jelenségekkel nem állítanak szembe semmiféle „premodern" jelenséget s azt sem gondolják, hogy a modern és modernizációs folyamatok jobbak, érdekesebbek lennének vagy értékelő mércét szolgáltatnának korábbi időszakok folyamatainak megértéséhez és megítéléséhez.[1]

A hivatásosodásra irányuló kutatások a meritokratikus társadalom kialakulását, értékeinek forgalmazását, terjedését, interiorizálását több jelenség mentén kívánják megragadni. Ezek a jelenségek egyszerre jellemzik és létrehozzák a hivatásos társadalmat és annak értéket. A specializáció, a bürok-

[1] A téma gazdag és szerteágazó szakirodalmából: BURCHARDT 1980, BURRAGE–TORSTENDAHL 1990, COCKS–JARAUSCH 1990; KOVÁCS 1994, MAZSU 1997, MCCLELLAND –SIEGRIST–HANNES 1995, PERKIN 1990, PERKIN 1996, SZÍVÓS 2000: 33–59. Az irodalmat vagy a művészeteket érintő kutatásokból: SEGEBERG 1991. Korábbi kísérleteim a módszertan bevezetésére: T. SZABÓ 2003, 2004.

ratizáció és a piacosodás három olyan kulcsfontosságú tendencia, amelyet több vagy kevesebb súllyal minden hasonló kutatás felemlít. A specializáció igazából a jelenségeknek nagyon tág spektrumát foglalja magába a szóban forgó munkák szótárában. Utalhat általában a modern értelemben vett szakmák társadalmi kitermelődésére (s vele együtt a munka új képzeteire, az időérzékelés újfajta tagoltságára, s a munkaidő, a szabadidő, a munkahely képzetköreinek következményére a társadalom újszerű szerveződésében): ezekben az eseteken különleges figyelem középpontjába kerül egy-egy foglalkozás szakmai önszerveződésének minőségi és mennyiségi vizsgálata, a szakma önszerveződése, érdekérvényesítő intézményeinek létrehozása, reprezentációja vagy a szakmai ideologémáknak az adott szakmát hivatásként építő jellege. De egy másik értelemben ugyanez a gyűjtőnév vonatkozhat a diszciplínáknak és a diszciplinarizálódásnak arra az újszerű rendjére, ahogyan a tudományos tudás a 18. század végétől arrafele szerveződni kezd. Az új tudományágak kialakulása, a régiek újraszerveződése, a diszciplínák önértelmezése, társadalmi státusa, rétegződése, az egyes diszciplínák specialistáinak kialakulása, illetve a specialista és a dilettáns képzetköreinek értékelő természetűvé válása egyaránt fontos és lényegbevágó kérdései ennek a kutatási iránynak. De mindennél jóval szűkebb értelemben is előfordul a specializáció fogalma ezekben a kutatásokban: a társadalmi munkamegosztásnak egy, a hivatásosodó társadalomban egyre szűkülő, egyre speciálisabb körére utal.

A bürokratizáció fogalma ebben az összefüggésben nemcsak az állami és másfajta bürokrácia kialakulására utal, hanem a tudás kodifikálásának új formáira, az uniform és sztenderd tudás kialakításának, forgalmazásának új módozataira, intézményeire is – különösképpen a szakmák szerveződése esetében. A bürokratizáció ilyen értelemben vett kutatása egyben az állam új szerepvállalására is felhívta figyelmet, többek között az egységesedő, állami kontroll alá vont oktatás szerepére a meritokratikus társadalom berendezkedésében.

A piacosodás és a piaci gondolkodás különféle formáinak megjelenése és meghonosodása a hivatásosodás vizsgálataiban úgy tűnik fel, mint ami a folyamattal kéz a kézben járó középosztályosodás vagy polgárosodás mechanizmusait, illetve a polgári nyilvánosság megjelenését segít értelmezni. De nem egy esetben az értelmezők ugyancsak innen indulnak ki, amikor a meritokratikus társadalomban előálló újfajta egyenlőtlenségeket az iskolai végzettséghez, illetve e végzettség piaci értékéhez kapcsolják. Nem véletlen, hogy ebben az összefüggésben is feltűnik az a folyamat, amelynek során a

rendi értelemben vett hagyományos vezető rétegek térvesztését követően bizonyos, szakértelemmel rendelkező csoportok maguk válnak a társadalom elitjévé vagy legalábbis annak meghatározó részévé. A modern értelemben vett értelmiség létrejötte, rekrutációs mechanizmusai kétségkívül a hivatásosodás főcsapásai közé tartoznak a kutatás nagyon eltérő módszertani irányaiban egyaránt.

Az irodalom hivatásosodásának kérdése ritkán felvetett probléma a társadalomtörténeti kutatásokban, lévén, hogy azt általában valamiféle tökéletlen, nem teljes értékű folyamatként szemlélik. Ráadásul a hivatásosodáskutatások kedvenc csoportjaihoz, az orvosokhoz, a mérnökökhöz vagy az ügyvédekhez képest mennyiségileg is elenyésző, ráadásul nehezen is kvantifikálható a művészek és irodalmárok száma. A kérdés angol és francia nyelvű irodalmában ennek okán gyakran félhivatásosoknak (*semi-professional*) nevezik a művészeti és irodalmi hivatásosodás résztvevőit, ha egyáltalán megemlítik őket. Ennek ellenére vagy épp ezért találom különösen érdekfeszítőnek az irodalom helyzetét e módszertan felől. Hiszen nemcsak az irodalom és társadalom 19. századi összefüggését teheti újra termékeny problémává, hanem fordítva, a módszertan néhány eredeti kérdésfelvetése is érdekesen újragondolható e határhelyzetben levő forráscsoport, az irodalom felől. Az irodalmi hivatásosodás nagy kérdése lehet, hogy hogyan válik az értelmiségen belül maga az irodalmi értelmiség közös érdekeinek érvényesítésére képes, erős kollektív csoportidentitás-tudattal rendelkező, modern értelemben vett hivatáscsoporttá. Azon támpontok egyik legfontosabbika, amelyek például az irodalmi hivatásosodás kapcsán adhatják magukat, kétségkívül a képzettség mikéntjéhez kapcsolódik. Egy másik támpont lehet az irodalmi szakosodás mértékének a vizsgálatában annak a kitapintása, hogy az irodalom valamelyik részének az írását vagy az arról való beszéd minőségét mikortól kötik/asszociálják a standardizált és intézményesített képzéshez. Kétségkívül nem elhanyagolandó az sem, hogy ha létezik képzés és ez szerepet játszik a szakosodásban, akkor milyen státusa van a képzésnek és milyen státusuk van az intézményekben tanító tanároknak. Egy másik írás feladata az irodalmi professzionalizáció kérdésköreinek a behatóbb vizsgálata, csupán azt a keretet kívántam érzékelhetővé tenni, amelyben a szakosodásról szóló viták, eszmecserék kérdése felvetődik a 19. század második felének magyar irodalma, s ezen belül Gyulai Pál életműve kapcsán. Nem állítom, hogy a hivatásosodás keretei között tárgyalt jelenségek egy részéről nem

lehetne beszélni a 19. század előtt, de ezeket kétségkívül nagyon másként lehet érteni a 19. század előtt és után.

Az irodalmi hivatásosodásnak nyelvi következményei is vannak. A 19. század közepén a szépirodalom és az irodalom tudományos szeletének szétválása-szétválasztása egyben az egyes közegek nyelvi sztenderdjének a kérdését és a magát irodalomtudományként meghatározó diszciplína nyelviségének a kérdését vetette fel. Az irodalomról való tudományos beszéd olyan nyelvi problémaként jelent meg, amelynek esetében már kezdettől fogva élesen vetődött fel a szaknyelv megtanulhatósága, az átadás intézményi közegének mibenléte. Ebben a gondolatmenetben az irodalom szaktudománnyá válásának és szaknyelvének kereteit, illetve a szaknyelvtől való fóbiák egyikét követem végig a 19. század közepének magyar irodalom-szemléletében.

2. A tudományfogalmak változásáról, a tudományok versengéséről és a nyelvi mércéről

Több mint egy évtizede SZAJBÉLY MIHÁLY egy teljes tanulmány erejéig markánsan felhívta a figyelmet arra, hogy az 1850-es években hogyan változik meg (nevezetesen: hogyan értékelődik fel) a tudomány státusa, illetőleg a jelenség maga hogyan értelmezhető a korabeli líraellenesség egyik forrásaként (SZAJBÉLY 1988: 58–78). Azt sem lenne érdektelen megvizsgálni, hogy hogyan próbálták újradefiniálni magukat efelől az irodalmi rendszer különféle alrendszerei (hogyan értékelődött fel például a kritika mint tudományos tevékenység, vagy hogyan lábjegyzetelte Arany eposzainak és lírai szövegeinek némelyikét, mintegy megjelenítendő az ezekben egyidőben érvényesülő műalkotás- és tudományos jelleget, s úgy tűnik számomra, hogy az ötvenes évek eleje sikerkiadványának, Lisznyai Kálmán *Palóc dalok* című kötetének hasonló eljárása is analóg törekvés nyomait viseli magán[2]). Itt mégis arra figyelnék, hogy milyen tudományfogalmak körvonalazódnak a szóban forgó évtized elején és ezek hogyan határoznak meg egyfajta nyelvi ideált.

Az, hogy a tizenkilencedik század közepének magyar kultúrájában érzékelhető valamiféle elmozdulás az értékmérő tevékenységként felfogott „tudományosság" fele, nemcsak elszórt megjegyzésekből, netán implicite például az irodalmi praxisból következtethető ki (mint ahogyan magam is tettem korábban, amikor például a korabeli lírapoétikai gyakorlat módosulá-

[2] A kötet és a Lisznyai-életmű több tanulságával számol SZILÁGYI MÁRTON érdekes és jelentékeny munkájában, ezt a vonatkozást nem érinti: SZILÁGYI 2001.

sát említettem), hanem az évtized elején a Toldy Ferenc által szerkesztett *Új Magyar Múzeum*ban a tudomány fogalma körül lezajlott vitából is. Ez utóbbi igazából olyan krízisként érzékelteti a tudomány kérdését, amelynek esetében a tudományos tevékenység mibenléte, milyensége, a legitimtől az illegitimig terjedő tudományos eljárások épp azért lesznek diskurzus tárgyává, mert jelentékenynek minősülnek, vita tárgyává meg azért válnak, mert a krízishelyzet több versengő modellt termel ki (illetőleg ezeknek az együttes meglététől és a köztük való választás nehézségeitől válik a helyzet krízissé).

Az *Új Magyar Múzeum* lapjain vitázó felek: SZONTAGH GUSZTÁV, TOLDY FERENC, WENZEL GUSZTÁV és NENDTVICH KÁROLY[3], a vita maga meg néhol legalább annyira szól a magyarság néhány specifikus őstörténeti kérdéséről, mint a tudományosság mibenlétéről, s így nem választhatók le egymásról, ám jelen írás kereteit tekintve mégis eltekintek az őstörténeti vitában megfogalmazódó érvek felsorakoztatásától és értelmezésüktől.

A polémia SZONTAGH azon kijelentéseiből indul, hogy ez a tudomány művelésében kárhoztatandó tényezőnek tekinti a mérték nélküli tudományművelést, illetőleg „életrevalóságuk" felől nézve tesz különbséget az egyes tudományágak között:

„A gondolat a tettért van, a tudomány az életért. Mint vannak egyesekre nézve ismeretek, melyek nélkül egészségünket fenn nem tarthatjuk, s életünket emberhez illőleg el nem rendezhetjük, melyek tehát oly nélkülözhetetlenek, hogy azoknak birtoka nélkül mindenkit barbárnak kell tartanunk; mások, melyek csupán az élet szépítésére vonatkoznak, mint a szépművészetek, s végre mások, melyek pusztán az emberi tudvágy méltó kielégítését s az ismeret lehető teljes voltát eszközlik: úgy vannak minden nemzet irodalmában oly tudományok is, melyek nélkül a nemzet sem állodalmilag, sem anyagilag fenn nem állhat, s mások, melyek, mint a kertészetben a virágtermesztés, inkább szellemi fényűzés."[4]

[3] A vitához sorolható írások: SZONTAGH GUSZTÁV, Tudomány, magyar tudós, *Új Magyar Múzeum*, 1851 (1. évf.) 7. füzet, 377–390.; TOLDY FERENC, Ismét: tudomány, magyar tudós. Értekező levél Szontagh Gusztávhoz, *Új Magyar Múzeum*, 1851 (1. évf.) 9. füzet, 469–486.; WENZEL GUSZTÁV, Eszmetöredékek a magyarok eredetéről, *Új Magyar Múzeum*, 1851 (1. évf.) 9. füzet, 486–499.; SZONTAGH GUSZTÁV, Eszmecsere Toldy Ferenc és Wenzel Gusztáv társaimmal, *Új Magyar Múzeum*, 1851 (1. évf.) 12. füzet, 663–695.; NENDVICH KÁROLY, Még egyszer: tudomány és magyar tudós, *Új Magyar Múzeum*, 1851, 37–51.; TOLDY FERENC, Nyílt válasz Dr. Nendtvich Károlyhoz a szélsőségek közletésére, *Új Magyar Múzeum*, 1851, 52–55.

[4] SZONTAGH 1851. 387.

Efelől tekintve élesen kirajzolódik nemcsak az, hogy SZONTAGH mit tart tudománynak és milyen alapon, hanem hogy milyen tevékenységek minősülnek kevésbé tudományosnak, illetve ha tudományosak is, akkor mitől épp kevésbé értékesek, illetőleg hogy mikor tart jó irányba a tudományművelés a nemzetközösség makroszintjén:

„Skálámból pedig világosan kitetszik a tudományok egymáshozi aránya, nagyobb[-]kisebb szüksége, s anyagi vagy erkölcsi hasznok szerint való egymás mellé vagy alá rendelése: tehát azon kellék és általános szabály, mely valamely nemzet irodalmát helyes vagy ferde irányúvá teszi. Műveljétek kirekesztőleg azon tudományokat és művészeteket, melyek csupán az emberi ismeretkört kiegészítik vagy az életet csupán szépítik, s hanyagoljátok el azokat, melyek a nemzet társadalmi s anyagi léte fenntartására nélkülözhetetlenek: nemcsak elmulasztottátok a fontosabbat, szükségesebbet, nélkülözhetlent [!] a kevésbé fontos, szükséges és nélkülözhető felett, hanem, ha van összeköttetés a gondolat és cselekvés, irodalom és élet közt, elvontátok a nemzet szellemi produktív erejét legszükségesebb körétől, azt nem a gyümölcsfa nevelésére használván, hanem ha nem is fattyú, de legalább meddő ágai tenyésztésére pazarolván."[5]

A látványos metaforika, amely értelmetlenként és illegitimként bélyegez meg több, a humaniórákhoz tartozó tudományszakot, nyomatékos visszhangra talált TOLDY FERENCnél, aki két lapszámmal később terjedelmes értekezésben próbálta cáfolni SZONTAGH érveit. TOLDY szempontjai legalább annyira hierarchikus rendet eredményeznek, mint kritériumai (noha utólag finomítja érveit és nem eleve adott tudományhierarchiáról, hanem a tudományok művelésének eleve adott legitim és illegitim módozatairól beszél a későbbiekben egy bekezdés erejéig):

„*Engedd barátom* – hangzik a tanulmány egy fontos passzusa –, *hogy én a te felosztásodat más nyelvre fordítsam le. Vannak tudományok, melyek az embert mint állatot tartják fenn, és viszont melyek azon része szükségeinek felelnek meg, mely őt az állatokon felülemeli, s őt tulajdonképp emberré teszi; ehhez képest engedd, hogy ha az emberi lélek nemesebb a testnél, mely az ól lakóival egyenrangúakká teszen, mit te bölcsész létedre nem tagadhatsz, ezeket a meddő, nélkülözhető, fényűzési tudományokat és művészeteket felsőbbeknek amazokat pedig ezek szolgáinak tartsam vagy nevezzem."*[6]

[5] SZONTAGH 1851. 387–388. [az első kiemelés tőlem – T. Sz. L.]

[6] TOLDY 1851: 473.

Az a más nyelv, amelyre TOLDY „átfordítja" SZONTAGH kijelentéseit, majd a SZONTAGHot megerősítő NENDTVICHét is, homlokegyenest más realitást eredményez; példának okáért, amit SZONTAGH *fényűzés*nek mondott, az TOLDYnál *nemesítés*ként modellértékű jelleget hordoz.[7] Így nyilvánvalóan a hierarchia szimmetrikusan fordul meg, ami SZONTAGHnál másodrangú tudomány volt, ha egyáltalán tudománynak minősült, itt történetileg is az az alap, amelyhez képest a többi tudomány tudományként meghatározhatja magát. Amiben viszont mindkét modell közös, az nem más, mint az, hogy lát olyan tudományokat és/vagy tudományos eljárásokat, amelyek attól illegitimek, hogy nem kapcsolódnak valamiféle célelv kiteljesítéséhez, öncélúak, referenciájuk maguk fele mutat, mintegy maguk kívánnak jótállni magukért. Természetesen mindkét szerző a tudományszemléletüket konstituáló értékek különbségénél fogva máshol, eltérő diszciplínákban vagy diszciplináris eljárásokban pillantja meg ezt az (értelmetlennek minősített) önreferencialitást; SZONTAGH – amint erre WENZEL írása rámutat – többek közt a magyar őstörténetet véli például par excellence *általudomány*nak[8]; Toldy például a szórakoztató jelleget, illetőleg az ezzel összefüggésben láttatott *nem professzionális* írást[9] nem tudja egyenértékűnek minősíteni más tudományművelői stratégiákkal, például a nemzeti kultúra érdekében való tudományos tevékenység mint célelv felől:

„Innen van aztán egy s *más* aránytalanság – nem a reális [!] és humaniórák közötti – hanem a tudomány és a szépirodalom, helyesb[b]en a mulattató (akit mulat-

[7] Ld. „fényűzés-e ami szükséges? S az élet szépítése nem a külérzékekről átvitt kifejezés-e, mely helyett a philosophiai nyelv más szót bír, a *nemesítés* szavát: a lélek nemesítése pedig vajon fényűzés-e, vagy inkább a valóban emberi elutasíthatatlan követelése?" TOLDY 1851: 474. [kiemelések az eredetiben – T. Sz. L.]

[8] „A tisztelt olvasó látja, hogy feladatomat annyiban teljesítettem, miképp csakugyan bebizonyítottam, hogy a *magyar őstörténet korántsem általudomány*, milyennek azt Szontagh Gusztávnak a haza színe előtt bemutatni tetszett; hogy ellenkezőleg bennső tudományos alappal bír, hogy külalakjára nézve szintén a való tudomány minden kívánalmainak megfelel; s hogy korunk életviszonyait és nemzetünk érdekeit tekintve azt igen korszerű és fontos tudománynak kell tartani." WENZEL 1851, 498.

[9] A munkáról mint az egyre több tekintetben követendő életmodellt nyújtó polgárság más szociális csoportok által magukévá tett 19. századközépi alapértékről és a függvényeként szemlélhető professzionalizáció folyamatáról (az irodalom tekintetében például az irodalmi munkát gazdasági csereértékért termelő profi író vagy a profi értelmező szerepét betöltő kritikus és irodalomtörténész megjelenéséről és ezzel együtt a dilettáns író és olvasó fogalmának negatív felhangú átértelmeződéséről) egy korábbi munkámban már részletesen írtam: The Making of the Nineteenth–Century Hungarian National Past. Historians as Nation–Makers, *New Europe College Yearbooks* 2001/2002, Bucharest, 2003.

tat!) irodalom közötti, mely éppen oly természetelleni egy *serdült* nemzetnél, mint a serdült egyénnél azon életmód, mely mellett a mulatságnak több idő jut, mint a munkának. […] Oh el fogom én nektek a hajdani magyar író sorsát beszélni egykor, ha már egyéb dolgom nem marad, mint éltem emlékezetét leírni. – Akkor *sok* kéz kellett, teherhordó, napszámos, segéd stb.; most – hála a magyarok istene után azon halhatatlan férfiaknak, kik a legmostohább környületek közt munkás lelkesedéssel oda emelték a nemzeti irodalmat, hol nem kénytelen többé pirulva lesütni szemeit, hanem önérzettel tekinthet a világirodalom szemeibe! – most már többet is kívánhatni a kezdő írótól: nevezetesen, hogy minél többet felvegyen magába, mielőtt produkálna, hogy tehát *elégséges tudományos képzettség, az irodalom ismerete, s a nyelvbeli előadás teljes birtoka* nélkül fel ne lépjen. [Sőt] megfontolván, hogy *a munka éltet* […]: inkább *a tudományos irodalom körül fáradozzon*."[10]

Nem érdektelen megnézni, hogy mi számíthat az egyes szerzőknél tudományfogalmuk legitimációs stratégiájának. Példának okáért az a mód, ahogyan SZONTAGH megmutatja önnön élettörténetét, egyben tudományfogalmának legitimációs közegévé is teszi az előbbit. A bevallottan preferált tudományfogalom legitimitásának felismerése öregkori tapasztalatként mutatódik be egyenest a polemikus élű tanulmány felütéseként:

„Nevezetes pillanat az életünkben, midőn észrevesszük, hogy megöregedtünk. Furcsa: mióta visszaemlékezünk, gyermekek, ifjak, férfiak voltunk; ez egész idő alatt semmit sem tettünk, hogy ez állapotok változzanak, gondunk sem volt reá; és mégis, magunk sem tudjuk, hogy nem, egy szép nap reggelén az »öreg úr« tekintélyes címzettel tiszteltetünk meg […] Minden kornak megvannak a maga örömei, bajai, teendői. A legbölcsebb az, ki mindezeknek legillőbben meg tudott felelni, ki mindig az volt, minek a természet törvénye és emberi s polgári hivatása szerint lennie kellett […] Magam is megöregedtem már, s az öregnek tapasztalásai kiterjedtek […] Minden utat csak végén lehet megítélni; úgy az emberi életet is. Mit tud az ifjú az életről? Pályája kezdetén az egészről akar ítélni, s ítélete olyan mint az eszkimóé, ki hólepte hazájából soha ki nem vergődvén, azt képzeli, hogy az egész világ hógolyó. Ha tudni akarjátok, mi az élet, kérdezzétek az öreget: az megmondja, mert tapasztalta, mert öntudatosan haladott ösvényén, érezvén a jelent s visszaemlékezvén a múltra. Ezen az alapon nyugszik egész tökéletesülésünk.."[11]

Természetesen, a tökeletesedésként és a tapasztalások igazságértékének egyre valószínűbbé válásaként felfogott életpályájának SZONTAGH épp azt a „korszakát" éli át és mutatja meg, amely akár ugyanezen életpálya célelve-

[10] TOLDY 1851: 481–482.

[11] SZONTAGH 1851: 377–378.

ként is felfoghatóvá válik, s amelyből így minden korábbi életszakasz igazságai elenyésződnek:

„Az ifjú ábrándozik, reményei magasan röpködnek, lelkesedése föltétlen, képzelgésében az emberi akarat mindenható, azért nem hajlandó a körülményekkel alkudni, s pálcát tör mindenki felett, ki meggyőződéséből csak egy hajszálnyit enged; szóval testestül, lelkestül *idealista*.

A férfi már megismerte a világot, tapasztalta: miképp a dolgok odakünn másképp vannak s forognak, mint fejünkben, s mivel neki magáról és családjáról gondoskodni kell, alkalmazkodik a körülményekhez, s ez okból, ha szobaélet, elszigetelés a világról s egyoldalú elmerülés az eszmevilágba el nem ferdítik, szükségképp *realista*.

Az öreg végre, ki az emberi munkásság tökéletlenségét már tapasztalta, ki túl van az élet hiúságain, az határtalan lelkesedést nem ismer többé, s igen élénken meg van győződve arról, miképp minden emberi cselekvésnek becsét az *irányon* kívül kivált az *arány* adja, s annak összhangzása a tárgyilagos világ törvényeivel. Nem hajlandó többé mindent, ami fénylik aranynak tartani; ő természete szerint *szkeptikus*.

E különböző világszemléleteken magam is átestem, s most az utolsó fokon állok […] most az öreg úr tekintélyes triposából tekintem a világot."[12]

A tanulmány végén ettől is lesz jelentéses többek között az, amikor SZONTAGH a nemzeti tudományosságot ifjúkorban levőnek minősíti, hisz ebben a keretben a saját személyes fejlődéstörténetéhez mérten igencsak korai stádiumban leledzik. Hozzá képest meg maga SZONTAGH olyan ismeretelméleti pozíciót tételez magának, amely értékstabil, rálátása van arra is, amiben a nemzeti tudományosság még *benne van*, tehát amire annak rálátása *még* nem lehet; olyan hierarchikus tudás alakul ki tehát az életpálya fejlődésívű modellje mentén, amely SZONTAGH értékeit a megképezett hierarchikus értékskála élén helyezi el:

„Uraim! minket a határtalan lelkesedés tönkretett. Ifjú, erőtől pezsgő, keleti származék vagyunk. Ifjúban az érzemény, a vágy, a képzelődés korlátot nem ismer. És rohantunk előre életben és irodalomban, határtalan lelkesedéssel, tájékozatlanul, intésre nem hallgatva, sőt a nagy intőt gyanúsítva, rágalmazva."[13]

Az sem következmény nélküli, hogy SZONTAGH által, a kifejtett tudományfogalom hitelesítéséül elmondott életpálya megtéréstörténet: mintegy azt implikálja, hogy elmondója az életpálya adott pontján *felismerte* az adott

[12] SZONTAGH 1851: 378–379. [kiemelések az eredetiben – T. Sz. L.]

[13] SZONTAGH 1851: 389.

tudományfogalom alapértékeit és a korábban érvényesnek tartott értékekkel visszamenőleg összevetve, azokat csekélyebb értékűnek találta. Másrészt meg a saját életével hitelesíti azt a víziót, hogy elkerülhetetlen, hogy valaki ne az általa kizárólagos módon hitelesként elfogadott tudományt művelje: az a kitétel, mely szerint öregkorára *kénytelen volt* felismerni a tapasztalati tudományok elsődlegességét, kényszerítő erejűként mutatja meg ezt a tapasztalatot, amely előbb vagy utóbb, de *elkerülhetetlenül* bekövetkezik majd minden egyes ember esetében.

Az „igazi" tudomány ismérveinek kutatása sok értelemben téttel bíró tevékenység ebben a vitában és ezután is. Az egyik tét kétségkívül az, hogy milyen a tudományos nyelv, és e tekintetben melyik tudomány az, ami mércét szolgáltat a többi részére. Az igazi tudományról való vita tehát igazából a tudomány nyelviségének modelljei körül is zajlik látens módon, mégha magának a tudománynak a nyelvi elvárásairól viszonylag kevés szó is esik is a vita egész folyamán. A vita tehát igazából arról is folyik, hogy mérvadó lehet-e a magát tudományként is meghatározó irodalom, illetve a magát tudományként elismertetni próbáló történetkutatás és –írás, vagy a reál tudományok módszertani térnyerése mindenfajta tudományos nyelv kimunkálásában elsősorban rájuk hagyatkozhat.

A vita válasza rendkívül érdekes és sokatmondó mind az irodalom, mind annak tudományként felfogott részei, mind pedig a reál tudományok későbbi, 19. századvégi státuszára nézvést: úgy tűnik, hogy miközben a kutatás módszereiben a humán tudományok – s köztük a historia litterariától a narratív irodalomtörténet-írás irányába újjáértelmezett irodalomtudomány is – kénytelenek a reáliák eljárásainak mintájára újraértelmezni önnön módszertanukat, a tudományos eredmények megmutatásának nyelvét az irodalomhoz utalják át. A vitának az a kritériuma, melynek értelmében a tudományos eredmények holtak, közölhetetlenek az elbeszélés művészete (*ars*) nélkül, ez utóbbi meg az irodalom szerves része hagyományosan, eléggé árnyaltan mutatja, hogy nem lehetne egyértelműen arról beszélni, hogy az irodalom a professzionalizáció és specializáció folyamatában leértékelődőben van: egyszerűen csak az történik, hogy az irodalom mint diszciplína egy adott értelemben – a tudományos eredmények nyelvi megjelenítését, kifejezését tekintve – bizony megerősíti a státusát a századközépen. A szépen és hatásosan elbeszélt tudomány egy olyan nyelvi ideált hozott létre a 19. század közepén, amely még jó ideig (tudományként is) biztosította a modern értelem-

ben vett irodalmi rendszer primátusát a tudományok 19. századi, az egységes irodalomfogalomból differenciálódó skáláján.

2. Specialisták a specializáció ellen? Még egyszer az elbeszélt tudományról: a nyelvi megformáltság mint a professzionalizációs „szakadék" áthidalásának kísérlete

A 19. század második felének múltról való kánoni beszéde rendkívül izgalmas kérdést vet fel számomra a tekintetben, ahogyan az objektivisztikusnak nevezett történeti hagyomány folyamatosan az elbeszélés függvényének láttatja a múltat. Tehát mintegy nem elégséges a megtörténtség kritériuma ahhoz, hogy valami a múlthoz tartozónak minősüljön, többé vagy kevésbé (történetírói paradigmától és egyéni alkattól függ a mérték megállapítása) szükséges az is, hogy valahogyan elbeszélt legyen. A múltról való beszéd bonyolult poétikai követelmény-rendszerének a betartása nélkül nem minősül történeti ténynek a múltbéli történés, az esemény esemény voltát csupán a beszéd hogyanjának a követése révén nyerheti el.

WENZEL GUSZTÁV a *Monumenta Hungariae Historica* egyik kötetéhez, Szerémi György *Emlékirat*ának a kiadásához írt előszavában történetileg is érvényesíti azt a normát, amit a történetírás művészi megformálandósága követelményének nevezhetnék:

„Ha ma történeti munkáról kritikát írunk, annak szerzőjétől azt kívánjuk, hogy az elbeszélői stíl módját ismerje, s hogy tárgyát az 'ars historica' szabályai szerint adja elő. *Szerémi György, mint látszik, az 'ars historica' országán kívül állt, s előadási szabályokról nem is gondolkodott [...] Munkáját történeti műnek nevezni nem lehet ugyan; de azért van mégis benne történeti koncepció, melynek folytán azt kerekded egésznek kell elismernünk [...] De ez nem azon történeti koncepció, mely az események figyelmetes tanulmányozásának és az emberi dolgok közt létező pragmatikus összefüggés észleletének az eredménye, hanem inkább csak azon költészeti szellem sugallata, mely a magyar nemzetet általában jellemzi, és keleti eredetének egyik jelensége. Ebben is nem a nemzet jelesebb költőire, hanem az alsóbb néposztályok korlátoltabb felfogására kell gondolnunk."*[14]

A poétikai elvárások jelenlétén túlmenően egyfajta hierarchia is jól kitapintható: az elbeszélés kerekdedségét biztosító koncepciózusság ugyan jelen van a nemzeti kultúra egészében, de nem ugyanolyan státusú „az al-

[14] SZERÉMI GYÖRGY, *Emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543*. Közli WENZEL GUSZTÁV, Pest, 1857, (Monumenta Hungariae Historica. Magyar történelmi emlékek I.), XVII., XIX.

sóbb néposztályok" elbeszélésének, a szépirodalmi elbeszélésnek és a történetírói történetmondásnak az ilyen vonása. WENZEL kijelentése egy olyan kontextusban nyer tágabb értelmet, mely szerint a múltról való beszéd műfajilag szorosan kötött: különböző műfajokban különböző státusú kijelentések tehetők róla, illetőleg valamely múltról tett kijelentés igazságértékét e rendszerben néhol az adja, hogy milyen műfajban teszik.

HORVÁTH MIHÁLY az *Athenaeum* 1839-es évfolyamában úgy véli[15]:

„az emberiség tekintetében egy *közös legfőbb törvényt kell* a történettudomány és művészet egyetemi törekvéseinek s munkálatainak megismerni; ebben folynak össze a történetírásnak két, egymással színleg ellenkező főirányai. Ezek pedig: a tudományos és művészeti. […] Márpedig a történetírás köréhez tartozó mindennemű dolgozatnak alaptörvénye szerint, mely a lett dolgokban való forgást követeli, szükség, hogy a gondolat, mely általánosságra s egységre emelkedni s minden egyest, mint egy lépcsőzet sorának tagját, a legfőbbel összekapcsolni törekszik, szünetlen visszaforduljon a szem előtt fekvő anyag földi föltételeire, hogy ez az ő különneműségében és sajátságában észleltessék és adassék elő; szükség hogy a gondolat az egyes alakok tolongásában forogjon, s ekképpen a történeti mű ezeknek vidám élete által színt és hangot nyerjen. Ez teszi a történelmi dolgozatoknak művészi oldalát, mely a tudományhoz csatoltatván, mint Janus kettős fején az ifjúság elevenségét a vénség bölcseletével párosítja; a kettőnek egyike sem képes magában véve kielégíteni a történetírás igényeit."[16]

Az, hogy HORVÁTH esetében a történetírás alakító jellege az egyedihez kapcsolódik (s koncepciójában az egyedinek mindig kontrollszerepe van az általánossal való viszonyában) nem változtatja meg alapvetően azt, hogy a történeti eseményt és tényt alapvetően az elbeszéléstől/elbeszéltségtől függőnek látja. Még az a MARCZALI HENRIK is, akit Ranke-tanítványként és egy RANKE által ihletett történetvizsgálói módszertant érvényesítőként emlegetnek[17] (s aki – nem utolsósorban – ilyenként is definiálta magát[18]) a kö-

[15] A kijelentés egy olyan tanulmány (a *Gondolatok a történetírás teóriájából*) része, amely WILHELM WACHSMUTH *Europäische Sittengeschichte* című, Lipcsében 1831–1837 között megjelent (ötkötetes) munkája első kötetének *Die Aufgabe* című fejezetét magyarítja. Az *Athenaeum*beli első kiadás még a *Wachsmuth után* alcímet viseli, ám HORVÁTH kisebb munkáinak kiadásában (HORVÁTH MIHÁLY, *Kisebb történelmi munkái* III. Pest, 1868: 379–385.) ezt elhagyja, következésképpen még inkább sajátnak minősíti a benne foglaltakat.

[16] HORVÁTH MIHÁLY, *Gondolatok a történetírás teóriájából*, Athenaeum, 1839: 380. [kiemelés tőlem ─ T. Sz. L.]

[17] Összefoglalóan l. R. VÁRKONYI ÁGNES, *A pozitivista történelemszemlélet a magyar történetírásban I–II.* Akadémiai, Budapest, 1973., I: 218–223.

vetkezőképpen határozza meg a történetírásnak és ezen belül a mestere által követett módszernek az alapjellemzőit:

„az a két, annyira különböző tulajdonság, melyet a történetírás egyaránt megkövetel: a pontos és hű analízisé és a művészeti alkotásé, csak magában Rankéban volt meg teljes harmóniában […] Lénye, egyénisége abban áll, hogy benne a történettudós teljesen össze volt forrva a történetíróval. Úgy a tudomány, mint a művészet terén a legnagyobb feladatokat tűzte maga elé. […] Műveiben egyaránt megvan a kritika, az események kapcsolatába való behatolás és az előadás szépsége, előkelősége."[19]

GYULAI PÁLnak az ERDÉLYI JÁNOSsal való beható vitája eredményeként írott *Polemikus levelek*[20] tetemes része állítja előtérbe a tudomány általa formainak nevezett követelményeit és ezeken belül magát az elbeszéltséget. Alapállása, hogy „[m]inden szorosabb értelemben vett irodalmi mű alá van vetve a formának"[21] – irodalmi alatt valószínűsíthetően tágabb, a humaniórákat magába foglaló, és nem a szépirodalom típusú irodalomfogalmat értve. „Ez[,] ami a könyvet a műtől, a tudóst az írótól megkülönbözteti, anélkül, hogy elválasztaná."[22] A jó tudós tehát író is egyben, ez a garanciája annak, hogy munkája *mű* (és ne *csak könyv*) legyen. GYULAI történeti áttekintésében a forma joga a legerősebben az antikvitásban érvényesült – szerzőnk víziójában mintegy összefogva a tudományok (és művészetek) kiterjedt körét –, ahol még „Melpomene és Klio, Erato és Urania egymás mellett foglaltak helyet". A jelenhez közeledve azonban GYULAI elbeszélése a forma térvesztését, és implicite a művészet és tudomány, illetőleg az egyes tudományok erre (tudniillik a formára) alapozott egységének térvesztését kénytelen konstatálni: argumentációjában mindennek elsődleges okai a tudományok kiterjedtsége és specializációja, a tudományos eszmecsere felgyorsulása/felgyorsításának igénye, de nem kevéssé a „kutató szellem" „büszkesége" is:

---

[18] MARCZALI HENRIK, *A magyar történetírás története a XIX. században*. Budapest, 1900, II.; MARCZALI HENRIK, Horváth Mihály emlékezete*, Budapesti Szemle* 1910, 141. skk. Rankevel való kapcsolatát így jellemzi: „Nekem attól kell tartanom, hogy az elhunytnak alakját, úgy is, mint szakember, *úgy is, mint bizonyos mértékben tanítványa*, némileg egyoldalúan, szűkebb keretben fogom csak vázolhatni." MARCZALI HENRIK, Ranke Leopold, *Budapesti Szemle* 1896: 85. k., 46.

[19] I. m. 58, 68.

[20] GYULAI PÁL, *Polemikus levelek* = GYULAI PÁL, *Kritikai dolgozatok 1854–1861*. MTA, Budapest, 1908: 243–244.

[21] I. m. 244.

[22] *Uo.*

„A tudományok óriás kiterjedése lehetetlenné tette a formai kerekdedséget s az erős kutató szellem sokkal büszkébb és korlátlanabb lőn, hogysem a Gratiáknak is hódoljon, míg a munkafelosztás, melyen az újabb tudományosság nagysága s talán egyoldalúsága is alapszik, még nehezebbé tett minden ilynemű kísérletet, nem is említve, hogy a rendszeres iskolák s a gondolatok sebes közlésének eszközei sok oly jogos irodalmi nemet alapítottak meg, melyek a forma ellen dolgoznak."[23]

GYULAI ugyan kijelenti, hogy „[a] tudomány irodalmi forma nélkül is tudomány marad", ám a későbbiekben erősen hierarchizálja azokat a tudományszakokat, valamint a tudomány művelésének azokat a módozatait, amelyekben a forma alapvető szerepet játszik vagy kell játszania, és azokat, amelyekben esetleges, mintegy peremprobléma. Az előbbieket alapvetően a humán tudományokban lokalizálja, azon belül különösképp a múltat elbeszélő tudományokban: „Az etikai tudományokban már több a forma joga. A történetírás éppen úgy művészet ma is, mint volt a régieknél."[24] Eszerint a korábban felállított éles hierarchia a tudomány művelésének hogyanját illetően (a „formában" megnyilvánuló tudományt ugyanis „fennsőbb", a formát elhanyagolót „alsóbb" fajta tudományosságnak nevezi) magasan az élre helyezi a múltról való beszéd tudományait. Ezek esetében viszont (amelyeket GYULAI összefoglalóan történetírásnak nevez, de amelyekbe – amint kiderül – az irodalomtörténet is beletartozik például) az elbeszéltség és annak hogyanja nem esetleges, hanem mellőzhetetlen összetevő:

„A történetírás művészete nem a történetnyomozás és kritika mellőzése a képzelem kicsapongása- és a nyelv bájaiért. Ki rajzolni akar valamely korszakot, ismerni és megbírálni tartozik minden kútforrást és adatot a lehető teljességben. De ez még nem elég, noha sok. A történetnyomozás és kritika becses dolog, nagy érdem, nélküle nincs történetírás, de azért még magában nem az. Az összehalmozott és megbírált anyagot alakítani kell, életet lehelni belé. Ez a történetírás, mi nagyrészt a forma művészete, s itt a pont, hol szükség van a költő sajátságaira. A történetírónak értenie kell az elbeszélés epikai folyamát és élénk plasztikáját, tudnia a jellemfestés és csoportosítás titkait; éreznie a részek arányát s mindazt, mi háttérben maradhat, vagy kiemelkedik; Megkísérlenie minden eszközt, mi a kompozíció kikerekítésére vezet, úgy bírnia a nyelvet, hogy eltalálhassa a történetírás nyelvét, mely nem a költészeté, de szintén oly ritka, talán ritkább, mint emez. Nehéz művészet ez."[25]

---

[23] I. m. 245.

[24] I. m. 249.

[25] I. m. 249–250. V.ö. még: „a tudományokban nagyon sok ismeret úgy lesz valódi ismeretté, ha erős és határozott érzületté válik, mire nagy mértékben foly be a kedély és a képzelem.

Akkor amikor az elbeszéltség mentén hierarchizálja a tudományokat és ennek függvényében a múlt tudományait határozza meg olyanokként, mint amelyeknek létmódja a legkevésbé választható el elbeszéltségüktől, GYULAI igazából a tudományvitákban instabillá vált státusú irodalmi rendszer és az *épp létrejövőben levő* (a historia litteraria típusú történeti formából már átalakult, de formáját kereső és státusát kivívni próbáló) irodalomtörténet-írás legitimációját végzi el. Hisz ha a narrativitás ugyan nem lényeges tudománykonstituáló összetevője a reáliáknak, de az elbeszéltség felől nézve mégis megkülönböztethetők „fensőbb" és „alsóbb" tudományok (annak függvényében, hogy milyen módon élnek a narratív formákkal), és az előbbiek között is a múltról való beszéd tudományai azok, amelyek az *irodalmi formák*ként emlegetett, nemcsak az irodalom metadiszkurzusaihoz, hanem a primér irodalmi praxishoz is közelálló narratív formákat létmódjuk szerves részeként érvényesítik, nehezen lehet tudományról és tudományosságról beszélni az irodalmi praxis és az irodalomtörténet (illetve a történetírás) nélkül. GYULAI ERDÉLYIhez intézett válasza tehát nemcsak a tudományosság új képzeteire válaszol igennel (ezt már megtette a *Pesti Napló*ról írott kemény bírálatában is), hanem a tudományosság mibenlétét, tartalmait pontosítja: általában véve az irodalmat (mint a narratív formák ideáltipikus megjelenítőjét) a tudomány számára elengedhetetlennek tekinti, illetőleg az irodalmon belül is az irodalomtörténet-írást (mint a múltról való beszéd kitüntetett tudományát) határozza meg. GYULAI tehát abban, ahogyan önmagát pozicionálja a tudományról szóló vitában (és TOLDYhoz kerül közel e tekintetben) igazából a tudományosság felértékelődésével elbizonytalanodó státusú irodalom legitimációját végzi el, amennyiben egyrészt „az igazi" tudományosság elengedhetetlen kritériumaként láttatja az irodalmat, másrészt meg egy példaértékű tudományt is sikerül az irodalomtörténet révén felmutatnia.

De véleményem szerint valami más is történik ezekben az eszmecserékben, amelyek a tudományok úgymond *irodalmi* formájáról, az elbeszélés szépségéről és lenyűgöző jellegéről folynak. Érdemes talán Gyulai egyik olyan kijelentése felől szemügyre venni a kérdést és a korábbi idézeteket, amely a tudományok és művészetek egységének a felbomlását a tudományos jelenségek kutatási spektrumának nagy léptékben való kibővüléséhez és az ezzel járó specializációs („professzionalizációs") folyamathoz köti. Az elbe-

Az író nem mulaszthatja el ezeket is igénybe venni, ameddig megengedheti a tudomány méltósága, s erre egyik leghathatósabb eszköz a forma." I. m. 252.

széltségre való figyelés – GYULAI érvelésében – épp a specializáció által okozott szóródási folyamatot hidalná át, elejét vehetné a tudományok elszigetelődésének egymástól és a nagyközönségtől:

„Ki valamely tudományt egész kiterjedésében tud s talán elébb is vitt, több eszközzel rendelkezik a formára nézve, mint más, s ha nem restelli a fáradságot, rendelkezik is. Ha ezt sokan a tudomány népszerűsítésének gúnyolják, igazat mondanak s gúnyjok csak elismerés. Az irodalmi forma nem is egyéb, mint a tudomány népszerűsítése, mert jobban és többnek tanít, mint a puszta irodalmi forma nélküli tudomány. A tudós, ki ezt használja [...] [n]em igyekszik könnyűvé tenni a tudományt, mert az mindig bajos, csak természetessé és vonzóvá, nem kerüli mélységeit, csak biztos utakat keres oda és talál."[26]

GYULAI egyértelműen elhatárolja a népszerűsítésnek az általa használt fogalmát annak köznyelvi jelentésétől, mely szerint a népszerűsítés egyszerűsítést, netán banalizálást is jelentene egyszersmind:

„Egészen más [ti. az általa emlegetett népszerűsíthez képest] a tudománynak azon szorosabb értelemben vett népszerűsítése, mely a tudományt a tulajdonképpi nép felfogásához és szükségeihez alkalmazta, mi az irodalmi formának egy más és alsóbb neme."[27]

GYULAI koncepcióját és felőle magát a tudomány elbeszéltségéről, irodalmi alakjáról, retorizáltságáról (*ars* jellegéről) szóló írásokat, kijelentéseket – amely egyébként a tudományosság-vitában is előkerülő érveket gondolnak át – válasznak látom az önállósulásnak azokra a korabeli újszerű problémáira (is), amellyel a tágabb irodalomfogalomból kiváló és a 19. század közepére önálló diszciplínákká váló tudományok kénytelenek szembenézni. Ezek között is előkelő helyet foglal el a szakosodásnak, a szaktudománnyá válásnak az a veszélye, hogy a szaktudományoknak a tudományközi és a szaktudományon kívüli közönséggel való érintkezésük ellehetetlenül. A korabeliek számára a kérdés probléma voltát valószínűsíthetően az az apória adja, hogy mindez épp akkor látszik történni, amikor maga a tudományosság felértékelődik. GYULAI PÁL és társai megjegyzései a tudomány elbeszéltségére való ráfigyelés kívánatos voltáról tehát igazából egy krízis megoldásainak jeleként is olvashatók: arra adott válaszként, hogy hogyan lehet elejét venni a tudományosság – specializációból fakadó – elszigetelődésének és

[26] I. m. 247.

[27] Uo.

ezáltal a más tudományszakok vagy a laikusok művelői számára érthetetlenné s így egyben irrelevánssá válásának.

Úgy gondolom, hogy a tudományosság-vitában megfogalmazódó igény az *érthető* tudomány érdekében, a századközépi morfondírozás a tudomány nyelvi alakjairól és népszerűsítő formáiról arról az aggodalomról is szól, amelyet a professzionalizáció (beleértve ebbe az irodalom mint diszciplína létrejöttét és leválását a többi tudományról, illetve belső szakosodását) kikerülhetetlenül hozott létre: a tudományszakok szétválása, a szaktudás kimunkálása és az ezzel együtt járó mentális és nyelvi specializáció az épp létrejövőfélben levő profi értelmiséget az elszigetelődésnek egy korábban soha nem tapasztalt értelemben vett formájával szembesítette. A tudomány népszerűsítéséről folyó későbbi vitákat, az Eötvös-reformokat úgy tekinteném, mint amelyek ezzel a teljességgel új helyzettel, a profi értelemben vett szakmával mint nyelvi problémával való szembenézésről is szólnak a 19. század második felében.

Irodalom

BURCHARDT, LOTHAR 1980. *Professionalisierung oder Berufkonstruktion? Das Beispiel des Chemikers im wilhelminischen Deutschland*. In: Hrsg. WEHLER, Hans–Ulrich *Professionalisierung in historischer Perspektive. Geschichte und Gesellschaft*. VI. Jahrgang, Heft 3., Göttingen, 326–348

BURRAGE, MICHAEL–TORSTENDAHL, ROLF (eds.) 1990. *Professions in Theory and History. Rethinking the Study of Professions*, London,

COCKS, GEOFFREY–JARAUSCH, H. KONRAD (eds.) 1990. *German Professions 1800–1950*, Oxford – New York

KOVÁCS M. MÁRIA, 1994. *Liberal Professions – Illiberal Politics*. Oxford–New York, [magyarul: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*, Budapest, Helikon, 2001.]

MAZSU JÁNOS, 1997. *The Social History of the Hungarian Intelligentsia, 1825–1914.*, transl. from the Hungarian by Mario D. Fenyo, Atlantic Research and Publications,

MCCLELLAND, CHARLES–SIEGRIST MERL–HANNES, STEPHAN 1995. *Professionen in modernen Osteuropa – Professions in Modern Eastern Europe*. Berlin.

PERKIN, HAROLD, 1990. *The Rise of the Professional Society. England since 1880*, London and New York, Routledge, (2.).

PERKIN, HAROLD 1996. *The Third Revolution. Professional Elites in the Modern World*. London – New York.

SEGEBERG, HARRO 1991. *Vom Wert der Arbeit. Zur literarischen Konstitution des Wertkomplexes. „Arbeit" in der deutschen Literatur (1770–1930). Dokumentation einer interdisziplinären Tagung*. Tübingen, Max Niemayer Verlag

SZAJBÉLY MIHÁLY. 1988. Az 1849 utáni „líraellenesség" érvei és forrásai. In: NÉMETH G. BÉLA (szerk.) *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*. Budapest, Gondolat, 58–78.

SZÍVÓS ERIKA 2000. Kartársak és harcostársak. Vázlat a professzionalizáció magyarországi történetéhez. In BÓDY ZSOMBOR et al (szerk.) *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, Osiris, 33–59.

T. SZABÓ LEVENTE 2003. Gyulai Pál Madách-kiadása: a diakrón filológia mint értelmező jellegű diszciplína In: BERSZÁN ISTVÁN (szerk.) *A kolozsvári Magyar Irodalomtudományi Tanszék első házikonferenciájának előadásai*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület.

T. SZABÓ LEVENTE 2004. „Mi van egy névben?" A szerzői név modern jelentéstartalmainak kanonizációja. In: T. SZABÓ LEVENTE–VIRGINÁS ANDREA (szerk.) *Új narratívák(?) Fiatal kutatók tanulmányai az irodalom- és társtudományok köréből. A Romániai Magyar Doktoranduszok és Fiatal Kutatók IV. Tudományos Konferenciáján elhangzott előadások. A nyelv-, irodalom- és történettudományi szekció előadásai* Kolozsvár, Kriterion.

SZILÁGYI MÁRTON, 2001. *Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*. Budapest, Argumentum.

Szabó Tamás Péter
(Budapest)

„…nem lekövezni úgy, ahogy azt mi elképzeljük…”
Konceptualizációk a nyelvszokás megváltoztathatóságáról

1. A metanyelvi tudás fejlesztése a nyelvi érvényesülés érdekében

Mi a „szép magyar beszéd”, „művelt köznyelv”, „iskolázott nyelvhasználat” stb.? A probléma kézzelfoghatóvá tétele érdekében leegyszerűsítve a „művelt magyar köznyelv” egyfelől egy elképzelt, magas presztízsű referenciacsoport nyelvhasználata (alapvetően tehát elvonatkoztatás eredménye, absztraktum), másfelől pedig az a nyelv(használati mód), amely egyes formális szituációkban használatos. Az első értelmezés főként az iskolában és a hagyományos nyelvművelő irodalomban népszerű; ezzel szemben a második nemcsak a korpusznyelvész dolgát könnyíti meg – aki regiszterjellemzéseiben, nyelvleírásában konkrét szövegeket elemez –, hanem a mindennapi életben szerzett tapasztalatoknak, a spontán és a tudatos kódváltási helyzeteknek is jobban megfelel.

Az újabb nyelvművelő irodalom sokat ismételt megállapítása, hogy a nyelvhelyesség oktatásának célja, hogy a beszélők kommunikációs helyzeteikben mindig az adott szituációban adekvát megnyilatkozásokat tudjanak létrehozni, s ennek elérése érdekében szituatív kettősnyelvűvé kell nevelni a (nem sztenderdközeli vernakulárisú) beszélőket. Ezekkel az elvekkel – melyek évtizedekkel ezelőtt már meg lettek fogalmazva (lásd például SZÉPE [1984] felvetéseit, illetve FÜLEI-SZÁNTÓ [szerk.] 1984 tanulmányainak többségét) – számos anyanyelv-pedagógus gyakorlata nincs összhangban (bővebben: SZABÓ megjelenőben).

Az anyanyelv-pedagógus, illetve a nyelvművelő csak akkor végezhet a fenti elvekkel összhangban álló, eredményes munkát, ha az, amit közvetít, interakcióba lép a célközönsége gondolkodásában meglévő előzetes tudással (a pedagógiai keret konstruktivista; lásd NAHALKA 2002: 50–90). Célszerű tehát a valós élethelyzetekben megtapasztalt és a más viselkedésformákkal analóg ismeretek bekapcsolása a nyelvhelyességi szabályok oktatásába – a célközönség ilyen jellegű tapasztalatainak, tudásának megismerését követően. Érdemes ugyanis kihasználni a nyelvhelyességi és a viselkedési szabályok párhuzamosságából származó lehetőségeket a magyarázatban (a nyelv-

helyességi szabályok jellegéről lásd FABÓ 1984) annak érdekében, hogy a nyelvhelyesség oktatásának módszerei valóban olyan beszélőket eredményezzenek, akik nyelvhasználatukat tudatosan kontrollálni és szituációfüggően módosítani tudják, miközben mások – akár (részlegesen) normasértő – nyelvhasználatát tolerálni képesek. A természet, a való élet és a nyelv párhuzamainak (a természettudományos módszerekkel is leírható vonásoknak és a szociokulturális beágyazottságnak) a reflektálttá tétele nemcsak a magyarázatot könnyíti meg, hanem a nyelvi-nyelvhasználati jelenségek megfelelő modellezésének képességét is segít kialakítani.

A nyelvről alkotott konceptualizációk vizsgálatára különösen alkalmas a kognitív metaforaelmélet alkalmazása, hiszen a nyelv mint olyan nem kézzelfogható, természetéről, felépítéséről, használatáról stb. különféle modellek élnek, ezek a modellek pedig eltérő metaforákkal jeleníthetők meg a legjobban. A modellek metaforikussága természetes, mert – mivel a világról és a nyelvről való tudásunk analóg – a nyelvvel kapcsolatos fogalmak jól kifejezhetők a mindennapi élet jelenségeivel (e jelenségek kerülnek tehát a metaforák forrástartományába). A dolgozat ennek megfelelően elsősorban egyes metaforizációk kimutatására törekszik (a metaforákat konvencionálisan KISKAPITÁLIS szedés különíti el a főszövegtől és a nyelvi adatoktól). A cél a nyelvművelő és az anyanyelv-pedagógiai munka módszertanának támogatása.

2. A vizsgálat módszere

A dolgozat megírásának alapjául szolgáló gyűjtés budapesti, pécsi és szegedi egyetemisták, főiskolások, illetve gimnazisták körében zajlott. A felhasznált adatok 450 kérdőívből és 30 lejegyzett tematikus interjúból származnak (a kérdőívről és a módszertani háttérről SZABÓ 2005 és SZABÓ megjelenőben tájékoztat részletesen). Jelen dolgozat – a vizsgált anyag és a vizsgálati cél természetéből fakadóan – csak az interjúk elemzésére tér ki.

A tanulói válaszok jól felhasználhatók az anyanyelvi óra vagy a nyelvhelyességi tanácsadás, nyelvi ismeretterjesztés tervezése során. Az elemzés során érdemes figyelembe venni, hogy a megkérdezettek véleménye sokszor az interjú közben formálódott. Ennek oka, hogy a válaszok részben már szilárdan elsajátított tudásokat, konceptusokat jelenítenek meg, részben pedig – az interjúban tárgyalt, a tananyagban azonban nem szereplő (vagy nem elsajátított) kérdéskörök esetében – még nem ismert problémák megoldási kísérleteit tükrözik. E kísérletek során a már rögzült konceptusok segítségével történik az új probléma körüljárása, megértése, a megértett ösz-

szefüggések kifejezése. Ennek megfelelően a vizsgálati anyag a megkérdezettek tudáskonstruálási folyamatait is megérthetővé teszi (természetesen csak a teljes interjúszövegekre áll ez a kijelentés, a dolgozatban idézendő részletek nem adnak egy-egy adatközlőről összképet).

Az interjúkat 2003 novembere és 2004 októbere között készítettem. A rövid adatfelvételt átlagosan húsz perc időtartamú irányított beszélgetés követte. Az alkalmazott kérdezési technika a kérdezői befolyásolás lehetőségét minimálisra csökkentette. Az adatközlőket a továbbiakban kurzivált sorszám azonosítja az alábbiak szerint:

Város	**A képzés jellege és a képző intézmény**	**Sorszámok**	
Budapest	gimnazista (Karinthy Frigyes Gimnázium)	*14., 16., 17.*	3 fő
	nem magyar szakos (ELTE)	*01., 02., 11., 12.*	4 fő
	magyar szakos (ELTE)	*03., 04., 13., 15.*	4 fő
Pécs	gimnazista (Leőwey Klára Gimnázium)	*29., 30., 31.*	3 fő
	nem magyar szakos (PTE)	*23., 24., 26.*	3 fő
	magyar szakos (PTE)	*22., 25., 27., 28.*	4 fő
Szeged	gimnazista (Deák Ferenc Gimnázium)	*19., 20., 21.*	3 fő
	nem magyar szakos (SZTE Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar)	*05., 06., 10.*	3 fő
	magyar szakos (SZTE Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar)	*07., 08., 09.*	3 fő
		Összesen	30 fő

A beszélgetések nem rögzített kérdések alapján folytak, de bizonyos tematikus egységeket mindenképpen érintettek (a kérdéskörökkel kapcsolatban részletesebben SZABÓ megjelenőben tájékoztat): (1) A nyelv változása (új szavak, szerkezetek megjelenése, régiek eltűnése) tekinthető-e romlásnak vagy gazdagodásnak; (2) A nyelv tudatos megváltoztatásának lehetőségei, esélyei; (3) Az idegen nyelvek hatásának megítélése; (4) Tudatos beavatkozás nélkül az adatközlő szerint megőrizhető-e a nyelv hatékony kommunikációs eszköznek? Mit tud és gondol a magyar nyelvjárások különbözőségével és a szomszédos országok magyarságának nyelvi különfejlődésével kapcsolatban? (5) Nyelvművelő javak fogyasztása; (6) Az adatközlő szerint kitűzhető-e előre egy ideálisnak tartott nyelvi állapot és megfogalmazhatók-e

feladatok annak elérése érdekében? (7) Az adatközlőt szokták-e nyelvhasználatáért javítani? Ő javít-e másokat? Milyen jelenségek zavarják leginkább? (8) Az adatközlő közép-, illetve felsőfokú tanulmányai során milyen formában van/volt szó nyelvhelyességről, nyelvművelésről? (9) A „reklámtörvénynyel" (2001. évi XCVI. törvény) kapcsolatos vélekedések; (10) Kiemelt szerepe van-e a magyar nyelv művelésének, illetve a magyarnak a világ nyelvei között?

Jelen dolgozat az interjúk kérdésköreiből a nyelv változásfolyamataiba való beavatkozás lehetőségeivel kapcsolatos válaszokat elemzi (leghangsúlyosabban lásd 2., 3., 4., 6. kérdéskör). Az elemzés korpusza az összes elkészített interjú teljes lejegyzett szövege.

3. Konceptualizációk a magyar nyelvvel kapcsolatos teendőkről

Az a nézet, hogy a nyelv változásfolyamataiba bele kell avatkozni, állományát formálni kell, viszonylag népszerű – különösen a szegedi adatközlők körében. A hagyományos nyelvművelő irodalomnak az idegen elemek iránt gyanakvó magatartása jelenik meg a következő nyilatkozatban: „Muszáj valakinek *megvédeni* a nyelvet. [kérdés: Mitől kell megvédeni a nyelvet? válasz:] Amikről beszéltünk: az idegen hatásoktól, ugyanúgy a nyugati kultúra, ugyanúgy a kicsikét fellengzős szavak használatától*, mindenféle behatástól*" *(05)*. Itt A NYELV VESZÉLYEZTETETT TERÜLETként jelenik meg, mely különféle behatásoknak (tkp. támadásoknak) van kitéve. Gondoskodó alapállást tükröz a következő idézet is: „Szerintem a nyelv *magától nem tudja megoldani* a problémáit" *(07)*. Itt A NYELV BAJBAN LÉVŐ DÖNTÉS- VAGY CSELEKVÉSKÉPTELEN SZEMÉLY, aki segítségre szorul. Kínálkozik a NÁDASDY (2004) által is jellemzett betegség- és orvosmetaforával (ti. A NYELVI VÁLTOZÁS BETEGSÉG, A NYELVMŰVELŐ ORVOS) való összevetés: „Minden nyelvnek az *ápolása* fontos szerintem, hogy megtartsa a sajátosságait. […] Mindegyiket *ápolni* kell, már amennyire *ápolható*" *(04)*. Az adatközlő utal arra, hogy egyes nyelvek akár gyógyíthatatlan betegséget is kaphatnak *(már amennyire ápolható)*. Mint arra néhány megjegyzés következtetni enged, a nyelvvel kapcsolatos aggodalmak részben egyfajta nemzethalál-vízióból erednek: „*egyre kevesebb magyar él* a világon és ez a nyelv azért veszélyeztetett, mert el fog tűnni, ha ez a tendencia [ti. a magyarok fogyása] folytatódik" *(30)*.

Kevesen jelentik ki, hogy a nyelvművelők azok, akik a nyelv állományát formálják, változásfolyamatait irányítják. Aki így tesz, az leginkább a nyelvújításra és a sportnyelvújításra hivatkozik (ezekre szo-

kott a nyelvművelő irodalom is utalni). A tudatos, tervszerű és a kívánt célt el is érő nyelvtervezéssel kapcsolatban az adatközlők jelentős része szkeptikus: a nyelv „*nem szabályozható,* esetleg valamilyen szinten *befolyásolható*" *(11)*. A nyelv tehát nincs teljesen a beszélőközösség uralma alatt, nem lehet olyan értelemben szabályozni, mint egy ház fűtési rendszere által a szobák hőmérsékletét: befolyásolni viszont lehet, mint ahogy a természeti folyamatokba is bele lehet avatkozni. (Az idézetből és az interjúból nem állapítható meg, hogy a *befolyásolható* vonatkozhat-e AKARATTAL RENDELKEZŐ ÉLŐLÉNYre; valószínűleg nem erről van szó.) Még csekélyebb mértékű ellenőrzés lehetőségét vetik fel, akik A NYELV VÁLTOZÁSJELENSÉGEI TERMÉSZETI JELENSÉGEK metaforát alkalmazzák: „ez *természetes* folyamat, a nyelv alakulása" *(22);* [az idegen szavak és a magyar szavak arányáról]: „Ez *beáll magától*, nem? *(27);* egy folyamat „hadd menjen *a maga medrében,* ahogy kell" (08; itt A NYELVI VÁLTOZÁS FOLYADÉK ÁRAMLÁSA). Keveredhetett is A NYELV VÁLTOZÁSJELENSÉGEI TERMÉSZETI JELENSÉGEK szemlélete azzal a következőkben bemutatandó nézettel, amely szerint a nyelv megváltoztatása a nyelvhasználat befolyásolása; a beszélőkre vonatkoztatva: A NYELVHASZNÁLAT VISELKEDÉS, A NYELVI ELEMEK KÖZÖTTI VÁLASZTÁS DIVATKÖVETÉS. A nyelvművelők „nem tudják soha szerintem úgy ellensúlyozni a *természetes* nyelvi változásokat, de valószínűleg *lesz, aki* fog hallgatni a szavukra" *(25).* Más erősebben hangsúlyozta a DIVAT-jelleget: „Az például, hogy ma az lett *divat,* hogy az emberek-nagyon-gyorsan-hadarnak-és-nem-lehet-semmit-érteni-ebből-az-egészből, ez hat az emberekre is, tehát ez mutatja, hogy lehet hatni a nyelvre […]. De szerintem ezt nem kell ilyen nagyon konkrétan *rákényszeríteni* az emberekre" *(04)*, ahogy az őszi vagy a tavaszi divat követése sem kötelező; „az kell, hogy az a szó *népszerűvé* váljon és elfogadja a közvélemény" *(22)*: mint ahogy egy követett híresség is népszerű lehet. A központi irányítás eszméje ezért sem elfogadható (és nem hiteles) többek számára: „Az, hogy felmérik [ti. a nyelvművelők] a helyzetet, ebből következtetéseket vonnak le a jövőre és azon dolgoznak, hogy ez úgy alakuljon, ez szerintem *hazugság*" *(01)*. Ugyanő a későbbiekben is a nyelvi szabályok betartásának önkényességét hangsúlyozza (ami hasonlít a DIVATKÖVETÉShez): „a könyvekben a szabályok nem azért vannak, hogy betű szerint be kelljen tartani, hanem úgy, *ahogy a legkényelmesebb,* tehát mindenképpen az lenne az elsődleges, hogy minél gyorsabban és minél érthetőbben beszéljünk" *(01)*. A *legkényelmesebb* részben a ruhaviselésre (divat) utalhat, ugyanakkor – mivel cselekedni is lehet kényelmesen –

A NYELVHASZNÁLAT CSELEKVÉS metaforát idézi fel. A DIVAT, a NÉPSZERŰSÉG közvetlenül megjelenik a *17.* számú adatközlő válaszában, azzal kapcsolatban, hogy nem a nyelvművelők tábora hat közvetlenül a nyelvre: „Befolyásolni szerintem... vannak, akik tudják, de ezek nem azok az emberek, akik ezt előre megtervezik és leülnek, hanem azok, akik nagy szerephez jutnak a médiában […] nem hiszem, hogy ezt az ember a szobában ülve el tudja dönteni, hogy *ki lesz majd nagy ember,* kinek fogják követni a beszédstílusát".

Érdemes figyelembe venni, hogy az adatközlők véleménye az interjú alatt sokszor folyamatosan formálódott. Egy adatközlő először úgy gondolta, hogy a nyelvművelők ténylegesen tudják irányítani a nyelvet, majd átváltott A NYELVHASZNÁLAT VISELKEDÉS metaforára: „biztos, hogy vannak ilyen [ti. káros] hatások, ezek akarva-akaratlanul jelen vannak, dehát akkor *ezért vannak* a nyelvművelők. Igazából nem, mert *nem ez az ő dolguk*. Az ő dolguk az, hogy ráirányítsák erre a figyelmet, hogy *erre figyeljünk*" *(24)*. A nyelvhasználat formálása szempontjából döntő cselekvést tehát a beszélő végzi, azáltal, hogy folyamatosan monitorozza saját beszédprodukcióját.

Egy adatközlő alkalmazta A NYELVI VÁLTOZÁS HULLÁMMOZGÁS, A NYELVMŰVELŐK HULLÁMKELTŐK metaforákat, de a gyakorlati életre vetítve elbizonytalanodott: „ha bedobsz a tóba egy kavicsot és az *gyűrűzik* és el tudom képzelni, hogy a nyelvművelők is ilyen hatással bírnak, hogy írnak valamiről, és akkor az úgy jó utána. [kérdés: Hallottál is erről konkrétan, tehát hogy valaki mesélte, hogy ilyen nyelvművelő írást olvasott és ennek a hatására beszél másként? válasz:] A tévéműsorokról is volt szó az előbb, annak biztos, hogy tudom, hogy van hatása, gondolom, hogy akkor az írásoknak is. Konkrétan *még nem tapasztaltam* ilyet" *(12)*. (A teljesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy az adatközlő nem az egész beszélőközösségre vagy a nyelv állományára tett hatásról beszél. Az interjú vonatkozó részében így fogalmaz: „*aki erre fogékony és nézi* ezt a műsort, *biztos,* hogy használja utána azokat, amiket ott kitalálnak újításként". A hatás itt is csak következtetett.) A nyelvművelőknek azonban vigyázniuk kell a *12.* adatközlő által nekik tulajdonított hatalommal: „nem lehet azt valahol közölni, hogy hogyan beszéljünk, mert azzal mindig a mögötte lévő embert *sorvasztják el* vagy egy részét teszik tönkre". Az adatközlő szerint tehát a nyelvművelők tudnak változásokat előidézni, de nem magában a nyelvben, hanem az emberek viselkedésében (A NYELVHASZNÁLAT VISELKEDÉS). Ez a hatás – mint az idézet

utal rá – nem mindig kívánatos (A CSELEKVÉS KORLÁTOZÁSA TESTI LEÉPÍTÉS).

A változásfolyamatokba való beavatkozással kapcsolatos meglátások közül egyet érdemes hosszabban idézni: „nem biztos, hogy *árral szemben* kell úszni, tehát így, hogy próbáljuk ráerőltetni az emberekre az elképzeléseinket, hanem úgy, mint amit a műszaki karokon régóta oktatnak, hogy a parkokban hogyan legyenek *a járdák* megcsinálva: biztos ismered a sztenderd dolgot, hogy nem *lekövezni* úgy, ahogy azt mi elképzeljük, és az ott tetszene nekünk, hanem megvárni, míg az emberek *kitaposssák* a járatokat, és akkor oda *lerakni* a köveket, mert úgy látszik, hogy *arra járnak az emberek.* Én úgy gondolom, hogy végül is ugye a franciáknak *az elhalt kísérletei* is azt mutatják, hogy lehet éppenséggel ezzel *szembemenni,* de minek?" (23). Az adatközlő által felhozott analógiák segítségével kimutatható főbb összefüggések a következők:

– A CÉLTUDATOS CSELEKVÉS MOZGÁS. Ez részben a nyelvművelők mozgása, akik árral szemben, tkp. riválisáramlatokkal szemben *úsznak* (ez felidézi a SOKAK ÖSSZEHANGOLT CSELEKVÉSE FOLYADÉK ÁRAMLÁSA metaforát), illetve mások mozgásával *szembemennek*. A mozgás ugyanakkor a beszélőközösség tagjainak célorientált cselekvése is: *arra járnak az emberek.*

– A TERVEZÉS ÉPÍTÉS, ezért lehet a korpusztervezést *járda* építéseként megjeleníteni (és az sem véletlen, hogy a műszaki karok oktatási gyakorlata kerül elő). Természetesen a járda útvonalat jelöl ki. AZ ALTERNATÍVÁK ÚTVONALAK, ezek között választanak az emberek *(arra járnak)*. Akik pedig az útvonalakat építik (ők lennének a nyelvművelők, illetve a nyelvtervezők), a beszélők tudatos mozgásának, alternatíva-választásainak megfelelően jelölik ki azokat (és nem saját prekoncepcióik alapján).

– A gondolkodás, a kommunikáció, a verbális aktivitás is értelmezhető mozgásként, közlekedésként. Észrevehető a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL idealizált kognitív séma működtetése. Nem véletlen, hogy a beszélők, miközben a nyelvi lehetőségek közül választanak, *kitaposnak járatokat,* mert *arra járnak,* mert e megfogalmazások szerint A PROBLÉMAMEGOLDÁS KÖZLEKEDÉS.

– A CÉLTUDATOS CSELEKVÉS MEGSZŰNÉSE HALÁL: a francia puristák törekvéseit a francia–filozófia szakos adatközlő egyértelműen megbukottnak minősíti és elutasítja, amikor *elhalt* kísérletekről beszél.

4. Összegzés

A szituatív kettősnyelvűségre nevelés egyik legfontosabb „felismertetnivalója", hogy a nyelv megváltoztatása a nyelvhasználat befolyásolása: A NYELVHASZNÁLAT VISELKEDÉS, ennélfogva a nyelv állománya használóinak (az egyes regiszterekben más követelményeknek eleget tevő) nyelvi produkciója révén változik. A nyelvi viselkedés pluralizmusának hangsúlyozása (A NYELVI ELEMEK KÖZÖTTI VÁLASZTÁS DIVATKÖVETÉS) felismertetheti a diákkal, hogy a nyelvi változatok megválasztása révén megvalósítható szimbolikus azonosulás (referenciacsoport-választás) szabadságot jelent: barátaival és tanáraival a saját választása révén – attól függően, hogy viselkedését hogyan kívánja formálni – beszélhet különbözőképpen.

Mint az adatok mutatják, a megkérdezettek a nyelvhasználat számos társadalmi vonatkozásával tisztában vannak, már csak saját tapasztalataikból adódóan is – annak ellenére, hogy a vizsgálat más vonatkozásban kimutatta, hogy a nyelvi-nyelvhasználati szabályok gyakran nincsenek magyarázva a megvizsgált iskolákban (a tanárok gyakran egyszerű operáns kondicionálást alkalmaznak). Magyarázni pedig érdemes, mert a megkérdezettek – és feltételezhetően más fiatalok is – folyamatosan reflektálnak az őket körülvevő nyelvi valóságra. Különbség inkább metanyelvi ismereteik rendszerességében és mélységében van; ezek az ismeretek azonban fejleszthetők, különösen, ha az egyes ismeretelemeket nem axiómákként, hanem megértendő, feldolgozandó tényekként közvetítik. A biztos szabályismereten alapuló tudatos nyelvi önmonitorozással formális beszédszituációkban is elérhető a cél, amit az ünnepelt a kisebbségi helyzetben élők nyelvi identitásőrzésével kapcsolatban fogalmazott meg: „a nyelv szabad, tudatos, félelem és szégyen nélküli használata önkifejezésre, önfejlesztésre, önművelésre, egymás jobb megértésére" (PÉNTEK 2002: 273).

Irodalom

FABÓ KINGA 1984. A nyelvhelyességi szabályok jellege. Fülei-Szántó Endre (szerk.), 23–32.

FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE (szerk.), 1984. *Norma–átlag–eltérés*. Pécs, Pécsi Akadémiai Bizottság.

NÁDASDY ÁDÁM 2004. A betegség-metafora. Büky László (szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 6. Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhaszná-*

lat, stilisztika. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék, 117–122.

NAHALKA ISTVÁN 2002. *Hogyan alakul ki a tudás a gyerekekben? Konstruktivizmus és pedagógia.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

PÉNTEK JÁNOS 2002. Nem őrizni: használni kell a nyelvet! A. Jászó Anna–Bódi Zoltán (szerk.), *Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény.* Budapest, Tinta Könyvkiadó, 267–74.

SZABÓ TAMÁS PÉTER 2005. „...biztos, hogy egy-egy dolgon el-elhümmögtem..." Gimnazisták gondolkodása a nyelvművelés, nyelvtervezés alapkérdéseiről. Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.), *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére.* Budapest, Argumentum, 205–14

SZABÓ TAMÁS PÉTER megjelenőben. A beszélő metanyelvi tudásának megismerése az anyanyelvi nevelés és a nyelvművelő tevékenység tervezésében: *LingDok 5.* [A Nyelvészdoktoranduszok 9. Országos Konferenciája előadásait tartalmazó kötet.]

SZÉPE GYÖRGY 1984. Jegyzetek a nyelvi tervezésről és a nyelvpolitikáról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV:* 303–29.

Szabó Zoltán
(Kolozsvár)

Variáns és invariáns a stilisztikában

Tanulmányom folytatása egy korábbinak (SZABÓ 2003), amelyben az invariánst a variánssal való összefüggésében a stilisztika ágai (a stilisztikai minősítés, stilisztikai elemzés, stílustipológia) szerint elkülönítve tárgyaltam. Most itt egy második lehetőség konkretizálása, kifejtése következik, amelyben a variáns és invariáns a stilisztika ágai közötti, illetőleg a stilisztika néhány kategóriája (mindenekelőtt a kétféle stílusfogalom) közötti kapcsolatokban vizsgálható. És erről a szakirodalomban ritkán esik szó.

1. Bevezetésként a címbeli két műszónak a stilisztikában releváns, de legalábbis lehetséges értelmezéséből indulok ki. Egészen röviden, a variáns sokféleséget, az invariáns viszont a sokféleség egységét, sűrített lényegét jelenti. A variáns konkrétum (pl. az irodalmi művek stiláris sajátosságai), az invariáns viszont egyfajta elvontság egyrészt azért, mert az említett konkrétumokat integráló, egységesítő, fókuszszerű kategória, más-részt pedig az ezekből való elvonatkoztatás és általánosítás eredménye, és mint ilyen valamilyen stilisztikai kategória (pl. az egyéni stílus, irányzati stílus, sőt maga a szépírói stílus is az), tehát az ilyen és az ezekhez hasonló stilisztikai kategóriák az alsóbb szintűekhez (pl. az irányzati stílus az egyéni vagy a műfaji stílushoz) viszonyítva invariánsok lehetnek.

2. A jobb értelmezés, alapozás és a produktív tárgyalás érdekében mind a variáns, mind pedig az invariáns fogalmát és főleg a kettő közötti összefüggést nyelvelméleti, és főleg az általános tudományelmélet szempontjából is meg kell világítanunk.

Nyelvelméleti gondolatként itt csak két véleményt idézek. JAKOBSON (1985: 188) szemiotikai alapon állítja, hogy egy általa kifejtett kérdéshez tartozó kritikus esetben figyelmünket vagy egy jelenség egyediségére összpontosítjuk, vagy pedig megpróbáljuk felfedni az invariánst a variánsok körében.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2004: 144–145) kiindulópontja a nyelvi variancia kognitív tartománya, tehát az, ami variáns. Úgy véli ugyanis, hogy a dolgokat nem pusztán önmagukban ismerjük meg vagy nevezzük meg, hanem más dolgok *háttere* előtt. Például az *átfogó* főnév a két *befogó* viszonyában érthető meg, a kettő meghatározott módon összekapcsolva kerül a figyelem középpontjába, azaz így *profitálódik* a nyelvi variancia kognitív tartományában. Fontos megállapítása az is, hogy „a nyelvi egységek feldolgozása két kognitív képesség által válik lehetővé, ezek: absztrakció/ sematizáció és kategorizáció" (145). Látni fogjuk, hogy az elsőnek az invariáns, a másodiknak pedig a variáns a megfelelője.

WARTOFSKY (1977: 136) jól ismert tudományfilozófiájában az invariánst számunkra sokatmondóan a dolgokhoz és a dolgokban közös tulajdonságokhoz köti. Úgy véli, hogy a dolgoknak (ez itt a variánsnak felel meg) közös tulajdonságaik vannak, és hogy közöttük viszonyokat (relációkat) fedhetünk fel, és hogy ezek jórészt egyetemes érvényűek. Ennél is továbbmenően állítja, hogy a kutatás célja az, hogy a dolgok (tények) között bizonyos törvényszerűségeket vagy invariáns viszonyokat derítsen fel, így kapcsolódik össze nála az invariancia a viszonyokkal és ezen át a törvényszerűségekkel, ahogy állítja: „a törvény invarianciát ír le" (223), és azt is hangsúlyozza, hogy az invarianciát csak az általánost magába foglaló tevékenység segítségével ismerjük meg (142) (további részleteket l. 182, 211, 249, 290).

Mindebből számunkra három tényező fontos és produktív: a közös tulajdonság, az általánosítás és a viszonyok.

WARTOFSKY az így felfogott invarianciát, amihez a variánst is társítani tudjuk, a tudományok bizonyos kategóriáihoz köti, így például az izomorfiához (136), az előzményekhez és következményekhez (222), az oksághoz (289–292), az ekvivalenciához, és – ami számunkra nagyon fontos – ugyan ki nem mondva, de jól kikövetkeztethetően, az unverzálékhoz, hisz ARISZTOTELÉSZ alapján állítja, hogy „a tudományos ismeret az univerzálékat fogja át, vagyis azokat a formákat, amelyek egy adott osztály minden tagjára érvényesek" (95).

3. Variáns és invariáns a stilisztika két összefüggésrendjében fedhető fel, két területén tanulmányozható.

Az első, az ismertebb, mint már tárgyaltuk, a stilisztika ágai szerint vizsgálható (SZABÓ 2003).

A második, a kevésbé ismert a stilisztika ágai közötti és egyáltalán a különböző stilisztikai kategóriák (pl. egyedi konkrét szövegek stílusa és a szöveg feletti egységek stílusa) közötti kapcsolatokban vizsgálható.

4. Az idetartozó összefüggésekből több olyan kérdés következik, amelyek az előbbiekről szóló tanulmányban nem merültek fel.

Ezekhez a kiindulópont a stilisztika egy sarkalatos kérdése: a kétféle stílusfogalom. Ennek lényege, hogy ugyanazzal a *stílus* műszóval két egészen eltérő fogalmat nevezünk meg. Az egyik egy-egy irodalmi alkotás stílusa, tehát például az, hogy Ady *Párisba tegnap beszökött az Ősz* című versének a stílusa, a másik pedig a stílustípus, tehát a tudományos, hivatalos, társalgási és a minket közelebbről érdeklő szépírói stílus, valamint az ezen belüli egyéni, műfaji és irányzati stílus, például József Attila egyéni stílusa, továbbá az óda stílusa vagy a barokk stílus.

A kétféle stílusfogalom közötti különbséget szövegtanilag világíthatjuk meg (SZABÓ 1988: 136–139). Eszerint egy irodalmi mű stílusa szövegszintű kategória. Ettől eltérően a szépírói stílus és valamennyi már említett kategóriája szöveg feletti minőség.

Ezzel függ össze az is, hogy az irodalmi mű stílusa egyedi konkrétum, a szépírói stílus viszont az irodalmi alkotások stiláris sajátosságaiból való elvonatkoztatás és általánosítás eredménye.

Mindez további árnyalásra szorul, minthogy a szépírói stíluson belüli kategóriák az elvonatkoztatás és általánosítás különböző szintjeit, fokozatait képviselik: (az alapul szolgáló konkrétum) az irodalmi mű stílusa → egyéni és műfaji stílus → irányzati stílus → szépírói stílus.

Ez azt is jelenti, hogy ez az elvonatkoztatási sor az invariáns szempontjából is árnyalható: minél elvontabb fokozathoz tartozik, annál tágabb a foglalata, és – mint fentebb már szóba került – annál magasabb szintű az invarianciája. Így például az egyéni stílus egy író valamennyi alkotása stílusának foglalata, az irányzati stílus pedig az odatartozó írók egyéni stílusának az összessége, tehát invarianciája magasabb szintű, mint az egyéni stílusé. A legtágabb körű és legmagasabb szintű a szépírói stílus, de tulajdonképpen ez is része egy még tágabb körű kategóriának, a stílustípusnak.

Az elmondottakból az is következik, hogy a variáns és invariáns kapcsolata nemcsak hierarchikus, hanem viszonylagos is. Persze két *véglet* (legalábbis a megvilágító példamondás érdekében) mégis megfogalmazható. Eszerint az irodalmi alkotások stiláris sajátosságai alkotják a variánsságot, a

stílustípus kategóriájába tartozó egyéni és műfaji stílus, az irányzati stílus és a szépírói stílus jelenti az invariánsságot.

Persze mindaz, amit itt tárgyaltunk más stílustípusokra is érvényes. Ezekben is van az egyedi, konkrét szövegek stiláris sajátosságait magába foglaló variáns mellett van stílustípusokra és az azoknak alárendelt kategóriákra vonatkoztatható invariáns.

5. A variáns és invariáns kapcsolatát többféleképpen is megvilágíthatjuk.

Ez az összefüggés olyanszerű, mint a fonológiából jól ismert kapcsolat: a hangvariánsok és az invariáns fonéma közötti viszony. Vagy egy másik, a generatív grammatikából vett analógia: a változatokat felmutató, tehát variánsságot jelentő felszíni szerkezet és az elvont, általános érvényű, ezért invariánsnak tekinthető mélyszerkezet kapcsolata.

Minderről szólva hangsúlyoznunk kell, hogy a variáns és invariáns viszonyának ez a második lehetősége a stilisztika két ága, a stilisztikai elemzés és a stílustipológia közötti kapcsolatban, továbbá az idetartozó stilisztikai kategóriák közötti kapcsolatban ragadható meg, mint amilyen például az egyéni, a műfaji és irányzati stílus, valamint a szépírói stílus.

Így például a művek stílusának a vizsgálata a stilisztikai elemzés tárgykörébe tartozik és mint ilyen alapja a szépírói stílus invariánsként való tanulmányozásának, aminek a vizsgálata viszont a stílustipológia tárgya. Fontos tehát az, hogy ezekben az esetekben az invariáns egy valamilyen önálló stilisztikai kategóriát képvisel, például az egyéni stílust vagy az irányzati stílust vagy pedig magát a szépírói stílust.

A következőkben az invariánst jelentő szöveg feletti minőséget, az idetartozó stilisztikai kategóriákat más forrásokból származó jelenségekkel, illetőleg felfogásokkal próbálom megvilágítani.

VAN DIJK (1980: 128–129) szuperstruktúráról beszél, amit a szövegtípushoz köt. KRISTEVA (1968: 61) az intertextualitást a szövegfelettiséggel kapcsolja össze. FOUCAULT *átfogó kifejezésformáról* beszél (idézi BÓKAY 1990: 29, 1997: 255). És idevonhatjuk BÓKAYtól a művet meghaladó összefüggés gondolatát.

6. Az elmondottakból több következtetést is le lehet vonni. Az egyik az, hogy a stilisztikában lehetséges variáns és invariáns viszonynak még sok más vonatkozása, megnyilvánulása van, amelyeket még nem ismerünk, inkább csak feltételezhetjük őket. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy

mindaz, amit erről a kérdésről tárgyaltam, ma még inkább csak lehetőségjelzés, még csak munkahipotézis.

Mindent egybevetve, annyit talán már ma is állíthatunk, hogy a variáns és invariáns viszony tanulmányozásából fakadó eredményekkel magát a stílus fogalmát is megvilágíthatjuk. Eszerint a stílus fogalma a változónak és az állandónak, a variánsnak és az invariánsnak a kapcsolatával is jellemezhető.

Irodalom

BÓKAY ANTAL 1990: Megjegyzések az irodalom folyamatszerűségének hermeneutkai alapjairól (Az irodalomtörténet mint interpretációs jelenség). *Studia Poetica* 9. 23–56.

BÓKAY ANTAL 1997: *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban.* Osiris Kiadó, Budapest.

DIJK, TEUN A. VAN 1980: *Textwissenschaft. Eine interdisziplinäre Einführung.* Deutscher Taschenbuch Verlag, München.

FOUCAULT, MICHEL 1980: *The Order of the Things.* Tavistock, London.

JAKOBSON, ROMAN 1985: Dear Claude, Cher Maître. MARSHALL BLONKY (ed.): *On Signs.* The Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland. 184–188.

KRISTEVA, JULIA 1968: Problèmes de la structuration du texte. *Linguistique et littérature.* La Nouvelle Critique, numéro spécial, Novembre, 55–64.

SZABÓ ZOLTÁN 1988: *Szövegnyelvészet és stilisztika.* Tankönyvkiadó, Budapest.

SZABÓ ZOLTÁN 2003 A stilisztikai invarianciáról. HAJDÚ MIHÁLY ÉS KESZLER BORBÁLA (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára.* Az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 212–215.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2004: A nyelvi variancia kognitív leírása és a stílus (Egy kognitív stíluselmélet vázlata). BÜKY LÁSZLÓ (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI. Nyelvleírás és nyelvművelés.* Szegedi Tudományegyetem, Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 143–160.

WARTOFSKY, MARX W. 1977: *A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai – Bevezetés a tudományfilozófiába.* Gondolat, Budapest.

Szathmári István
(Budapest)

Ady: A Kalota partján

Mostanában Ady költői stílusát tanulmányozván közelebbről érdekelt az Ady–Léda, illetve Ady–Boncza Berta, azaz Csinszka-kapcsolat. Elolvastam KOVALOVSZKY MIKLÓS *Léda: legenda és valóság* (Magvető Kiadó, Bp., 1980), ROBOTOS IMRE *Az igazi Csinszka* (Magvető Kiadó, Bp., 1980[3]) és BENEDEK ISTVÁN *Ady Endre szerelmei és házassága* (Szenci Molnár Társaság, Bp., 1991) c. könyvét. Sok minden világosabb lett számomra. Ezúttal azonban az olvasottak alapján egy jellegzetes Ady-vers megszületéséről, adys kifejezésmódjáról és szépségének tartalmi, valamint stilisztikai hátteréről kívánok szólni.

1914 júniusában, a pünkösd utáni héten vagyunk. Ekkor érkezik Ady Csucsára, hogy a levelezés útján megismert, sokkal ifjabb Boncza Bertával immár másodszor találkozzon. A kevésbé sikeres első látogatásra emlékezve most nem ment fel mindjárt a költő a kastélyba, hanem – mint RÉVÉSZ BÉLA írja – a vasúti szállodában éjszakázott, reggel gondosan megborotválkozott, elegánsan kiöltözködött… és jókedvű, rugalmas, pompázó legényként indult a Várba… A vasárnap teljesen az övék volt, már mint az Adyé és a Bertukáé. Kocsikirándulásra indultak a nagymamával Kalotaszentkirályra a közös rokonokhoz. Később KÓS KÁROLY így emlékezett meg az utazásról az Erdélyi Helikonban. „Boncza Bertuka egész napon által Ady Endre után járt, hízelkedett, udvarolt… Öreg Kata néni meg is jegyezte a nagymamának: Meglátod, ez a Bandi elveszi Bertukát."

A gyakran beteges, sok mindentől megfáradt Ady valóban pompásan érezte magát. Megihlette az utazás, s megírta sajátosan szép versét, A *Kalota partján*t.

Így érthető, hogy szinte impresszionista módon a színek orgiájával – mindamellett adysan – jeleníti meg a kedves Kalotaszeg népét:

Pompás magyarok, templomból jövet
Mentek át a Kalota folyón
S a hidat fényben majdnem fölemelte
Az ölelő júniusi nap.

Mennyi szín, mennyi szín, mennyi kedves
És tarkaságban annyi nyugalom
És fehér és piros és virító-sárga,
Izgató kék és harcos barna szín
S micsoda nyugodt, nagyságos arcok,
Ékes párták, leesni áhitók.
Papi-beszéd kemény fejükből csöndben
Száll el s nyári illattal vegyül.
Mily pompás vonulások a dombon.
Óh, tempós vonulás, állandóság,
Biztosság, nyár, szépség és nyugalom.

Ezután a költő nyugalmát a nyugtalanság váltja fel, amelyet a leány-szemek okoznak, majd bensőségesen vall magáról.

S reám nyilaz a nyugtalanság:
Leány-szemek, Sorsom szemei,
Szemek, melyekben rózsás, húsz éves,
Vidám kamasznak látom magam,
Szebb szemek minden volt szemeknél
S bennük végkép megpecsételtetett
Az én örök-bús ifjuságom:
Vonzódás, drága üzetés,
Csapongás a végső csapásig
S imádkozva nézni e nagy szemekben
Magamat és mint vagyok bennük.

A vers vége szerint – tegyük hozzá: legalábbis egyelőre – az új szerelem hatására mégis a biztosság, a szépség, a nyugalom lesz úrrá a költő lelkében:

Csönd, június van a szivemben,
Általvonult templomi népség
Belémköltözött áhitata
S e percben a Kalota partján
Biztosság, nyár, szépség és nyugalom.

(Elhangzott a Kossuth Rádió *Édes anyanyelvünk* adásában.)

Szentgyörgyi Rudolf
(Budapest)

Egyéni és közösségi kétnyelvűség

Történeti szociolingvisztikai esettanulmány

A Kárpát-medence újabb kori, kiemelten jelen kétnyelvűségének változatai, ezek leírása és elemzése természetszerűleg a magyar szociolingvisztikai kutatások egyik központi kérdésköre. A korábbi nyelvtörténeti korszakok – csak részben előzménynek tekinthető – kétnyelvűsége kevésbé feltárt kutatási terület (vö. MOLLAY 1982: 136; ZELLIGER 2006: 22).

A ma működő és megfigyelhető, nyelvi változást előidéző tényezőkhöz hasonlókkal a múltban is (*mutatis mutandis* a nyelv történetének minden szakaszában) számolhatunk, sőt számolnunk kell (vö. ZELLIGER 2006: 19; MATTHEIER 1988). Ebből is következik, hogy a nyelv történetének szociolingvisztikai szempontú megközelítése során – bár a nyelvleírás első fázisa, a dokumentálás a szinkrón leírásétól feltételeiben lényegesen eltérő, hiszen „az elmúlt korok emberei már nem szólaltathatók meg, nem készíthető velük interjú, nem tesztelhetők, nem hozhatók nyelvi döntéshelyzetbe, a mai szociolingvisztika egyik erősségét adó experimentális vizsgálatok visszamenőlegesen nem végezhetők el” (JUHÁSZ 2002: 17), ehelyett aprólékos filológiai kutatómunkát kívánnak (vö. i.h.) – az adekvát leírásban és magyarázatkeresésben (vö. KISS–PUSZTAI (szerk.) 2003: 58–65) nem nélkülözhetők a szociolingvisztikai kutatások eredményei. Ezen eredmények közül – szakmai megfontolások mellett az ünnepi tiszteletadás lehetőségét is megragadva – PÉNTEK Jánosnak a jelenkori kétnyelvűségre vonatkozó megállapításaira fókuszálva teszünk kísérletet azok történeti szociolingvisztikai megközelítésben történő alkalmazására.

Minthogy a vonatkozó szakirodalomban a kétnyelvűség fogalmának meghatározása nem egységes (áttekintése: BARTHA 1999: 34–40), vizsgálatunkban a legszélesebb körű meghatározást tekintjük irányadónak, miszerint „kétnyelvű az, aki a mindennapi érintkezései során két vagy több nyelvet kommunikatív, szociokulturális szükségleteinek megfelelően (szóban és/vagy írásban, illetőleg jelelt formában) rendszeresen használ” (BARTHA 1999: 40). Mint a fenti meghatározás is jelzi, a kétnyelvűség jellemzően a konkrét nyelvhasználót jellemzi. Mindazonáltal jogosan beszélhetünk egy adott kö-

zösség kétnyelvűségéről, és tehetjük azt kutatásunk tárgyává. Ebben az esetben egy újabb kérdés merül föl, melyre PÉNTEK JÁNOS (1995: 1) figyelmeztet: „A kétnyelvű közösségről (...) nem mindig lehet tudni, hogy olyan közösség-e, amelyben kétnyelvű beszélők is élnek, vagy pedig olyan, amelynek minden tagja egyértelműen kétnyelvű."

A kétnyelvűség eredetét tekintve lehet természetes (spontán), avagy mesterséges (kulturális) kétnyelvűség (BARTHA 1999: 195). PÉNTEK JÁNOS (1995: 1) ezt a szempontot tekinti a fő típusokat elkülönítő kritériumnak: „Nemigen vitatható a két főtípus megléte, amely persze állandó kölcsönhatásban van egymással. Az egyik az elit, művelt, tudatosan vallott és megszerzett egyéni kétnyelvűség a maga, szinte egyénenként eltérő motivációival és szintjeivel, a másik a népi, spontán, közösségi (társadalmi) kétnyelvűség." A típusalkotásban világosan kirajzolódik, hogy az egyéni kétnyelvűség jellemzően kulturális, míg a kollektív kétnyelvűség alapvetően spontán eredetű. Mindez elsősorban a „természetes közösségekre" érvényes, hiszen „nem természetes" nyelvi környezetben elképzelhető a spontán eredetű egyéni (pl. a migráció egyes eseteiben), ill. a kulturális eredetű kollektív kétnyelvűség (pl. az államnyelvnek az oktatásban való megjelenése eltérő anyanyelvű zárt közösségben).

Önként adódik a kérdés: érvényes-e mindez korábbi nyelvtörténeti korokra vetítve, azaz a szociolingvisztikai kutatások eredményei valóban hitelesen alkalmazhatók-e korábbi nyelvtörténeti korszakokra, illetve van-e létjogosultsága a jelen megfigyeléseit a múltra vetíteni, azaz vannak-e (többek között módszertani) kapaszkodóink egy adott korszakban ezen visszavetítések igazolására? Ez utóbbi felvetés a nyelv történetében időben visszafelé haladva – a források körének szűkülése miatt – egyre indokoltabbnak tűnik, mely végső soron ahhoz a részben metodológiai jellegű kérdésfeltevéshez vezet el, hogy lehet-e egyáltalán szociolingvisztikai szempontból vizsgálni egy olyan korszakot, melynek tanulmányozására közvetlen, írásos források nem (azaz még ezek sem) állnak rendelkezésünkre? (vö. ZELLIGER 1999: 505) E kérdések megválaszolásához kitartó kutatómunka szükséges, a jelen esettanulmány e kutatások számára csupán adalék kíván lenni, az elhamarkodott általánosítás szándéka nélkül.

A XVII. század nyelvállapotának feltárásához nélkülözhetetlen források a korabeli boszorkányperek jegyzőkönyvei, annál is inkább, mivel a gyakran szó szerint rögzített tanúkihallgatások az egész Kárpát-medencére kiterjedő, nagy mennyiségű anyagot kínálnak a korabeli szóbeliség, az élő nyelv és

nyelvhasználat vizsgálatára (természetesen a szükséges metodológiai kritériumok alkalmazása mellett, vö. ZELLIGER 1999: 510). E dokumentumok ugyanakkor – a nyelvterület jelentős részén tapasztalható kétnyelvűség jelenléte ellenére – (a jogi keretet biztosító, többé-kevésbé formuláris latintól eltekintve) egynyelvűek. Ezért különösen is figyelemre méltó egy-egy olyan peranyag, melyben közvetlenül tanulmányozhatók a többnyelvűség különböző változatai. Esettanulmányom tárgyául egy ilyen, 1619-ben Nagyszombatban és környékén lefolytatott kettős boszorkányper dokumentációját választottam, mely kiváló és reprezentatív nyelvi anyag a szlovák–magyar kétnyelvűség egyes változatainak feltárására.

1. A peranyag bemutatása

A kettős boszorkányper tárgyalása két helyszínen folyik, az első szakasz Nagyszombatban, a második pedig a tőle déli irányban, kb. 5 km távolságban fekvő Szilincs faluban (későbbi magyar neve Szelincs, ma szlovákul Zeleneč).

1619. július 16-a és 19-e között Nagyszombatban kínvallatásnak vetik alá, majd több ízben kihallgatják Wrabló Ádám feleségét, Katalin asszonyt, aki Nagyszombat közvetlen szomszédságában, a tőle kb. 2 km-re délnyugatra fekvő Moderdorf faluban lakik (az ekkori, magyarok által használt névváltozat szerint: Modordorf, később Vágmagyarád, ma Modranka, 1971-től Trnava része). A vádak közül a legsúlyosabb, hogy forró fürdőbe téve megölt egy kisgyermeket, ill. hogy betegre verte a modordorfi bíró fiát (BESSENYEI 2000: 342–343). Vallomása közben két alsólóci szlovák asszonyt is megvádolt boszorkánysággal, de a vádakat a szembesítés után visszavonta. Ezután újabb asszonyokat vádolt meg, a Szilincsen lakó magyar anyanyelvű Tóth Györgyné Ilona, valamint Nagy Balázsné Borbála asszonyt. Erre Nagyszombat tanácsa két levelet írt a szilincsi bírónak, kérve, tegye lehetővé a szembesítést. A szembesítés során Wrablóné fenntartja az ellenük felhozott vádakat (a legsúlyosabb: két kisgyermek meggyilkolása, az egyik megevése, a másik zsírjából kenet készítése), a két asszony azonban minden erejével tagad. Wrablónét még aznap máglyán elégetve kivégzik. A máglyán először Nagy Balázsnét menti fel (ezt jegyzőkönyvezik is), majd a jelenlevő tanúk kérdésére válaszolva mindkettőjüket ártatlannak mondja. Ez utóbbi kijelentését azonban már csak kevesen hallják.

A kivégzés utáni napon Rachowiczky György Nagyszombat város bíróságának jegyzője – immár a szilincsi asszonyok ellen lefolytatandó eljárás számára – szlovák nyelvű összefoglaló iratot szerkeszt, mely tartalmazza

Wrablóné vallomásait és kivégzésének körülményeit, majd elkészíti ennek magyar nyelvű fordítását. Mindezeket az iratokat megküldik a szilincsi bírónak, ill. az időközben Szilincsre érkező Chuka Mártonnak, Pozsony vármegye szolgabírájának és a vele érkező Hegyi Balázsnak, a vármegye esküdtjének.

A per második fele Szilincsen zajlik, 82 tanút hallgatnak ki, majd újfent Nagyszombatban 13 eredetileg szilincsi, de Nagyszombatba elszármazott tanút. A kihallgatások során nagyon sok vád elhangzik, de súlyosságuk nem mérhető a Wrablóné elleni vádakhoz. Augusztus 8-án felmentik Nagy Balázsnét, akit Wrablóné először tisztázott. Erre Tóth Györgyné férje kéréssel fordul a vizsgálatot végzőkhöz, felsorakoztatván azokat a tanúkat, akik hallották, hogy Wrablóné a máglyán végül nemcsak Nagy Balázsnét, de az ő feleségét is „mentette", azaz ártatlannak vallotta. A tanúk meghallgatása után Tóth György a pozsonyi szolgabírótól és az esküdttől egy bizonyító levelet kapott, mely tartalmazza a kihallgatott tanúk vallomását, és amelynek nyomán szeptember 18-án Tóth Györgynét is felmentik.

A per dokumentumai közül 9 irat maradt fenn (BESSENYEI 2000: 327–355, 142. számú perirat), bennük három nyelv (latin, magyar, szlovák) öt nyelvváltozata jelenik meg. A magyar nyelvű iratokban két nyelvjárási és egy, talán már regionális köznyelvi változattal kell számolnunk. A két nyelvjárási változat legmarkánsabb jegye az *í*-zés (a Nagyszombatban írt levelek és jegyzőkönyv), ill. a hangsúlytalan *ö*-zés (a szilincsi tanúkihallgatás jegyzőkönyve, ill. a Nagyszombatba elszármazott és ott kihallgatott 13 szilincsi tanú vallomástétele). Bár az első jellemző nem feltétlenül zárja ki a másodikat, itt határozottan elkülönülnek, az *í*-ző nyelvjárás erősen kerüli az *ö*-zést, eltekintve néhány szórványos *ö*-zésre jellemző adattól, és viszont. A többi nyelvjárási sajátosság nem különíthető el ilyen egyértelműen. A Szilincsen írt bizonyítólevél nem mutatja az *ö*-zés nyelvjárási jellemzőit, holott részben ugyanazok vallanak, akik az *ö*-ző dialektusú iratban. Ennek magyarázata, hogy a dokumentumot egy Pozsonyból érkezett jegyző szerkesztette egybe – feltehetően ugyanaz, aki a vádiratokat fogalmazta. A regionális köznyelvinek tűnő vádiratok feltehetően ugyanezen pozsonyi hivatalnok lejegyzései. Lejegyzőjük tudatosan kerüli – nyelvjárásiasnak érezve – mind az *í*-zést, mind az *ö*-zést, a többi nyelvjárási sajátosság azonban itt is előfordul.

A kétnyelvűség kérdéskörét vizsgálva mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy dokumentumaink között csak szlovák és latin, illetve magyar és latin nyelvű iratok szerepelnek, azaz nincsen egyetlen magyar–szlovák két-

nyelvű irat, így a kétnyelvűségre vonatkozóan a rendelkezésünkre álló anyag egészéből kiindulva tudunk következtetéseket levonni. (Vizsgálatunk tárgya a magyar–szlovák kétnyelvűség, csak érintőlegesen térünk ki a nagyszombati jegyző többnyelvűségére.)

2. Rachowiczky György jegyző kétnyelvűsége

A peranyagban leginkább szembetűnően a nagyszombati jegyző, Rachowiczky György két-, illetve többnyelvűségének vizsgálatára nyílik lehetőség, aki a per szilincsi folytatásának céljára (vagy emlékezetből, vagy fenn nem maradt feljegyzések alapján) összefoglalja Wrablóné szlovák nyelvű vallomásait, az ítéletet és a kivégzést. Ugyanakkor Szilincs magyar falubírája és a Pozsonyból érkező vármegyei hivatalnokok számára elkészíti a dokumentum magyar fordítását is. A magyar fordítás a nagyszombati levelekben is megfigyelhető *í*-ző változat, s együtt jellemzi az *ö*-zés minden formájának kerülése. A (feltehetően anyanyelvi) magyar szöveg igen választékos, de a szlovák fogalmazványról is elmondható, hogy igényes, a nyelv anyanyelv közeli tudásáról és használati készségéről árulkodó szövegalkotás.

A magyar fordításban jelentkező fontosabb szlovák nyelvi hatások: a gyakori tévesztés a határozott-határozatlan ragozás megkülönböztetésében („Vrablóné egykor varas békát *főzte*”, „asztat is *vallott* Wrablova” stb.), a határozott névelő elmaradása („beásatta küszeb alá”, „fürdőtül gyermek mind kifakadozott” stb.), illetve a szlovák szórend megtartása egy jellemző szerkezetben („Smirdak János háza előtt Modordorffon lakozónak”, „felesége, Borbállja nevű Sylinczen lakozó” stb.). Ezt az egyirányú nyelvi hatást tarthatnánk a fordítás következményének is, de a nagy számú előfordulás miatt valószínűbb, hogy valódi (élőnyelvi) interferenciával kell számolnunk.

Dokumentumunk szlovák szövegének lejegyzésére a korabeli cseh, részben esetleg a lengyel helyesírás rendszere szolgált. Iratunkra jellemző ugyanakkor a magyar helyesírás nagyon erős kontaktushatása, mely legszembetűnőbben a palatálisok lejegyzésében jelentkezik (pl. a [gy] hang jelölésére a magyar szövegben *gi* vagy *gh* betűkapcsolatot találunk (*nagi, hogi, giermek*, illetve ritkábban *ugh, egh kor*), míg a szlovák szövegben állhat a magyar helyesírásra utaló *g*, melyet a követő palatális magánhangzó szláv mintára lágyít (*niehogila*, *skogyt*), vagy a szláv eredetű *d*, mely azonban magyaros betűkapcsolat grafémaeleme: *dy* (*dyetetko*, *dyitatko*) stb.

Figyelemreméltó, hogy a szlovák és a magyar nyelvű szöveg között két különböző irányú interferencia jelentkezik. Mindez arra utal, hogy a jegyző magyar anyanyelvű, azaz első nyelvének nyelvhasználatában figyelhető meg

a második nyelv (a szlovák) kontaktushatása, a helyesírásban jelentkező fordított irányú interferencia pedig a magyar nyelvű íráselsajátításnak a jele.

Rachowiczky György többnyelvűsége nem sorolható be maradéktalanul a bevezetőben felvázolt főkategóriákba. Többnyelvűsége kulturális, „elit többnyelvűségnek" tűnik, melyet egyfelől a természetes szükség, másfelől a jól meghatározott (szellemi, kulturális és érvényesülési) érdek táplál (vö. PÉNTEK 1995: 4). A természetes szükség ugyanakkor a részben szlovák nyelvi környezetben a szlovák nyelv elsajátítását motiválja. Mindazonáltal a nyelvelsajátítás ebben az esetben minden bizonnyal spontán eredetű, hiszen a XVII. század elejére is igaz, hogy a „helyi szláv nyelvvel való kapcsolat (…) intézményesített nyelvtanulás útján nemigen volt lehetséges" (ZELLIGER 2006: 23), így jegyzőnk magyar–szlovák kétnyelvűsége minden bizonnyal a természetes eredetű, mely kollektív kétnyelvűségbe tagozódik be.

Az „elit többnyelvűség" motivációjaként a jól meghatározott érdek mindenek előtt az intézményesített formában elsajátított latin nyelvre vonatkozik (jegyzőként természetes a latin nyelv ismerete, erről dokumentumaink is tanúskodnak). Ezzel számolhatunk a német nyelv vonatkozásában is (ennek dokumentumainkban nincs nyoma, de később jegyzőnk a Magyar Kamara tisztviselője Pozsonyban, melynek 1653–1655 között elnöke, mindez pedig feltételezi a német nyelv ismeretét és használatát). Ugyancsak ez vonatkozhat a lengyel nyelv feltehető ismeretére és használatára (a szlovák nyelvű periratba néhány lengyel kifejezés is „becsúszik"). Mindez a tudatosan vállalt és megszerzett egyéni (kulturális) többnyelvűséget példázza. (A német és lengyel esetében természetesen nem zárhatjuk ki a spontán eredetű többnyelvűség hatását, ezzel együtt a természetes szükség mint motiváció bizonyos fokú jelenlétét.)

3. Szilincs falu kétnyelvűsége

Dávid Zoltán az Érsekújvári ejálet 1664-es török adóösszeírásainak (deftereinek) személynévanyaga alapján végzett kutatásának eredményeként arra a megállapításra jut, hogy az „Érsekújvári ejálet területén fekvő falvak nagyobb része egynyelvű volt" (1993: 11). Feltehetően érvényes e megállapítás a néhány évtizeddel korábbi időkre, és a nyugatabbra fekvő (Nagyszombat környéki) falvakra is.

Peranyagunk alapján, 1619-ben, úgy tűnik, elmondható ez Szilincs nyelvi-nyelvhasználati képéről is. A szilincsi bíró számára írt két nagyszombati levél magyar nyelven fogalmazódott. A per minden szilincsi vonatkozású dokumentációja magyar nyelvű, továbbá az elkészült szlovák nyelvű ira-

tot a pert folytató szilincsi testület számára magyarra fordítják. Ebből természetesen még nem következik feltétlenül, hogy magyar ajkú faluról lenne szó. A kihallgatás során azonban a két magyar anyanyelvű vádlotton kívül a faluból 82 tanút idéznek be (családjaikat is számba véve nem sokkal többen lakhatták a települést). Minden beidézett tanú magyar nyelven tesz vallomást. Ezenkívül a Nagyszombatba elszármazott 13 szilincsi tanú vallomása szintén kivétel nélkül magyar nyelvű, akik nemcsak nyelvüket, de *ö*-ző nyelvjárásukat is megőrizték. E világosnak tűnő kép ellenére itt is tartózkodnunk kell a nem kellőképpen körültekintő általánosítástól. Tudjuk például, hogy a szomszédos Modordorf – ahol a per első szakaszában elítélt Wrablóné lakott – magyar lakossága mellé korábban jelentős számú német lakosság települt, ezidőtájt pedig egyre nagyobb számban szlovák ajkúak telepednek meg a községben. Megjegyezzük, hogy maga a vádlott, Wrablóné (Wrablowa) is szlovák anyanyelvű. A jegyző által készített szlovák nyelvű jegyzőkönyvben – s hasonlóan a magyar fordításban – a nyelv-használatra vonatkozó konkrét utalást találunk: „In tortura itaque primo fassa est siccine in lingua Sclavonica" (BESSENYEI 2000: 348), azaz 'A kínvallatás során tehát így vallott először, szlovák nyelven', majd közvetlenül a vallomás következik szlovákul. A máglyán elhangzottakkal kapcsolatban pedig Szabó Mátyás tanú a következőképpen vall: „mondott osztán, mind az kettőt mentem. De tótul monta: – odvolavam linczianský obba." (BESSENYEI 2000: 334).

Hasonló népmozgást az elkövetkezendő időkben Szilincsen is feltételezhetünk, hiszen a peranyag alapján teljesen magyar ajkú falu lakossága bő egy évszázad alatt teljesen kicserélődik, ekkor a településen már nemigen hangzik magyar szó: „Hic [sc. in vico Szilincs – SzR.] quoque Slavi colunt", azaz: 'Itt [ti. Szilincs faluban] is szlávok laknak' – tudósít BÉL MÁTYÁS (1736: 210).

Kérdésünk tehát: tudtak-e Szilincs magyar ajkú lakosai szlovákul? Bár szükség van a per nagyszombati szakaszának magyar fordítására, mégis a falu lakosságának legalább egy része (ha nem a többség) kétnyelvű. Wrablóné kivégzésének tanúi kivétel nélkül megerősítették vallomásukban azt, amit az elítélt szlovák nyelven mondott. Egyikük sem kerülte meg a vallomástételt azzal, hogy nem értette, mit mondott a máglyán a szlovák asszony. Szabó Mihály – az első tanú – pedig szó szerint idézte szlovákul. Valószínű, hogy a további tanúk egy része is idézte a szlovákul elhangzottakat – ha nem is mindenki –, a jegyzőkönyv sajátossága azonban, hogy az azonos kétnyelvűség – legalább passzív, azaz a szlovák beszédet csupán értő

formában – tartalmú vallomások csak a korábbi lejegyzett vallomásra történő hivatkozással szerepelnek. A tehát jelen van, ugyanakkor okkal feltételezhetjük, hogy a falu lakói közül Szabó Mihály mellett többekre is jellemző az aktív kétnyelvűség.

Másik oldalról közelítve a kérdést a szlovák anyanyelvű Wrablóné minden bizonnyal többször is megfordult a magyar ajkú faluban, az ott élő, illetve Nagyszombatba átköltözött Ohrablo vezetéknevű magyar tanúk (két házaspár) esetleg férjének rokonai, valamint a megvádolt szilincsi asszonyokkal is érintkezett (vö. BESSENYEI 2000: 343). Hogy ezen találkozások alkalmával, illetve a későbbi szembesítés során a magyar vagy a szlovák volt-e az érintkezés nyelve, nem tudjuk. Elképzelhető, hogy Wrablóné is tudott magyarul (ha férje magyar, amit a dokumentumok alapján biztosan nem állíthatunk, a családon belüli kétnyelvűség valamely változatát is feltételezhetjük). A nagyszombati bíró Szilincsre a következőket írja: „Itten minálunk Nagyszombatba mostan fogva vagyon egy ördenges asszonyállat, modordorffi Wrablo Adam felesige kinek Katus a neve." (BESSENYEI 2000: 341). A magyar Katus név használata e hivatalos levélben csak akkor indokolt, ha feltételezzük, hogy a nagyszombati magyar fogalmazó előtt így mutatkozott be, ill. hogy Szilincsen az asszonyt ezen a (magyar) néven ismerik. Ezen megnevezés pedig utalhat arra, hogy az asszony valamelyest képes volt velük magyarul is kommunikálni. (A névalak nem feltétlenül becenév, hanem quasi hivatalos névként áll, tekintve, hogy a kihallgatott nyolc szilincsi Katalin nevű tanú közül hét szintén Katus néven szerepel a jegyzőkönyvekben.)

Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy a mindennapi nyelvhasználatban a magyar és a szlovák ajkú lakosság közötti kommunikáció mindkét nyelven folyhatott (és feltehetően folyt is), fenntartva, hogy a második nyelv értésének, ill. használatának foka az egyes személyek esetében igen különböző lehetett, olyannyira, hogy a kétnyelvűnek mondott közösségben élhetnek egyértelműen egynyelvű személyek is (vö. PÉNTEK 1995: 1).

PÉNTEK JÁNOS a kollektív kétnyelvűségnek három fajtáját különbözteti meg. Lehet (1) kölcsönös, szimmetrikus kétnyelvűség, ez esetben mindkét nyelv közvetít, az információ mindkét irányban halad. Lehet továbbá a kétnyelvűség (2) egyoldalú, azaz egy-egy adott településen a számbeli fölény dominánssá teheti az egyik nyelvet. Előfordulhat azonban, hogy (3) a számbeli fölény kisebbségi nyelvet tesz dominánssá, ezt a kétnyelvűséget az anyanyelv érzelmi dominanciája jellemzi (1995: 2–3). A fenti distinkció –

jogosan és természetesen –feltételezi a modern értelemben vett kisebbségi nyelv, ill. a (többségi) államnyelv definícióit, így egy-egy kétnyelvű település meglehetős biztonsággal helyezhető el e hármas felosztás mentén.

A XVII. század eleji Szilincsen a magyar nyilvánvalóan domináns nyelv, de igen nehéz lenne eldönteni, hogy a (2), ill. a (3) típusnak felel-e meg. (Joggal feltételezzük, hogy e megállapítás a szlovák többségű, szlovák dominanciájú kétnyelvű falvak esetében, amilyen ez időben feltehetően Modordorf is, hasonlóképpen igaz.) A sok nyelvű és sok nemzetiségű államalakulatban egyfelől sem a magyar sem a szlovák nyelv nem emelkedik hivatalos nyelvvé (ezt a funkciót a latin nyelv tölti be, egyéb esetekben a német, egyes megszállt területen igen korlátozott mértékben a török), a helyi igazságszolgáltatás aktuális nyelve pedig, mint láttuk, minden esetben a jogi aktusok szereplőinek anyanyelve. A fordítás, az esetleges tolmácsolás jellemzően az apparátus feladata. A kétnyelvűség dominanciáját tehát a településen belül csupán a számbeli fölény befolyásolja.

A magyar és szlovák többségű falvak, ill. ezek lakosai egymás közötti „külső érintkezésében" pedig inkább az (1) típus jellemzőit ismerjük fel, azaz az információ mindkét irányú haladásával jellemezhető kölcsönös, szimmetrikus kétnyelvűség, amelyben – ismét PÉNTEK JÁNOS szavait idézve – „a kívülállónak nem volt könnyű megállapítania, kinek melyik az anyanyelve" (1995: 2). A vallomásoknak a részletekre is aggályosan figyelő előadásából, illetve ezek jogi precízségre törekvő lejegyzéseiből azonban olykor egy-egy adott szituációban a kapcsolattartás nyelvére, vagy akár az anyanyelvre is következtethetünk.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a kétnyelvűség hasonló típusaival számolhatunk a XVII. század elején Nagyszombat környékének nyelvi-nyelvhasználati képében is, mint napjainkban hasonló nyelvi környezetben (vannak hiányzó változatok is, mint a kulturális eredetű kollektív kétnyelvűség), ugyanakkor a részben eltérő társadalmi, kulturális, nyelvpolitikai (stb.) feltételekre visszavezethetően a mai típusok (pl. a kollektív kétnyelvűség három típusa) kevésbé elhatárolhatók, illetve a kétnyelvűség megnyilvánulási formái kevésbé tagoltan tipizálhatók. Megfordítva pedig: az eltérő nyelvi-nyelvhasználati valóság eltérő társadalmi, kulturális, nyelvpolitikai feltételek indikátora, s mint ilyen, alkalmas ezekre vonatkozó további következtetések levonására.

4. Kitekintés

A kétnyelvűség (és a többnyelvűség) különböző nyelvű népcsoportok érintkezéseiben az emberiség történetének minden korszakára jellemző volt. A magyar nyelv tekintetében ez azt jelenti, hogy „történetének minden szakaszában számolnunk kell a kétnyelvűséggel és annak következményeivel" (ZELLIGER 2006: 19). A kétnyelvűségnek különböző nyelvtörténeti korokban történő vizsgálata azonban eltérő (gyűjtési és elemzési) munkamódszerrel lehetséges, és eltérő metodológia kialakítását kívánja. Ugyanakkor nagy biztonsággal épít a jelen, illetve a közelmúltra vonatkozó szociolingvisztikai kutatások eredményeire, hiszen a nyelvi változást előidéző tényezőkhöz hasonlók működtek a múltban is. Így a kétnyelvűségnek is hasonlók a motivációi, hasonlók a nyelvi-társadalmi feltételei. A hasonló azonban nem jelent azonosat. Ezért a mai társadalomnyelvészeti kutatások eredményei nem feltétlenül „húzhatók rá" maradéktalanul egy korábbi korszak nyelvi-nyelvhasználati képére.

A (szóbeli) kétnyelvűség középmagyar kori vizsgálatában célszerű a források közül azokat kiválasztani, melyek közvetlenül (közvetlenebbül) tükrözik a korabeli szóbeliség, az élő nyelv (lehetőség szerint kevésbé formális) megnyilatkozásainak sajátosságait. A korszak peranyagaiban (ezek között nagyobb számban egy speciális jogi terület: az ún. boszorkányperek anyagaiban) számos ilyen dokumentum vár kutatásra. Ha ezeket összevetjük a korabeli formális nyelvi szövegekkel, a kirajzolódó hasonlóságok és különbségek vizsgálata és elemzése lehetővé teheti egy olyan metodológia kidolgozását, mely által a szóbeliséget közvetlenül tükröző szövegemlékekben szűkösebb kései ómagyar kor is megközelíthetőbbé válik. Jól használható kutatásmódszertan vezethet tovább a forrásokban szegényebb korai ómagyar korig, ennek nyomán pedig a korábbi, nyelvemléktelen korról is többet mondhatunk (vö. ZELLIGER 1999: 505).

A korábbi korok vizsgálatához természetesen elengedhetetlen, hogy egyre inkább használjuk a társtudományok (történelemtudomány, művelődéstörténet, népesedéstudomány stb.) eredményeit (ahogyan esettanulmányunkban is tettük), módszertanilag azonban bizonyos körültekintésre és óvatosságra is szükség van, nehogy az elemzés során valamely bizonytalan, esetleg tévesen értelmezett nyelvi adatból megfogalmazott követésre hivatkozzunk vissza.

Irodalom

BARTHA CSILLA 1999: *A kétnyelvűség alapkérdései*. Beszélők és közösségek. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

BÉL MÁTYÁS 1736: *Notitia Hungariae novae historico geographica divisa in partes quattuor*. II. kötet, Bécs.

BESSENYEI József (szerk.) 2000: *A magyarországi boszorkányság forrásai*, II. kötet. Budapest: Balassi Kiadó.

DÁVID ZOLTÁN 1993: *A magyar–szlovák nyelvhatár 1664-ben az Érsekújvári ejalet területén*. Történeti Demográfiai Füzetek 12. (7–31). Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Intézet.

JUHÁSZ DEZSŐ 2002: Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések. In: HOFFMANN ISTVÁN, JUHÁSZ DEZSŐ, PÉNTEK JÁNOS szerk.: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debrecen–Jyväskylä. 165–172.

MATTHEIER, KLAUS J. 1988: Das Verhältnis von sozialem und sprachlichem Wandel. In: AMMON, U., DITTMAR, N., MATTHEIER, K. J. (Hrsg.): *Sociolinguistics / Soziolinguistik*. An International Handbook of the Sience of Language and Society / Ein internazionales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft. II. Walter de Gruyter Verlag Berlin, New York. 1430–1452.

KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC (szerk.) 2003: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó.

MOLLAY KÁROLY 1982: *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

PÉNTEK JÁNOS 1995: A kollektív kétnyelvűség három típusa. *Kétnyelvűség* (III. évf.) 2. szám, 1–8.

ZELLIGER ERZSÉBET 1999: Gondolatok a magyar nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítéséhet. *Magyar Nyelvjárások* XXXVII. (Köszöntő könyv Sebestyén Árpád 70. születésnapjára.) 505–512.

ZELLIGER ERZSÉBET 2006: *Az első magyar népének és művelődéstörténeti háttere*. A Zsigmond-kori Húsvéti Népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései. Nyelvtudományi Értekezések 156. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Szépe György
(Pécs–Budapest)

A nyelvpolitikáról mint társadalmi eszközről és mint diszciplínáról

1. Óhatatlan, hogy saját tapasztalataim alapján szóljak erről a témáról.

Egy olyan közbülső nemzedékhez tartozom, amelyik igyekezett néhány – általa – szükségesnek tartott és a tudományhoz is tartozó törekvést meghonosítani. A következőkben a nyelvpolitikai törekvések szakaszának rövid összefoglalását próbálom megfogalmazni. Ehhez az íráshoz nem készültek külön jegyzetek, mivel nem tartanám helyénvalónak túlnyomórészt saját írásaimra hivatkozni. (Ezeknek a bibliográfiája másutt fog megjelenni.) Ahhoz pedig most sincs – korábban sem volt – indíttatásom, hogy a kollegák hasonló témájú írásaival vitatkozzak.

A magam részéről ezzel az írással lezárom a témával való eddigi foglalkozásomat. A következő éveimben megpróbálom (ezen témakörben és egyebekben kialakult) felfogásomat olyan új megközelítésekkel harmonizálni, amelyek az embernek mint komplex lénynek és a körülöttünk levő globális technikai térnek vizsgálata alapján új nyelvszemléletet tesznek lehetővé (ilyesféle szélesebb kiindulópontból térhetek még vissza esetleg a nyelvpolitikára).

Jelképesnek tekintem, hogy a témától voltaképpen elbúcsúzó cikkemet Péntek János emlékkönyve számára küldöm el.

2. Abban a korszakban került ez a diszciplína látókörömbe, amikor a *politika* terminus több okból is kényelmetlen volt. Mivel a nagypolitikának nem jutottam a közelébe, ezért egyéb indíttatásaim akadtak: (a) a magyar nyelv *-politika* utótagú összetételeiről kiderítettem a magam számára, hogy valami másról van szó, mint a hatalomról (vagyis elsősorban előrelátásról, illetve gondoskodásról), ezeket a kifejezéseket az angolban általában a *policy* szóval lehet visszaadni, (b) szemben a *politics* szóval, amely általában a hatalomra utal (persze akadnak kivételek, mint például a *foreign policy*). Fokozatosan kezembe kerültek nyelvpolitikai jellegű kiadványok, majd – elsősorban az UNESCO révén – kapcsolatba kerültem magával az eleven nyelvpolitikai tevékenységi körrel.

A hetvenes évek elejére a párizsi UNESCO központjában összeértek különféle – önmagukban addig is művelt – kérdéskörök: ilyen volt az idegen nyelvek oktatásának modernizálása; az úgynevezett „kevéssé oktatott" (európai) nyelvek oktatása és fordítása; az eltérő nyelvek és kultúrák kölcsönös megértése (mint a béke, biztonság és együttműködés feltétele); az anyanyelvi nevelés a „vernakuláris" elv alapján; a kisebbségi helyzetben levőknek (különösképpen kétnyelvű) iskolázása; az írástudatlanság felszámolása; a több országban használt nyelvek sztenderdizálásának problémája; s hellyelközzel ezeknek az emberi jogi vonatkozásai. Mint látható, ez meglehetősen heterogén tematika volt. Az tartotta össze, hogy az UNESCO s annak nyomán egyéb nemzetközi – köztük egyre nagyobb súllyal európai – szervezetek folyamatosan napirendjükön tartották a kérdéseket. A nyelvi aspektus fokozatosan belekerült a nemzetközi tényleges és szimbolikus diszkusszióba; kötelező témája lett bármilyen indíttatású fejlesztési és nevelési akciónak.

A tematika egyes szektorai között nem volt feltétlenül kapcsolat: sem oksági, sem szervezési, sem technikai jellegű kapcsolat. Néhány szakember igyekezett (a magam módján én is) részlegesen szintetizálni ezt a szertefutó tematikát. Az én akkori harmonizálási törekvéseimet megkönnyítette a magyarországi magyar kiindulás (amelyben benne éltem térben és időben); ezt ugyanis folyamatosan tudtam tesztelni. Ennek bizonyos eredményei talán abban az egységes nyelvi nevelési keretben láthatók, amelyet a hetvenes években a Magyar Tudományos Akadémia közoktatási reformterveiben alakított ki egy csapat (köztük én is).

Tudományelméletileg mindez közvetlenül nehezen értékelhető, mivel interdiszciplináris jellegű, központjában a legszélesebb értelemben vett *társas nyelvészet* (szociolingvisztika), illetve ennek is alkalmazott nyelvészeti változata: az *alkalmazott szociolingvisztika* áll.

3. Ahogy a nyelvpolitika tematikája kibontakozott, úgy alakultak ki változatai és színterei. A föntebb említett, először külön szálakon futó megközelítések címébe (és néha szemléleti keretébe is) belekerült a *nyelvpolitika* terminus.

Létrejött a téma nemzetközi folyóirata. Elkezdődött az országos és nemzetközi konferenciák, projektumok, tematikus összejövetelek sorozata, amelyek számos *pozitívum*uk mellett – furcsa módon – fölvették az általuk vizsgált elsődleges társadalmi valóság gyakran *negatív, kirekesztő* jegyeit

4. Saját nyelvpolitikai felfogásom folyamatos fejlesztését az egyetemi oktatás követelte meg. A nyelvpolitika kérdéseire irányuló tantárgyat a kilencvenes évek óta adtam elő Pécsett: először az alapképzésben, majd a doktori képzésben az Alkalmazott Nyelvészeti Doktori Program „alkalmazott szociolingvisztika/nyelvpolitika" című „elágazása" (alprogramja) keretében.

A kurzusok térben, időben és diszciplináris kiterjedésükben többfélék voltak. Az oktatás alapjául eleinte kizárólag egy nemzetközi tematika és annak bibliográfiája szolgált (néhány magyarországi kiegészítéssel); a későbbiek során egyre nagyobb felelősség hárult az általam írt közleményekre. Nem volt könnyű vegytisztán kiszűrni, hogy mi tartozik a „nyelvpolitika" témakörébe. Viszonylag sok – egyéb témakört megcélzott – írásomban elkerülhetetlen volt a nyelvpolitikai szempont megnyilvánulása valamilyen formában. Elsősorban a következők témák esetében volt elkerülhetetlen a nyelvpolitikai aspektus: a nyelvi emberjogok, a literáció, a nemzeti kisebbségek kétnyelvűsége, valamint a magyar anyanyelvi nevelés és az idegennyelv-oktatás, a magyarnak idegen nyelvként való oktatása, sőt felmerült a nyelvpolitika a nyelvművelés témájának tárgyalásában is. S tekintettel arra, hogy az „alkalmazott szociolingvisztikának" is felfogható témakör fokozatosan bújt ki az „alkalmazott nyelvészet" köntöse alól, ezért egy időben az alkalmazott nyelvészet diszciplínára vonatkozó írásaimban is állandó összetevő volt a nyelvpolitika (kimondva vagy kimondatlanul). A földrajzi kiterjedése elsősorban Magyarország, a Kárpát-medence, Közép-Kelet-Európa, Európa. (Megpróbáltam más országok, nyelvi közösségek szemszögét is átvenni; de ezt nem tartottam feladatomnak.) Az időbeli mélység voltaképpen a felvilágosodás utáni korszak (európai) problematikája – mind a mai napig.

5. A következőkben néhány tapasztalatot és elképzelést fogalmazok meg tekintet nélkül arra, hogy ezeknek mi volna a szakmai illetékességi területe. Ezek azonban nem receptek és nem is tanácsok; a státusuk: „átadásra érdemes tapasztalatok".

Számomra ezen diszciplína keretében is különlegesen tanulságos volt a térségben történt politikai rendszerváltás. Egyértelművé vált, hogy a nyelvpolitikai tematikának van (a) egy (általános) programszerű része (ez voltaképpen stabil tudásanyag, amely lassan módosul); valamint (b) az adott konstelláción belül előállott történelmi-politikai helyzet mindennapos gyakorlata számára felkínálható (konkrét) része, ez pedig felfogható egy folyamatos párbeszéd révén naprakészen tartott konzultációs háttéranyagnak. A két rész nem feltétlenül válik el időben, s nem ritkán keveredik.

Hasonlóképpen megkülönböztethető kiindulása a nyelvpolitikára irányuló reflexiónak (a) az emberre vonatkozó általános (és elsősorban emberjogi) megközelítés, illetve (b) egy térben és időben, történelmi konkrétságában létező speciális helyzet *változtatás*ára irányuló megközelítés. Ez utóbbin belül lehetséges (b1) egy államnak (mint politikai struktúrának), illetve (b2) egy nyelvközösségnek (mint nyelvi-kulturális kontinuumnak) az előtérbe helyezése. (Úgy látom, hogy nem használ a diszkussziónak, ha a *politikai nemzet/kulturális nemzet* – és egyáltalában a *nemzet* – műszavakat kiinduló-

pontnak vagy keretnek tekintjük. Természetesen, nem tagadom ezeknek a politikai történelembe tartozó műszavaknak a fontosságát, de megnehezítik olyan megfogalmazások készítését, amelyeket valamennyi érdekelt méltányolni képes.)

Mivel a nyelvpolitikai témakör heterogén jellegű, megpróbáltam az egyes szektorai között hasonlóságokat (izomorfizmust vagy csupán párhuzamosságokat) találni. Mindössze egyetlen területen sikerült ilyenre lelnem. Úgy látszik, hogy a nyelvi változatok, azaz területi nyelvjárások – pontosabban: képviselőik – vetélkedése az első (vagyis sztenderd) nyelv szerepéért megismétlődik nemzetközi vonatkozásban az egyes nyelvek – ismét pontosabban: képviselőik – versenyzése által a kontinentális, majd globális nyelv („világnyelv") szerepéért. Ha ez így van, akkor azonban ez a társadalomtudományok egészének témakörébe tartozik, még akkor is, hogyha következménye nagymértékben kihat embercsoportok nyelvi viselkedésére, kommunikációs gyakorlatára. (Ez bizony inkább darwinista, mint humanista válasz.)

Olyan kapcsolatot nem sikerült találnom, amely a nyelvi változatoknak, illetve nyelveknek (idiómáknak) belső tulajdonságaiból kiindulva befolyásolta volna történetüket, illetve a beszélőik történetét.

Arra a konklúzióra kellett jutnom, hogy az élő (társas) nyelvhasználat inherens módon, spontán variálódik; ezen azt értem, hogy valamilyen – egyelőre nem ismeretes – biológiai/ antropológiai oka lehet a variálódásnak. Ezen – módszertanilag – *első szakasz* után nyílik lehetőség arra, hogy valamilyen szervezet nevében beleavatkozzanak a nyelvhasználatba s előnybe helyezzenek bármilyen nyelvi változatot vagy annak bármilyen részét; a nyelvpolitika (s a nyelvtervezés) ilyen módon – módszertanilag – a *második szakasz* része.

A nyelvi diakrón változásnak ez a két pólusa nevezhető *nyelvi diverzitás*nak, illetve *nyelvi egységesülés*nek (akár *nyelvi sztenderdizáció*nak) is. A kettő kölcsönhatásában alakulnak mindazok a nyelvek, amelyek rákerültek a globális nyelvi térképre.

Az emberi művelődés történetének szempontjából (s ezen belül a nyelvvel kapcsolatos eszméknek, gondolkodásnak és hiedelmeknek a története szempontjából) természetesen ezernyi érvényes részletmegjegyzést lehet tenni az embercsoportok nyelvhasználatával kapcsolatban. Ez a humanisztikus érdeklődés tárgyává vált, különösképpen az európai kulturális zónában – akárhogyan is határozzuk meg annak a kiterjedését. Nem maradt ki

ez a témakör a zónának a folkórjából sem; sőt a nyelvi vonatkozású folklór – mintegy árnyékként – valamelyest le is képezi a nyelvpolitikai viszonyokat.

6. A fenti kereten belül fokozatosan az egyetemes emberi jogok nyelvi vonatkozásai felé fordultam. Igyekeztem megérteni a kétnyelvű, illetve kisebbségben élő embereknek, azok csoportjainak különleges szempontjait.

Arra jöttem rá, hogy az ország közepén – óriási többségben, magyar világban – élők részéről jövő nyelvpolitikai elgondolások csak akkor lehetnek hasznosak a beszélőközösség bármely vidékén, ha érvényesek a kisebbségi, illetve kétnyelvűségi formában élő emberekre is.

Szeretném magamat és ezen sorok olvasóit emlékeztetni arra, hogy én Magyarország magyar nyelvű és egyértelműen magyar identitású állampolgárai közé tartozom. Több rétegű szolgálatomban szükségszerűen egyesült (a) a magyarországi többségnek és valamennyi magyarországi diszkriminált embernek, embercsoportnak a nyelvhasználata, (b) a világon bárhol élő magyar nyelvű, kultúrájú, identitású ember nyelvi problematikája, (c) a világon bárhol élő diszkriminált embernek, embercsoportnak a szenvedése. (Természetesen praktikus okokból vannak közeli és távoli feladatok.)

Eddigi tapasztalataim alapján írom a következő sejtésemet. A nyelvpolitika diszciplínája akkor közelíti majd meg a „science" követelményeit, ha (a) a szomszéd embercsoportok számára és bármely távol élő embercsoportoknak a számára *egyszerre* érthető és elfogadható állításokat produkál (b) ugyanakkor egyértelműen kifejezi annak az embercsoportnak az ügyét, amelyben született, s amelynek képviseletét vállalja. A sikeres „social science" – legalább is az általam tapasztalt és ismert formájában – valamilyen módon harmonizál egy társadalmi folyamat „aktivista" szolgálatával (de nem saját mondanivaló nélküli segédcsapatként).

Itt jegyzem meg, hogy nem tesz jót egy diszciplínának, ha – bármely színezetű – nemzetközi elit-csapatok határozzák meg saját ízlésük szerint a szakmai szabályokat. A fordulat utáni „Drang nach Osten" minden olyan helyzetben hasznos lehet, ha ezáltal a megelőző időszakaszban elzárt szellemi és anyagi forrásokat nyílnak meg a „keleti" kollegák számára. De ne gyarmatosítsunk se szóval, se pénzzel a felszabadítás nevében.

Tessék hagyni, hogy „A harcot, amelyet őseink vívtak, békévé oldja az emlékezés".

S az is engedtessék meg, hogy mi érdekeltek tudjuk „...rendezni végre közös dolgainkat, ez a mi munkánk: és nem is kevés."

Szilágyi N. Sándor
(Kolozsvár)

Szociálpszichológiai tényezők a szókölcsönzésben

Péntek Jánosnak, köszönettel mindenért…

Dolgozatomban a szókölcsönzés jelenségének egy olyan aspektusára szeretném felhívni a figyelmet, amellyel – legalábbis tudomásom szerint – a kérdés eddigi kutatói nemigen foglalkoztak: a közvetlen népi érintkezés útján történő szókölcsönzésnek az etnocentricitással való szoros összefüggésére.

A közismert *etnocentrizmus* helyett azért használom itt az *etnocentricitás* (vagy *etnocentrikusság*) szót, mert e kettő között célszerű különbséget tenni. *Etnocentricitás*on valamely (alkalmasint minden) etnikai közösségnek azt a természetes, spontán, tudattalan és véleményem szerint elkerülhetetlenül kialakuló beállítódását értem, amelynek alapján az illető közösség tagjai saját nyelvüket, szokásaikat, hagyományaikat, kultúrájukat természetesebbnek, helyénvalóbbnak, magyarán különbnek érzik másokénál. Az etnocentrikusság tulajdonképpen nem más, mint az illető közösség önmagáról alkotott pozitív énképe. Ritkán fogalmazódik meg tételesen, inkább csak következményeiből lehet felismerni. Ezzel szemben az *etnocentrizmus*on olyan ideológiát értek, amely – visszaélve az illető etnikai közösség (vagy nemzet) tagjainak etnocentrikus beállítódásával és ennek következtében az ilyen ideológiákra való fogékonyságával – az etnocentrikusság szerkezetének explicitté tételével kíván tömeget toborozni egy olyan (legtöbbször politikai) érvrendszer mögé, amely alapja lehet a más etnikumokkal szembeni diszkriminációnak, illetve a saját etnikum hegemóniája fenntartásának.[1]

[1] Úgy gondolom, ez a különbségtétel gyakorlati szempontból is fontos, hiszen kétes hasznú dologra, ha nem éppen lehetetlenségre vállalkozna az, aki például a toleranciára nevelést úgy képzelné, hogy majd leszoktatja saját közösségét az etnocentrikusságról. Az ilyen ügyekben forgolódó jobban teszi, ha arra törekszik, hogy az etnocentricitás természetes érzésének szigorú megbélyegzése helyett inkább azt tudatosítsa, hogy igenis ilyenek vagyunk, s ez önmagában nem erény ugyan, de nem is szégyen: sem nem rossz, sem nem jó, hanem egyszerűen adottság. És nemcsak mi vagyunk ilyenek, hanem mások is, és az is éppen olyan természetes dolog. Ha tehát más népeknél észrevesszük az etnocentrikusság jeleit, gondoljuk meg, hogy az ő etnocentrikusságuk semmivel sem indokolatlanabb, mint a magunké, s hogy ők végső

Az etnocentrikusság szerkezete értékdimenziók mentén alakul ki. Központi oppozíciója a **MI – MÁSOK (= NEM MI)** szembenállás. A MI pólushoz kapcsolódnak a pozitív értékek, a MÁSOK-hoz a negatívak, körülbelül így:

MI	**MÁSOK (= *NEM* MI)**
beszélő	*nem* beszélő
ember	*nem* ember (vagy legalábbis nem igazi)
természetes	*nem* természetes
okos	buta (= *nem* okos)
ügyes	ügyetlen (= *nem* ügyes)
ép	csonka (= *nem* ép)
egészséges	beteg (= *nem* egészséges)
erős	gyenge (= *nem* erős)
tiszta	piszkos (= *nem* tiszta)
jó	rossz (= *nem* jó)
stb.	*nem* stb.

A sort folytathatnánk, de most inkább arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a különböző népek etnocentricitása (pozitív énképe) alighanem tipologizálható lenne olyan alapon, hogy melyek a központi értékdimenziók, amelyek az illető etnocentricitást meghatározzák. Ehhez, mint látni fogjuk, a kölcsönszóanyag vizsgálata is értékes adatokat szolgáltathat.

A fenti oppozíciósorhoz némi kommentárra van szükség. Először is: a **beszélő – nem beszélő** oppozíció nem azt jelenti, hogy mások egyáltalán nem tudnak beszélni. Tudnak, de valami furcsa, természetellenes, nem véletlenül mondom: *barbár* nyelven galagyolnak. A beszélő számára ugyanis az egyetlen természetes, **emberi** nyelv a saját anyanyelve. Ezért nem is igazi ember az, aki nem azt beszéli, csak amolyan – alkalmasint félresikerült – emberféle. Erre sok nyelvben beszédes bizonyító anyagot lehet találni.[2] Nagyon szorosan kapcsolódik ehhez az **okosság** fogalma: az okosság első jele ugyanis az értelmes beszéd. Az okos emberrel való szembeállításként az állatokat oktalannak mondjuk, hiszen nem tudnak beszélni. (Jellemző azonban, hogy csak olyan emlősállatokra mondjuk, amelyek ránézésre hasonlítanak annyira az emberhez, hogy a beszéd képességét esetleg el lehetne tőlük várni. Egy csiga vagy egy giliszta például nem oktalan állat.) Másik észrevé-

soron éppen úgy viselkednek, ahogy mi magunk is szoktunk, s ez így van rendjén. Ami viszont az etnocentrizmust mint ideológiát illeti, az veszedelmes dolog, akárkié legyen is.

[2] Gondoljunk itt mindenekelőtt a különböző nyelvek 'ember' jelentésű belső népneveire (az ázsiai eszkimók belső neve, az *inuit* egyenesen azt jelenti: 'igazi ember'.)

tel a fenti oppozíciókhoz, hogy a MÁSOK mellett az is ott van, hogy NEM MI. Ezzel arra kívántam figyelmeztetni, hogy míg a MI pontosan körülhatárolt, jól meghatározott, a MÁSOK nem konkrétan valamelyik népre vonatkozik, vagyis nincs pontosan meghatározva: egyetlen igazi jellemzője, hogy NEM MI. Ezért úgyszólván minden(ki) belefér.

A *nem* szónak azonban egyéb szerepe is van. A nyelvi univerzálék között tartják számon, hogy a pozitív–negatív értékpólusú ellentétpárokban a pozitív elem jelöletlen (közvetlen megnevezés), míg a negatív jelölt (sokszor a pozitív jelentésű szó tagadó, illetve fosztóképzős alakja: pl. *boldog – boldogtalan*, nem pedig *szomorú – szomorútlan*). Az etnocentricitás szerkezetében is a MI jelöletlen (vagyis természetes viszonyítási alap), a MÁSOK pedig jelölt. Ezt hangsúlyozza a fenti oppozíciósorokban a *nem* szó.

A szókölcsönzésnek az etnocentrikussággal való összefüggésére a magyar nyelvjárások román kölcsönszavainak vizsgálata során figyeltem fel. Elsősorban az érdekelt, hogy a szókölcsönzés indítékaira vonatkozó korábbi hipotézisek és magyarázatok mennyire kielégítőek egy élő kölcsönszóanyagon kipróbálva. Ezek a magyarázatok eléggé ismertek, nem szükséges itt részleteznem őket. Mivel közülük a kulturális átvétel elméletével találkozhatni leggyakrabban (eszerint valamely nép megismeri más népek sajátos, számára ismeretlen fogalmait, s a fogalommal a szót is átveszi), úgy gondoltam, érdemes lesz megvizsgálni, vajon miért veszünk át mellékneveket is. Hiszen a melléknevek általában ismert fogalmat jelölnek, amelyekre már van szavunk. Ezért írtam ki MÁRTON Gyula, PÉNTEK János és VÖŐ István munkájából, *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*ból minden melléknevet (kivéve azokat, amelyek csak a moldvai csángóban fordulnak elő, tekintettel e nyelvjárás különleges helyzetére, ami más megközelítést tesz szükségessé). Összesen 241-et találtam. Ezekből 201, vagyis mintegy 83,4% negatív, pejoratív jelentésű.

A pejoratív jelentésű szavak további osztályozása a következő eredményre vezetett (az első számoszlop azt mutatja, hogy összesen hány szó tartozik ide, a második a melléknevek teljes számához viszonyított arányt, a harmadik pedig a pejoratív jelentésű szavakon belüli arányt):

Milyen tulajdonságot jelöl	Összesen	A melléknevek hány %-a	A pejoratívak hány %-a
emberi	141	58,51	70,15
emberi és/vagy állati	14	5,81	6,97
tárgyi	13	5,39	6,47
állati	11	4,56	5,47
más	8	3,32	3,98
emberi és/vagy más	5	2,07	2,49
emberi és/vagy növényi	3	1,24	1,49
emberi és/vagy tárgyi	3	1,24	1,49
növényi	3	1,24	1,49

Eddig is tudtuk, hogy a szókölcsönzés során gyakran kerülnek át egyik nyelvből a másikba pejoratív jelentésű szavak, sőt az átadó nyelvben nem pejoratív jelentésűek is ilyenekké válhatnak az ún. pejorációs eltolódás során. Ha azonban az itt tárgyalt szóanyagot közelebbről megvizsgáljuk, a kölcsönzés indítékaira vonatkozóan is érdekes következtetésekre juthatunk.

Először is feltűnő, hogy ezeknek mekkora része vonatkozik emberi tulajdonságokra. Mégpedig milyenekre?

Az anyagnak egy tekintélyes része a szellemiekben, illetve az ügyességben való szűkölködésre utal:[3]

amarit 'szerencsétlen, gyáva, gyámoltalan'; *babaló* 'ügyetlen, tökkelütött'; *babalók* 3. 'ügyetlen'; *batut* 'bolond, ostoba, ütődött'; *básgulubás* 'ügyetlen' (a román etimon jelentése: 'a fejedelmi gárda vezetője'); *blég* 1. 'szerencsétlen, ügyetlen' 2. 'nemtörődöm'; *bujgujet* 'zavarodott, ütődött'; *bukămăláj* 'szerencsétlen, ügyefogyott'; *csemáj* 'gyenge, ügyetlen, pipogya'; *frikosz* 'félénk, gyáva'; *ganga* 'ügyetlen, esztelen'; *góga* 'ügyetlen'; *klătyit* 'bolond'; *lăszát* 'lágy, puha természetű'; *lăszátya* 'mamlasz, ügyetlen, nemtörődöm'; *lunyátik* 'holdkóros, félbolond'; *málé* 'együgyű, gyámoltalan, gyáva'; *măkătyila* 'ügyetlen, lágy (ember)'; *metyelnó* 'tökkelütött'; *motohárica* 'ügyetlen kezefogású, lassú'; *nătăntók* 'ügyetlen, bamba, félénk, gyáva';

[3] Az adatok fonetikai hűséggel lejegyzett hangalakját, illetve alakváltozatait l. az idézett szótárban, a jelentések számozása az ottanit követi. A szokásostól eltérően a veláris *ë*-t a román *ă*, a veláris *i*-t pedig a román *î* betűvel jelölöm, részben mert ez nyomdai szempontból megbízhatóbb, részben mert így az írásmód is érzékelteti némileg, hogy az itt következő szavak nagy részéről a beszélők sem tudnák egyértelműen megmondani, hogy azok magyarul vannak-e, vagy románul.

neteró ’ostoba, ügyetlen’; *nustyu* 1. ’ügyetlen, tájékozódni nem tudó’ 2. ’román katona (az osztrák–magyar hadseregben)’ 3. ’magyarul nem tudó román’; *prikăzsit* ’szerencsétlen, gyámoltalan’; *prosztuj* ’együgyű, buta’; *prosztuló* ’ostoba’; *rătán* ’málészájú, mulya’; *szerecsia* ’nyomorult, élhetetlen, ügyefogyott’; *szérékuc* ’szegény, szegényecske’; *sztîngács* 1. ’balkezes’ 2. ’ügyetlen’; *tandaló* ’szerencsétlen, ügyetlen’; *tánáná* ’gyámoltalan, félénk’; *tándá-mándá* ’ügyetlen, szerencsétlen’; *tetántrugyi* ’mamlasz, élhetetlen’; *trifărtáj* ’félkegyelmű’; *turbált* 2. ’zavart, bolond’; *tutálók* ’ügyetlen’.

Ezekkel ellenkezni látszik a *normál* ’normális, ép eszű’, ez azonban a szótár példaanyaga szerint is inkább csak tagadószóval fordul elő: *nem normál*.

Az ilyen szavak átvételére az az ismert magyarázat, hogy: „Az átvevő nyelvben színtelenné kopott elem stilisztikai értékkel is bíró szinonimájaként gyakran kerül át a jövevényszó. [...] Ilyesmiről lehet szó az értelmi fogyatékosság kifejezésére szolgáló változatos szóanyag egyes román eredetű elemeinél” (BAKOS 1982: 108). Ebben sok igazság lehet, arra mégsem ad kielégítő választ, hogy miért éppen a pejoratív elemek kerülnek át tömegével, mikor expresszivitásra talán más szavak esetében is szükség lehetne. Úgy gondolom, érthetőbb lesz ez a jelenség, ha az etnocentrikussággal kapcsoljuk össze.

Ezek a szavak mind olyan tulajdonságokat fejeznek ki, amilyenek az etnocentrikus szemlélet szerint nem lehetnek jellemzőek a MI-csoportra. Ha mégis előfordulnak, a beszélő találóbbnak érzi olyan szóval megjelölni őket, amelyek nem a MI-csoport nyelvéből valók, hiszen a NEM MI-csoportra jellemző tulajdonsághoz jobban hozzáillik egy olyan szó, amely szintén a NEM MI-csoportra jellemző. Ezzel egyrészt eltávolítja az illető tulajdonságot a MI-csoporttól, másrészt pedig megőrzi – az annak ellentmondó tények ellenére is – az etnocentrikusság logikájának épségét. Véleményem szerint tehát az ilyenfajta szókölcsönzésnek kettős funkciója van: egyrészt beletartozik abba az elhárító mechanizmusba, amellyel az illető közösség saját pozitív énképét védi, másrészt pedig egyfajta kísérlet a kognitív disszonancia feloldására.

Emlékeztetnék itt arra, hogy az etnocentrikusság logikájában csak a MI-csoport van pontosan meghatározva, a MÁSOK-csoport egyszerűen NEM MI. Ha tehát például az észbeli gyarlóság jelölésére az erdélyi magyarok szívesen használnak román szavakat, ennek nem az a jelentése, hogy konkré-

tan a románok volnának ügyefogyottak, hanem hogy a magyarok nem szívesen tekintenék magukat annak. Hogy éppen a románból kölcsönöznek szavakat, az csak azért van, mert nekik a román nyelv van a kezük ügyében. Az elhárító szókölcsönzés eredményeképpen átvett szóanyag tehát nem az átadó, hanem az átvevő közösséget jellemzi elsősorban: azt lehet megtudni belőle, hogy az átvevő közösség milyen tulajdonságokat szeretne magától a leginkább elhárítani.

Az ilyen szavaknak valóban igen nagy az expresszivitása. Ennek egyik fő forrása éppen a szó idegen voltának/eredetének tudata: a beszélő rendszerint tisztában van vele, hogy ezek román szavak, ha tehát azt mondja például valakire, hogy *klătyit*, ezzel nemcsak minősíti az illetőt, hanem azt is jelzi, hogy az legalább egy jegyben eltér a MI-csoportot meghatározó normáktól. Vagyis az etnocentricitás értelmében felfogott igazi emberre nem jellemzően, nem sajátszerűen viselkedik. Ha pedig valaki vagy valami nem sajátszerűen viselkedik, vagyis megsérti a MI és NEM MI közötti határt, az már önmagában is kiváltja a nevetést. (Állatokon is lehet nevetni, de nem mindegyiken, csak azokon, amelyeknek mozdulatai az emberére emlékeztetnek. A nevetést éppen az váltja ki, hogy az állat ilyenkor mintegy megsérti az ember – MI-csoport – és a nem ember közti határt.) A hangulatfestés szerepét tölti be, hogy az ilyen szavakban, hacsak lehet, a beszélők inkább ragaszkodnak az átadó nyelvbeli hangalak megőrzéséhez: sok ilyen szóban megmaradnak a román nyelvre jellemző veláris *ă* és *î* hangok, jelölve a szó idegenségét. A szakirodalomban eleget vitatott *-uj* végződésnek is (pl. *szur, szuruj* 'szürke, deres (ló)'; *prosztuj* 'együgyű, buta'; *lunguj* 'magas, hórihorgas'; *plés, plesuj* 'kopasz'; *styopa, styopuj* 'sánta'; *szurduj* 'süket'; *mutuj* 1. 'néma, süketnéma' 2. 'ügyetlen, buta, gyámoltalan' 3. 'gyengeelméjű' 4. 'szófukar, alattomos' – és a főnevek között is van még legalább három tucat) szintén a román eredet jelöltté tétele lehet a fő funkciója (említettem, hogy a NEM MI pólusnak a jelöltség az egyik jellemzője), hiszen olyan szavak végén is megjelenik, ahol ezt a román etimon alakja semmiképpen sem indokolja.

Szorosan ide tartozik a motiváltság kérdése. A szóban forgó anyag egy része hangulatfestő jellegű, vagy legalábbis az átvevők számára ilyen hatású. A motiváltság problémája azonban másképp tevődik fel a nyelvész, és megint másképp a beszélő számára. A nyelvész világos határt von a motivált és nem motivált jelek közé (vagy legalábbis erre törekszik), a beszélő nem. Számára úgyszólván minden jel motivált, olyan értelemben, hogy a dolgoknak van egy igazi nevük, mégpedig rendszerint az, amely az ő anyanyelv-

ében használatos, és vannak amolyan nem igaziak, mondhatni névpótlékfélék, amilyenek a más nyelvek szavai. Az elhárító szókölcsönzés is csak akkor érthető meg igazán, ha ezt figyelembe vesszük. Szemben ugyanis a pozitív jelentésekkel, amelyekre a beszélő a saját anyanyelvében használatos szavakat érzi a legtalálóbbnak, a negatív jelentésekkel olyanformán van, hogy ezek nem a MI-csoportra jellemzőek, tehát az anyanyelv szavai nem is igen illenek rájuk. Hiszen ha ezek a tulajdonságok inkább másokra jellemzőek, akkor nyilván a megnevezésükhöz is ők értenek jobban, az ő szavaik igazibb nevei ezeknek a tulajdonságoknak. Ezért kifejezőbb a beszédünk, ha azokat a szavakat használjuk. Részben ezen alapszik az idegenségből eredő expresszivitás.

Itt kell megemlítenem egy másik jelenséget is. Van olyan szó, például a fent említett *măkătyila*, amelynek hangalakjáról messziről lerí a román eredet. Egy baj van vele: hogy a román etimont nem sikerült megtalálni, pedig élő, ma is folyamatban lévő szókölcsönzéssel van dolgunk. Azt hiszem, nem is kell keresni: a szó alkalmasint a magyarban keletkezett hangulatfestő szó, a hangalak viszont azért alakult olyan kirívóan románosra, hogy legyen meg az idegenséggel járó expresszív tartalma, és jelölje az illető tulajdonságnak a saját csoportra nem jellemző voltát.

Említettem, hogy az elhárító szókölcsönzéssel átvett szóanyag bizonyos mértékben jellemzi az átvevő közösséget. Lássuk tehát, hogy a melléknévkölcsönzés tanúsága szerint a szellemi gyarlóságon kívül milyen tulajdonságokat szeretne még az átvevő közösség minél távolabb tudni magától.

Az emberi tulajdonságot jelölő pejoratív melléknevek következő csoportja jellembeli fogyatékosságokra és nemkívánatos érzelmi megnyilvánulásokra utal:

ambiciosz ’törekvő, makacs, kötekedő’; *ákációs* ’izgága, kötekedő, akadékoskodó’; *bădărán* ’faragatlan’; *bibán* ’részeges’; *bogyán* ’goromba’ (a román *Boghean* ökörnévből); *boszumflát* ’duzzogó, durcás’; *bulăndrosz* ’rongyos’; *buzdugány* 4. ’acsarkodó’; *cáncos* ’büszke, nagyzoló, hencegő’; *cărán* 2. ’faragatlan, modortalan’ 3. ’szegény’; *cinemintye* ’bosszúálló, makacs, furfangos, ravasz’; *csinez jo* ’beképzelt’; *dancs* 1. ’undorítóan mocskos’ 2. ’ocsmányságokat beszélő’; *dikosz* ’makacs, erőszakos, ideges’; *dungács* ’akaratos, haragos’; *flandurósz* ’rongyos, hanyag öltözetű’; *flára* ’bőbeszédű, pletykás’; *fuzsitus* ’hirtelenkedő, szeleburdi, felületes, dühös, féleszű’; *hămnyiszit* 1. ’kiéhezett, telhetetlen’ 2. ’fösvény’; *hercág* ’kötekedő’; *hărcăgosz* ’izgága, kötekedő, veszekedő természetű’; *hîdit*

1. ’csúf, ocsmány’ 2. ’tökfilkó’; *jutye* ’hirtelen haragú’; *kálik* 1. ’szegény, nyomorult’ 2. ’semmirekellő’ 3. ’rossz hírű (nő)’; *kăpăcinát* ’csökönyös, makacs’; *kránkeu* ’dologkerülő, naplopó’; *krezut* ’elbizakodott, gőgös’; *lákom* ’nagyétű, telhetetlen’; *lándra* 1. ’rongy’ 2. ’züllött (nő)’; *lăszător* ’nemtörődöm, hanyag’; *lingár* 1. ’kedveskedő, hízelkedő, nyájaskodó’ 2. ’dologkerülő, csavargó, naplopó’ 3. ’nagy kamasz’; *lokomósz* ’falánk, telhetetlen’; *lyeferdáj* ’csúf szájú’; *mofturosz* ’szeszélyes’; *mumátyi* ’kényes, válogatós’; *nerod* 2. ’makacs, nyakas’; *nyecsoplit* ’faragatlan, neveletlen’; *nyimnyikura* ’jelentéktelen (ember)’; *păkătosz, pakatosz* 2. ’bűnös, vétkes’; *poznás* ’bajszerző, kötekedő’; *pucita* ’lusta’; *pusztija* ’átkozott (ember)’ 3. ’kapatos (ember)’; *rînzsitura* 1. ’nevetséges (ember)’ 2. ’vigyorgó’; *smeker* ’ravasz, számító’; *szfătosz* 1. ’tudálékoskodó’ 2. ’bőbeszédű’; *szîkîjit* ’fösvény’; *szokota* ’akadékoskodó, aggályoskodó, fösvény természetű’; *szokotyit* ’aggályoskodó, töprengő’; *szprăhujit* ’bolondos, könnyelmű’; *szuperát* 1. ’szomorú, bús’ 2. ’haragos’; *umflát* ’haragos’; *zdránca* 2. ’hanyagul, rendetlenül öltözködő, rongyos’; *zdrăncosz* ’rongyos’; *zdrăncurosz* ’rongyos’; *zgîrcsit* ’fukar, fösvény’; *zgircsitur*a ’fösvény’; *zimrit* ’nagyon kapzsi’; *zsávra* 1. ’hitvány, semmiházi (ember)’ 2. ’nagyszájú, fecsegő’.

Egy másik csoportba az olyan melléknevek tartoznak, amelyek valamilyen testi fogyatékosságra utalnak, illetve olyan testi tulajdonságra, amely elüt a „rendes (prototipikus) embert” meghatározó normáktól:

buha 2. ’borzas’ 3. ’nagy fejű’; *burduhósz* ’pocakos’; *burfój* ’potrohos’; *burgya* ’pocakos’; *bustyuhán* ’nagyfejű’; *buzset* 1. ’kövér arcú, puffadt képű’ 2. ’sápadt’; *cincár* 2. ’vékony, karcsú derekú, cingár’; *csokus* ’kancsal’; *csontorog* ’csonka, béna’; *döblec* 3. ’testes, kövér’; *eszláb* ’gyenge, sovány’; *krákács* ’karikalábú’; *krákátyis* ’karikalábú’; *lunguj* ’magas, hórihorgas’; *pitik, pitics* ’a nagyon alacsony ember gúnyneve’; *plés, plesuj* ’kopasz’; *plăsug* ’kopasz’; *pucinkó* ’kicsi, alacsony (ember)’; *pucoj* ’alacsony növésű (ember)’; *pulya* 2. ’törvénytelen (gyermek)’ 4. ’elkényeztetett, testileglelkileg elpuhult, tehetetlen, gyáva’ 5. ’kis termetű, törpe’; *puntyikus, pîntyăkos* ’potrohos’; *puzdirika* ’alacsony (ember)’; *rînzsit* ’nagy szájú’; *styirb* ’csorba fogú (ember)’; *styopa, styopuj* ’sánta’; *szurduj* ’süket’; *tapalág* 1. ’ügyetlen, gyámoltalan, pipogya, erélytelen’ 2. ’kis termetű, idétlen’ 3. ’erőtlen, gyenge’ 4. ’lomha, nehézkes járású’; *tikelósz* 1. ’gyenge’ 2. ’gyarló, gyenge’ 3. ’haszontalan’; *turtyit* ’pisze (orrú)’; *tyór, csaur* ’kancsal’.

Emberre és állatra egyaránt vonatkozhatnak a következők:

áfuriszit ’dühös’; *dzsámbás* 2. ’tréfás’ 3. ’rossz járású (ember, ló, kutya)’; *bala* 1. ’fehéres szőrű állat’ 2. ’hirtelenszőke ember’; *baláj* 1. ’fehéres-sárgás szőrű (állat)’ 2. ’hirtelenszőke (ember)’; *balán* ’fehér, szőke (állat vagy ember); *blesztemát* 1. ’gyalázatos, haszontalan, aljas, semmirekellő, átkozott, gazember’ 2. ’buta’ 3. ’kajtár (állat)’; *ester* ’magtalan, meddő’; *flityinkó* ’hermafrodita, magtalan, nemzésre képtelen’; *flokosz* ’hosszú szőrű (állat), nagyon szőrös (ember)’; *kîrna* 1. ’pisze’ 2. ’dünnyögő’ 3. ’tömpe orrú (disznó)’; *korcsitura* ’degenerált, korcs’; *nerávás* 1. ’makrancos (ló)’ 2. ’szeszélyes (ember)’; *rühes* 1. ’rühben szenvedő’ 2. ’utálatos, ronda, aljas, becstelen’; *vakisa* 1. ’fehér juh, melynek fekete karika van a szeme körül’ 2. ’fekete foltokkal körülvett szemű (fehér juh, kecske, tehén)’ 3. ’fekete foltos, cirmos (juh)’ 4. ’nagy fekete szemű v. szemöldökű (fehér bőrű) ember’ 5. ’kormos orrú (juh)’ 6. ’rövidlátó (ember)’.

Állatokra vonatkoznak az alábbiak:

burikosz ’nagy köldökű (borjú)’; *csula* 1. ’egyfülű (disznó)’ 2. ’csonka szarvú (szarvasmarha)’ 3. ’kajla szarvú’ 4. ’kicsi fülű’; *csungăra* ’csonka szarvú v. szarvatlan juh’; *flenkes* 1. ’kajla szarvú (szarvasmarha)’ 2. ’csámpás’; *hîrosz* ’koszos, rühes (disznó)’; *káptyil* ’métélyes (juh)’; *káptyiu* ’kerge (juh)’; *kăpiját* ’kerge (juh)’; *murga* 1. ’pej (ló)’ 2. ’kis termetű, sovány (ló, gebe)’ 3. ’rossz, kivénhedt tehén’ 4. ’fehér hasú, vörös-barna hátú (disznó)’; *styirica* ’meddő (szarvasmarha)’; *zsigodiás* ’gyenge, merev lábú, kora tavaszi (csirke)’.

De nemcsak állatokra: tárgyakra és növényekre is vonatkozhatnak pejoratív kölcsönszavak, az etnocentrikusság logikája szerint ugyanis bármi, ami egyszer rossz, elsősorban a NEM MI csoportra jellemző:

bortosz 1. ’odvas (fatörzs)’ 2. ’taplós, fás (zöldség)’; *bukosz* ’csomós (szösz, gyapjú)’; *csobi* ’csorba (üveg)’; *csobitos* ’csorba (üveg)’; *kîlcsit* ’csomós (szösz)’; *klikósz* 1. ’szalonnás, sületlen, ragadós (kenyér)’ 2. ’vizes, agyagos, tapadós (föld)’; *kosit* 1. ’felpúposodott hajú (kenyér v. málé)’ 2. ’feldagadt (testrész)’; *kószilt* ’összement (tej)’; *krucsis* ’hibás (szövés), kereszt’; *kutye* ’gyűrődött héjú (kenyér)’; *lapadált* ’kicsapott, félretett, eldobott’; *moknit* 2. ’dohos ízű’; *răpănosz, rápuros* ’mocskos, piszkos’; *riza* ’elavult, gyönge (anyag)’; *zsigirit* ’csenevész’.

Egyéb pejoratív értelmű (nehezebben osztályozható) kölcsönszavak:

grozit 'rossz, kellemetlen, undorító'; *grundzosz* 'göröngyös'; *krákos* 1. 'x-lábú, görbe lábú, szétterpesztett lábú (ember)' 2. 'girbe-görbe vagy kétágú (fa)' 3. 'ágas-bogas (zöldség)'; *krăkănát* 'karikalábúakra jellemző (járás)'; *mizerábil* 'hitvány, gyenge'; *mokány* 1. 'durva, faragatlan, de önérzetes, szilárd jellemű' 2. 'értelmetlen, érthetetlen' 3. 'hitvány'; *pareszit* 1. 'elhagyott (hely)' 2. 'törpe'; *prapagyit* 1. 'ügyetlen, pipogya' 2. 'szegény, szerencsétlen' 3. 'züllött' 4. 'szaporátlan (munka)'; *putregáj* 1. 'korhadt, reves (fa)' 2. 'nagyon lusta ember' 4. 'lusta, ronda, piszkos' 5. 'potrohos'; *szerák* 1. 'szegény' 2. 'szegényes'; *szpurka* 'ronda'; *szpurkát* 'mocskos, undorító, tisztátalan (egyén vagy edény), csúf szájú'; *sztárpa* 1. 'meddő (tehén, juh)' 2. 'magtalan (asszony)' 3. 'léha, üres (kalász)'; *treznit* 'villámsújtott'; *urdzsija* 'förtelmesen csúnya'; *zbîrcsit* 1. 'összeráncolódott, megaszalódott (alma, szilva) 2. 'himlőhelyes'; *zsingás* 1. 'kényes, válogatós (gyerek v. ember) 2. 'sírós, nyafogós (gyermek)' 3. 'kényes, gyenge, törékeny' 4. 'rátarti, kényes, büszke' 5. 'gyenge, beteges' 6. 'kényes, nagy hozzáértést, ügyességet igénylő (munka)'.

Nem tartoznak a pejoratív jelentésű szavak közé, mégis meg kell említenünk az állatokra vonatkozó színneveket, mert több jel arra mutat, hogy ezek átvétele sem független az etnocentricitástól. Ennek logikája szerint ugyanis az állatok sem maradnak ki a MI – NEM MI kategorizációból, és nyilván az utóbbiba kerülnek, egy helyre a „nem igazi" emberekkel. Ez sok mindent megmagyaráz. Először is azt, hogy miért vannak állathívogató, -űző, -terelő szavaink. A beszélő érzi, hogy az állathoz hiába szól magyarul, hiszen az nem magyar. Talál tehát egy áthidaló megoldást: olyan szavakat, amelyek egyszerre vannak magyarul és „macskául" például: *cicc, sicc, kácc* stb. Érdekes, hogy az állathívogató szavak között, amelyekkel az ember magához szeretné csalogatni az állatot, gyakoribbak az illető állat hangját utánzó szavak (*pipipi, kota-kota, lilike* stb.). Ezek a magyarban tulajdonképpen az illető állat „nyelvéből" átvett „kölcsönszavak". Egy másik, elég gyakori, ismert módja a MI – NEM MI közötti szakadék áthidalásának, hogy az ember egy másik nyelven szól az állathoz, például románul. Nem mintha az állat román volna, vagy tudna románul, de mivel mind a román nyelv, mind az állat ugyanoda, a NEM MI csoportba tartozik, azt talán könnyebben megérti. (Erre a román kölcsönszavak szótárában számos példát találhatni, mellesleg a macskaűző *kácc* is német eredetű.) Az állatoknak a NEM MI csoportba

való besorolásával függhet össze az állatok színét jelölő szavak gyakori átvétele is: találóbbak rájuk a NEM MI-hez tartozó nyelv szavai. Ilyenek a következők:

álbă 'fehér'; *breáz* 1. 'hóka, ill. fehér orrú (ló, juh stb.)' 2. 'szürkés, tarkás (juh)'; *brumarija* 'kékesszürke (gyapjas birka)'; *brumát* 'szürke (juh)'; *bukeláj* 'a szájánál fekete, egyebütt szürke v. fehér gyapjas (bárány, juh)'; *csernit* 'nagyon sötét szürke, pirosas színű (juh)'; *gyilán* 1. 'örvös állat, olyan, amelynek nyaka más színű, mint testének egyéb része' 2. 'fehér szőrű'; *kovrigát* '(a sertés) kunkori (farka)'; *mucsed* 'kékesszürke gyapjas (juh)'; *nyégra* 1. 'barna (állat)' 2. 'fekete (juh); *pisztra* 'hóka'; *pisztric* 'tarka, petytyes, iromba (tyúk)'; *pisztroj* 2. 'tarka színű (juh)'; *rojb(a)* 'pej (ló)'; *róska* 'vörhenyes, piros szőrű (állat)'; *szăjin* 'szürke gyapjas (juh)'; *szur, szuruj* 'szürke, deres (ló)'; *városa* 'piros pofájú (juh)'.

A fentiekben csak a melléknévi anyagon mutattam be a szókölcsönzésnek az etnocentrikussággal való összefüggését, ami nem jelenti azt, hogy ez csupán erre az egy szófajra korlátozódna. Sőt: a románból átkerült főnevek és igék között jóval több idevágó példát lehet találni, és más oppozíciók is megjelennek. Például feltűnő, hogy milyen sok a lágy, híg anyagra vonatkozó szó, köztük számos hangulatfestő: *bálta* 'tócsa, pocsolya'; *băltok* 'pocsolya'; *flácska* 'híg sár'; *flăskăráj* 'híg sár, latyak'; *floccs* 'híg sár'; *floszkotya* 'ua.'; *lástyina* 'mocsár'; *mocsirla* 'pocsolya' stb. Ez arra utal, hogy a **kemény – lágy** oppozícióban a **kemény** tartozik a MI-csoporthoz. A babonasággal, varázslással és egyéb hasonló mesterkedésekkel kapcsolatos igék és főnevek tömege is értelmezhető a **természetes/rendes – nem természetes/nem rendes** oppozíció keretében: mivel a NEM MI egyik jellemzője a **nem természetes**, a románok nyilván jobban tudják az ilyen gyanús dolgok igazi nevét, sőt a természetfölötti erőkkel is eredményesebben tudnak érintkezni, hiszen ugyanabba a NEM MI kategóriába tartoznak. Ezért is fordulnak a magyarok olyan bizalommal rontás céljából a román pópához (aki mellesleg elég gyakran foglalkozik is ilyesmivel). Ez egyébként korántsem valami egyedülálló dolog, ami csak a magyarok és románok között volna megfigyelhető, hiszen a környező népek Európa-szerte mindig is szívesen fordultak a cigányokhoz varázslás és jósoltatás céljából, a finnek pedig a Kalevalában is a lapp varázslóhoz járnak.

Az etnocentrikussággal való összefüggés azonban nemcsak az ilyen feltűnő esetekre vonatkoztatható: az elvet mint a szókölcsönzést indokló ténye-

zőt úgyszólván a teljes kölcsönszóanyagra ki lehet terjeszteni. Hiszen a kulturális átvételek között is elég kevés az olyan, amely egy korábban teljesen hiányzó fogalmat nevez meg. S még ha nem volt is rá szó: miért nem élt az átvevő közösség inkább a belső eszközökkel (szóösszetétel, szóképzés, jelentésmódosítás stb.)? Úgy gondolom, azért, mert a beszélők úgy érezték: a NEM MI kategóriába tartozók ahhoz jobban értenek, az az ő specialitásuk, tehát az ő szavaik jobban illenek azokra a dolgokra. S a kölcsönszó idegen voltának tudata az átvétel után is jelezte, hogy az illető fogalom, ha amúgy nem pejoratív is, vagy érték szempontjából teljesen közömbös, valójában nem a MI csoporthoz tartozik, nem arra jellemző.

Végezetül: ellenőrzésképpen megvizsgáltam a fordított irányú melléknévkölcsönzést is; TAMÁS Lajos szótárából kiírtam a román nyelv magyar eredetű mellékneveit. A 124-ből összesen 76 pejoratív (61,29%), ezek közül 63 emberi tulajdonságot (is) jelöl. Fogalomkörök szerinti megoszlásuk nagyjából egyezik a magyarba került román eredetű szavakéval, azzal a feltűnő különbséggel, hogy a jellembeli tulajdonságokra utalók között három olyan is van, amely hitszegésre, csalárdságra vonatkozik: az *alnic* 'álnok', *cealău* 'csaló, csalfa' és *viclean* 1. 'hűtlen, álnok' 2. 'hamis' 3. 'ravasz'. Ilyen a magyarba átkerült román eredetű melléknevek között egy sincs. Ezt már csak azért is érdemes szóvá tenni, mert a magyaroknak a románokról alkotott imázsában és sztereotípiáiban ezek a minőségek igen gyakran mint a románok jellemző sajátosságai szerepelnek, miközben a szókölcsönzés arra utal, hogy a románok viszont a magyaroknál fokozottabb mértékben igyekeznek távol tudni maguktól őket.

A pejoratív jelentésű melléknevek aránya azért kisebb, mert a románba jóval nagyobb arányban kerültek át a magyarból pozitív jelentésű és ilyen értelemben is használt melléknevek, szám szerint 21, ami a teljes anyagnak mintegy 17%-a, szemben a magyarba átkerült 8-cal, ami az összesnek csupán 3,3%-a. Olyan szavak tartoznak ide, mint: *cendeş* 'csendes, nyugodt'; *chedveş* 'kedves'; *chipeş* 1. 'ügyes' 2. 'szép'; *cinaş* 'csinos'; *hireş* 'híres, büszke, csinos, szép'; *ighieş* 'ügyes (gyermek, ember)'; *iriş* 'erős, jó erőben lévő'; *meiris* 'bátor, merész'; *nialcoş* 'büszke, szép, csinos'; *ocoş* 'okos, ügyes'; *şugar* 'egyenes testtartású, délceg' stb. Ez a nagy különbség annak tulajdonítható, hogy a magyaroknak a románok előtt sokkal nagyobb (volt) a presztízse, mint fordítva: ezeket a tulajdonságokat a románok mint a magyarokra jellemzőket tartották számon, és találóbbnak érezték őket magyar (ere-

detű) szóval megnevezni. (A fent idézett szavak olyanszerűek, mint az előttünk nagy presztízsnek örvendő németektől átvett *hercig, snájdig*-féle mellékneveink.)

Csupán egy szerkezeti eltérésre szeretném még felhívni a figyelmet: míg az elhárító szókölcsönzés (a pejoratív kölcsönszavak átvétele), mint láttuk, inkább az átvevő közösséget jellemzi (szinte lajstromba foglalva az elhárítandónak érzett tulajdonságokat), a presztízskölcsönzés (a pozitív jelentésűek átvétele) nem általában a meghatározatlan NEM MI kategóriára utal, hanem konkrétan valamely más néphez kapcsolódik, az arról kialakított imázzsal függ össze. Éppen ezért tud kialakulni az a paradoxnak tűnő helyzet, hogy a románok egyrészt ilyen nagy arányban kölcsönöztek pozitív tartalmú mellékneveket a magyaroktól (a presztízs okán), másrészt viszont ugyanazoktól a magyaroktól vettek kölcsön majd négyszer annyi pejoratív melléknevet. Ez utóbbi kölcsönzések jelentése ugyanis nem az, hogy a magyarok ilyenek, hanem hogy a románok nem ilyenek (vagy legalábbis nem lenne jó, ha ilyenek lennének). Hogy a találóbbnak érzett szót éppen a magyarból kölcsönözték, annak csak földrajzi, nem pedig megítélésbeli okai vannak.

A kölcsönszavak vizsgálata számos érdekes következtetésre teremt még lehetőséget. Úgy gondolom, megszaporíthatjuk ezek számát, ha a szókölcsönzést az etnocentricitással való összefüggésében is megvizsgáljuk. Olyan értelmezési kerethez juthatunk ezáltal, amely számos, eddig amúgy jól ismert nyelvi tényt más megvilágításba helyezhet.

Irodalom

BAKOS FERENC 1982. *A magyar szókészlet román elemeinek története.* Budapest, Akadémiai Kiadó

MÁRTON GYULA–PÉNTEK JÁNOS–VÖŐ ISTVÁN 1977. *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó,

TAMÁS, LAJOS 1966: *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen (Unter Berücksichtigung der Mundartwörter)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ZSEMLYEI JÁNOS 1979. *A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai.* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

Szilveszter László Szilárd
(Marosvásárhely)

A transzszilvanizmus ideológiáján innen és túl

Tragikum, irónia és retorikai játék a hetvenes-nyolcvanas évek erdélyi költészetében

A huszadik századi líra törekvéseire tekintve az „erdélyiség” (irodalmi) beszédmódjában több olyan egymásnak ellentmondó nézőpontot is egyértelműen megkülönböztethetünk egymástól, amelynek alapján a hetvenes–nyolcvanas évek költészete némiképpen elhatárolhatóvá válik például a harmincas évek poétikai irányultságától. Hiszen a transzszilvanista hagyomány értékhorizontjának, a „szükségből erényt” formáló esztétikai attitűd érvényességének megkérdőjelezésére a rendszerváltás előtti időszak költészetében is számos példát találhatunk, másrészt viszont az utóbbi év(tized)ek lírai irányultságában fokozott mértékben tettenérhető a hetvenes-nyolcvanas évek alkotói gesztusainak a felülír(ód)ása is. S bár napjaink recepciója többnyire jogosan szembesül azzal az igénnyel, hogy – amennyiben ez egyáltalán lehetséges – törekednie kell egy adott művészi alkotás esztétikai-poétikai identitásának a szerzői intenciótól vagy az életrajzi vonatkozások öncélú vizsgálatától való elkülönítésére, azoknak a főbb irányvonalaknak a meghatározása folyamán, amelyek a hetvenes-nyolcvanas évekbeli erdélyi líra érdek- és értékpozícióinak kialakulásában érvényesülni látszanak, szükségképpen utalnunk kell a mögöttünk lévő időszak társadalmi kontextusának, eszmetörténeti tendenciáinak fontosabb jellemzőire.

A két világháború között kibontakozó transzszilvanizmus és az ezt követő ideológiai-poétikai diskurzusformák kiváló elemzésében elsőként CS. GYÍMESI ÉVA (1993) hívja fel a figyelmet arra a metaforákkal telített beszédmódra, amelynek meghatározó szerepe volt az erdélyi magyar irodalom sajátos értékirányultságának kialakulásában. A korszak lírai és prózai alkotásaiban egyaránt fellelhető „gyöngykagyló”-motívum és az e köré fonódó esztétikai horizont kibontakozását részletes pontossággal ábrázoló tanulmány, annak az alkotói attitűdnek a bemutatására vállalkozik, amelyet talán leginkább a „szükségből erényt” kovácsoló értelmiségi magatartásformával, a fájdalomból való értékteremtés patetikus világszemléletével azonosíthat-

nánk. A hetvenes évek irodalmi műveire tekintve ugyanakkor a *Gyöngy és homok*, a klasszikus transzszilvanista ideológiával szemben egy olyan (ellen)diskurzus jelenlétét is kimutatja, amely korántsem képes a (kisebbségi) lét traumáinak átesztétizálására, a kiszolgáltatottság tudatának egyfajta erkölcsi fölény illúziójában való magabiztos feloldására. A tragikus irónia fogalmának az egyén és közösség konkrét élethelyzeteire adott válaszként történő megalapozása Balla Zsófia, Kenéz Ferenc és Györffi Kálmán novelláiban, majd ennek az értékalakzatnak az elemzése Szilágyi Domokos költészetéhez kapcsolódva ugyanis, az erdélyi magyar irodalom keretein belül egy sokkal pesszimistább (ön)védelmi mechanizmus, túlélési stratégia kialakulására utalnak, mint ahogy az, egy korábbi – többek között Áprily Lajos, Tompa László, Tamási Áron és Kós Károly nevével fémjelzett – poétikai beszédmódban érvényesülhetett. „A tragikus irónia – mutat rá CS. GYÍMESI ÉVA ennek az esztétikai attitűdnek a lényegére – a választás negatív mozzanatát tartalmazza: a helyzetet elfogadhatatlannak állítva, a konfliktust feloldhatatlanul kifejezve elutasít, tagad. Azzal, hogy a kényszerűséget nem esztétizálja át, rádöbbent a diszharmóniára, a pozitív választás lehetőségének hiányára: a tehetetlenségre." Az ironikus szemléletmód így valójában egy olyan helyzetet teremt, amelyben: „a tagadás, ha nem is valódi cselekvés, de önmagában is érték, mert diszharmonikus értékviszonyok feltárásával a konfliktusmegoldás reális lehetőségeinek keresésére ösztönöz" (CS. GYÍMESI 1993: 90). Szilágyi Domokos lírai életművének elemzésében, a szerző jórészt az 1969-ben megjelenő *Búcsú a trópusoktól* című kötet verseinek megjelenéséhez kapcsolja annak a tragikus, ironikus magatartásnak a hangsúlyossá válását, amely egy korábbi ideológiai-politikai pozícionáltságú beszédmód helyett elsősorban a történelmi és társadalmi fejlődés, sőt a költészet közösségi szerepének megkérdőjelezésében fejeződik ki. Az értékvesztés tapasztalata ebből a nézőpontból egyszerre tekinthető a világpolitika és az emberiség egyetemes válságát leleplező reflexiónak, valamint a megszólaló (látszólagos) kívülállását biztosító prófétai attitűdnek. Az alkotó itt „[az] emberi lét mélységeinek és magasságainak, a történelem pozitív és negatív tanulságainak tragikus ellentmondásain megpróbál felülemelkedni az ironikus magatartás felülnézetével, amely az antinómiákat feloldatlanul hagyja s a szembenálló pólusokat egymás ellenében kijátszva relativizálja" (CS. GYÍMESI 1990: 56).

Némiképpen kiterjesztve ezt a kérdéshorizontot egy későbbi lírai irányultság felé, egyértelműen megállapíthatóvá válik, hogy a tragikus-ironikus

hang a hetvenes évek végétől kezdődően több erdélyi költőnél – például Kányádi Sándor 1978-as *Szürkület* vagy Farkas Árpád 1979-es *Alagutak a hóban* című kötetének verseiben – is érvényesülni látszik. Az emberiség vagy a történelem egészére vonatkozó (ön)reflexió helyett ez az értékpozíció legtöbbször a kisebbségi léthelyzet vagy az egyén és a (kommunista) hatalom viszonyának megjelenítésében teljesedik ki. Ebben a kontextusban az irónia nem csupán egy illuzórikus jövőképpel való leszámolás alkotói gesztusaként értelmezhető, hanem részben egy korábbi esztétikai-poétikai magatartás fölülír(ód)ásaként is, jóllehet a lírai identitás egységessége, valamint a monológszerű, lineáris beszédmód egy effajta megszólalói pozícióból még többnyire megőrződni látszik. Az a heroizáló, mitizáló ábrázolás tehát, amelynek érvényesülésére mindkét alkotó esetében felhívja a figyelmet a recepció, a hetvenes évek végétől kezdődően párhuzamba állítható egy olyan ironikus-önironikus diskurzustípussal, amely ugyan legtöbbször nem nélkülözi a pátosz és tragikum különböző formáit, de bizonyos szempontból képessé válik a transzszilvanizmus klasszikus ideológiai pozícióinak a megkérdőjelezésére. Hiszen elég itt csupán a *Szürkület* című Kányádi-kötet *Játszva magyarul* szövegének jelentéshorizontját az ugyanitt megjelenő *Epigrammák*-ciklus egyik vagy másik darabjával összehasonlítani ahhoz, hogy nyilvánvalóvá váljon az a szembenállás, amely e két költemény poétikai intencionáltsága között fennáll. Ameddig ugyanis az első vers még a szó, a lírai alkotás végtelen erejébe vetett hit játékos kinyilatkoztatásaként értékelhető („aki megért / s megértet / egy népet / megéltet"), addig a Janus Pannonius epigramma-költészetére utaló három és négysorosok – a hetvenes-nyolcvanas évek potenciális olvasói nézőpontjából –, a cenzúra és a kommunista hatalom valódi természetének ironikus leleplezésére irányulnak:

> gyilkos epigrammákkal vemhes időket
> érhetnek meg a mostani költők
> ámde csak úgy ha nem írnak
> gyilkos epigrammákat

A klasszikus versforma valamint az a könnyedség, amely a Janus Pannonius-i beszédstílus mesteri imitációjából fakad, így egyszerre tekinthető a lírai hagyomány előtt tisztelgő alkotói gesztusnak, és egy aktuális (lét)helyzet leírásának: „halljad a válaszomat s vésd az eszedbe ha van: / nézz a tulajdon lábad elé és annak örülj hogy / senki sem nézett még eddig a körmöd alá" – állapítja meg a harmadik epigramma lezárása.

A szöveg és kontextus viszonyában egymást fölülíró (érték)horizontok megtöbbszöröződésére, az irónia, a játék és a tragikum dialogikus összefonódására itt leginkább talán akkor figyelhetünk fel, ha az utóbbi idézet konvencionálisnak tűnő alakzatában egy – a metaforikussá válást ellen(tét)ébe fordító – retorikai mozgást, vagyis az utolsó sor szó szerinti olvasatát hagyjuk érvényesülni. Ebből a nézőpontból ugyanis, a harmadik epigramma lényegében annak a hatalmi pozíciónak a leleplezésére szolgál, amely az egyéni célok elérése érdekében vállalt cinkosságot vagy a(z el)hallgatást tekintette az értelmiségi lét egyetlen kategorikus imperatívuszának, a kritikus, szembeszegülő magatartást pedig kegyetlen, akár a testi fenyítést is magában foglaló büntetéssel sújtotta. Az egyéni szabadság és az alkotói szerep effajta paradox viszonyára reflektál Farkas Árpád *Vallató* című négysorosa, nem kevés (ön)iróniával: „A vásárra vitt bőrnek is ára van, / nem huncut benne róka sem menyét. / A cimborákat nyúzom álmaimban: / Te mért hallgatsz? te mért? te mért?”

Az *Epigrammák*-ciklus mellett azonban, az intertextuális dialógus jelentős szerepet tölt be Kányádi Sándor *Szürkület*-kötetének *Ellenvers avagy folytatás* című alkotásában is. Hiszen a klasszikus erdélyi létperspektíva poétikai konvencióinak és jelképrendszerének az (át)értékelésében itt a megszólaló nemcsak *A farkasok dala* című Petőfi-költemény soraira, hanem a Reményik Sándor, Áprily Lajos vagy Tompa László szövegek által teremtett lírai hagyományra is reflektál. A helytállás transzszilvanista ideológiája helyett, az illúziókkal való tragikus-ironikus leszámolás válik az *Ellenvers…* jelentéshorizontjának uralkodó (érték)alakzatává: „üvöltene de csak nyüszít / sír a farkas // ki megfagyott ki megfutott / hol a horda / ül a farkas magányosan / le a hóra”. És talán elég itt csupán a megidézett Petőfi-költemény egyetlen szakaszát feleleveníteni annak a(z ön)reflexív beszédmódnak az illusztrálására, amely akár az eredeti, tizenkilencedik századi szöveg olvasatát is képes alárendelni az erdélyiség diskurzusának: „Kietlen pusztaság / Ez, amelyben lakunk; / Nincs egy bokor se’ hol / Meghúzhatnók magunk.” Amellett azonban, hogy az *Ellenvers…* lezárása lényegében ellentétébe fordítja *A farkasok dala* végkicsengésének romantikus optimizmusát, a szabadság látszat-jellegére és a kisebbségi lét kicsinyes harcaira való utalás a versszöveg egészén végigvonuló allegorézis mögött egyfajta didaktikus szándék megerősítését szolgálja. Ennek a – poétikai szempontból talán nem annyira szerencsés – (el)beszélői irányultságnak az érvényesülését pedig az önironikus hanghordozás vagy a rímek játéka sem képes ellensúlyozni:

csonttá fagyott a szabadság
ehetetlen
társa sincs hogy belemarna
tehetetlen

Sokkal hitelesebbnek tűnik ebben a kontextusban az – akár az erdélyi líra mementójának is tekinthető – *Akik a képből mindig* vagy a *Lassan eltelik* és a *Mert addig tart* című költemények tragikus-ironikus értékhorizontja, amelyben a kisebbségi lét megalkuvásai és az egyéni érvényesülés érdekében elkövetett kicsinyes kompromisszumok kerülnek ábrázolásra. És lényegében egy ugyanilyen olvasatban válhat Farkas Árpád *Alagutak a hóban* című költeménye is a képmutatás és a tehetetlenségbe való beletörődés „korszerű" kisebbségi attitűdjét leleplező ironikus (ön)reflexióvá:

Moccanatlanul
e Nagy Pólyában a lét
hallgatni tanul. Kaszák és kések éle
mennyboltig bebugyolálva
fuldoklón fordul fehérbe
a falvak szuszogása

A hallgatni tanulás itt nemcsak a köznapi emberi élet szintjén érvényesül, hanem az értelmiségiek cinkos együttműködésében, a helyzet elviselhetetlen tragikumának az elfödésében is: „hótömte szájjal szól, aki beszél – / a nagy havak gyomrában az értelem / békésen / elüldögél." Ezt a kiábrándultságot pedig a költemény lezárása sem képes megszüntetni, hiszen a szöveg és kontextus viszonyában létrejövő értékfeszültség feloldása a beszélő számára csupán egy olyan jövő(kép) dimenziójából válik ábrázolhatóvá, amely – éppen e formai megoldás automatizmusának, konvencionális jellegének az elföd(het)etlenségében – hiteltelennek tűnik: „S ha majd e mennyei vatta / szánkból kifordul, / s nem a fagy bandái zenélnek, / viduljon taposó táncra a láb, / olvasszon világ-nagy termeket / körénk az Ének." A közismert Vörösmarty-költeményre, az *Előszó* utolsó soraira utaló allúzió ugyanis ebben a retorikai játékban lényegében annak a tragikus-(ön)ironikus jelentésstruktúrának a megerősítését szolgálja, amelynek feloldását egy másfajta, szó szerinti olvasat látszólag már elvégezte. A „szükségből erényt" formáló transzszilvanista öntudat illúziókergető ideológiájának felszámolására törekvő lírai attitűd pedig, így végső soron csak egyvalamitől képtelen megválni: attól a hitétől, hogy a művész(et)nek valamiféle erkölcsi kötelessége volna az állásfoglalás, és hogy az igazság egyértelműen kimondható.

Ez a poétikai magatartás azonban a hetvenes-nyolcvanas években, nem csupán alkotói kényszerként, hanem egyfajta befogadói elvárásként is érvényesült. A költő társadalmi szerep(lés)ének, az „igaz ügyért" való nemes kiállásnak a kérdése egyben létkérdéssé vált az olvasóközönség számára, ami nem kis mértékben hozzájárult az irodalom és tágabb értelemben véve minden alkotóművészet felértékel(őd)éséhez és egyben átértékel(őd)éséhez is. Egy adott költemény társadalmi megbecsültsége ebben az elváráshorizontban sok esetben fontosabbá vált, mint az esztétikai minősége. A magyarországi kritika pedig – már amennyiben egyáltalán foglalkozni kívánt a „határon túli" irodalom kérdéskörével – többnyire csak megerősíteni tudta ezt a hagyománnyá vált kényszerűséget, ami a hetvenes-nyolcvanas évek kultusz- és kánonképző mechanizmusaira tekintve fokozott mértékben hozzájárult, egy – a költői szerep fetisizálását és a kinyilatkoztatásszerű, patetikus lírai beszédmódot poétikai elvárásként rögzítő – értékszelekció megerősödéséhez. Azok a (hatalmi) törekvések ugyanis, amelyeket az irodalmi alkotások megítélésében legtöbbször éppen az intézményesült recepció képvisel, nem csupán esztétikai, hanem ideológiai szempontok alapján strukturálódnak, ami sajátosan befolyásol(hat)ja egy adott költő, szöveg vagy irányzat elfogadását vagy elutasítását.

„A tragikus irónia, ha – természetéhez híven – válságainkból nem mutat is kiutat – állapítja meg CS. GYÍMESI ÉVA –, de rádöbbent teljes mélységükre. Ha oldani nem is, de uralni tudja a diszharmóniát. Keserű pirulái segítenek abban, hogy a meghasonlott értelem és lélek néha önmagára eszméljen, hogy a tehetetlenség ne váljon természetünkké, meg ne szokjuk. A bensővé vált tehetetlenség bűn lenne, az irónia révén marad meg annak, ami: elviselt kényszerűségnek" (CS. GYÍMESI 1993: 90). Nemcsak az elemzett irodalmi alkotásokra érvényes látleletként, hanem egy korabeli (lét)állapot önreflexív, értelmiségi vallomásaként is értékelhető ez a néhány mondat. Hiszen a hetvenes-nyolcvanas években debütáló költőnemzedéknek az egyén és a hatalom kérdésében ugyanolyan kihívásoknak kellett megfelelnie, mint az ekkorra már kanonizált, a szépirodalmi hagyományhoz tartozóként számon tartott idősebb pályatársaiknak. Ugyanakkor viszont a diktatúra egyre nyíltabbá váló magyarságellenes törekvéseinek hatására, a hivatalban lévő helyi politikai vezetők még azoknak a korlátozott közéleti fórumoknak, alternatív (kulturális) lehetőségeknek a fokozatos megszüntetését is igyekeztek kieszközölni, amelyeknek a megteremtését a korábbi évtizedek kisebbségi értelmiségének nem kis kompromisszumok árán sikerült elérnie.

Ameddig tehát, az erdélyi magyarság (lét)problémáinak ábrázolása a hatvanas és hetvenes évek kontextusában egyfajta heroizált-mitikus vagy tragikus-ironikus diskurzusban még lehetséges volt, addig egy későbbi beszédmódban a közösség identitására, hagyományaira való utalás vagy a vallásos megnyilvánulás bármilyen formája már eleve tiltó listára helyez(het)te a költőt és alkotását egyaránt. „Azt nézték – jegyzi meg ÁGOSTON VILMOS –, hogy egy oldalon eleinte nem szerepelhetett kétszer az a szó, hogy magyar, aztán már azt, hogy lehetőleg egyszer se szerepeljen" (ÁGOSTON 1994: 17). Mindennek ellenére azonban, a recepció által „harmadik Forrás-nemzedék"-nek titulált költőgeneráció egy olyan sajátos stilisztikai-poétikai irányultságban kívánta megteremteni a saját érdek- és értékpozícióját, amely bizonyos nézőpontból sokkal közelebb került a kortárs európai líra korabeli tendenciáihoz, mint az erdélyi diskurzus hagyományához. Ennek a beszédmódnak a jellemzője leginkább talán a nyelvi játék és az ironikus önreflexió: „Sok mindent el lehetne erről a másfajta szellemi irányultságról mondani. Egyrészt kiábrándultabb, de kiábrándultságában játékosabb, könnyedebb is" – állapítja meg BALLA ZSÓFIA saját kortársainak írásművészetére utalva (BALLA 1994: 18–21).

Az egyén hatalommal szembeni kiszolgáltatottságát az emberiség egyetemes problémájaként megjelenítő lírai attitűd helyett, ebben a megújult poétikai irányultságban, a tiltakozás eszközeként egyre inkább a konkrét eseményekre vagy személyekre utaló allúzió vagy az ironikus-allegorikus ábrázolásmód válik jellemzővé. Az elnyomatás különböző mechanizmusainak vagy a hatalmi atrocitások kelléktárának poétikai reprezentációvá avatása pedig ilyenképpen nem csupán az irónia alakzatát helyezi egy újabb – a korábbiakban még többnyire kiaknáz(hat)atlannak tűnő – dimenzióba, hanem magát e trópus érvényesülési horizontját is fokozott mértékben leszűkíti. Hiszen az egyre konkrétabbá váló utalások a befogadás aktusát meghatározó kontextuális hátteret olyan módon képesek korlátozni, hogy a felmerülő (lét)problémákra kellőképpen odafigyelő, tájékozott olvasó számára a lírai identitás egyértelmű állásfoglalásaként dekódolható szöveg, egy tágabb interpretációs horizontban nyilvánvalóan megfosztja értelmezőjét a jelentésképződés effajta retorikai potencialitásától. „Tündérország határait csak a tündérek ismerik" – állapítja meg BRÉDA FERENC, nem kevés iróniával (BRÉDA 1994: 44).

Stilisztikai-poétikai szempontból viszont, ez a művészi irányultság nem csupán azért tekinthető fontosnak, mivel az egyre kifinomultabb érzékeny-

ségről tanúságot tevő cenzúra a hetvenes évek végének, nyolcvanas évek elejének ideológiai-politikai kontextusában, mind kevesebb és kevesebb megszólaló számára tette lehetővé a publikálást vagy a nyilvános kulturális fórumokon való aktív részvételt, hanem, mert ez a nézőpontváltás az erdélyi magyar lírában egy olyan – leginkább talán a posztmodern felé közelítő – diskurzusformának a megjelenésére utal, amely egyre kevésbé igényli a társadalmi szerepvállalást, egyre jobban eltávolodik annak a profetikus (alkotói) magatartásnak a konvencionális formáitól, amely egy adott közösség minden tagjához egyaránt szólni kíván(t).

Az 1983-ban debütáló Kovács András Ferenc első kötetének, a *Tengerész Henrik intelmei*nek verseire már jellemző az a hangnem, amely a későbbiekben – több-kevesebb nyomatékkal – iránymutatóvá válik a rendszerváltás után fellépő költőnemzedék számára. A kortárs kritika recepciójában – jobb híján – szerepjátéknak titulált, elsősorban a trubadúrlírára emlékeztető alkotói magatartásban (vö. SZIGETI 1993: 199–212), a tragikus-patetikus intenciót felváltja egy könnyed, ironikus, a nyelv és a költészet társadalomalakító, közösségszervező szerepére némi kétkedéssel tekintő poétikai attitűd. A hatvanas-hetvenes évek költészetében konvencionálissá vált avantgárd sablonjai – a verssorok aszimmetrikus szerveződése, az agitatív, kinyilatkoztatásszerű beszédmód és a montázstechnika – helyett egyfajta stilisztikai-poétikai „klasszicizálódás", a formai, műfaji hagyomány tudatos előtérbehelyez(őd)ése jelenik meg ezekben a költeményekben. Az elődökétől eltérő lírai pozícionáltságban pedig, a megszólaló lényegében egy olyan viszonyban mutat rá saját álláspontjának érvényességére, hogy egy korábbi ideológiai-poétikai attitűd trónfosztását összekapcsolja saját lázadói magatartásának kicsinyes, törtető megalkuvássá való átminősítésével. A *Tengerész Henrik intelmei* című *Forrás*-kötet első darabja: a *Ballada megadott témára* már a kezdősoraiban is ezt a beszélői intenciót hagyja érvényesülni:

> költőverseny meg mesterdalnokok
> röhögnöm kell, hogy itt szédelgem én is
> henterbuckázok bábokon vigyorgok
> tömött lebujban pár ezer dudás közt
> felkoncolt semmi preciőz nyomor
> heveny színvakság pumpált nyegleség
> a téma ócska ám jól passzol itt
> szomjan halok a forrás vize mellett

A lírai hagyomány villoni vagányszerepével való azonosulás itt egyszerre szolgálja a költemény retorikai horizontjának intertextuális párbeszéddé való kiteljesítését és egy – az „erdélyiség" aktualizált diskurzusához kapcsolódó – (el)beszélői pozíció (újra)teremtését. Hiszen a szó szerinti idézetként értelmezhető refrén – amellett, hogy bizonyos szempontból éppen a szöveg „konkrét" jelentésdimenziójához való hozzáférés ellehetetlenítését szolgálja –, egy adott társadalmi-politikai kontextusban a kommunista államhatalom árnyékában működő irodalmi élet kicsinyes kompromisszumainak etikai megkérdőjelezhetőségére is rámutat. „Bizony, itt nemcsak a hivatalos cenzúra működött – állapítja meg BALLA ZSÓFIA nem kevés iróniával –, hanem működtek a hivatalban lévők »belső cenzúrái is«" (BALLA 1994: 20). Ebben a kontextusban pedig, a *Ballada megadott témára* című vers ajánlása, a rendszerrel bizonyos kulturális engedmények vagy egyéni pozíciók elérése érdekében kényszerű kompromisszumot vállaló értelmiségi attitűd és a személyi kultusz visszautasításaként értelmezhető: „pöttöm herceg parádéd rém unalmas / ne légy kegyes nem esdek gráciáért / ma így de holnap úgy puffan világunk / s szomjan halunk a forrás vize mellett".

A diktatórikus hatalmi pozícióval szembeni konvencionális magatartásformák leleplezésére, az alkotás hitelességének és a költői szerep érvényességének hasonló megkérdőjelez(őd)ésére, irányul a *Forrás*-kötet *Dadogódiadal* című költeménye is:

> ave cézár hazugságokra szerződtettél
> bennünket is mit érdekelne már
> parnasszosz babér hogyha zsoldban élünk
> csak másokéban magunkéban sosem

A költészet és a politikai állásfoglalás elválaszthatatlansága, az irodalom szerepének átértékelődése valamint a sorok közötti értelemkeresés stratégiájára specializálódott olvasásmód ugyanis a hetvenes-nyolcvanas évek alkotóját egy olyan kényszerpályára sodorta, amelyben a megszólalás hitelessége, a lírai póz autentikus költő-arcként való érvényessége megkérdőjeleződni látszik. A művészi szabadság pedig ilyenképpen a hatalom cenzurális törekvéseivel való versenyfutásnak és a befogadói elváráshorizont kettős feltételrendszerének rendelődött alá: „őrjöngő cirkusz keserű kenyér vigyo- / rogtak száműzött poéták menekültek / eret vágott magán a század cézár".

Más részről viszont – amint azt a fentiekben idézett lírai alkotások is kiválóan illusztrálják –, a kommunista hatalom fokozott ébersége lényegében

hatását vesztette egy olyan kifinomult művészi nyelvvel szemben, amelynek alapja többnyire nem a patetikus-tragikus ábrázolásmód, hanem a retorikai játék és az ironikus (ön)reflexió. Egy ilyen poétikai irányultságból a megcsonkított, deformált szavak vagy a halandzsaszöveg, ugyanazt a célt szolgál(hat)ja, mint az érthetetlenségig fokozódó allegorizáció: vagyis a hatalmi gépezet kultúrát, nyelvet, identitást felőrlő tevékenységének leleplez(őd)ését. A jelentéstelenségig dekonstruálódó lírai megnyilatkozás ugyanis – amellett, hogy látszólag megtagad mindenfajta referenciális kapcsolatot a külső valósággal – egyben a hatalom ellenében folyó diskurzus követelményeinek is képes megfelelni. Így válik a költészet nyelvteremtéssé, a szöveg réseibe belopódzó jelentés pedig a retorikai játék végtelen potencialitásának hirdetőjévé.

A költemény linearitásának, a szintaktikai és grammatikai szerkezetnek a tudatos dekonstruálása tehát, egy bizonyos olvasatban, akár a művészi szövegen erőszakot tevő cenzúra, de egy diktatórikus irányultságú alkotó vagy befogadó módszereire is ironikusan rámutathat. Hiszen a jelentéssel bíró szótöredékek, félmondatok ezekben a versekben, legtöbbször egy lehetséges jelentéshorizont megképződését segítik elő. Az *Übüper utazása Micsináljunkban* című Kovács András Ferenc költemény sorai kiválóan illusztrálják ezt a poétikai irányultságot:

> übü csá szar a dillingős roCON
> röppentyűn ágál szét nyiszol-nyaszol
> sróheblin söjde döllöng és dönög
> körötte szöllent szellős propabanda
> főférnökök és szentde orfosok
> bőségszarut nyal mind ki tapsikol
> de ő bependül traccsol messze purcog
> silingő sőblin jödlizik haza.

Amiként azonban az idézett Kovács András Ferenc költeményben a jelentés nélküli szavak köré fonódó értelem lesz egy adott olvasásmód számára jelentésadóvá, ugyanúgy válik a történetiség, hiány és ismétlődés hármasságában felismerhetővé az az értékhorizont, amelyben az ismert Szőcs Géza alkotás, az *Első hallásra is közérthető, éppenséggel felolvasásra szánt helyzetvers…* vagy az 1979-es *Ady Bustyánál* el(ő)mozdítani képes a befogadás kontextuális dimenzióit: „1979 novemberében Ady Endre sírjából fölkel. // Az ablaknál áll, nézi a Szamos-hidat. Ezen a részen találkoznak egymással / a Horea, Dacia, General Drăgălina, Emil Racoviţa, George Barițiu utcák és a

/ Mihai Viteazul tér. Kint havat fúj a szél. Mindez szépen, tisztán látszik az / ablakból. // 1989 novemberében Ady megint elmegy Bustyához. Az ablaknál áll, nézi / a Szamos-hidat. Ezen a részen találkoznak a… // 1999 novemberében Ady Endre…" „Szőcs metsző iróniája – állapítja meg MARGÓCSY ISTVÁN – egy olyan emelkedett szellem kétségbeesett játékaként fogható fel, akitől megvonták az emelkedés elemi lehetőségét is. Iróniája nem közvetlenül a személyre (egy személyre), az ügyre (egy ügyre) stb. irányul, hanem mindig a helyzetre, amelyben a személyek és ügyek szerepelni lennének hivatottak, de amelyben már a szerepek betöltésére sincsen mód" (MARGÓCSY 1996: 218).

A hatalommal folytatott (ellen)beszéd mellett azonban ebben a költészetben a nyolcvanas évek folyamán megjelenik az „erdélyiség" fogalmának egy – a korábbiaktól némiképpen különböző – kontextusba helyezése is, amelyben a megszólaló a kisebbségi lét patetikus diskurzusának és a helytállás értékorientációs kényszerének az érvénytelenségére mutat rá ironikusan, de nem hagyja figyelmen kívül az egymás látáshorizontja mögé került magyar nemzetközösségek felszínessé vált, mítoszokra építő kommunikációs kísérleteinek ironikus ábrázolását sem. Ennek a megújult stilisztikai-poétikai irányultságnak az egyik első reprezentatív alkotása *A szegény erdei rokon* című 1989-es kiadású költemény, amely egy centrális pozícióból irányított „párbeszéd" konvencionális motívumainak, a tudatlanság és közömbösség sztereotípiáinak a lelepleződéseként (is) értelmezhető. A tágabb kontextus fényében egymást fölülíró erdei-erdélyi szavak hangzásbeli és jelentésbeli dimenzióinak több szinten való összekapcsolódása itt lényegében egy olyan tropológiai beszédmód kibontakozását segíti elő, amely egy – a cenzúra kijátszásának leleményétől, a nyelv és identitás kérdéséig, a másság pejoratív megkülönböztetésének gondolatától az Isten- és természetközelség mítoszáig, a tragikumtól a játékos iróniáig terjedő – végtelen skálán mozog:

1. Az ajtóban ott áll a szegény erdei rokon.
2. Archaikusan néz.
3. „… köszönöm", mormolja szégyenlősen
4. „… odahaza? Hát… mostanában például a só is …
vagyishogy újabban már az sem …"
5. „Na és a medvék járnak?"
6. A rokon archaikusan kacag.
7. „Hát bizony… járnak."
8. „Ezt a cipőt maguknak adjuk. Jó lesz
medve ellen. És nekünk már úgysem kell."

14. „Látom nem felejtettek el még beszélni, ottan.
15. Ez derék, még mindig milyen szépen… no, elég szépen.
16. Azt még tudnak."

„Az irónia sohasem farizeus, de benne rejlik egyfajta kísértés a farizeusságra" – állapítja meg KENNETH BURKE (BURKE 1997: 54). A versszöveg szintjén, mint a beletörődés, egyetértés, harmónia és derű kifejeződése jelenik meg, alapjában véve azonban mégis leleplező jellegű, hiszen pozícionáltsága mindig ellentétesé válik a beszédhelyzetet erőfölényében uralni kívánó intenciókkal. Képes arra, hogy rámutasson egy adott ideológia gépiességére, megkérdőjelezze az idealizmus álcájában tetszelgő hatalom emberségességét. A hetvenes-nyolcvanas évek erdélyi költészetének ironikus vonásai talán éppen egy effajta viszonyban válnak a leginkább megközelíthetővé.

Irodalom

ÁGOSTON VILMOS 1994: „Ez a nemzedék nem akarta becsapni magát." MARTOS GÁBOR: *Marsallbot a hátizsákban – a Forrás harmadik nemzedéke*. Kolozsvár, Erdélyi Híradó.

ANTAL ÉVA 2004: Nárcisztikus dimenziók: de Man és Derrida az emlékezés (ironikus) allegóriájáról. *Literatura* 1. sz.

BALLA ZSÓFIA 1994: „Egy kicsit mindenből kimaradt ez a társaság." MARTOS GÁBOR: *Marsallbot a hátizsákban – a Forrás harmadik nemzedéke*. Erdélyi Híradó, Kolozsvár.

BÓKAY ANTAL 2002: Dekonstrukció és filológia – egy ironikus visszafordulás elméleti hátteréről. *Literatura* 3. sz.

BRÉDA FERENC 1994: „Ez még mindig ugyanaz a társaság." MARTOS GÁBOR: *Marsallbot a hátizsákban – a Forrás harmadik nemzedéke*. Kolozsvár, Erdélyi Híradó.

BURKE, KENNETH 1997: A négy alapvető trópus. Ford. Barkász Emőke. *Helikon*/1–2.

CS. GYÍMESI ÉVA 1990: *Álom és értelem, Szilágyi Domokos lírai létértelmezése*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

CS. GYÍMESI ÉVA 1993: *Gyöngy és homok*. Honvágy a hazában. Esszék, interjúk, publicisztikai írások. Budapest, Pesti Szalon Könyvkiadó.

DE MAN, PAUL 2000: *Az irónia fogalma*. Esztétikai ideológia. Ford. Nemes Péter. Budapest, Janus-Osiris Kiadó.

MARGÓCSY ISTVÁN 1996: *Szőcs Géza: Az uniformis látogatása*. „Nagyon komoly játékok." Budapest, Pesti Szalon Kiadó.

SZIGETI CSABA 1993: *A hímfarkas bőre*. Pécs, Jelenkor Kiadó.

Szopos András
(Nyíregyháza)

Hargitai nyelvészet és politika

Az új évszázad és évezred kezdetén, több mint tizenöt évvel az 1989-es romániai „események" után, még mindig nem merülhet(ett) feledésbe a kommunizmus emléke. Akik szenvedő alanyai voltak az aranykorszaknak soha nem feledik az embert meg- és lealázó, nemzeti tudatot kiirtani próbáló diktátort és koncleső talpnyalóit. Az egységes román nemzetállam megvalósítása érdekében minden fronton támadást indítottak, eltüntetendő mindet, ami nem a hős dák-római vérvonalra, múltra vezethető vissza.

Az erdélyi magyarság – és nem csak! – megmaradási feltétele, mint a nemzeti öntudat hordozója, az anyanyelv megmaradása volt, magyarul gondolkodni, beszélni és írni akkor, amikor ezt eltörölni, föld alá süllyeszteni akarták. Ám a gépezet olajozottan (mint a hős, akár 150%-ot teljesítő munkás) haladt előre, sorban őrölve fel a székely sziklákat. Egymás után szűnt meg minden, ami magyar, vagy a látszat kedvéért átalakult, felöltve a magyar viseletet, de belül üresen kongott a szalmaváz.

Nyelvvesztésről, nyelvi primitivizmusról beszélnek a nyelvtudósok, és joggal tehető fel a kérdés: most már kitől vagy mitől kell félteni a nyelvet? Talán csak a következő generációk fogják tudni pontosan megítélni, hogy jogos volt-e az aggódás, vagy csak a történelem haladt előre, és mint mindig, a nyelv története is a korral együtt alakult, változott. A magyar köznyelv állapotát, a román nyelv hatását és a tudatos nyelvi asszimilálást (majd 1999-ben a tudatos disszimilációt) próbáltam tetten érni a Csíkszeredában megjelenő *Hargita Népe* (1989 előtt Hargita) megyei napilap egy-egy heti cikkeinek vizsgálatával.

Mindenkinek joga van anyanyelvét használni, és a második világháború borzalmai óta a világ mintha jobban odafigyelne a kisebbségekre; talán ezért nem került rögtön gettóba a Romániába szakadt magyarság. Létezése tény volt, amely mélyen sértette a román nemzeti és hazafiúi érzelmeket – terhes, és veszélyes kolonc voltunk (vagyunk?). A tömbmagyarságot először iskoláitól, templomaitól fosztották meg, így intézve közvetett támadást anyanyelve ellen. Az irodalom, sajtó központi felügyelet alá került, a középkorból ismert

cenzúra új munkahelyeket létesített, ahová az ügybuzgó román hazafiak és a beidomított „magyarok" állíthatták fel trónusukat.

A napilapokban csak az ideológia és megtestesítői dicsőítésére maradt hely; ez az állapot híven tükröződik a *Hargita* 1989. január 10–15. közötti lapszámaiban is. Az asszimiláló politika az anyanyelven keresztül is támadott, semmitmondó cikkeket, igénytelen, esztétikai érzék nélküli irodalmi termékeket adva az olvasónak. A fent említett lapszámokat vizsgálva a cikkek tipológiáját meglehetősen egyszerű felállítani; a kérdés megoldható három csoport felállításával:

1) Nicolae és Elena Ceauşescut dicsőítő, tömjénező és magasztaló cikkek
2) A kommunista ideológiát közvetetten és közvetlenül dicsőítő cikkek
3) Tudományos vagy ismeretterjesztő jellegű cikkek

Vezércikként mindig, alkalomnak megfelelően a két hős vezető dicsőítése állt, cirkalmas körmondatokkal, minden erényüket, megvalósításukat felemlegetve. Ezek a cikkek legtöbb esetben aláírás nélkül, vagy a pártelnök (főtitkár, KISZ-titkár stb.) aláírásával jelentek meg, és minden további elemzés nélkül beillenek az első csoportba. Az első csoportba tartozó dicsőítő (vezér)cikkek:

- *Nicolae Ceauşescu elvtárs Expozéja – a párt, az egész nép forradalmi munka- és akcióprogramja. Globális akkord és munkaszervezés* (1989. január 10.)
- *Mélyen tisztelt Elena Ceauşescu Mérnök akadémikus elvtársnő az RKP KB Politikai Végrehajtó Bizottságának tagja, R.SZ.K. kormányának első miniszterének első helyettese, a Tudomány- és Oktatásügyi Országos Tanács Elnöke* (1989. január 10.)
- *Az Elena Ceauşescu elvtársnő iránti megkülönböztetett tisztelet és nagyrabecsülés megnyilvánulásai. A mély hódolat és tisztelet jeleként* (1989. január 11.)
- *Nicolae Ceauşescu elvtárs feladatmeghatározó útmutatásai szellemében. A kiegyensúlyozott gazdasági-társadalmi fejlesztés tudományos stratégiája* (1989. január 13.)
- *Elena Ceauşescu elvtársnő levele mindazokhoz, akik gratuláló üdvözleteket és táviratokat intéztek hozzá születésnapja és hosszas forradalmi tevékenysége megünneplése alkalmából* (1989. január 14.)

A második csoportba soroltam a kommunizmust magasztaló cikkeket. Közvetlen dicsőítésnek nevezem, amikor nyíltan az ideológia mindenhatósá-

gáról van szó; közvetett dicsőítésnek pedig az áttételesen utaló cikkeket. Lássunk pár példát.

- *A belterjes gazdálkodás útján. A helyzetelemzés a cselekvési irányok alapja* (1989. január 10.)
- *Nagyszerű távlatok az ifjúság előtt* (1989. január 11.)
- *Munkás évkezdet, felelősség és teljes elkötelezettség* (1989. január 12.)
- *A román szocialista társadalom fejlődésének jelenlegi stádiuma. A sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építésének szakasza* (1989. január 13.)

A tudományos vagy ismeretterjesztő cikkek pár soros állandó rovatként vannak jelen, nyelvezetük jellegzetes, tiszta szakzsargon. Kedden a *Daciada krónika,* a szerdai számban a *Család – egészség – környezet* jelentkezik, csütörtökön a *Borítékbontás*, szombaton a *Tudományos horizont* rovatokkal találkozunk. Jelenlétük üdítő folt az egyhangú laptestben, habár az „érzékeny" témákról „cikk sem eshet", és a tudományos horizont is inkább egy hobbisarokra emlékeztet, mintsem tudományos jellegű cikkekre.

Az alábbi diagramból leolvasható, hogy az első csoport cikkei szinte felét teszik ki a heti anyagnak, és a második csoport sem sokkal marad le a maga 33%-ával; utolsó helyen a harmadik csoportba tartozó, kis terjedelmű tudományos, ismeretterjesztő írások tatoznak.

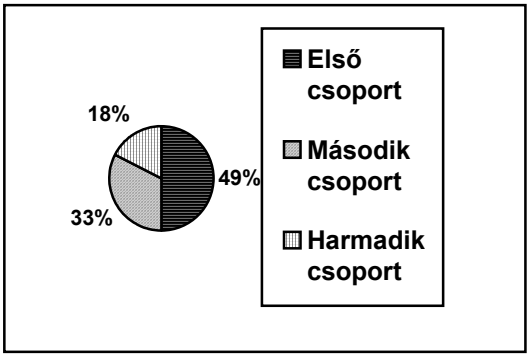

Szókincsében szegény, sztereotip frázisokra épülő mondataival a *Hargita* csak azt a jelentős pozitív tényt tudja felmutatni, hogy nyelvezete – a lehetőségekhez mérten! – megmarad magyarnak, a román nyelvi hatás nem jelentkezik erősebben, mint ahogy a hétköznapi beszélő nyelvében is jelen van. Általános, hogy az erdélyi magyarság szókincsébe beépült román szó kevés van (pl. *buletin* 'személyazonossági', *vinete* 'padlizsán', *gogos* 'prita-

minpaprika'), mivel az újság politikai arculata szinte teljesen kiküszöbölte az emberek napi életéről, problémáiról szóló írásokat. Maradtak tehát a politikai és korjellemező frázisok, amelyeken érezni, hogy románból fordították: *konkrét munkasikerekkel adhassunk kifejezést érzelmeinknek*; *tervezett mezőgazdasági termelés*; *realizálnia kell*; *ha fiókáit veszélyeztetve érzi* [ti. a medve!]; *főkonstruktőri munkahely*; *konkretizálódott* stb. A tömegbutító hatásukon kívül véleményem szerint ezek a cikkek igazából nem jelentettek beolvadási vagy eltűnési veszélyt a magyar nyelvre, hiszen használatuk a napi kommunikációban szinte kizárt, de annál inkább „példát mutattak" az üres, semmitmondó fogalmazványokra, ezáltal rombolva a stilisztikai és esztétikai érzékenységet.

Tíz évvel később a napilap úgy formailag, mint tartalmilag kibővült, megújult. Nemcsak a nyolc oldalra bővült laptestre gondolok, hanem arra a sokszínűségre is, amely a változatos cikkekkel együtt jelent meg a *Hargita Népe* oldalain. A cenzúra hiányában most már „minden" írás megjelenhetett, a lap valóban az olvasók igényei szerint alakult. Létrejöttek az állandó rovatok (*Ablak az országra*; *Nagyvilág*; *Körkép*; *Levélbontás*; *Sport* stb.), ezek képezik a lap vázát, a többi szabad helyen pedig a szerkesztői, olvasói írások osztoznak. Mint minden napilapra, a legfrissebb hírek ismertetése a jellemző, az olvasói levelek a *Levélbontás* rovatban kerülnek ismertetésre, vagy ritkábban a lapban kerülnek bemutatásra. A cikkek csoportosítása már nem annyira egyértelmű, mint tíz évvel ezelőtt volt, de két nagy csoport felállításával áttekinthető a lap struktúrája:

1) Állandó rovatok (*Ablak az országra*; *Nagyvilág*; *Körkép*; *Levélbontás*; *Hirdetések* stb.)

2) A megyei mikrovilággal foglalkozó írások (*Gyergyói Nyári Napok*; *Földváron nem állíthattak emlékművet*; *Orbán Viktor Tusnádra látogat*; *Bolyai Nyári Akadémia*; *Tűzoltók találkozása*; *Szükségünk van egyetemre*; *Megkezdődött az aratás* stb.)

Grafikusan ábrázolva, egyheti anyag vizsgálatát (1999. július 19. – 1999. július 24.) véve figyelembe az alábbi megoszlást láthatjuk:

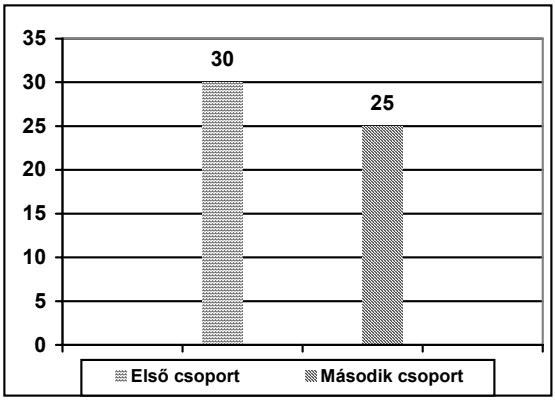

Amint a grafikonból is kitűnik, a két csoport közötti különbség nem olyan nagy, ami abból (is) adódik, hogy az állandó rovatok szinte mindig előnyben vannak az egyéni írásokkal szemben, terjedelmük legtöbbször csak az oldalra korlátozódik (pl. külpolitika-oldal, hirdetés-oldal), fontosságuk, információértékük vagy gazdasági befolyásuk (hirdetések) miatt vitathatlan, míg az egyéni cikkek általában várólistán vannak, „ráérnek".

A tudatos asszimilálási politika megszűnte után a román nyelv hatása még kevésbé érezhető a napilapban. A román kölcsönszavak leginkább a külpolitika és a sportrovatban fordulnak elő: *kvóta, szekció, gatter* (fafeldolgozó telep)*, részvénypakett, feradozás* (fékbetét-felújítás), *tusolófülke, blokk* (tömbház), *cándra* (gömbfafeldolgozásnál megmaradó fahulladék), *moszt* (fűrészpor) stb. Használatuk a mindennapi életre (is) jellemző, főként a piacok, vásárok nyelvhasználatában találkozunk velük. Elterjedésük nem a magyar köznyelvi szó megfelelőjének nem ismeretével magyarázható, inkább a megszokás, a mások által való használat (is) tartja életben ezeket a szavakat. Az újságírók és szerkesztők egyaránt törekednek a helyes magyar nyelvhasználatra, de még mindig előfordulnak román kölcsönszavak vagy fordításra utaló szószerkezetek: *újbatett motor, kicsinált dolog, direkt módon*. Nagyobb szerkesztői és korrektori fegyelemmel ezek a kivételek is orvosolhatók.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy az 1989-es romániai változások után a *Hargita Népe* c. napilap nyelvezete, szókincse és szóhasználata, a magyar nyelv tudatos disszimilációja segítségével elkerüli a román nyelv hatásának tükröződését az írott nyelvi anyagban, ezáltal elősegítve az olvasóréteg nyelvhasználatának javítását is.

Tánczos Vilmos
(Kolozsvár)

Etnográfusi történetek a csángó nyelvi identitásról

Egyik legelső, terepen megoldandó etnológiai problémám nyelvi természetű volt, aminek tisztázására – szerencsémre – nem került sor.

Amikor 1980 februárjában első moldvai gyűjtőutamra elsőéves magyarszakos hallgatóként – részben Kallós Zoltán biztatására és háromnégy tőle kapott moldvai névvel, azaz „biztos emberekhez" irányítva – népi imagyűjtés végett elindultam, Péntek János tanár úr, akinél épp akkortájt vizsgáztam általános nyelvészetből, behívott magához a tanszéki kabinetbe, és miután terveimet meghallgatta, egy kis cédulát nyomott a markomba. Egy román nyelven írt igazolásféle volt, amiben az állt, hogy a kolozsvári magyar katedra hallgatójaként az „átmeneti rítusokat" („riturile de trecere") tanulmányozom a moldvai csángók között. A cédulához szóbeli használati útmutatást is kaptam tőle, aminek lényege az volt, hogy ezt az írást csak végszükség esetén vegyem elő, akkor, ha a milícia vagy más hatósági közegek kezébe kerültem, és a szorult helyzetből másképpen megszabadulni már nem tudok. Mindebből megértettem, hogy ezidőtájt a magyar tanszéktől sem veszik jó néven, ha diákokat küldözget a csángók közé, ezért nem kell a cédula dolgát nagydobra verni, hacsak nem nagyon muszáj. A lehetséges illetéktelen faggatódzásokra gondolva, annyit azért szerettem volna még megkérdezni, hogy mifélék is azok az „átmeneti rítusok", amikkel én ott őszerinte foglalkozom, de restelltem elárulni tudatlanságomat, inkább beletörődtem abba, hogy az akkortájt már egészen sokoldalúan kifejlődött szocialista társadalomban valóban sokkal okosabb ezt a sejtelmes, de a laikusok számára szakszerűnek ható terminus technicust írni az elbocsátó kis cédulára, mint az archaikus népi imádságokat emlegetni. A cédula elővételére azonban szerencsére sem akkor, sem a későbbi gyűjtőutakon nem volt szükség, és én is megmaradtam bölcs tudatlanságomban egészen addig, amíg másodéves koromban a tanár úr fakultatív általános etnológia kurzusa Arnold van Gennep elmélete terén is eligazított valamelyest, és így az átmeneti rítusok nyelvi problémája, ami – megvallom – fúrta egy kicsit közben az oldalamat, végül magától megoldódott. Igaz, csak elméletileg, a tanteremben.

A nyelvi természetű kérdésektől azonban a „néprajzi terepen” továbbra sem lehetett megszabadulni, hiszen a kultúra, amit az etnográfus vizsgál, mindenekelőtt a nyelvben él. A nyelv minden kulturális jelenség szeizmográfja. Még a kifejezetten rituális megnyilvánulásoknak is rendszerint van nyelvi vonatkozásuk. Bár másfelől igaz az is, hogy sokszor a nyelv is működhet rítusként, azaz ritualizáltan.

A nyelvre tehát a néprajzosnak mindig figyelnie kell. Egy hangsúly, egy intonáció, vagy éppen a némaság gyakran igen sokat elárul egy-egy jelenség lényegéről. Alább egy-két erre vonatkozó csángó vonatkozású emlékemet és ezek tanulságait próbálom meg leírni, tisztelgésképpen volt tanárom előtt.

Két rajtakapott csángó kislány

Az önkéntelen, hirtelen jött nyelvi megnyilatkozások tény- és igazságfeltáró ereje például egészen meghökkentő lehet. Emlékszem, egyszer Bogdánfalvában egy hat-hétévesforma hallgatag kislányt adtak mellém kalauzul, hogy valakinek házát a falu alsó „katunjában” megmutassa. Édesanyja, aki addig magyarul, jobban mondva „csángóson” beszélt velem, a leánykát már románul látta el utasításokkal. Úgy beszélt hozzá, mintha a kislány nem is lett volna jelen addigi beszélgetésünknél: mindent újra és részletesen elmagyarázott neki, a leányka pedig románul felelgetett. Meghökkentett, hogy mindaz, ami korábban a leányka előtt elhangzott, egyszerre *érvénytelen* lett, voltaképpen nem is létezett. A nyelvi kódváltásnak több oka is lehetett. Lehet, hogy mivel a csángó falvakban az ilyen korú gyerekekhez a felnőttek már rendszerint románul szólnak, ebben a családban már ez volt a megszokott családi nyelvhasználat. Sőt lehet, hogy a leányka egyáltalán nem is értett már magyarul. Vagy lehet, hogy értett ugyan valamennyire, de mivel az útbaigazítás felelősségteljes feladata világos megértést kívánt, az anya egy olyan nyelvhez folyamodott, amit semmiképpen nem lehetett félreérteni, merthát a leányka románul jobban tudott már, mint „csángósan”. Lehet az is, hogy a beszéd tárgya indokolta a nyelvváltást, az, hogy az útvonal leírásában sűrűn fordultak elő a falu nyilvános tereinek román megnevezései, amelyekről rendszerint románul szoktak beszélni. De arra is gondolhattam, hogy az anya csak énelőttem nem akar a gyerekkel „csángósan” beszélni, mert egy nem közülük való, „városi” idegennel való hivatalos érintkezés egy „valódi” nyelven szokott történni, nem pedig valamiféle elkorcsosult, lenézett „madárnyelven”, ahogyan errefelé a csángó nyelvjárást megítélik. Lehet, hogy a nyelvi kódot illetően nem is a pillantnyi körülmények voltak a legfontosab-

bak, hanem az, hogy valami mély belső kollektív lélektani oknál fogva az egész csángó közösség a nyelvváltás mellett döntött már, és ezidőtájt a gyermekekkel többé már nem akartak „csángóson" beszélni.

Egyszóval nem lehetett tudni, hogy mi volt a nyelvi váltás pontos és valódi motivációja, ezt talán ők maguk sem tudták. Most mindenesetre úgy tűnt, hogy mindenki számára ez a biztos és helyes megoldás.

Ezután ketten a kislánnyal kanyargós mellékutcák és patakmeredélyek mély sarában csúszkálva haladtunk az „alszó katun" felé. Az eltévedéstől tartva, én egyre kérdezgettem románul a leánykát az útirány felől, de ő csak szűkszavúan egy-egy „da"-val vagy „nu"-val, esetleg ide-oda való néma mutogatással felelgetett, és ezt is csak minden harmadik-negyedik kérdésnél. De egyszer csak valami történt. A leányka megsokallhatta a sok ostoba kérdést, amit feltettem neki, ezek egyikénél hirtelen szembefordult velem, csípőre vágta a kezét, és gumicsizmácskájával a sárban erősen toppantva, gyorsan pergő hangon, felháborodva veszekedni, csármálni kezdett velem, valahogy ilyenformán: – *Há kied hod lehet lesz nem iérti z olá szút? Há moszt mondam magának mazarul, hod iérsze meg jul, Szabatár Andrász ott ül patakan tul z alszó katunba, z ulica fenekbe, háza ide teccik! Há iérti-e moszt, lássza-e moszt má kied?!* – Csak hallgattam lesütött szemmel, mint akit joggal szidtak meg. De közben ámulva nézegettem a megelevenedett, öntudatos, pöttöm kislányra (no, majd lesz elege a férjének!), aki most maga volt előttem az élő nyelvi csoda. De ő, miután egy szuszra kiöntötte mindazt, ami a szívén feküdt, megmondta a véleményét úgymond „magyarán", ezután már nem szólalt meg „csángósan" többé. Talán úgy gondolta, hogy megtett mindent, amit megtehetett, ennél többet most már a Jóisten sem kívánhat tőle. Mostanáig csizmácskáit el-elhagyogatva sokáig cuppogott a sárban ezzel a holdrólpottyant, értetlen idegennel, akivel sehogyan sem tudott szót érteni, s most végül, amikor már nagyon felgerjedt benne a harag, lesz, ami lesz, kipróbált még egy jól ismert, de addig valamiért eltitkolt, elrejtett kódot, amiről azért valahol legbelül érezte, hogy talán mégis ez lehet az a nyelv, amit ez az értetlen-értelmetlen ember is megért. Hiszen korábban az édesanyja is ezen a nyelven beszélt vele.

A másik csángó leányka, akit, ha jól emlékszem, Ramonának hívtak, szabófalvi volt, és talán két-három évvel lehetett idősebb a bogdánfalvi kis kalauznál. Ő aztán már valóban biztosan nem tudott magyarul, ezt apja-anyja és nagyanyja is határozottan állították. Csakhogy ez sem volt igaz teljes mértékben. A kislány ugyanis egyszer önkéntelenül elárulta magát. A dolog

úgy történt, hogy a tisztaszobában ültünk, ahol a nagyanyja, Pers Mária, aki talán a legszebben beszélte az eltűnőfélben lévő szabófalvi nyelvjárást, miután elénekelte a *„Sengitének menyországba...”* kezdetű középkori archaikus népi imádságot, egy esti imádságba is belefogott: „*Jézusz, Jézusz, kelárăm, / lejik nekem dzsomolom, / dzsalo testem nyugodzsik, / szüvem el ne aladzsik. / Z apasztal az ablakba, / buldogszág ez ejtuba, / kerül[d] kereszt házămăt, / őrözd andzsal lelkemet!*” – És ekkor az unokájának, aki a szoba távolabbi sarkában, félrehúzódva ült egyedül, alig észrevehetően mozogni kezdett az ajka, jelezve, hogy ő is ismeri ezt az imaszöveget.

Kiderült, hogy ez a pár sornyi középkori, mai fülnek nehezen érthető ima minden, amit a kislány magyarul el tud mondani. – *Immá moszt kell tanyisszam mazsarul a nyáron!* – mondta az akkor már beteg nagyanyja, de közben tudtuk mindnyájan, hogy mindez csak afféle szép jámbor óhaj, amiről talán ő maga sem hiszi, hogy lehet belőle valaha valami. – *Ién immá menek túl!* – mondogatta már akkor Pers Mária egyre, s most már valóban csak onnan túlról szól olykor a kis Ramonához, aki bizonyára soha nem tanul már meg magyarul, hiszen szülei sem ismerik már ezt a nyelvet.

Két rajtakapott csángó fiú

Szóval, nem tudni hányadán is állunk a huncut kis csángó cinkákkal. De bizony olykor a csángó legényekkel se tudni. Erről szól az itt következő két budapesti történet.

Éjszakába hajló szombat este volt, és a Rákoskeresztúrról az Örs vezér tér felé haladó külvárosi autóbuszon diszkóba induló vidám fiatalok hangoskodtak, fiúk és lányok vegyesen. Miközben őket nézegettem, térképpel a kezemben azon gondolkodtam, hogy vajon hol kell nekem átszállnom a Kőbánya felé tartó másik, talán utolsónak induló autóbuszra, de sehogy sem tudtam dülőre jutni az átszállás helyét illetően, a megállók pedig sűrűn és gyorsan követték egymást. Amikor úgy ítéltem meg, hogy tovább már semmiképpen sem várhatok, épp amikor az egyik megállóban pár pillanatig nyitott ajtókkal állt az autóbusz, megszólítottam egy tetőtől talpig fényes fekete bőrbe öltözött, rikító hajú fiatalembert, és tudakozódni kezdtem. – *Mast! Mast! Ittigyen, mast kell leszállani!* – jött az izgatott, sürgető válasz eredeti csángó szavakkal és hanglejtésben. – *Hát ott menen ott elé!* – mutatott a fiú az éppen érkező másik autóbuszra. Nyomban leugrottam, az ajtók becsapódtak mögöttem, és már csak a másik járművön tudtam elgondolkodni azon, hogy voltaképpen mi is történt az előbb, mi volt az, amit hallottam az imént. – *Hát ott menen ott elé!* – csengett a fülemben egyre, mert ez a félmondat

szakasztott olyan volt, mint a csángó népi imádságok egyik jól ismert sora: *„…hát menen ott elé Szent Lukács evángélista, / s kérdi, mit sírsz, mit keseregsz mü urunk Jézus Krisztus?”* – Ez a segítőkész csángó fiú abbéli ijedelmében, hogy én itt az éjszakai külvárosban elmulasztom a leszállás még pár pillanatig adott lehetőségét, és az orrom előtt hagyom elmenni az utolsó autóbuszt, hirtelen elfelejtett kódot váltani, és a dekoratív pesti diszkózó társaság kellős közepén éppen úgy szólalt meg, mint ahogyan otthon, a Tázló vagy a Tatros mellett szokott.

Az öntudatlan-önkéntelen nyelvi megnyilatkozások területén van egy másik tanulságos csángó „néprajzi gyűjtésem” is, ami ugyancsak a magyar fővárosban történt nem sokkal a rendszerváltozás után, akkoriban, amikor a székelyek és csángók mint vendégmunkások épp elárasztani készültek Magyarországot, és hogy jobban érvényesüljenek, igyekeztek egykettőre megtanulni „igaz magyarul”, gyorsan elfelejtve az otthoni tájnyelvet. Az anyanyelv gyors, szándékolt vagy öntudatlan elhagyása és az új nyelv hézagos ismerete azonban zavarodottságot, bizonytalanságot, sebezhetőséget is jelent. A „kódváltás” olyan, mint az elkövetett bűntény, amire egyszer csak fény derül. Erről szól a következő történet.

Ezidőtájt egyszer egy Batthyány téri nagyobb üzletbe igyekeztem bemenni, csakhogy szórakozottságom folytán nem ott, ahol kellett volna, hanem a kijárati oldalon, szemben a kifelé tartó tömeggel. Erőlködésemet és idétlen udvariaskodásomat látva, egyszer csak elém ugrott egy vörös overállba öltözött áruházi fiú, aki a biztos helyismeret tudatában gyorsan, otthonosan mozogva, a legnagyobb budapesti öntudattal, lesajnáló méltatlankodással ezt mondta, elém állva: – *Ezen a **felén** nem lehet **ám** bejönni!* – A hangsúly, az intonáció és legfőképpen az „ám” pesties akart lenni, de a mondat úgy egészében mégis erősen csángós volt, pontosabban pestiesen csángós, valamiféle mesterkélt nyafogás. A hanglejtés és a „felén” szó világosan tanúskodtak arról, hogy a fiú valamelyik székelyes csángó falu, talán Pusztina vagy Lészped szülötte, akinek ősei Csíkból „mehettek bé Móduvába” jó kétszáz esztendővel ezelőtt, míg végül ott maguk is „csángókká” lettek. Szóval, a gyerek egy szemvillanásnyi idő alatt menthetetlenül lebukott, mert a mondatban benne volt a teljes csángó történelem Madéfalvától Moldován át egészen a Batthyány téri nagyáruházig. Bennem, aki abban a pillanatban egy kicsit le voltam főzve, merthogy ki lettem okítva a forgóajtó képviselte civilizációból, megmozdulhatott valami kis kaján ördög is, amikor vidoran, jó erősen csíkiasan, élesen, de mégis inkább barátsá-

gosan és viccesen, kiigazítottam: – ***Felin-ë?!*** *Ejiszë inkább az* ***oldalán****!* – Szegény fiú olyan vörös lett ettől, mint a hirtelenpiros overáll. Azt vártam, hogy mond, válaszol valamit, de ő szó nélkül hátat fordított nekem, és otthagyott, hadd viaskodjam tovább egyedül a forgóajtóval és a kifelé igyekvő tömeggel. Pedig én csak beszélgetni, tréfálkodni akartam vele mint földi a földivel, de a „bemutatkozás" valami miatt nem jól sikerült. Álltam az ajtó mellett, néztem utána, és azon gondolkodtam, hogy vajon mit rontottam itt el. Én csak viccnek, valamiféle hazai névjegykártyának szántam azt a bizonyos mondatot, merthogy ugyebár mégiscsak egyfélék, „románok" volnánk mi itt Budapesten, de ő szemlátomást elszégyellte magát. Vajon miért vörösödött el, és fordított hátat nekem? A „leleplezett" anyanyelvét restellte-e, vagy inkább az anyanyelv elárulását, amin végül is rajtakaptam? Azt hiszem, ezt is, azt is, de mindenekelőtt valami mást, amiről tudtunk mind a ketten. Maga a leleplezés is kegyetlen lehetett számára, de a legkegyetlenebb talán mégis az volt, hogy „székelyül" szóltam rá, otthoniasan és mégis *otthoni idegen*ként. Pedig én csak a közös erdélyi, székely gyökereinkre akartam apellálni, össze akartam kacsintani vele, de nem ezt, hanem inkább az ellenkezőjét értem el vele. Hebehurgyán gondolkodtam, és végül akaratlanul bár, de megsértettem. Mert a közös gyökerek léteznek ugyan, de a fiú tudott a székely–csángó különbségekről is, és tudta azt is, hogy ezekről én is tudok. Lehet, hogy itt Budapesten őt is, és engem is akármikor „leromániznak", de mindketten tudjuk jól, hogy mi ketten nem egészen egyféle „románok" vagyunk. Ezért ő a szavaimban nem a közösségvállalás kinyilvánítását érzékelte, hanem az „igaz magyar" nyelv nem ismerete miatti „rendreutasítást", ami ráadásul „székelyül" történt, azaz már megint azt fitogtatta előtte valaki, hogy a „szekujok" még itt „Budapesztában" is jobban tudnak „igaz magyarul", mint ő, aki pedig erősen törekszik az „igaz magyar" nyelvismeretre. Hát nem bosszantó, hogy ezeknek a „szekujoknak" még az otthoni nyelv elhagyása is jobban megy, mint nekik, „moldovaiaknak", és ezt nem is átallják vidoran, gúnyosan kifejezésre is juttatni? Hát nem rettenetes, hogy a nyelvi „elmaradottságtól", attól a bizonyos sokat gúnyolt „madárnyelvtől", az úgynevezett „csángó idiómától" még itt Budapesten sem lehet megszabadulni?

Hát ott az áruházi ajtóban – azt hiszem – ezért fordított hátat nekem az a vörös overálos „budapesti" fiú.

Egy másik történet a nyelvi stigmatizációról

Annak bizonyságaként, hogy valóban létezik a nyelvben való legyőzettetés és a nyelvben való felülkerekedés, amiről az előbbi történet

szólt, álljon itt egy másik történet is, ami humoros bár, de benne szintén orcák valódi pirulásáról esik szó. A több epizódból álló, „folytatásos" történet akár anekdota is lehetne, ha nem esett volna meg valóban, és ha nem volna megrendítően tanulságos a csángó nyelvjárás székelyek általi megbélyegzését illetően.

Jó tíz esztendővel ezelőtt Szőlőhegy székelyes csángó faluban az aknavásári autóbuszra igyekeztem, aminek végállomása a faluközpontban, a kocsma előtt volt. Látva, hogy az autóbusz még nem érkezett meg, kicsit távolabb egy asszonnyal elegyedtem szóba, aki libákat legeltetett a háza előtt. Látva, hogy idegen, mégpedig „magyar" vagyok, elmesélte nekem a „magyarokkal" és a magyar nyelvvel való találkozásának egyik eseményét. Maga az a tény, hogy az autóbuszérkezés előtti néhány rövid percben épp ez a történet kívánkozott ki belőle, mutatja, hogy fontos személyes emlékét idézte fel, és talán a véleményemre is kíváncsi lehetett, hogy végleg a helyére tegye magában azt, ami valamikor megesett vele. A kezemben tartott kis magnóra ügyet sem vetve, mesélte: – *Véllem ëccër megtörtént, hogy Szëngyörgyön, tudja, odaki Sepszibe, árultam el a sërësnyét a piacon. Ëccër odajő héjzám ëgy asszon, s aszongya nekëm: »Én vënnék többeskét, de nem birom hazavinni.« Hát én mondom neki: »Ha maga vëszën többet, én segéttëk elvinni. Há hol* ***ül***[1] *maga?« S képzëlje el, erre ő aszongya nekëm: »Én a picsám végin* ***ülök****, s tova* ***lakom****, né!«* – Miközben jóízűen hahotáztunk a történet csattanóján, közben visszaforgattam a szalagot, és újra meghallgattattam vele a felvételt. De melléfogtam vele: – *Mi?! Hát ezt maga rëdzsisztrálta?! S most nekëm ide kicsaptassa?! Hogy kacagjanak valahol ingemet? Na, eltakarodék innnét hamar, eleget bolondot csinált belőllem!*

A történet néhány év elmúltával folytatódott. Egy ugyanilyen szép nyári napon délidőtájt, ugyanezen a helyszínen, néhány néprajzos diákommal a nyári szakmai gyakorlatról hazatérőben, ugyanerre az autóbuszra várakoztam. A megálló melletti, jobbára üres kocsmában az egyik asztal körül zajos asszonytársaság ült, akiket – ugyanazzal a kis fekete magnóval a kezemben – megszólítottam. Hát uramisten, egyszer csak egyikük elkezdi: *„Képzelje el, most három esztendeje ëppe egy olyannak, mind maga, én itt a kapu előtt elmondtam, hogy ëccër árultam el a sërësnyét Szëngyörgyön, s odajött hëzzám ëgy asszon..."* – És folytatta ugyanúgy egészen az ominózus csattanóig, sőt el egészen addig, hogy az a bizonyos szemtelen idegen, aki sza-

[1] A 'lakik' jelentésű „ül" a román „stă" tükörfordítása a csángó nyelvjárásban.

kasztott olyanforma volt, mint most én, nem átallotta „az ápáráttal" „rëdzsisztrálni" s azután „kicsaptatni" az ő világra szóló megszégyenülésének történetét. Nagy volt a vidámság, hangzavar a kocsmai asztal körül, úgyhogy csak nehezen jutottam szóhoz: – Hát figyeljen ide, jó asszony! Három évvel ezelőtt is én „redzsisztráltam" evvel a kicsi „aparáttal", s én „csaptattam ki", éppen úgy, ahogy „redzsisztráltam" most is. Hát akarja-e, hogy itt most kicsaptassam megint?"

Csángó nyelvi fokozatok

A nyelv elutasítása az identitás elutasítása is, a nyelv győzelme pedig az identitás győzelme is. Moldvában a csángók között a magyar nyelv változatainak „értékfokozatai" vannak. Legtisztábban „Budapesztában" beszélnek magyarul, ezt ugyebár senki nem vonja kétségbe. De az a magyar nyelv, amit odakint Erdélyben – vagy ahogy régen mondták Moldvában: *odaki Hedbe* – beszélnek, az már nem egészen tiszta magyar beszéd. A Moldvába menekült székelyek – az ún. „székelyes csángók", akik régebben, egészen a legutóbbi időkig nem fogadták el magukra nézve a csángó kifejezést – a maguk magyar beszédét az „igaz magyartól" még ennél is távolabbinak, romlottabbnak érzik. De ezen túl van még egy legeslegutolsó fokozat is. Nem egy gyűjtésem tanúskodik arról, hogy a székely eredetű csángók fitymálólag, gúnyosan szólnak a Szeret mentén elő „nagykalapos" csángók már-már érthetetlen, nevetséges beszédéről, és a maguk nyelvét emennél szebbnek, értékesebbnek, tisztábbnak tartják. A nyolcvanon túl járó ketrisi Sugár Vilszon például – aki szokatlanul ritka nevét a Trianon utáni Romániában méltán nagyrabecsült Thomas Wilson amerikai államelnökről kapta még a húszas évek elején – nem győzte sorolni, hogy a szomszédos Diószénben miféle dolgokat mondanak *a csángók*, hogy ott a „lejánkát" „lejánkölöknek", a lúdtojást „lúdtikmonynak", a „récetojást" „récetikmonynak" mondják, és így tovább. – *Hát most má vaj lúd, vaj tik! Vaj lejánka, vaj kölök! Nálunk a lejánka az lejánka, s a kölök az kölök!* – méltatlankodott nagy malíciával, és nagy nyelvi büszkeséggel. Pedig ekkor már a székely eredetű Ketrisben rajta kívül alig volt néhány öreg, aki tudott még jól-rosszul magyarul.

Hasonlóképpen beszélt a Szeret mentén élő csángók nevetségesen érthetetlen nyelvéről a hasonló korban járó pusztinai Esztán Péter is, amikor egyik régi gyerekkori emlékét idézte fel. A dolog úgy történt, hogy édesapjával deszkát árulva ide-oda szekereztek Moldova-szerte, és egyszer Nagypatakon, miközben a felnőttek ürítették a deszkát az egyik udvaron, így szó-

lította őt meg egy ottani csángó asszony: – *Szökd meg a hákszot, sz a kárászokot szütyörgeszd le!* – Ezzel a mondattal a jó asszony szőlőevésre biztatta az idegen gyereket, a gerezdeket nevezve „kárászoknak", amiket csak úgy lehetett volna „leszütyörgetni", azaz leszedegetni, ha a gyerek előbb a kerítéshez támasztott „hákszo" nevű deszkaalkalmatosság segítségével átlépik a szőlőbe, vagyis ha „megszöki a hákszot". De a pusztinai kisfiú ehelyett sírva fakadt a jószívű biztatásától, mert arra gondolt, hogy itt most neki a patakokban, forrásokban élő utálatos rovarokat, a „kárászokat" kell a foga között „szütyörgetnie". Még a „hákszo" sem terelhette a kerítésen túli szőlőparadicsom felé a képzeletét, mert azt otthon náluk becsületes nevén „hágdosónak" hívják.

„Erőst nagyot ne szökjél, met nekëd ës az ëgyik szárnyad libëg!"

Igen, nem jó valahol idegennek lenni. Azért vagyunk a világban, hogy otthon legyünk benne. És ehhez legelőször is a nyelvben kell otthon lenni. Emlékszem, egyszer Kászonban az utcán, számomra idegen helyi férfiak között véletlenül *Felszeg*-et mondtam *Feltíz* helyett. A felcsattanó hangos kacajban, és a helyreigazításban benne volt az egész kászoni morál: a „mi" tudat büszkesége, a kizárólagosság, az esendő idegen iránti szánalom, a lesajnálás, sőt úgy éreztem, hogy valami megvetésféle is. A nyelvek világában is törvény a vae victis. Jaj a legyőzöttnek, jaj annak, amit stigmatizálnak! A nyelvek háborúja kérlelhetetlen, kegyetlen, nincs hely benne a filantrópiának. A nyelvi agresszió ráadásul gyakran rejtőzködő természetű. Előfordul az is, hogy költőiségbe, játékba vagy csak játékosságba burkolódzik, amit csak az ért meg, akinek van füle hozzá. Utolsó történetünk szóljon egy ilyen költőiségbe emelkedett nyelvi „játékról", amit kissé távolabbról kell elkezdenünk.

Az első világháború előtti években megkezdődött, és hellyel-közzel azóta is tart a csángók Székelyföldre való visszaszivárgása. Csíkszentkirályon, ebben az iparosodott alcsíki faluban, az első, Gyimesből jött csángók a századfordulón, az ún. „tagosítás" alkalmával vásároltak nagyobb legelőterületet a falutól távol eső Bakóalján, majd később betelepedtek a faluba is, és utódaik összeházasodtak a székelyekkel. Időközben újabb csángók is érkeztek a túlnépesedett Gyimesekből, a Csíki havasok hegyi tanyáiról, és gyakoriak voltak a beházasodások, az ún. „elszállások" is. Az idegenből jöttek nyelvi, kulturális asszimilálódása (vagy visszaasszimilálódása?) könnyen ment, hiszen azok, akik a faluba megérkeztek, jól ismerték az itteni kultúra lényegét, mert voltaképpen el sem felejtették azt soha. Ismerték például a metaforikus képi gondolkodását is, ami rendkívül fontos kulturális sajátossága a székelységnek, enélkül az ember nem lehet igazán otthon errefelé, mert

akármikor „veszélybe”, csapdába vagy nevetséges helyzetbe kerülhet, ráadásul úgy, hogy nem is vesz tudomást a neki állított csapdáról.

Történt egyszer, hogy a vasárnap délutáni kapu előtti „kiülések” alkalmával Csíkszentkirályon „a csángók” faluba történt betelepedésére terelődött a szó, aminek kapcsán az egyik jómódú, „nagygazda” fiatalember élesen megjegyezte: – *Űgyeljünk, met a csángók immá Szënkirályt* ***békerittëtték*** *egésszen!* – A „békerítés” tudvalevőleg elfoglalást jelent, ugyanis valamit vagy valakit „körbejárni”, „megkerülni”, „megkeríteni”, „békeríteni” stb. székelyül annyit tesz, mint az illető dolgot vagy személyt birtokba venni, a magunk szolgálatába állítani. Az elhangzott éles szóra a padon ülő egyik menyecske, aki a csángó Csinódból jött ide férjhez, s akire a megjegyzéstevő bizonyára nem is gondolt, hasonló élességgel azonnal visszavágott, ugyancsak képes beszéddel: – *Te elébb űgyelj csak magadra, s erőst nagyot ne szökjél, met nekëd ës* ***az ëgyik szárnyad libëg****!* – A megszólaló csak ekkor kapott észbe, hogy neki magának is a felesége csángó származású, amit a falu talán nem is nagyon tart számon, de a megszólaló menyecske igen, hiszen szegről-végről még rokonok is. Úgy elhallgatott hát, mint a lakat. Családja egyik szárnyának „libegésére” való utalás olyan összetett költői kép volt, ami pontos ugyan, de mégis sejtelmes, mert benne jelentések rakódnak egymásra, így csak céloz – de *pontosan* céloz! – a lényegre. Alapvetően a kieresztett csángó ing lebegéséről volt szó benne, de mivel a szárny erőjelkép is, így a mondatba másodlagosan beleérezzük a kivagyiság hivalkodó szárnyalásának megbicsaklását is: akinek a szárnya „libeg”, az ne tegyen úgy, mintha a szárnya nem „libegne”, azaz ne szárnyaljon sasként az, akinek belsőleg bizonytalan a szárnyalása.

Az etnográfiában aligha van szebb, érdekesebb kihívás, mint a határhelyzetek megfigyelése és megértése. És ezen a téren a nyelvi megnyilatkozások nagy segítségére lehetnek az etnográfusnak. A nyelv ugyanis a beszélő szándékától függetlenül is mindig „kifecsegi” a kultúra lényegét, ezért biztos fogódzó lehet. Izgalmas határhelyzetek pedig bőven akadnak mifelénk Erdélyországban, ami – és ebben azt hiszem, egyetért velünk Péntek tanár úr is – a nyelvész etnológusoknak és az etnológus nyelvészeknek valóságos paradicsoma.

Terts István
(Pécs)

Empátia és méltányosság a nyelvtudomány-történetírásban

Természetesen nem az Ünnepelt munkásságának megítélésében mutatandó empátiáról és méltányosságról lesz szó ebben az Őt köszöntő rövid írásban, hiszen ha ez ügyben bármi hiány volna, nem készülne ez az emlékkönyv. Hanem arról van szó, hogy ezen erényeket a tudománytörténészeknek úgy kell(ene) gyakorolniuk, ahogy ezt Péntek János tette többek között egy először több mint egy évtizede megjelent írásában.

1994-ben ünnepelték meg Szentkatolnán Bálint Gábor születésének 150. évfordulóját. Péntek János tartotta itt az egyik központi előadást *Koreszmék és rögeszmék* címen. Az előadás szövege egymás után többször is megjelent nyomtatásban,[1] vagyis maga a szerző is fontosnak tartotta, hogy közreadja gondolatait. Tapasztalataim szerint ennek ellenére kevesen figyeltek oda: egyébként én is csak teljesen véletlenül találkoztam egy említésével,[2] és utána csak magától a szerzőtől tudtam megszerezni azt a kötetet, amiben megjelent a szóbanforgó írás.

Sőt: nem kis röstelkedéssel bevallom: ha előtte jó pár évvel egy újságos kioszknál egy számomra addig ismeretlen folyóirat címlapján nem tűnik fel nekem a blikkfangos *150 éve született a legnagyobb magyar nyelvzseni. Szentkatolnai Bálint Gábor* cím, akkor aligha bukkanok erre a jószándékú, de mégsem szakcikkre,[3] és így aligha tudom, kit is ünnepeltek 1994-ben. Elolvasva (többször is) és sok-sok helyén színes ceruzával megjelölve a Pén-

[1] PÉNTEK JÁNOS: Koreszmék és rögeszmék. In: BORCSA JÁNOS (szerk.): *Szentkatolnai Bálint Gábor*. Kolozsvár 1994: Erdélyi Múzeum-Egyesület <Erdélyi Tudományos Füzetek 220.>13–20. Újra: *Magyar Szemle* (1994) 11: 1177–87. Újra in Uő: *A megmaradás esélyei*. Anyanyelvű oktatás, magyarságtudomány, egyetem Erdélyben. Bp. 1999: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 163–76. Megjegyzem, hogy ez a kötet még néhány hasonlóan szép témánkba tartozó írást is közöl, illetve közöl újra, pl.: *Nagy Jenő tanár úr* (1916–1996). [187–9], *Három különc az első nemzedékből* [157–62].

[2] BORCSA JÁNOS: Szentkatolnai Bálint Gáborról – illetéktelenül, in: GAZDA JÓZSEF (szerk.): *Kőrösi Csoma Sándor szellemútján*. Sepsiszentgyörgy 1998: Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, 103–9.

[3] ZÁGONI JENŐ: 150 éve született a legnagyobb magyar nyelvzseni. Szentkatolnai Bálint Gábor. *Kapu* (1994) 1–2–3. 43–4.

tek-cikket, rögtön felidéződött bennem pár hasonló hangnemű megfogalmazás.

Már nem tudom, honnan szereztem tudomást (de aligha a szakirodalomból) Szilágyi N. Sándor Szabédi-recenziójáról,[4] de megszerezni sehogy máshogy nem tudtam, mint hogy az 1997-es kolozsvári Brassai-emlékülés alkalmával tőle kértem egy másolatot.

Amikor 1989-ben Pécsre kerülve nyelvtudomány-történetet kezdtem tanítani (akkor még – jóval a „bolognai modell" előtt – ez kötelező kurzus volt) és Sajnovics és Gyarmathi (pontosabban Sajnovics és William Jones és Gyarmathi közé) beillesztve ismertettem Benkő József munkáját a török–magyar egybevetésről,[5] eszembe jutott, és attól kezdve idézem Benkő Samutól[6] a szívszorító anekdotát: „[...] mikor 1799-ben Bodola János enyedi tanár Angliába utazott ... felkereste az oxfordi püspököt is. A tudós egyházfő hallván, hogy vendége Erdélyből érkezett, nyomban megkérdezte: »Quod facit ille vester Benkő?« (Mit csinál a ti Benkőtök?) Mire az enyedi tanár csak a hazai szóbeszédre emlékezve azt felelte: »Semper bibit.« (Mindig iszik.) Erre a püspök előveszi a Transsilvania bécsi kiadását, és nem kevés malíciával így szól: »Ergo vos, qui non bibitis, cur talia non scribitis?« (Nos hát ti, akik nem isztok, ilyesmit miért nem írtok?)" (Megintcsak nem a szorosabban vett szakirodalomból, hanem Benkő Samu köteteiből ismertem ezt; bár többször idézi őt Éder Zoltán, valamiért ezt az anekdotát nem; mellesleg Tóth Béla anekdotás könyvében jóval később megtaláltam, igaz, ott névtelen „erdélyi ifjú" az egyik főhős és egy német professzor a másik, aki – hihetetlen módon – éppen a Transsylvaniát olvasgatta.)

És – átugorva jónéhányat egy utolsó, későbbi mozzanat: nem sokkal a Bálint Gáborról szóló írás után jelent meg a *2000* c. folyóiratban Dobrovits Mihály Vámbéry-elemzése.[7]

---

[4] SZILÁGYI N. SÁNDOR: Egy izgató könyv tanulságai. *A Hét* 1975/22. (május 30.)

[5] ÉDER ZOLTÁN: Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság. Bp. 1978: Akadémiai.

[6] BENKŐ SAMU: *Középajtától Európáig. A történetíró és Linné-követő Benkő József. Sorsformáló értelem*. Művelődéstörténeti dolgozatok. Bukarest 1971: Kriterion. 69–82; újra in Uő: *Haladás és megmaradás.* Művelődéstörténeti tanulmányok. Bp. 1979: Szépirodalmi, 193–206 (az idézet helye 78–79, illetve 203.)

[7] DOBROVITS MIHÁLY: Vámbéryval 2000-ben. *2000* 11(1999)3. 49-61. A szerző gondolatait folytatta az I. Nemzetközi Vámbéry Konferencia általa szerkesztett *A megtalált örökség* című anyagában (Dunaszerdahely 2003: Lilium Aurum): Vámbéry tudósi pályájáról, 9–20.

Se mód, se szükség nincsen itt arra, hogy a történetírás, azon belül pedig a tudománytörténet-írás ismeretelméleti (és szociológiai) kérdéseinek fejtegetésébe fogjak, ezért csak Péntek dolgozatát elemzem egy kicsit, majd ugyanilyen vázlatosan Dobrovitsét és Szilágyiét, végül pedig néhány aktuális tanulsággal fogom lekerekíteni ezt a kis írást.

Péntek János igen fontos kérdésekről szól említett előadásában: Bálint Gáborról magáról, a példa nélkül állóan széles gyakorlati nyelvtudással rendelkező nyelvészről, a kolozsvári egyetemről, a turanizmusról, és mindenekfelett a „kinek van igaza" kérdésről. Elmagyarázza, hogy saját kontextusának megértése nélkül nem közelíthető meg, nem érthető meg és nem bírálható egyetlen tudós sem, és főleg azt, hogy az értékelésnek az a módja, mely rögeszméket emleget, jól teszi, ha felismeri: a koreszmék is csak korok rögeszméi, és „a XX. századi tudomány is csak egymást és a korábbi véleményeket kizáró újabb rögeszméket tud felmutatni". Szívem szerint a fele szöveget idézném, olyan fontos emberi tanulságokat fogalmaz meg, olyan bölcsen ír. Hiszen a koreszméket és a rögeszméket szembesítve, sőt azonosítva, a mindenfajta türelmetlenséget felmutatva egyben ezek elkerülését is lehetségesnek véli; konkrét elemzése pedig a szerkezeti hasonlóságból közös eredetre történő következtetésről egy magasabb szintézis lehetőségére (és kívánatosságára) utal.

Még valami – Péntek stílusáról (no nem mintha a stílus nem volna maga az ember!. Ilyen megfogalmazásokat lehet olvasni nála:[8] „a mindenhez értő, gyanús erdélyi polihisztorok – l. Németh Lászlónál: „a humanisták sehonnaisága" – „a nyelvek között hajózó Kolumbusz"; „a nyelvtudomány prédikátora, legnagyobb hatású előadója és legolvasottabb szerzője [=Max Müller]"; „[Bálint Gábor] Don Quijote-i figura volt. Nem igazodott, nem törleszkedett sem intézményekhez, sem hatalmasságokhoz. Nem kereste senki kegyeit. Az utókor kegyeit sem." A címmel együtt ezek még csak szellemes, ironikus megfogalmazások, vélhetnénk. A stílus mögött azonban olyan szilárd értékrendszer, olyan tartás rejlik, hogy a szövegekből ilyen tudományetikai és – aforizmák egész sorát lehet idézni: „[...] elég gyakran előfordul az egyes tudományok történetében, hogy a kortársak körében nem a legmélyebb, mondjuk humboldti méretű gondolkodónak van hatása, hanem

[8] Idézek Péntek János más írásaiból is, pl. Magyar nyelvű tudományosság – kezdet és vég?, in: PÉNTEK JÁNOS, SÁNDOR KATALIN, ZSEMLYEI BORBÁLA (szerk.): *Magyarul megszólaló tudomány*. Apáczai Enciklopédiájának ösztönzése és példája a magyar tudományos nyelv és stílus megteremtésében. Bp. 2004: Lucidus, 233–42.

a merész, gyakran felületes általánosítóknak, akik a kötelező elővigyázatosság és kétely mellőzésével nagy dolgokat vélnek fölfedezni."; „A szaktudomány ezzel akkor sem tudott és azóta sem tud igazán mit kezdeni. Ami persze önmagában még nem indokolja a »tudománytalan« vagy a »dilettáns« minősítést."; „[...] elő kell vennünk megrágalmazott, gyanúba kevert szavainkat is, mert gyakran ez a feltétele annak, hogy fontos eszméket, intézményeket és személyiségeket méltóképpen értékelhessünk."; „Az elméletekben rendszerint kevés az időtálló, de a pozitív tudás, a pozitív ismeret, a tényanyag megmarad. Az elméletekkel az a baj, hogy ami a legfontosabb volna bennük és velük kapcsolatban, a kétely, a kritikai reflexió, az tűnik el leghamarabb, és a legtetszetősebb hipotézis is viszonylag gyorsan rögeszmévé merevül. A tudomány nagy és szent dolog, de a tudósok távolról sem szentek, hanem emberek. Gyarló emberek, tele gőggel, hiúsággal, önzéssel, elfogultsággal. És konoksággal."; „[...] megérdemelné. Ha nem is az indokolatlan mitizálást (annak úgyis bővében vagyunk), az emlékezést és a megbecsülést mindenképpen", „[...] különc vagy különcködő elméletei [...] mélyen a korban gyökereznek, és amennyiben téveszméknek bizonyulnak, elsősorban a kor téveszméi"; és az utolsó mondat: „[...] a XX. századi tudomány is csak egymást és a korábbi véleményeket kizáró újabb rögeszméket tud felmutatni".

Két nem szellemes, hanem kegyetlenül tárgyilagos kritikai megjegyzését idézem még: „Geleji Katona István püspök (akinek nyelvészeti működése egyébként szintén több figyelmet érdemelne)" 236, és [Kuun Géza]ról sem emlékezett meg senki az elmúlt negyven esztendőben." Nem fél szóbahozni olyan kérdéseket sem, mint a székelyek eredete vagy az úgynevezett „gyökelmélet"!

Aki emlékszik még Péntek János nyelvtudományi bevezető könyvére,[9] az tudja, hogy azt is ilyen tömör és szemléletes megfogalmazás jellemzi. A könyv sajnos gyakorlatilag hozzáférhetetlen Magyarországon és ezért nem tudjuk használni az egyetemen – pedig az eleve nem sok azóta megjelent hasonló munkához képest igen nagy előnye, hogy érthető, anélkül, hogy ez a szakmai megbízhatóság rovására menne. Sajnos bőven van példa arra, hogy valamelyik mozzanat a másikat teljesen háttérbe szorítja.

Igaz, más összefüggésben, Balassa Józsefről szólva azt őt köszöntő emlékkönyvben[10] Babits Mihály így fogalmazott: „A nyelvésznek szinte épp-

[9] *Teremtő nyelv*. Bukarest 1988: Kriterion

[10] A nyelvész és az irodalom, in: BEKE ÖDÖN, BENEDEK MARCELL, TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF (szerk.): *Emlékkönyv Balassa Józsefnek*. Bp. 1934: Ranschburg Gusztáv; újra In: BABITS

annyi művészi fogékonyságra és mérsékletre van szüksége, mint tudományos szigorúságra." Azt hiszem, most más szereposztásban (és összefüggésben) az Ünnepeltre is áll ez a megállapítás.

Dobrovits a sokak által – főleg Goldziher Ignáchoz képest – (egyetlen valósi tanítványával, Germanus Gyulával együtt) komolytalannak tartott Vámbéryt nem „rehabilitálja", hanem „helyére teszi" – a szónak nem a zsargon 'kioszt, elintéz' stb. értelmében, hanem mintegy műfajilag. Először figyelmeztet arra, hogy Vámbéry többféle szakmában tevékenykedett, és ezek között az őstörténész-hungarológusé csak egy. Majd a kontinentális és az angolszász felsőoktatási és tudományos modellt egybevetve, az ázsiai politikai helyzetnek (és azon belül az iszlám szerepének) Vámbéry életében történt gyökeres változását előtérbe helyezve a „kulturális antropológus", az utazó, a politológus stb. Vámbéryt állítja elénk és védi meg a leegyszerűsítő támadásoktól. Figyelmeztet arra, hogy éppen Vámbéry – nem könnyen megszerzett – felismerése az, hogy nép, nyelv és kultúra történeti útja nem szükségképpen azonos, ezért végképp méltánytalan fejére olvasni ezt a ma már közhelyet.

Legszomorúbb megállapítása pedig az, hogy éppen hazája nem tud mit kezdeni vele, hogy eredményeiből és hibáiból éppen azok nem akarnak (és reális Vámbéry-kép híján nem is tudnak) okulni, akiknek egy ismét csak más politikai és tudományos paradigmában kell az orientalisztikában helytállniuk.

Szilágyi Szabédi-recenziójában nem is elsősorban az a fontos, hogy szerinte „kinek van igaza?", hanem inkább az a megalapozás, ahogyan tudományos elméleteket megítélni, bírálni kell. Paradoxikusnak ható megfogalmazásában: „Ha Szabédi tétele igaz, akkor kétségtelen, hogy nagy értékkel gazdagodtunk. De ha tétele nem igaz, akkor a könyv értéke talán még sokkal nagyobb. Szabédi ugyanis fölös számú példával bizonyítja ezt a nemigazat, amelynek helyességére jelenleg mindenki esküszik. Ez bizony kellemetlen helyzet. Az összehasonlító-történeti nyelvészet nem tudja Szabédi eredményeit megcáfolni, mert módszere csak bizonyításra alkalmas, cáfolni viszont semmit nem lehet vele, ami az összehasonlító nyelvészet alapszabályait betartja."

A Magyar Televízió *Mindentudás Egyeteme* sorozatában [11] Kampis György tudománytörténész – amerikai, ráadásul a híres Harvard Egyetemről

---

MIHÁLY: *Arcképek és tanulmányok*. Bp. 1977: Szépirodalmi 397–8, az idézet a 398. lapon)

[11] KAMPIS GYÖRGY: Befagyott véletlenek. *Magyar Nemzet*, 2006. május 13, 38 (az Interneten is hozzáférhető a Mindentudás Egyeteme honlapján)

készült felmérések alapján – azt állította: biológushallgatóknak a darwinizmussal kapcsolatos fő gondjuk nem az, hogy világnézeti okokból utasítanák el, hanem az, hogy mint tudományos elmélettel nem tudnak vele mit kezdeni, mivel a tudomány működését nem ismerik és értik. Németh László már régen figyelmeztetett arra, hogy a tankönyv „nagyon kiforgatja tudományjellegéből az ismereteket",[12] és ez az egész iskoláról is kijelenthető. Hogy „tiszta" tudományelméletet kellene-e tanítani, az iskolai tantárgyakat tudományosítani vagy akár a Németh László-féle, a szinkron tudományt a diakrónián keresztül tanító módszert kellene választani, azt most nem tudom tárgyalni.

Lehet, hogy nem olyan egyszerű a dolog falszifikálás-ügyben, ahogy Szilágyi írja, és az sem olyan biztos, hogy szinkron komparatisztika nevű (vagy jellegű) „tudományág mint olyan nincsen, pedig nagy szükség volna rá" (ugyanis van, de nem a „fősodorban"). Ahhoz viszont szerintem nem férhet kétség, hogy a hiányolt „tudomány-jelleg" elsikkadása az egyik, ha nem a fő oka az iskola kudarcának – akármilyen hangosan emlegetik odafent (a fejünk felett!) a „tudásalapú társadalmat"! És az is biztos, hogy a szinte kötelességszerűen becsült értelmiségi és költő Szabédi nem állítható olyan egyszerűen szembe a szintén kötelességszerűen csepült nyelvész Szabédival. Ha szabad a magam esetével előállni: annak idején, úgy látszik, felületesen olvastam el Szabédi bevezetőjét, mert nem „haraptam rá" arra, amit most megrendülve Szilágyinál olvastam: hogy tudniillik Szabédi a latin–magyar nyelvrokonságtól a román–magyar viszony javulását várta. Azért tekintem ezt megrendítőnek, mert ugyanolyan mélyen bevilágít a tudós éppen hogy nem racionális gondolkodási mélységeibe, ahogy a Vekerdi Lászlótól hallott megfogalmazás: Einstein azért nem volt hajlandó „haladni a korral", elfogadni az újabb fizika gondolkodásmódját, mert nem hitt abban, hogy „az Isten kockajátékot játszik".

Ez a fajta tudománytörténet-írás, melynek további példáit is lehetne persze még idézni mondjuk éppen Vekerdi Lászlótól és Szépe Györgytől, vagy a fiatalabbak közül Simoncsics Pétertől vagy Kicsi Sándor Andrástól, meglehetősen eltér megközelítésmódjában mindattól, amit a „hivatalos" nyelvtudomány-történet a nem szorosabban vett szakmabelinek nyújt: a kutató embert olyan mély empátiával és ugyanakkor minden személyeskedés

[12] NÉMETH LÁSZLÓ: *Levelek Magdához*. Tatabánya 1988: TIT Komárom Megyei Szervezete, Új Forrás Szerkesztősége, 70. levél, 146.

nélkül szerepelteti a tulajdonképpeni szakmai tevékenység mögött, a környezettől és főleg az utókortól pedig olyan méltányosságot vár el ez a megközelítésmód, hogy az embernek már kedve sincsen utóbbiak használatához.

Nem lehet teljesen véletlen ezen egymástól függetlenül megszületett írások hangja és célja; a tudomány diadalmenete és mítosza kezdett visszájára fordulni, az iskola és a szélesebb közvélemény egyre kevésbé tud (és akar) mit kezdeni vele, ezért fordultak eleve empátiára képes és persze múltban-jelenben egyaránt nagyon tájékozott szerzők ehhez a szintetikusabb, sokoldalúbb értelmezéshez. Ugyanez a fordulat teremtette meg metaszinten azt a nyelvtudománytörténet-írási keretet, mely Békés Vera nevéhez fűződik[13] és melyet, úgy tapasztalom, még önmagában is aránylag csak kevesen ismernek (láthatólag Dobrovits sem!), nem is beszélve arról, hogy gyakorlati elemzésekben (vagy akár kézi- és tankönyvekben) követnének.

Összefoglalandó azt a közöset ezekben a megközelítésmódokban, amit a címben csak két (részben egymást fedő) szóval próbáltam megragadni, hadd idézzem Németh László általánosítását, aki így fogalmazott:[14] „A tudományról kétféleképp lehet gondolkozni: vagy épület az a tudomány, amelyet téglánként kell összehordani, s amelyhez minden apró téglácska becses, ha beilleszthető; vagy nagy élet- és világmagyarázat a tudomány; felelet egy szorongásra, mely minden nemzedékben kiújul és a pillanatnyi ismeretkincs alapján teljes „megnyugtatást" keres. Én, bevallom, inkább az utóbbi, tudománytalan tudománynak vagyok a híve; talán épp azért, mert tudom, hogy téglákból sosem épült még ház; mielőtt a téglák megindulnának a ház felé, a háznak virtuálisan már meg kell lennie; részletmunkákból csak kőhalmaz lehet, ha a téglák előtt ott nem jár a kijelölő terv, a ház szándéka, maga a ház. A tudomány nem valami tőlünk távol készülő dolog, hanem szemünk, fülünk, karunk meghosszabbítása, s épp ezért minden tudományos munka, éppúgy, mint minden érzékelés vagy mozdulat, egy magasabb arányérzékhez kell hogy illeszkedjék.

Ha volna terem (de egy emlékkönyv rövidséget követel), akkor most néhány újabb pozitív példán illusztrálnám, hogy ez a fajta nemcsak tudományosan megbízható, hanem egyben „humanista" (empatikus és méltányos) tudománytörténeti megközelítés azért terjed (röviden említve a szépirodalom

[13] BÉKÉS VERA: *A hiányzó paradigma.* Debrecen, 1997.

[14] NÉMETH LÁSZLÓ: Turóczi-Trostler József: A magyar nyelv felfedezése (Két tanulmány az európai s a magyar humanizmus kapcsolatairól) in: *Kiadatlan tanulmányok*. Bp. 1968: Szépirodalmi, Magvető, 97–9.

és a filmek szerepét is, kibővítve a tudományos megközelítést a művészivel), még ha egy sor régóta húzódó feladat is megoldásra vár még: Vladár Zsuzsa ugyan imponáló „one-woman-show"-ban sorra fordítja le latinból a fontos dokumentumokat, de még bőven van a dokumentumok terén is tennivaló; egész sor igen fontos nyelvésznek semmiféle monográfia terjedelmű méltatás nem jutott eddig (akár csak *A Múlt Magyar Tudósai* sorozatban): ilyen Brassai Sámuel, Laziczius Gyula, Lotz Károly, Karácsony Sándor; Éder Zoltán, Szathmári István, Hegedüs József, Kovács Ferenc és mások elismerésre méltó munkái mellett is hiányzik még egy sor feladat megoldása.

Mindezt kényszerűen elhagyva most csak egy jámbor óhajjal fejezem be a pozitív részt (a „jó hírt" – mert lesz egy rossz is): Ki tudja, Péntek Jánosnak, a Bálint Gáborról szóló kis remek szerzőjének (főleg most, hogy hivatalos teendői csökkentek) talán lesz kedve, ideje és ereje ahhoz, hogy empátiával és méltányosan összefoglalja például (hogy a talán legsürgetőbb feladatot említsem) Brassai munkásságát!

És most jöjjön végezetül a „rossz hír".

Ha nem tudnék bőven idézni példát a Péntekével ellentétes gondolkodásmódra, nyilván nem írtam volna az övéről. Nagyon nehéz nem unalmasan, nem szakmai részletekbe bonyolódva – Szépe György megfogalmazásával – kinek-kinek a „titkát" megfejteni, életművének a „kulcsát" meglelni. Az ellenpéldák egy része tehát „csak" éppen ügyetlen, nem sikeres (ezekre nem hozok példát). Mások szándékosan, tudatosan tesznek úgy, mintha egy élő vagy valaha élt tudós vagy tanár bemutatása akkor és attól volna tudományosan hiteles, ha a műegyetemi „anyag- és gyártásismeret" vagy az orvosi anatómia stílusát követné. Hadd mutassam meg most csak két példán, mi ellen hadakozom.

Az egyiket említve, tudom, darázsfészekbe nyúlok, hiszen a *Finnugor életrajzi lexikon*[15] nem volt egyértelmű siker (nyilván ez magyarázza, hogy sem módosított változata, sem pedig alternatívája nem jelent meg megjelenése, 1990 óta). Bár a szerkesztő szerint nem is próbáltak törekedni „a benne szereplők részletes értékelésére, beható minősítésére" (12), mégis akad jónéhány ilyen, és amennyire nem finnugristaként meg tudom ítélni, más hibák mellett elsősorban ez váltotta ki a szakmai kritikát – én mégis helyénvalónak, didaktikusnak tartom az ilyen, most szándékosan név nélkül idézett megfogalmazásokat (az nem derül ki, hogy az egyes szócikkek azonosítatlan

[15] DOMOKOS PÉTER (szerk.): *Finnugor életrajzi lexikon*. Bp. 1990, Tankönyvkiadó.

szerzői és a szerkesztő között milyen munkamegosztás volt, tehát hogy ki a „felelős"): „a magyar nyelvtudomány utóbbi évtizedeinek egy[ik] legeredetibb tehetsége volt" (171), „rendkívüli pedagógus volt" (29), „kiemelkedő tanáregyéniség volt" (205), „szívós következetességgel és fáradhatatlan utánjárással eléri" (319), a magyar finnugrisztika egyik legeredetibb, legsokszínűbb, komplex szemléletű egyénisége" (318), „gazdag (s tovább épülő) életművének finnugor hányadát számos főhivatású finnugrista elfogadná összteljesítménynek" (26) stb.

Az érthető, hogy egy sor igen fontos, mert sorsformáló, de valóban személyes mozzanat, amilyen a politikai szereplés, az emigrálás vagy a halál körülményei, nem szerepel (bár azóta már több ilyen információ is publikussá vált), de a közölteket, ismétlem, én magam nemhogy szükségtelennek vagy bántónak nem tartom, hanem éppenséggel kedveltem. Élő emberként állítottak ezek a megfogalmazások a szakmai közvélemény elé rég részben már meghalt kollégákat.

A másik példa még egészen friss: az egykori Fiatal Nyelvészek Munkaközösségének két oszlopos tagja közös emlékkönyvet kapott hatvanadik születésnapjára,[16] és ennek előszavában a szerkesztő az alkalomhoz alig illő, szükségtelenül, igazság- és igaztalanul személyeskedő megjegyzéseket ismétel imamalomszerűen a védéseken rendre elalvó – és hozzá nem értő – hagyományos nyelvészekről, a „néhány kivétellel" szinte semmi fejlődést nem mutató tanszékekről, és főleg általában a modern nyelvészet és nyelvészek mostoha magyarországi sorsáról, főleg ami az Eötvös Loránd Tudományegyetemet illeti. Magam is egy időben e csapathoz tartozván, az ELTE volt diákjaként és óraadóként jelenlegi tanáraként részletekbe nem menően csak egyetlen – önmagáért beszélő – tényt hadd szegezzek e siránkozással szembe: az ELTE „Általános Nyelvészeti és Fonetikai Tanszékét" Laziczius Gyula likvidálásával mintegy felszántották és sóval hintették fel; Telegdi Zsigmond vezetésével aztán mégis feltámadt és nevet is változtatott (Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék), de most az a helyzet, hogy a Nyelvtudományi Intézet munkatársai működtetnek egy Elméleti Nyelvészeti Tanszéket az ELTE-n, míg a Laziczius-, Telegdi- et alii-tanszék mai neve már csak: Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. (Most arról nem is beszélve, hogy több más egyetemen is intenzív és tendenciózus egybemosása folyik két olyan diszcip-

[16] KÁLMÁN LÁSZLÓ (szerk.): *KB 120. A titkos kötet.* Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére. Bp. 2006: MTA Nyelvtudományi Intézet, Tinta Könyvkiadó.

línának, melyek külön tartása igenis méltányos volna: az általános és az elméleti nyelvészetnek.)

Akár elfogadja az így gondolkozó-fogalmazó Békés Vera teóriáját a fősodron túl is élő (és becsülendő) további paradigmákról, akár nem, végiggondolhatná ezt az ideillő Cs. Szabó László-idézetet: „[...] Guillaume Apollinaire cimborája s költőtársa, Léo Larguier [...] minimúzeumnak is beillett képekkel kitapétázott lakásá[ban történt] »S ez hogy tetszik?« Pompás kis mű volt. »Nagyon; ki csinálta?« Gúnyosan elmosolyodott: »Manet tanára, Couture. Igen jó festő volt, de Manet faképnél hagyta, azzal a kifogással, hogy akadémikus. Akadémikus! Akkor miért epedezett úgy a tanítvány a Becsületrend után? Tíz francia forradalmár és anarchista közül öregségére rendjelekkel temetnek el kilencet.« Egyik kedvenc történetem."[17]

A mai magyar politika különös aktualitást ad mondanivalómnak: a szinte már öncélú vagdalkozás, a mindenáron való valahová besorolás, a merev kategóriák kedvelése nemcsak szakmánk (és más szakmák) „belpolitikáját", hanem a nagy politikát is meghatározza. Ezért fontos minden – szándékosan veszem át a politikai közbeszéd szavát, akármennyire vissza is élnek vele – „árokbetemetés".

Hogy ne legyen olyan pesszimista kicsengése ennek a rövid írásnak, hadd fejezzem be egy sóhajjal: „vajjon s mikor leszön" olyan a hangulat, hogy nemcsak méltányosság és igazságosság, hanem akár szolidaritás és szeretet is jellemzi szakmánkat, amibe a humor is belefér; hogy nem veszünk mindent olyan halálosan komolyan, a szakmát és magunkat sem, és nemcsak harcolni és haragudni tudunk, hanem nevetni is – akár magunkon is: nyelvrokonunk, Daniel Katz, a nyelvészeti tanulmányokat folytatott finn író (*Amikor nagyapám átsíelt Finnországba, Mikko Papiross csodálkozik*) *A német disznókutya* című önéletrajzi ihletésű regényében[18] ez olvasható a történetben fontos szerepet játszó, Izraelbe került finn nyelvű naplóról szólva: „megpróbálta kibogozni apa írását, de nem ismert senkit, aki értette volna ezt az ósdi ugor nyelvet. Egy magyar származású vízvezetékszerelő – korábban összehasonlító nyelvész – megpróbálta, de nem járt sikerrel."[19]

---

[17] *Hülő árnyékban*, Bern 1972: Európai Protestáns Szabadegyetem, 68–9.

[18] DANIEL KATZ: *Német disznókutya.* New York, Budapest, Jeruzsálem 1996: Múlt és Jövő Könyvek, 79

[19] Ugyanezért, a humor okán nem tudok haragudni – de ez a magam egyéni, nem közvetlenül szakmabeli véleménye – a „finnugrász" megnevezésre.

Tolcsvai Nagy Gábor
(Budapest)

A határtalanítás egy újabb megvalósulásáról

A most megjelenő Osiris *Idegen szavak szótára* negyvenezer önálló szócikket tartalmaz, mintegy ötvenhatezer jelentéssel. Ennek a puszta mennyiségnek a tagolódása sok szempontból tekinthető lényegesnek. Például számos, korábban sehol nem szótárazott nyelvi elem található itt (főképp az elektronikus információs rendszerek vagy a kognitív tudomány világából), vagy olyan szavak, kifejezések, amelyek 1990 előtt évtizedekig nem kaphattak helyet egy magyar szótárban (például a keresztény hit görög és latin eredetű szókészlete).

Van azonban egy olyan összetevője a szótárnak, amely ma még mindig újdonságnak számít, jóllehet ez a minősítés az 1990 előtti cenzurális akadályok máig érezhető hatását mutatja. Az Osiris szótár mintegy 1900 határon túli idegen szót, kölcsönszót tartalmaz, szervesen beépítve azokat az egyetemes anyagba. A „ht-listát", ahogy a szakma nevezi, a külső régiók nyelvi intézeteinek munkatársai gyűjtötték, részben párhuzamosan az Akadémiai Kiadónál megjelent *Értelmező kéziszótár* határon túli anyagával, részben azt követően, további gyűjtésként, LANSTYÁK ISTVÁN vezetésével: PÉNTEK JÁNOS és BENŐ ATTILA (Erdély); LANSTYÁK ISTVÁN és SZABÓMIHÁLY GIZELLA (Felvidék); PAPP GYÖRGY, TÓTH HAJNALKA és VARGA TÜNDE (Vajdaság), BEREGSZÁSZI ANIKÓ és CSERNICSKÓ ISTVÁN (Kárpátalja), ĆURKOVIĆ-MAJOR FRANCISKA, LANSTYÁK ISTVÁN és ŽAGAR-SZENTESI ORSOLYA (Horvátország), KOLLÁTH ANNA (Muravidék), SZOTÁK SZILVIA (Őrvidék). E helyről is külön köszönet jár mindannyiuknak. Ez a munkálat nem önmagában folyt és folyik, hanem általában is a Kárpát-medencei magyar nyelvterület magyar nyelvének minél teljesebb, használatközpontú leírásának részeként, amely nyelvtudományi tevékenységben az államhatárok nyelvpolitikai tényezők, a helyi, regionális és egyetemes magyar összefüggéseket pedig csak a nyelvhatárok korlátozzák, illetve a tényleges nyelvváltozati elkülönülések tagolják. Az összefüggések ilyen jellegét még mindig hangsúlyozni és figyelemfelhívóan bemutatni szükséges.

Még ha röviden is, érdemes szemügyre venni ezt a gazdag szóanyagot, méghozzá abból a nézőpontból, ahonnan a teljes szótári szóanyag is látható.

Ennek az általános nézőpontnak egy specifikus kiindulópontját lehet e helyt vázolni: honnan erednek jellegzetesen ezek a ht-listás szavak, milyen nyelvi közegből származnak, és milyen magyar nyelvi közegbe kerülnek be. A befogadó magyar nyelvi közeg esetében az a fő kérdés, hogy van-e olyan szókészleti, azaz morfológiai és szemantikai hálózat, amelyhez az adott szó csatlakozik, vagy nincsen, ill. ha van, akkor ahhoz a hálózathoz miképp viszonyul. Az első, felületes áttekintés is igen színes világot tár föl. Ez a világ azért is érdekes, mert az egyes külső régiók nem különülnek el mindig jellegzetességeikben, sőt nem csupán hasonlóak, de egyes szókészleti elemek szinte egységesen jelentkeznek jórészt mindegyikben. Ez a fejlemény bizonnyal további figyelmet is érdemel majd.

A puszta eredetet tekintve is föltűnő néhány szócsoport határozott elkülönülése. Egyrészt jól körülhatárolódik az a görög–latin eredetű klasszikus európai szóréteg, amely a régiónkénti államnyelv közvetítéséből került be egy-egy külső régió nyelvébe, sokszor párhuzamosan vagy újból, föltehetőleg a korábbi használati változatok által is támogatva. (A példák az Osiris-kötetben véglegesített változat szerint olvashatók alább. A Kárpát-medencei magyar régiók rövidítései a már megszokott módon: Er – Erdély, Fv – Felvidék, Hv – Horvátország, Ka – Kárpátalja, Mv – Muravidék, Őv – Őrvidék, Va – Vajdaság. A ● az alakváltozatok közötti jel.) Például:

bakalár [lat] Fv ● **bakalör** Őv ● **bakalávr** Ka *okt* **1.** három tanévig tartó főiskolai képzésben részesült, főiskolai végzettségű személy **2.** az ilyen képzésben részesült személy végzettsége (röv. bc.) (→bakkalaureus, →becselevr)

centrála [lat] *műsz* Va, Hv telefonközpont

centrálna [lat] Hv, Mv központi fűtés

chirurg [Fv Ka Va hirurg; Hv Mv Őv kirurg; gör→lat] *orv* Fv, Va, Ka, Hv, Mv, Őv sebész

chirurgia [Fv Ka Fv hirurgia; Őv kirurgia; gör→lat] *orv* Fv, Ka, Őv sebészet (→kirurgia, →hirurško odelenje)

Egy másik réteg egyértelműen a környező országok államnyelveiből, alapvetően a szláv nyelvi közegből származik, kisebb részben románból, németből vagy ukránból. Ezek a szavak jóval erősebben kötődnek a kétnyelvűségi helyzet kölcsönzéseihez, hiszen e kifejezéseket elsősorban az adott, valamilyen módon kétnyelvű magyar anyanyelvűek ismerik. Példaként említhető:

bitovka [szlk] *ép* Fv kisebb tömbház

blagajna [Mv blágájnȧ; szrb/hrv/szln] *ker* Va, Hv, Mv pénztár

blagajnica [Mv blágájnica, szrb/hrv] *ker* Va, Hv, Mv pénztárosnő

cvicski [szlk] Fv tornacipő

mutuj [rom] Er 1. néma 2. ügyetlen, buta

nakáz [ukr] Ka rendelet

auszstellöl [ném] Őv kiállít vmilyen hivatalos nyomtatványt

Néhány angol kifejezés is található e szóanyagban:

baszket [ang] *sp* Va ● **baszketbal** Fv, Ka, Őv kosárlabda (→basketball)

baszketbalozik *sp* Fv, Ka, Őv ● **baszketozik** Va kosárlabdázik, kosarazik

bedzs [ang] Va, Hv kitűző, jelvény

Egy harmadik réteg olyan szókészleti réteghez tartozik, amelybe a nagy európai nyelvekben (francia, német, angol) ismert, lényegében nemzetközivé vált, igen sok nyelvben meglévő szavak tartoznak. Az itteni szóanyagban mindezek a maguk sajátos morfofonológiai és szemantikai jellegzetességeiket mutatják, például:

ádresza [fr→rom] Er **1.** átirat (hivatali műfajként) **2.** lakcím (→adressz)

institút Mv ● **insztitút 1.** Er, Va, Hv, Őv [lat→ném] **1.** intézet **2.** intézmény (→institúció, →institútum)

penszió [or] Ka nyugdíj (→penzió)

Ez utóbbi csoport sajátos esetében az érintkező államnyelvi közvetítéssel bekerült szó általánosan nem ismert, más változatai viszont valamennyire föltehetőleg igen. Ilyen például:

alimentára [rom] Er élelmiszerüzlet

areál [lat] Fv, Őv telep, zárt terület (→sportareál, →teniszareál)

Az eredeten kívül néhány további egyszerű jellemző is igen sok információt ad az itt tárgyalt szavakról. Így sokszor a kölcsönszó alakja azonos jelentésben, enyhén eltérő alakban több régióban is adatolható:

agencia ● ágencia [lat] **1.** ügynökség **2.** ügyvédi megbízatás ● **ágencia** Va, Hv ügynökség ● **agenció** Mv ügynökség ● **ágenció** Hv ügynökség (→agentúra)

A ht-szóanyag egyik további jellegzetessége a morfofonológiai variáció, miképp azt az alábbi példák mutatják, az utalókban azonosítható gyakoribb, elterjedtebb változatokkal viszonyban. Ezeknek a változatoknak a mai magyar nyelvi státusát csak további tüzetes dialektológiai, szociolingvisztikai vizsgálatok tudják majd tisztázni.

analíza [Fv Hv analíza; Er analiza; gör] Er, Fv, Hv elemzés; részekre, elemekre bontás; vizsgálat (→analízis)

ekológia [gör] **1.** Fv, Ka, Hv környezettan **2.** Fv, Ka, Va, Hv, Őv környezetvédelem (→ökológia)

ekonóm [gör] *közg* Fv, Ka közgazdász (→ökonómus)

ekonómia [gör] *tud* **1.** Fv, Va, Ka, Hv közgazdaságtan **2.** Va, Hv állami birtok ● **ekonomija** Mv **1.** közgazdaságtan **2.** állami birtok (→ökonómia)

hemia [gör] Va vegytan, kémia (→chemia)

A morfofonológiai változatok egy másik jellegzetes megvalósulása a görög–latin szóalakok megrövidülése, mint a következő példákban, amelyek lényegében a teljes szláv államnyelvi területet lefedi:

agronom [gör] Va, Mv okleveles mezőgazdasági szakember ● **agronóm** Fv, Ka, Hv okleveles mezőgazdasági szakember

diktánt [lat] Ka (ukrán vagy orosz nyelvű) tollbamondás ● **diktát 1.** Fv (szlovák nyelvű) tollbamondás **2.** Va, Hv, Őv tollbamondás általában (→diktátum 2)

diplom [gör→lat] Fv, Ka elismerő oklevél

Mindkét példasor esetében igen fontos lenne a hatások forrásainak a felderítése. Így: az általános morfofonológiai változatosságban mennyi szerepe van a forrásnyelvnek, és mennyire meghatározó a kölcsönző magyar nyelv nyelvjárásainak, regionális változatainak a befogadói alapozó hatása (klasszikus nyelvjárási, nyelvjárástípusbeli különbségeken túl a magyar történeti hatásoknak). A rövidítő példákban pedig a közvetlen kölcsönző nyelven túl a magyarra általánosságban szintén ható német nyelvi művelődés görög és latin szóalakokat hagyományosan rövidítő eljárásainak.

Még sajátosabb egy általánosan a magyarban meglévő szó új jelentésének a regionális megjelenése. Csak néhány példát lehet kiemelni:

akció […] **9.** Er, Fv, Va, Hv rendezvény; szervezett családi, kisközösségi, társas esemény; közös munka; **ifjúsági** ~ Va, Hv önkéntes, szervezett munkavállalás, az ország második világháború utáni újjáépítésének idején (jórészt fiatalok által) végzett építőmunka

gubernátor […]**2.** *hiv* Ka kormányzó, a megyei állami közigazgatás elnöke (→guverner)

hulahopka [ang] Mv ● **hullahopp** Va, Hv vékony női harisnyanadrág

kugli […] **2.** Va, Hv *gasztr* gombóc (fagylalté)

poén […] **3.** Va, Hv pont (a teljesítménymérés eszköze)

poénozás […] **2.** Va pontozás (versenyen) (→poén)

Az azonos alakú, esetleg nyelvtörténetileg azonos eredetre visszavezethető, de a mai beszélő számára nem sok kapcsolatot mutató szavakra is akad példa:

akt^{2} [lat] **1.** Va, Hv cselekedet, tett (→aktus) **2.** Hv *hiv* ügyirat, akta

diéta^{3} [lat] *hiv* Fv, Őv napidíj

restauráció^{2} [lat] Fv ● **resztauráció** Mv vendéglő, étterem (→restaurant)

A határon túli kölcsönszóanyag a következő jellemzőket mutatja. A kölcsönszavak egy része közvetlenül a kétnyelvűséggel függ össze, mert a forrás a többségi államnyelv. Ugyanakkor e szavak egy jó része miközben egyrészt államnyelvi közvetítésű, aközben másrészt mind morfofonológiai, mind szemantikai szempontból valamilyen tágabb lexikai hálózatba kapcsolódik. A szókészlet hálózatként értelmezése abból a fölismerésből ered, hogy a szavak poliszém jelentésrendszere önmagában is hálózatszerű, amennyiben az egyes jelentések összetevői (absztrahált tulajdonságok) a kategorizációs műveletekben nyalábos elrendeződést mutatnak, vagyis egyes tulajdonságok jellegzetes együttállásokban jelennek meg az egyes jelentésekben (vö. GEERAERTS 1997, TOLCSVAI NAGY 2005). Így a poliszém jelentésszerkezetben az egyes jelentések különböző módokon és fokokban nemcsak elkülönülnek, hanem át is fedik egymást, részlegesen megfelelnek egymással. Ez a szemantikai jellegzetesség érvényesül a különálló, de jelentésükben valamilyen módon összekapcsolódó szavak között is, például a szinonímia, a fogalmi sémák (tudáskeretek, forgatókönyvek) kiterjedő aktivációiban (a szinonímiára l. például ANDOR 1998). Ugyanez a nyelvi kifejezések másik pólusán, a fonológiai oldalon is tapasztalható, a hangzásminták átfedéseiben. Ezek a konceptuális hálózatok adják egy-egy szó támogató mátrixát (LANGACKER 1987: 13–14), amelyben a szó jelentése és morfofonológiai alakja elhelyeződik, fölismerhető, aktiválható. Az idegen szavak esetében az ilyen hálózat mértéke és begyakorlottsága nagyobb szóródást mutathat, mint az ősi vagy régen meghonosodott, gyakran használt szavak esetében.

A határon túli idegen szavak funkcionálásában a fent vázolt szempontok szerint a következők fontosak.

1. A szó olyan nyelvből származik (a görögből, a latinból, a franciából, a németből), amelyből számos más kölcsönszó is ered, ezért a kezelésükre, feldolgozásukra már van valamilyen minta (ez ma már egyre inkább igaz lehet az angol eredetű szavakra is).

2. A szónak az 1. pontban jelzett tulajdonságaival összefüggésben vannak közvetlen kapcsolatai általában a magyar nyelvben. Vagyis azonos eredetű, de más alakú és/vagy más jelentésű, de hasonló alakú szavakkal közvetlen összefüggésbe hozható. Ez a kapcsolat nem csupán nyelvészetileg igazolható, hanem az anyanyelvi beszélő számára is fölismerhető, legalább a nyelvi tudásában bizonyos mintákkal (morfofonológiai és szemantikai szerkezetek szimbolikus kapcsolataival) nem tudatosan is kapcsolatba hozható. Különösen fontosnak tűnnek azok a szavak, amelyek a szó összmagyar jelentéshálózatát, poliszém struktúráját bővítik egy-egy új jelentéssel.

3. A listára fölvett szavak tekintélyes része nem csak egy régióban használatos, hanem többen, sőt gyakran az összesben. Ez a fajta kiterjedtség igen jelentős, hiszen azt jelzi, hogy általánosabb nyelvi folyamatok történnek, amelyek különböző okokból régió- és államhatároktól függetlenül jelentkeznek.

4. Végső soron az mutatkozik meg, hogy a határon túli régiók leggyakoribb idegen szavainak rendszere nem különül el sem régiónkét, sem a külső régiók és az anyaország között. Mivel a ht-lista időbeli határa visszafelé nem adható meg 1990-ben, tehát bizonnyal jelentős részben korábbi folyamatok eredménye, megállapítható, hogy a kölcsönszavak tekintetében az elmúlt évtizedek során a régiónkénti állami és politikai elkülönítés, a vasfüggöny ellenére sem következett be tragikus szétkülönbözés. Sőt, éppen a párhuzamos, és bizonnyal részben azonos motivációjú folyamatok a spontán összetartást jelzik.

Néhány, a ht-lista jogosságát megkérdőjelező, szakmailag megalapozatlan, de heves visszhangot kiváltó nyilatkozatra az Osiris szótár, és annak ht-anyaga, ill. rövid előzetes elemzése is határozott választ ad. A határon túli magyar régiók kölcsönszavai alapvetően a teljes magyar nyelv szókészletébe épülnek be, és nem csupán egy régiójába. Ezt igazolja az akadémiai *Értelmező kéziszótár* új kiadása is (PUSZTAI szerk. 2003). Ezt a tényt nem lehet kellőképpen hangsúlyozni.

A nyelvtudományi alapú határtalanításnak nyilvánvalóan az elején járunk. Nagyon kevés a közös tapasztalat még a lexikológia és lexikográfia területén is. További kutatások szükségesek annak megállapítására, hogy milyen mélységig, mekkora merítéssel érdemes a szavakat, kifejezéseket gyűjteni (például a regionalitáson belül, kisebb hatókörig, akár nyelvjárásig elmenve), vagyis a közös jelleget milyen hatókörig értelmezzük, milyen gyakorisági feltételek teszik indokolttá egy kölcsönszó szótárazását, ill. mi-

lyen szintig kell és lehet a jelentéseket szétválasztani. Ezek a kérdések természetszerűleg felmerülnek a szinonimarendszerek esetében is. Még bonyolultabb és összetettebb elméleti, módszertani és leíró kérdéseket kell tisztázni a nyelvtanírásban. Mára megjelentek az első olyan leíró nyelvtanok (például brit angol és finn nyelvterületen, vö. BIBER et al. 1999, HAKULINEN ed. 2004), amelyek beszélt nyelvi adatokat is tartalmaznak, amelyek korpusz alapján készültek, és amelyek különböző regiszterek mentén rendezik el a használati adatokat. Még több az ilyen jellegű nyelvészeti kutatómunka a világ legkülönbözőbb területein. Nem vitás, hogy a magyar nyelvvel kapcsolatos határtalanítási tevékenységet ki kell terjeszteni a nyelvtanírásra is. Annál is inkább, mert a funkcionális nyelvleírás nem választja szét mereven a lexikont és a nyelvtant, hanem kontinuumként kezeli a két tartományt, éppen a nyelvi kifejezések hasonló szemantikai szerkezeti felépítése miatt.

Irodalom

ANDOR JÓZSEF 1998. A fogalmi keret, a szómező és a szinonimitás határvonalai. In: GECSŐ T., SPANNRAFT M. (szerk.): *A szinonimitásról*. Budapest, Tinta. 7–19.

BIBER, DOUGLAS – JOHANSSON, STIG – LEECH, GEOFFREY N. – CONRAD, SUSAN – FINEGAN, EDWARD 1999. *The Longman Grammar of Spoken and Written English*. London, Logman.

GEERAERTS, DIRK 1997. *Diachronic prototype semantics. A contribution to historical lexicology*. Oxford, Clarendon Press.

HAKULINEN, AULI (ed.) 2004. *Iso suomen kielioppi*. Helsinki, Suomalainen Kirjallisuuden Seura.

LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. I. Theoretical Foundations. Stanford, California.

PUSZTAI FERENC (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest, Akadémiai.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. A nyelvi kategorizáció kognitív nyelvészeti keretben. In: ZIMÁNYI Á. (szerk.): *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica. XXXII*. Eger, EKF Liceum Kiadó. 5–20.

Tóth Péter
(Budapest)

A viski reformátusok mezőségi gyökereiről

Megtisztelő feladatomnak tehetek eleget, hogy köszönthetem Péntek Jánost a tiszteletére megjelenő könyvben. Péntek János erdélyi nyelvtudós munkássága elválaszthatatlan a nyelvjáráskutatástól, ezért választottam tisztelgő tanulmányom tárgyául annak vizsgálatát, hogy szülőföldem egyik nyelvjárásának, a viskinek mely nyelvföldrajzi adatai mutatják e nyelvjárás mezőségi eredetét.

1. 2006-ban az ELTE Doktori Iskolájában folytatott tanulmányaimmal szoros összefüggésben felső-Tisza-vidéki településeken gyűjtöttem. Érdekesnek ígérkeztek a gyűjtések, hiszen kevés nyelvjáráskutató gyűjtött e vidéken, így az viszonylag feltáratlannak számít. E nyelvjárások több sajátosságáról még nem vagy alig esett szó, így azok közzététele fontos helyismereti forrás, részben hiánypótló munka volna. E dolgozat keretében viski gyűjtésem néhány eredményét összegzem, ahol a felekezetek közötti nyelvjárási megoszlásra lettem figyelmes. E jelenség a lakosok különböző gyökerére vezethető vissza, hiszen a római katolikusok svábok leszármazottai, a reformátusok gyökerei ezzel szemben Erdély felé mutatnak. A reformátusok eredetének pontosabb meghatározásában a nyelvföldrajzi gyűjtések lehetnek segítségünkre. A romániai magyar nyelvjárások atlaszának megjelenő köteteit már hasznosíthatták ilyen jellegű kutatásban (l. JUHÁSZ 2004). A viski reformátusok mezőségi származása a nyelvtudományban köztudott tény, e dolgozat célja az eredet lehető legpontosabb megállapítása, a nyelvföldrajzi módszerek és gyűjtések hasznosítása.

A felső-Tisza-vidéki nyelvszigetek közül Visken, a régi koronavárosban található a legnagyobb számú magyarság, a 2001-es ukrajnai népszámlálás adatai szerint közel 3700 fő, a helység össznépességének 45,4%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek (MOLNÁR – MOLNÁR D. 2005: 37).

Néhány szót a gyűjtésről. Kérdőívem összeállítása során két atlasz, *A magyar nyelvjárások atlasza* és *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* kérdéseinek egy részét használtam fel. Mivel A magyar nyelvjárások atlaszának (= MNyA.) kérdőívét *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* (=

RMNyA.) felvette kérdései sorába, jó lehetőség és terjedelmes anyag ígérkezett a vizsgálat számára. Vizsgálatom alapja gyűjtésem mellett tehát az RMNyA. már megjelent kötetei.

A viski nyelvjárást mezőségi vonásai teszik jellegzetessé, így a nyílt *a*-zás, *e*-zés, a zárt *í*-zés, hogy csak a leggyakoribb jelenségeket említsem, máskor az *ö*-zés (*ött, mi lött velek, tött, édösapám, ílös*), a zárt *u*-zás (*mund, murcos, ithun*), labiális *ü*-zés jelentkezésére (*künn – künt – künnt*), a hosszú *r* időtartamcserés rövidülésére (*fórás, fóró*), az alaktani jelenségek közül például a *várnók, várnuk, kötnők, kötnük* változatokra lettem figyelmes. E nyelvjárás számos hang- és alaktani archaizmust őriz.

2. A fent említett jelenségek közül először a nyílt *a*-zást veszem számba. A viski nyelvjárásban egy-két kivételt tekintve hangsúlytalan pozícióban jelentkezik: *cukar, koram, malam, ostàr, piras, sujak, váras* (szótőben), *álmas, bolondas, fonatt, kopatt, magyarak, rokonak, csiszal, kapcsal, pancsal, àlszak, futak, szántak, csillag-villag, lakatt, szokatt, tartatt, uszatt* (toldalékban) stb., hangsúlyos helyzetben mindössze néhány változatban jegyeztem fel: *harag, harog* (= horog), *magyaru* (= mogyoró), *tarka* (= torka).

E jelenség a Mezőség egész területén megtalálható. A viski adatok számbavétele után lássuk, hogy azok a mezőségi *a*-zásnak mely típusával mutatnak egyezést. Ennek vizsgálatában MURÁDIN LÁSZLÓ osztályozása volt segítségemre (MURÁDIN 1989). MURÁDIN hét típust állapít meg osztályozásában, egyúttal a típusok földrajzi helyzetének megállapításával további következtetéseket tesz lehetővé. Lássuk MURÁDIN osztályozását, és az annak a viski *a*-zásra vonatkozó tanulságait!

a) Az A, B, C és CS csoportban az *a*-zás hangsúlytalan pozícióban rendszeresen jelentkezik, kivéve abban az esetben, ha előtte *á* vagy *o* van. Visken az *a*-zás e típusokkal szemben szórványosan megfigyelhető hangsúlyos pozícióban is, mint a *magyaru, harog* alakokban, továbbá megelőző *á* és *o* után is jelentkezik: *mángaral, konkarodva.* Tehát a viski *a*-zás nem sorolható e típusok közé.

b) A D típusban minden hangsúlytalan helyzetben találunk *a*-zást, megelőző *á* és *o* után is. Az F típusban feltűnik az *a*-zás hangsúlyos helyzetben is, de a szótagzáró *l, r, j* előtt csak igen szórványosan. A legtöbb egyezést az utóbbi típussal vélek felfedezni.

c) A G típusban az *a*-zás hangsúlyos pozícióban (is) gyakori, ezért e típustól eltekintek, mivel Visken ritkán hallható ebben a helyzetben.

A legtöbb egyezés tehát az *a*-zás erősségi skáláján a közepesnek mondható F csoporttal állapítható meg. Murádin László az RMNyA. három kutatópontját sorolja ide: Mezőveresegyházát, Mezőbodont és Görgényüvegcsűrt. E települések közül Mezőveresegyháza és Mezőbodon az *a*-zás gyenge és erős fokát képviselő nyelvjárások között elterülő sávban, a Maros és az Nagy-Szamos közötti területen található (ez jól látható Juhász Dezső térképén: Juhász 2004: 170).

3. A köznyelvi *ö* helyén jelentkező nyelvjárási *e* szintén jellemzi a viski nyelvjárást. E jelenség hangsúlytalan pozícióban, rendszeresen *ö, ü,* ritkábban *ő* után jelentkezik: *gömbejű, kő*^{ü}*ccsen, köszerükű* (szótőben), *büdess, bünes, früstökel, gőges, hüves, kötettík, külenbsíg, öntez, szőres, tő*^{ü}*tett* (toldalékban) stb.

Az *e*-zés a Mezőségen nagyvonalakban ugyanazt a határvonalat követi, mint az *a*-zás, úgy is mondhatjuk, hogy ahol a Mezőségen *a*-zást, ott *e*-zést is találunk. Abban a Mezőség egész területe közös, hogy az *ö* hangsúlyos helyzetben megtalálható, tehát az e-zés hangsúlytalan pozícióban jelentkezik. Murádin László az *ö* gyakoriságát tekintve hangsúlytalan pozícióban a következő típusokat állapította meg (Murádin 1986a: 125):

a) Hiányzik az *ö* fonéma toldalékban és szórványosan az előhangzó helyén.

b) Hiányzik az *ö* fonéma hangsúlytalan pozícióban, csak a hangsúlyos *ö* után nem szótőben (pl. *ördög, ökör,* de *ördögek, ökrek*).

c) Hiányzik az *ö* minden hangsúlytalan helyzetben.

d) Hiányzik az *ö* fonéma hangsúlytalan pozícióban, csak a hangsúlyos *ö* után nem, ugyanakkor hiányzik az *e* fonéma hangsúlyos *ö* után (pl. *örög, kövöt, összö*).

Minden kétséget kizáróan a viski *e*-zés a C típusba sorolható, hiszen az A és B típussal ellentétben nem csak toldalékban jelentkezik (pl. *öker, zömek*), a D típussal szemben pedig hangsúlyos *ö* után is megfigyelhető (pl. *göder, öntez*). Lássuk a Viskkel rokonítható típus földrajzi fekvését, határait! E terület a Maros jobb partja és az attól északnyugatra található Aranyos-Szamos vonala közé esik (Mezőpanit, Szabéd, Aranyosegerbegy, Magyarszovát, Feketelak, Mezőkeszű, Mezőveresegyháza, Zselyk, Tacs, Szásznyíres). E típus határa északon átlépi a Nagy-Szamos vonalát, megtalálható Magyarnemegyén és Domokoson is (Murádin 1986a: 127).

4. A viski nyelvjárásban a legtöbb megfelelést a zárt tendencián belül a köznyelvi *é* helyén jelentkező nyelvjárási *í* adja. E jelenség Kárpátalján na-

gyobb összefüggő területen az Ungvári járásban és a Munkácsi járás néhány falvának (Csongor, Rákos, Szernye) nyelvjárásában jelentkezik, e területen kívül két nyelvjárásszigeten fedezhető fel: a nagyszőlősi járási Salánkon, valamint a huszti járási Visken. Itt jegyeztem fel a következő *í*-ző változatokat: *ídes, íg, íl, ílesztő, kímíny, nímet, rígen, rísz, szíp, víka* (hangsúlyos helyzetben), *ebíd, egíssíg, elvittík, felesíg, fösvíny, fürísz, közepíbe, nevelís, tèrmís, töríkeny* (hangsúlytalan helyzetben) stb.

A viski reformátusok eredetének kutatásában a zárt *í*-zés különös figyelmet érdemel. E jelenség nem jelentkezik rendszeresen a Mezőség egészén, éppen ezért számunkra a Mezőségnek az a része érdekes, ahol fellelhető a zárt *í*-zés.

MURÁDIN LÁSZLÓ *A romániai magyar nyelvjárások atlasz*ának akkor még csak kéziratban levő anyagának alapján vizsgálta az *í*-zés erdélyi elterjedtségét. Megállapítása szerint az *í*-zés határvonala kelet-nyugati irányba a következőképpen halad: Magyarléta – Komjátszeg – Tordatúr – Nagycsány – Mezőméhes – Szabéd – Mezőcsávás vonalon a Maroson át Sáromberkéig húzódik. Már „Sem az itt említett falvak lakossága sem e vonaltól délre eső Aranyosszék meg a Maros–Küküllők vidékének magyarsága nem *í*-ző" (MURÁDIN 1984: 39). A Mezőség északi része az *í*-zést tekintve nem egységes terület, mind területiségét, mind gyakoriságát tekintve, ez jól látszik az RMNyA. térképlapjain is. Erre figyelt fel Murádin László az atlasz anyagának gyűjtésekor: „a mezőségi részeken ugyanazon helységben, de falvanként is, szeszélyesen váltakozik az *í* és az *i* az *é*-vel" (uo.). Murádin e terület *í*-ző nyelvjárásait három típusba sorolja: 1. A legerősebben *í*-ző nyelvjárások a viszonylag szilárd etnikai tömbben élő falvak, ide sorolható Szék, Magyardécse, Ördöngösfüzes, Feketelak, Tacs, Zselyk, Szásznyíres. 2. Kevésbé erős az *í*-zés Mezőveresegyházán, Mezőkeszűn, Tancson, Mezőköbölkúton és részben Magyarón is. 3. Ebbe a csoportba e területnek az *í*-zés leggyengébb fokát képviselő települései sorolhatók: a fent említett határvonal közelébe eső Magyarszovát, a borsavölgyi Kide valamint az *í*-ző terület északi szélében élő szórványok (Sófalva, Felsőtők, Kérő, Baca).

MURÁDIN megfigyelései azt mutatják, hogy az *í*-zés leggyengébb fokát képviselő nyelvjárások az *í*-ző terület peremein helyezkednek el. A viski nyelvjárás *í*-zése erősebbnek mondható, tehát én a mezőségi *í*-ző terület középső részével találom a legtöbb azonosságot.

5. Más jelenségek is a Mezőség északi része felé mutatnak. A köznyelvi *ő* helyén jelentkező nyelvjárási *ű* és az *ó* helyén jelentkező *ú* szintén Erdély

középső részének *í*-ző területét jellemzi (MURÁDIN 1986b). MURÁDIN e két jelenségről – mint az *í*-zés esetében – megállapítja, hogy gyakran váltakoznak a köznyelvi változatokkal, továbbá a nyelvjárási alakok legtöbbször ott figyelhetők meg, ahol a magyarság nagyobb számban, összefüggő területen, tömbben van. „Ugyanaz a határvonal választja el a mezőségi nyelvjárás *ű*-ző, *ú*-zó északi részét a nem *ű*-ző, *ú*-zó déli résztől, mint amit az *í*-zés esetében is meghúzhatunk" – állapítja meg MURÁDIN LÁSZLÓ (uo.).

JUHÁSZ DEZSŐ az északi csángók eredetét kutatva az RMNyA. térképlapjainak adatai közül mezőségi és szabófalvi tájszavakat vetett egybe (JUHÁSZ 2004). Mivel a viskiek ugyanarról a területről származnak, mint az északi csángó nyelvjárások közé sorolható Szabófalva lakossága, egyezések is találhatók. Például a *fő* 'forr (a bor)' jelentésbeli tájszó a Mezőség északi *í*-ző területe mellett Szabófalván található meg. E változót gyűjtésem során Visken is feljegyeztem, így megállapíthatjuk, hogy a Mezőség északi részéhez köthető két nyelvjárássziget máig megőrizte e jelenséget. A szókészlet terén tapasztalható további egyezések megállapítása még további gyűjtéseket kívánna.

6. A nyelvföldrajzi gyűjtések eredményeit összegezve a viskiek mezőségi, közelebbről annak északi részéről való származása állapítható meg. A különböző jelenségek e terület *í*-ző része felé mutatnak, e vidékről vándorolhattak el a viski reformátusok elődei feltehetően a XV. század során (későbbi mezőségi beköltözés egyelőre nem következtethető ki a XVI. század eleje óta fellelhető névösszeírásokból). Az adatokat összegezve tehát az derül ki, hogy a viskiek eredetének kérdésében a Nagy- és a Kis-Szamos torkolatától délkeletre eső terület (Ördöngösfüzes, Nyíres, Magyardécse, Tacs, Mezőveresegyháza környéke) vehető számításba.

A térképlapokat szemlélve – bár pontos statisztikákat nem készítettem, de ha általánosíthatok –, úgy vélem a nyelvjárási szókészlet terén lelhetők fel a legnagyobb különbségek Visk és a Mezőség északi része között, tehát nagyobbak, mint a hangtan vagy az alaktan területén. Egyezések természetesen itt is vannak, de az látszik, hogy a nyelvjárásnak e részrendszere volt leginkább változékony.

Újabb gondolatokat, közös vonások megállapításának lehetőségét veti fel a különböző mezőségi kirajzások egybevetése. A moldvai magyar közösségnek az északi csángó nyelvjárást beszélő része a legújabb kutatások szerint (JUHÁSZ 2004) szintén a Mezőség északi részéről származik. Nem egy időben rajzottak ki természetesen, hiszen az északi csángók már a XIII–XIV.

század fordulójától megkezdték a kitelepülést mai lakóhelyükre. Különbség van a tekintetben is, hogy az északi csángók feltehetőleg szervezett telepítés keretében elsősorban védelmi célból kerültek a Kárpátok keleti oldalára (vö. BENKŐ 1990: 38–40), míg a viskiek esetében az tűnik valószínűnek, hogy a török csapatok betörései miatt települtek a Felső-Tisza-vidékre.

Irodalom

BENKŐ LORÁND 1990. *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 188.

CZÉBELY LAJOS 2002. *Visk története*. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség.

JUHÁSZ DEZSŐ 2003. A romániai magyar nyelvjárások atlaszáról, különös tekintettel a csángókra. In: *A magyar nyelv és a magyar nyelvű oktatás helyzete Romániában*. Nyelvészeti tanácskozás Jászberényben 2002. augusztus 2. Szerk. HORVÁTHNÉ KISPÉTER ZSUZSANNA. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 218, 41–46.

JUHÁSZ DEZSŐ 2004. Az északi csángók eredetéről „A romániai magyar nyelvjárások atlasza" tükrében. In: P. LAKATOS ILONA és T. KÁROLYI MARGIT (szerk.) *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere*. Budapest: Tinta Könykiadó.

MOLNÁR JÓZSEF–MOLNÁR D. ISTVÁN 2005. *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász, Kiadja a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa.

MURÁDIN László 1984. A zárt *í* (~ *i*)-zés erdélyi elterjedtsége. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 33–54.

MURÁDIN LÁSZLÓ 1986a. Az *e/ö* hangviszony a mezőségi nyelvjárásban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 121–40.

MURÁDIN LÁSZLÓ 1986b. A zárt *ű*-zés és *ú*-zás egytagú szavakban és határozóragokban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 49–58.

MURÁDIN LÁSZLÓ 1989. A mezőségi a-zás. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 23–48.

MURÁDIN LÁSZLÓ (gyűjt.) és JUHÁSZ DEZSŐ (szerk.) 1995–2004: *A romániai magyar nyelvjárások atlasza*. I–IX. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

PÉNTEK JÁNOS 2005. Magyar nyelv- és nyelvjárásszigetek Romániában. *Magyar Nyelv*, 406–413.

Tóth Valéria
(Debrecen)

Az *Amadéfalva > Madéfalva* és az *Omboly > Zomboly* típusú településnév-változásokról*

A magyar helynévtörténeti szakirodalomban kevés olyan tudományos probléma akad, amelynek megítélésében a szakemberek annyira egyöntetű álláspontot képviselnének, mint a címben megjelölt *Amadéfalva > Madéfalva, Omboly > Zomboly* típusú hangalaki módosulások magyarázatában. A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy a jelenség előzmény-irodalmát összefoglalva az ott felvetett lehetőségeket mérlegeljem, rámutassak az e téren tapasztalható ellentmondásokra, és egy ezeket kiküszöbölő újabb lehetséges magyarázatot is ajánljak.

1. Az *a* elmaradásának kérdése a név elejéről első ízben közel egy évszázada került elő egy konkrét településnév, a Sopron megyei *Gógánfa* származtatása kapcsán. PAIS DEZSŐ e helységnevet az *Abolgány* személynévből eredeztette, s a névelőül felfogott névkezdő magánhangzó elmaradásával (azaz *Abolgány > *a Bógán > Bógán* változást rekonstruálva) és a *gógán* 'kemence' köznév alaki (népetimológiás) hatásával magyarázta a mai hangalakot, utalva arra, hogy hasonló változással számolhatunk a Somogy megyei *Alexander > Lexander* településnév esetében is (1913: 178).

A névelőnek felfogott névkezdő *a* elvonását a helynevekben a közszavakban tetten érhető jelenség analógiájára képzeli el PAIS DEZSŐ (és a nyomában mindenki, aki a kérdéssel valamilyen szinten is foglalkozott): ahogyan a köznyelvi *apatika > patika, alombik > lombik, alárma > lárma* változások mögött (a példákhoz ld. TESz., SZILÁGYI 1914: 367, HORGER 1942: 159, KÁLMÁN 1989: 171, KISS LAJOS 1995: 33 stb.) a nyelvérzék efféle megtévedését gyanítják, a nevek szókezdő *a* hangjának elmaradása mögött is egybehangzóan ugyanilyen okokat sejtenek nyelvészeink.

A *Gógánfa* létrejöttében szerepet játszó változási folyamat minden bizonnyal továbbra is foglalkoztatta PAIS DEZSŐt, ugyanis két év elteltével újabb cikkel jelentkezett (1915), amelyben a szóeleji *a* elhagyását mint je-

* Készült a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával.

lenséget immáron elméleti igénnyel írta le, és településnévi példákkal illusztrálva tipizálta is. Úgy véli, a szóeleji *a* elhagyása kétféle etimológiai csoportban ment végbe: részben közszói eredetű, részben személynévből alakult településneveket érintett. A közszói eredetű nevekben (mint a Vas megyei *Avasalja* > *Vasalja,* a Nógrád megyei *Aszupatak* > *Szupatak,* vagy a Szilágy, Zala és Somogy megyében is adatolható *Aszuágy* > *Sziágy, Szivágy* esetében) „a névelőnek felfogott szóeleji *a* leválasztása csak akkor történhetett meg, mikor a helynevet kezdő köznév értelme elhomályosult" (273), azaz az *aszú* és az *avas* szóhoz nem kapcsolódott hozzá a 'száraz' és az 'erdő' jelentés, és ezeket az elemeket az „értelemmel bíró" *szú* és *vas* lexémákkal helyettesítették.[1] PAIS szerint „Ez az etymologiai ösztön megnyilatkozása, mely a mint általában a népetymologiánál látjuk, hajlandó értelmes elemeket keresni ott, a hol az alaki feltételek erre módot nyujtanak" (273). A személynévből való településnevekben (mint a Sopron megyei *Abolgán* >*Bolgán* > *Gógán,* a Somogy megyei *Alexander* > *Lexander,* a Baranya megyei *Abolmány* > *Bolmány* vagy a Vas megyei *Aborgáta* > *Borgáta* nevekben) – mivel ezeket nem védte az áttetsző etimológia – véleménye szerint korábban megtörténhetett a változás.

Amit PAIS DEZSŐ az áttetsző lexikális szerkezet „megóvó" hatásáról mondott, nagyon kézenfekvőnek tűnik, de sajnos – amint az az ilyen, általánosan megfogalmazott tételekkel gyakran megesik –, nemigen tartható. Hiszen ha a helynevek változása ekképpen működne, akkor az áttetsző etimológiai struktúrájú helyneveket nem érnék hangalaki módosulások. Márpedig a *Besenyő* helynévből alakulhatott *Besnyő,* a *Németi*-ből pedig *Nemti* (annak ellenére, hogy ezek alapszava minden névhasználó számára nyilvánvaló volt, és annak ellenére, hogy a közszói párhuzamokban nem találunk soha olyan alakokat, hogy *besnyő* vagy *nemtek*), és – hogy ne csak hangtani természetű változásra említsek példát – a *-falva* utótagú helységnevek sem alakultak volna oly nagy számban (lényegében tendenciaszerűen) *-fa* utótagúakká a nyelvterület bizonyos részein, ha a megőrző hatás érvényesült volna bennük. Úgy vélem, a közszóból történő helynévvé alakulás lényegében egy-egy új lexikális egység létrejöttét jelenti: a közszói sík egy szavából elkülönül a tulajdonnévi sík egy szava, amelynek változásait aztán a továbbiakban a tulajdonnévi rendszer határozza meg, valójában a közszói előzmény változá-

[1]Utóbbi példában ráadásul a település Vas megyei hovatartozása is hatóerőként működhetett a név megváltozásában.

si lehetőségeitől függetlenül. (Azt, hogy a kettő – noha természetesen sok a közös vonás bennük – nem feltétlenül esik egybe, az előző példák jelzik is.) Összességében tehát úgy gondolom, hogy a fent említett településnevek változásait etimológiai előzményüktől függetlenül ugyanazon hatóerők és ugyanolyan mértékben befolyásolhatták.

PAIS DEZSŐ írásait követően egy jó fél évszázadig nemigen érintették az elemzések ezt a jelenséget, olyannyira nem, hogy alig-alig bukkanhatunk rá a szakirodalomban, vagy ha mégis, akkor is csupán egy-egy e körbe vonható helynévi példa erejéig (lásd pl. az *Acintos* > *Cintos* változás felvetését SZABÓ T. ATTILÁtól, 1941). Az 1960-as években aztán igen lényeges, a változás lehetséges körülményeit pontosító gondolatok láttak napvilágot SZABÓ T. ATTILA tollából (1962, 1963). Az *Amadéfalva* > *Madéfalva*-féle névalakulás (amit egyébként a szóhatártévesztés terminussal illet) kronológiai viszonyait tisztázó írásában arra hívja fel a figyelmet, hogy míg a fenti településnév alakulásában valóban számolhatunk e jelenséggel, ugyanis a *Madéfalva* alak a XVII. század elején bukkan fel (1602: *Mádefalva,* 1962: 106), amikor is már általános lehetett a határozott névelő *a* alakja is az *az* mellett, addig több késő-ómagyar, korai-középmagyar kori[2] *a*-tlan településnévi (és személynévi) adatot nemigen lehet e változással magyarázni. Azt például, hogy a Somogy megyei *Alexander* (1480, 1498) > *Lexander* (1498) valóban így alakult volna, véleménye szerint erősen kérdésessé teszi, hogy ekkor, azaz a XV. század végén az *a* névelő meglétével, illetve széleskörű használatával még nemigen számolhatunk (207). Ebből az alapállásból kiindulva egy lényeges ajánlást is megfogalmaz SZABÓ T. ATTILA: ajánlatos volna a korábban e körbe vont ómagyar kori (XV–XVI. századi) településnévi adatokat a kronológia tekintetében is szemügyre venni, s annak fényében nyilatkozni arról, hogy azok változásában lehetséges-e egyáltalán szóhatártévesztéssel számolni (207–8, ugyanezt l. még 1963: 216 is). És hozzáteszi: „kételyeim ellenére egyelőre magam sem tudom, milyen más, elfogadhatóbb magyarázattal kísérletezhetünk" (208).

A kronológiai viszonyok és a névelő meglétének, valamint alakváltozatainak a kérdése véleményem szerint is nagy jelentőséggel bír abban, hogy az e változásról való vélekedéseinket a helyes irányba tereljük. A névelők kialakulását és megszilárdulását *A magyar nyelv történeti nyelvtana* a kései

[2] SZABÓ T. – más korszakolási alapokon állva – a XV–XVI. század időszakát késő-középmagyar korként említi.

ómagyar korra teszi, a kétalakúság létrejöttét ugyancsak, de azzal a megszorítással, hogy az *a* forma – noha már első kódexeinkben vannak rá példák – természetesen később jelentkezik (1992: 716–7). Figyelembe kell továbbá venni, hogy „névelőként is sokáig és nagy gyakoriságban élt az *az* minden fonetikai helyzetben, s hogy az *a* használata a mássalhangzóval kezdődő szó előtt viszonylag később terjedő és hosszan elhúzódó folyamat" (718), amit jól szemléltet az, hogy a történeti nyelvtan törzsanyagában az *a : az* (+ msh) aránya 2 : 116 (720). Valamennyi e körbe vonható névpárnak nem jártam kronológiai vonatkozásaikat illetően utána, ám álljon itt néhány olyan változás, amelynek bekövetkeztekor a névelő már minden bizonnyal létezhetett *a* alakban is: *Abolmány* (1332–5) > *Bolmány* (1773), *Aborgáta* (1356) > *Borgáta* (1573), *Acintos* (1357) > *Cintos* (1700), *Aszágy* (1554) > *Szágy* (1767–68). (Valamennyi adatról a FNESz.-ből származnak az információk. Zárójelben az adott névforma első előfordulásának ideje áll.)

Míg a névkezdő *a* hang névelőként való elvonásának kronológiáját SZABÓ T. ATTILA a kezdőpont felől, KUBÍNYI LÁSZLÓ a másik irányból, a felső határt meghúzva igyekezett szűkíteni. Úgy tartja, hogy az *Amadéfalva* > *Madéfalva* változás „csak abban az időszakban történhetett meg, amikor a névelőt még hangsúlyozták, hiszen szóeleji, azaz kétségtelenül nyomatékos *a* hangot fogtak fel névelőként. (…) *Aszód* vagy *Alag* nevéből ma már nemcsak azért nem lesz, nem lehet *Szód, Lag,* mert az igen elterjedt írásosság megköti a formákat, hanem azért sem – és elsősorban azért nem –, mivel e nyomatékos szókezdő *a*-kat senki sem téveszti össze a nyomatéktalan névelővel." (1957: 477). Abban, hogy *Aszód* > *Szód*-féle változások manapság nem történhetnek, KUBÍNYI LÁSZLÓ alighanem téved, hiszen a névkezdő *a* hang elmaradására településneveink népnyelvi használata ma is szolgáltat példákat: *Abaliget* népi neveként ilyen például a *Baliget* névforma (BMFN. 329). Az persze, hogy ennek az elmaradó hangnak van-e köze a névelőhöz vagy sem, már más kérdés, a későbbiekben erről is szót ejtek.

De térjünk vissza egyetlen gondolat erejéig SZABÓ T. ATTILA megállapításaihoz! Mint láthattuk, azon az álláspontón van, hogy a XVI. század nagy részében és az azt megelőző időszakban a névkezdő *a* hang elmaradása nem lehet – annak korlátozott elterjedtsége miatt – az *a* névelővel való azonosítás eredménye. „A XVI. század végén innen az *a* névelőalak feltehető terjedezésének, illetőleg viszonylagos elterjedtségének korában természetesen már bátran hivatkozhatunk a szóhatártévesztésre, mint az ilyesféle alakulás egyetlen valószínű okára" (208, lábjegyzet, a kiemelés tőlem: T.V.,

s ugyanezt l. még 1963: 215 is). Azaz SZABÓ T. egy minden vonásában ugyanolyan hangalaki változás esetei mögött más-más okokat lát meghúzódni aszerint, hogy az *a* elmaradására mely időszakban került sor: míg az *Amadéfalva* > *Madéfalva* a névelő elvonásával van kapcsolatban, az *Alexander* > *Lexander* – lévén korábbi alakulású – bizonyosan nem magyarázható így. Úgy látom, hogy erre a kettős állásfoglalásra az késztette SZABÓ T. ATTILÁt, hogy egyrészt ragaszkodott a korábbi, „névelős" magyarázathoz, másrészt viszont érzékelte egyúttal a benne rejlő ellentmondásokat is.

A SZABÓ T. ATTILA által több ízben (1962, 1963) is megfogalmazott kételyeket nem látjuk viszont a szakirodalomban, és az e változás körébe vonható helynevek kronológiai felülvizsgálatára való ösztönzése lényegében ugyancsak hatástalan maradt. A későbbiekben a névkezdő *a* elmaradását felvillantó munkák – valójában összefoglaló vagy tipológiai jellegükből adódóan – megelégszenek a jelenség puszta regisztrálásával. KÁLMÁN BÉLA *A nevek világá*ban ad néhány már ismert helynévi példát a szókezdő *a* névelőként való felfogására és elvonására (1989: 171), HOFFMANN ISTVÁN a *Helynevek nyelvi elemzése* c. helynév-tipológiájában a deetimologizációs változások körében tárgyalja az *a* elmaradását a név elejéről (1993: 139), KISS LAJOS pedig a *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése* c., a FNESz. névanyagán alapuló munkájában a téves felbontás (szóhatártévesztés) esetei között foglalkozik a jelenséggel. Az, hogy ezekben munkákban a szerzők még érintőlegesen sem térnek ki a SZABÓ T. ATTILA által megfogalmazott problémákra, bizonyos tekintetben érthető, hiszen céljuk átfogó képet adni a helynevekről (vagy a tudománynépszerűsítés, vagy a tipológiairendszer-alkotás, vagy a változásvizsgálat szándékával). Ilyen természetű monográfiákban csak mint kisebb-nagyobb paneleket építhették be az egyes jelenségeket a szerzők, anélkül, hogy a részletkérdésekre kitérhettek volna.

2. Nem szolgálhatunk magyarázattal a névkezdő *a* hang elmaradására egy vele szoros rokonságban álló jelenségnek, az ún. zésülésnek az ide kapcsolása nélkül. A Szolnok-Doboka megyei *Zergya* vagy a Maros-Torda megyei *Ziver* helynevet SZABÓ T. ATTILA úgy magyarázza, hogy ezek az *az Erge, az Iver* névelős szerkezetekből szóhatártévesztés eredményeképpen alakultak, hasonlóképpen, mint a *Zámborus, Zanda, Zerge, Zerke, Zörk, Zörke, Zimola, Zordományos* stb. névalakulatok (1947). Benkő Loránd a változás lefolyását és nyelvtudati hátterét ekképpen látja: „A földrajzinév előtt a beszédben állandóan használt *az* névelő *z*-je idővel a magánhangzóval kezdődő névhez kapcsolódhatik. E jelenség oka is ugyanaz, mint a többi

elváltozásé: a beszélő tudatában már nem merül föl a név képzettartalma. A számára idegen szó tehát nem válik még furcsábbá, ha eléje *z* járul" (1947: 48). Arra nem tér ki, hogy vajon mitől szűnt meg a *Záltal, Zebhát, Zőrzőkút* helynevek alapjaként szolgáló *Által, Ebhát, Őrzőkút* teljesen áttetsző motivációjú névalakok képzettartama. Szemléletében BENKŐ gondolataihoz igazodik helynév-tipológiájában HOFFMANN ISTVÁN is, zésülés terminussal, a deetimologizáció változási folyamata alatt taglalva az *Omlás-hegy > Zomlás-hegy, Ürgés >Zürgés* típusú jelenséget (1993: 139). KISS LAJOS – SZABÓ T. ATTILÁval mutatva inkább szellemi rokonságot – tapadás szóhatáron címmel szól a változási folyamatról, *Ajnárd(vára) > Zajnát(-tető), Ergehíd > Zerge-híd, Aba > Zaba, Imola > Zimola, Omboly > Zomboly* példákat említve (1995: 33). Valamennyi munkára igaz, hogy bennük a változást illusztráló példák a mikrotoponimák köréből kerülnek ki elsősorban, településnévi adatokat alig (és leginkább KISS LAJOSnál) találunk közöttük.

3. Mik azok a nehézségek, amelyek kérdésessé teszik e változások összekapcsolását a határozott névelővel? Elsőként is: különösnek tarthatjuk, hogy míg az *a* névelőnek a név elejéről való elvonása meglehetősen gyakori jelenség, a névhez tapadása alig-alig fordul elő: ilyen például a *Radó kútja > Aradó kútja* (SZABÓ T. 1940) vagy a *Radvány > Aradvány* (MIKESY 1947). És hasonlóképpen: amíg a *z* névhez kapcsolódása viszonylag gyakorinak látszik a helynevekben, a névkezdő *z* elmaradása igen ritka jelenség: *Zanócos > Anócos, Zimár > Imár, Zoroszló > Oroszló, Zebecke > Ebecke* (KISS L. 1995: 33–4). Amennyiben ezekben a helynevekben valóban a névelő mozgása okozza a változásokat, kellene valami logikus magyarázatot találnunk arra, hogy miért nem kiegyensúlyozott a két változási irány, vagyis miért van az, hogy az *a* inkább elmarad, az *az z*-je pedig inkább tapad a helynevekben.

Másodsorban adódik a kronológia kérdése. Erről már ejtettünk ugyan szót, de emlékeztetőül idézzünk fel egy-két gondolatot. A nevek szókezdő *a* hangjának a határozott névelővel való azonosítására csakis abban az esetben van mód, ha egyáltalán létezik a nyelvben, s viszonylagos elterjedtségnek örvend az *a* változat is. Ebből az evidens gondolatból fakad aztán az az ellentmondásos tétel, amit SZABÓ T. ATTILA fogalmaz meg: amíg az időben később bekövetkező változási folyamatokat *(Amadéfalva > Madéfalva)* csakis a névelővel való azonosítás magyarázhatja meg szerinte, addig a korábbi ugyanilyen változásokat *(Alexander > Lexander)* bizonyosan nem befolyásolhatta a névelő, azok hátterében más okok húzódhatnak meg – csak

ezen okokat egyelőre nem tudja megjelölni. Én magam úgy vélem, hogy ezek a változások – minthogy korábban is megtörténhettek, mint ahogy a határozott névelő *a* változata elterjedt – nagy valószínűséggel nem állnak kapcsolatban a névelővel.

Harmadsorban (és legfőképpen) pedig az kérdőjelezi meg a névelővel való téves azonosítás lehetőségét, hogy egyes helynévfajták (például az itt is sok példával szereplő településnevek) előtt sem a köznyelvben, sem a nyelvjárásokban nem használunk névelőt, így a nyelvérzék ilyesfajta megtévedéséhez nincs reális alap a fent említett típusesetek egyikében sem. *A magyar nyelv történeti nyelvtaná*ban a névelőt tárgyalva GALLASY MAGDOLNA a tulajdonnevek köréből is hoz példákat: személy- és helynevek névelőzésére találhatunk itt adatokat a XV–XVI. századból, de a településnéviek minden esetben névelőtlenül állnak (1992: 734–5). A szerző hangsúlyozza is, hogy az eltérésnek a névfajták közötti különbség az oka, s hogy ez a különbségtétel például a településnevek és a víznevek között e tekintetben máig megvan. Implicit módon egyébiránt MIKESY SÁNDOR már utalt a névelőzés ezen problémájára akkor, amikor az *Aradvány* helynév kapcsán megjegyezte: a *Radvány* formához „az *a* névelő a XVIII. században kapcsolódott hozzá, ami azt mutatja, hogy határnévként használták” (1947: 145). Településnevek előtt egy esetben használunk névelőt, mégpedig bizonyos típusú szerkezetek elemeként, s funkcionálisan nem is a településnévhez, hanem a szerkezet főtagjához tartozó, azt determináló elemként: *a debreceni nagyvásár, a Debrecenben lévő piac.* Vagy hogy egy történeti adattal is szolgáljak hasonló szerkezetre: 1588: az *Madéfalván* lakozó Antal Imre (SZABÓ T. 1962: 106). A településnevekhez azonban ilyen szerkezetekből nemigen vonódhat át a névelő, illetve az ilyen szerkezetek analógiájára nem szakadhat le róluk a névkezdő *a* magánhangzó, minthogy a településneveknek nem ez a fő használati formájuk. E helynévfajtát ugyanis elsősorban *Debrecenben élek, Debrecenből jöttem, Debrecenbe megyek, debreceni vagyok* típusú közlésformákban, azaz természetszerűen névelőtlenül használjuk jellegzetesen.

4. Magam az ilyesfajta változások okát a helynevek fonológiai struktúrájában látom inkább megragadhatónak.[3] Ez a változás ugyanis – mint a példák mutatják – rendre a VCV kezdetű neveket érintette, s alakította át

[3] Azt, hogy a helyneveket érintő bizonyos változásokban a fonológiai struktúra is közrejátszhat, BENKŐ LORÁND a településnevek másodlagosan *-i* helynévképzővel való bővülése (vagy éppen nem bővülése) kapcsán gyanítja, amikor az *-i* képző csatlakozásának lexikai, tőtani és hangtani függőségeiről szól (1998: 119).

ezekben a névkezdetet CV formájúvá. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a helynevek körében a VCV kezdet elenyészően ritka, sőt még általában a magánhangzóval kezdődő nevek is lényegesen kisebb arányt képviselnek, mint a mássalhangzós kezdetűek. Hogy számszerűen is láthassuk a különbséget: egy történeti helyneveket feldolgozó (közel 12 ezer névalakot tartalmazó) hang- és helyesírás-történeti adatbázisban a mássalhangzóval kezdődő helynevek az összes helynév 83%-át teszik ki, a magánhangzós kezdetűek tehát mindössze 17%-ban képviseltetik magukat, s ennek közel felét adják a VCV kezdetűek (az összes helynév 8%-át). A VCV névkezdet viszonylagos ritkasága a nagyon gyakori CV kezdethez képest az előbbi hangszerkezeti típus átalakulásához, s az utóbbihoz való igazodáshoz vezethetett. Azt, hogy nem a névelővel való esetleges azonosítás áll az efféle változások hátterében, az is megerősítheti, hogy a név elejéről nemcsak az *a* maradhat el a VCV struktúrából, hanem más magánhangzók is: *Izsáka* > *Zsáka, Izsép* > *Zsip, Iváncsod* > *Váncsod* (vö. KISS L. 1995: 23, FNESz.); *Ozold* > *Zold (> Zók)* (KISS L. 1995: 34), *Ohobica* > *Hobica* (FNESz.), *Oroszka* > *Ruszka* (Gy. 1: 136–7, hacsak nem különböző nyelvi megfelelésekről van ez esetben szó), *Eszentelek* > *Szentelek* (Cs. 1: 607), *Üvér-völgy* > *Vér-völgy* (KÁLMÁN 1989: 178) stb. Ezekben az esetekben tehát lényegében a hangszerkezeti modellek irányítják a módosulást. A példák alapján úgy tűnik, a leggyakoribb elmaradó magánhangzó mégiscsak az *a,* ám ezen nincs mit csodálkozni, hiszen ha megnézzük a magánhangzós kezdetű szavainkat, neveinket, messze legnagyobb arányban *a*-s szó- és névkezdettel találkozunk.[4] Érthető tehát, ha az elmaradó magánhangzó is leggyakrabban az *a.*

Ennek kapcsán ki kell térnünk arra, a szókezdő vokálisokat érintő általánosabb érvényű gondolatra, amit egy más kérdés (a *székely* néprésznév előzményeként a mohamedán források alapján feltételezett **eszekel, *iszikil* formák realitása) kapcsán BENKŐ LORÁND hangsúlyozott. E feltett alakokat és belőlük a *székely* lexéma hangtani levezetését nyelvtörténeti szempontból azért nem látja lehetségesnek, mert „a magyar első szótagi hangsúlyos nyelv lévén szóeleji vokálist nem veszíthetett és nem is veszített, ennek a fonémának az ómagyarban meg kellett volna maradnia” (2003: 89). Noha a *székely*

[4] A MÉKsz.-ban az *a, á*-val kezdődő szavaink 77 oldalon keresztül sorakoznak, az *e, é*-vel állók (az *el-* igekötős igék igen tekintélyes csoportjával együtt!) 93 lapot, az *i, í*-s kezdetűek 37, az *o, ó, ö, ő* kezdetűek 46, az *u, ú, ü, ű* kezdetűek pedig 24 lapot tesznek ki. A FNESz.-ben a helynevek körében a következő arányokat találjuk: *a, á:* 80 lap, *e, é:* 34 lap, *i, í:* 45 lap, *o, ó, ö, ő:* 40 lap, *u, ú, ü, ű:* 19 lap.

kérdésben BENKŐ LORÁNDnak minden bizonnyal igaza van akkor, amikor a népnév magyarázatát a fenti rekonstruált formákból nem tartja elképzelhetőnek, de véleményem szerint ez nem az említett hangtani érvek alapján állítható. Azt ugyanis, hogy a magyarban a szókezdő vokális elmaradhat, minden kétséget kizáróan bizonyítják egyrészt a már említett helynevek. Fellelhetjük e változást közszavaink körében is: részint a nyelvtörténeti adatokban, mint az *ajándék > jándék, igyód > ijód > jód* 'valóban', *ijeszt > jeszt, ijed > jed, isőt > sőt, iszalag > szalag* 'rekettye, madárberkenye', *ühüm > hüm* (TESz.), részint nyelvjárási alakokban, mint az *apetitus > petitus* 'étvágy', *édesapám > dësapám, egyem > gyem* módosítószó, *eszenc > szenc* 'erős pálinka' (ÚMTsz.). Személyneveink becéző alakjai pedig tucatszám ontják a példákat a névkezdő magánhangzó elmaradására: *Alíz > Liza, Amália > Mála, Máli, Amanda > Manda, Anasztázia > Naszta, Apolka > Polka, Adorján > Dorkó, Dori, Alajos > Lajos, Arisztid > Riszti; Edina > Dina, Edit > Ditti, Eliza > Liza, Emese > Mese, Mesi, Emília > Mili, Mila, Erika > Rika, Elek > Lexi, Emánuel > Mánuel; Ilona > Lonci, Lona, Lonka, Irén > Rena, Reni; Olívia > Livi, Lívia, Otília > Tili, Tilus; Ödön > Dönci, Dödi* (lásd mindehhez Ladó 1971). És – amint azt a példák mutatják – az elmaradó magánhangzó a szó és a név elejéről nem csupán az *a* lehet. Itt kell megjegyeznünk azt is, hogy az ilyesfajta becéző formákat a személynévkutatók általában indoeurópai becézéseknek tartják. Minthogy azonban egyrészt minden esetben csak egy magánhangzó marad el a név elejéről, másrészt vannak olyan személyneveink, amelyeknél ezzel az eshetőséggel – etimológiai előzményük okán – eleve nem is számolhatunk (pl. *Apolka, Emese, Ödön*), nem vagyok meggyőződve arról, hogy a többi becéző forma létrejöttében gyanítani kellene idegen nyelvi hatást. És különösen amiatt nem, mivel e becéző alakulatok megszületése a magyar nyelvben is megmagyarázható, hiszen tökéletesen beleilleszkednek a fentiekben vázolt, a magyar nyelvben jellemzőnek mutatkozó hangváltozási folyamatba.

5. A zésülés hátterében ugyanilyen fonológiai okok állhatnak: ez a folyamat a VCC kezdetű neveket érinti, ahol a magánhangzós névkezdet nem szüntethető meg a magánhangzó elmaradásával, mivel ez még ritkább fonológiai szerkezetet, szóeleji mássalhangzó-torlódást eredményezne. A kevésbé gyakori fonológiai struktúrát ilyen esetekben ezért egy előtét-mássalhangzó bekerülése változtatja meg: *Ebhát > Zebhát, Omlás-hegy > Zomlás-hegy, Ürgés > Zürgés* stb. A mássalhangzó név elé kerülése megtörténhet VCV struktúrában is (ahol a szokványosabb változás, mint láttuk, a

magánhangzó elmaradása): és nemcsak *z*-vel, mint az *Imola > Zimola, Aba > Zaba* példákban, hanem más mássalhangzókkal is: *Áta > Háta(puszta)* (BMFN. 1029), *Oleska > Holeska, Öcse > (Nagy)jécsa* (vö. FNESz.), *Orosztelek > Herosztelek* (J. 310), *Émén > Vémén(d)* (REUTER 1966: 411). Közszavaink között is találunk efféle változásra példákat, legfőképpen nyelvjárásokban érve őket tetten: *uborka > buborka, aranka > haranka, ében > hében, éber >héber, enyeleg > henyeleg, őgyeleg > hőgyölög, etye-lepetyele > hetyelepetyele, idegen > hidegen, éger > jéger, oláh > joláh, üres > vüres, ófrál > lófrál, avar > zavar* (TESz., ÚMTsz., NYIRKOS 1987).[5] Személyneveink ugyancsak szolgáltatnak adatokat a jelenségre: *Anna > Panna, Panni, András > Bandi, Bandri, Dandi, Dandó, Erzsébet > Börzse, Börzsi, Perzse, Pörzse, Ignác > Bigna, Imre > Pimri, István > Pista, Pisti* (vö. LADÓ 1971). Egy dolog azonban mégiscsak elgondolkodtató: a példák alapján úgy tűnik, hogy helyneveinkben a legnagyobb számban a *z* hangnak a névtesthez kerülésével számolhatunk. Könnyen lehet azonban, hogy egy alaposabb vizsgálat, amely nem a névelővel való kapcsolat alapján áll, s így nem az *a* és a *z* mozgására koncentrál, ezeket az arányokat is módosíthatja.

6. E jelenség rövid összefoglalásával főképpen arra kívántam felhívni a figyelmet, ami kevés hangsúlyt kap a helynévtörténeti szakirodalomban, hogy a helyneveknek minden bizonnyal jellegzetes fonotaktikai struktúrájuk van,[6] s ez elsősorban éppen a változások révén bizonyítható. Minthogy a magánhangzós névkezdet ritka a magyar nyelvben, érthető, hogy az ilyen struktúrájú helynevekben gyakori az elmozdulás más, jellegzetesebb hangszerkezeti modellek felé.

Irodalom

BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II.* Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
BENKŐ LORÁND (1947): *A Nyárádmente földrajzinevei.* MNyTK. 74. sz. Bp.
BENKŐ LORÁND (1998): *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.

[5] Feltűnő a szó elé kerülő mássalhangzók körében főként a *h* (és mellette a *j, v*) hang túlsúlya. E nagyfokú bekerülési hajlandóságuk nem lehet véletlen: bizonyára hiátustöltő-voltukkal is összefüggésben állhat.

[6] Erre vonatkozóan korábban PETER SHERWOOD tett egy lényeges megjegyzést egy rövidke írásában (1980).

BENKŐ LORÁND (2003): *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Bp.
FNESz. = KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Bp., 1988.
I. GALLASY MAGDOLNA (1992), A névelők. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Bp. 716–71.
HOFFMANN ISTVÁN (1993): *Helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.
HORGER ANTAL (1942): *Jácint.* In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára.* Bp. 158–60.
J. = JAKÓ ZSIGMOND (1940): *Bihar megye a török pusztítás előtt.* Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Bp.
KÁLMÁN BÉLA (1989): *A nevek világa.* 4., átdolgozott kiadás. Debrecen.
KISS LAJOS (1995): *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése.* NytudÉrt. 139. sz. Bp.
KUBÍNYI LÁSZLÓ (1957): Megjegyzések a határozott névelő keletkezéséhez. *Nyr.* 81: 473–9.
LADÓ JÁNOS (1971): *Magyar utónévkönyv.* Bp.
MÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Második, átdolgozott kiadás. Bp., 2003.
MIKESY SÁNDOR (1947): Aradvány. *MNy.* 43: 145.
NYIRKOS ISTVÁN (1987): *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban.* Debrecen.
PAIS DEZSŐ (1913): *Gógán ~ gógány. MNy.* 9: 177–8.
PAIS DEZSŐ (1915): A szóeleji *a* elhagyása. *MNy.* 11: 271–3.
REUTER CAMILLO (1966): *Véménd. Nyr.* 90: 411–3.
SHERWOOD, PETER (1980): Hozzászólás Fabó Kinga „A névtan helye a társadalomtudományok között" című cikkéhez. *NÉ.* 3: 56.
SZABÓ T. ATTILA (1940): *Aradó kútja. MNy.* 36: 138–9.
SZABÓ T. ATTILA (1941): *Cintos. MNy.* 37: 33.
SZABÓ T. ATTILA (1947): *Zergya. Ziver. MNy.* 43: 221–3.
SZABÓ T. ATTILA (1962): Az *Amadéfalva* > *Madéfalva*-féle névalakulás kora. *MNy.* 58: 206–8.
SZABÓ T. ATTILA (1963): *Acintus ~ Acintos; Cintus ~ Cintos. MNy.* 59: 213–6.
SZILÁGYI ÁDÁM (1914): A névelő elvonása. *Nyr.* 43: 367.
TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. I–. Bp., 1979–.

Ujváry Zoltán
(Debrecen)

A román népköltészet magyarra fordítói a 19. században: Grozescu Julián és Vulcanu József

A 19. században a Kárpát-medence területén élő népek írói, tudósai jelentős tevékenységet fejtettek ki saját nemzetiségük kultúrájának megismertetésében. A magyar folklórtörténet bővelkedik olyan munkákkal, amelyek a magyarországi népek, nemzetiségek népköltészetével, néphagyományaival foglalkozik. E téren különösen fontos szerepet vállalt a Kisfaludy Társaság, amely kiadványaiban helyt adott a nem magyar ajkú lakosság népköltészetének a bemutatására. Szerb, szlovák, ruszin, román és más etnikumok folklórjából jelentek meg publikációk újságok, különböző periodikák hasábjain is.

A fordításokra a Kisfaludy Társaság titkára nemcsak a magyar népköltészeti alkotások gyűjtésének a fontosságát hangsúlyozta, hanem Magyarország más népei költészetének megismertetését is. A Társaság felhívásában szól mindazokhoz, akik a „nem-magyar ajkú néptársunk költészetét ismerik … fordítsák le és küldjék be." Ennek eredményeként a Kisfaludy Társaság megindította *A Hazai Nem-magyar ajku Népköltészet Tárá*t. 1866-ban szlovák, 1870-ben „magyar–orosz (ruszin)" népdalgyűjtemény jelent meg. A harmadik kötet a román népköltészetből ad válogatást. A *Román népdalok* címmel 1877-ben megjelent kötet anyagát két román és egy magyar szerző fordította. A magyar fordító *Ember György* munkásságát más helyen bemutattam. (Előtte az első magyar fordító *Ács Károly* volt.) Az alábbiakban a két román fordítóról szólunk.

Az első nem ismeretlen a magyar folklórtörténetben. Egy máig ható rossz ízű emléket idéző vita, az un. *Vadrózsapör* kapcsolódik a nevéhez. Ennek elindítója Grozescu Julián volt (1839–1872). Rövid pályafutása alatt jelentős irodalmi, publicisztikai tevékenységet folytatott. Nagyszámú cikke jelent meg. Különösen fontosak a román népköltészeti alkotások magyar nyelvre való fordításai. Politikai tárgyú cikkeiből kitűnik, hogy ellenséges érzülettel viseltetett a magyarok iránt. Ez a magatartása egyértelműen érvényre jutott két székely népballadáról nyilvánított véleményében. A Fővá-

rosi Lapok hasábjain (1864. május 20) heves támadást intézett a *Kriza János* által közölt két székely ballada – Kőmíves Kelemenné és Ajgó Márton (Molnár Anna) – ellen. Plágiummal vádolta *Krizá*t, azt állítva, hogy a balladákat románból fordította magyar nyelvre és székely népballadákként tette közzé.

Grozescu Julian
(In: Hazánk s a Külföld, VIII. 1872. 216.)

A vita előzményéhez tartozik, hogy korábban egy névtelen levélíró hasonló véleményt közölt a Molnár Anna balladával kapcsolatban. Azt állította, hogy nem eredeti magyar ballada, hanem a román *Toma* c. balladának az átvétele. Arra *Gyulai Pál* reagált egy előadásában (*Adalék népköltészetünkhöz* címmel jelent meg a Budapesti Szemlében, XI. 1860. 272–299). A két balladát összehasonlította és megállapította a két ballada közötti lényeges különbségeket. Ennek ellenére Grozescu feleleventette a plágium vádját. Állításának főbb részeit közlöm:

A magyar népnek nincsen eredeti epikai költészete; az epikai költészet nem minden nemzet sajátsága; a román nemzetkör aligha nem leghajlandóbb rá; a troubaudourok voltak teremtői és terjesztői az epikai költészetnek s különösen a balladáknak; az oláh nép testvéreitől (a spanyol, francia és olasztól) elsajátítván e sajátságos nemét a költészetnek, önmaga lett teremtője számtalan nemzeti balladáinak; a román nemzetkörből nemsokára átszi-

várgott az epikai népköltészet a többi nem román európai nemzetek közé is; a keleti népek mutathatnak jeles lantos költeményeket, azonban epikai népköltészetet nem – így a magyar sem. A finnek, kik rokonai a magyaroknak, jeles mondakörrel s illetőleg epikai költészettel dicsekedhetnek, azonban ők a skandináv népekkel érintkezve sajátították el az epikai költészetet … A magyar-székely bírhat egyes népballadákat, a mi könnyen megmagyarázható az e tekintetben felette gazdag oláhokkal való közvetlen érintkezésből, de hogy mindazon balladák, melyeket Kriza úr eddig közlött, a magyar-székely nép száján forognának, alapos okoknál fogva merem kétségbe vonni. Kőmíves Kelemenné nem egyéb, mint az Argesi zárda című oláh népballadának fordítása; azt vélte a fordító, hogy e zsákmányolást a székely tájszólással s a nevek megmagyarosításával örökre elfedheti s elámíthatja a magyar irodalom barátait, hogy e ballada nem fordított, hanem eredeti ó székely; határozottan kétségbe vonom, hogy a magyar-székely nép tudomással bírna e balladáról, mert a nép soha sem szokott szolgailag plagiátor lenni; azon hiedelem, hogy minden nagyobbszerű épületben egy elkárhozott lélek vagyon stb., nincs meg a székely népnél: … Plagizálással én a fordítókat vádoltam, kiknek lelkiösmeretességét Kriza úr nem ellenőrözhette s mivel a hozzájutott balladák mindegyikét jó hiszemben eredetinek tartá, bátorkodtam figyelmeztetni, hogy szigorúbb bírálatot tartson az ezután közlendők felett … még is merem állítani, hogy ezen balladák eredetije (Molnár Anna és Kőmíves Kelemenné) az oláhban van, s tekintetbe véve a kérdésben levő székely és oláh balladák hasonlóságát, ez alaklommal én nem találok más utat az eszmék elsajátíthatására, mint a közönséges átültetést.

A vitához hozzászóló magyar kutatók ellenérvei Grozescut nem győzték meg. Álláspontja mellett mindvégig kitartott. A román dalok, balladák magyar nyelvre fordításaival is minden bizonnyal a román népköltészet elismertetésére törekedett. Fordításait több magyar kiadvány közölte.

A *Román népdalok* kötetben megjelent anyaga jelentős eredménynek tekintendő. A kiadványban összesen 42 fordítása jelent meg. Ezek közül 8 a ballada műfaji körébe sorolható elbeszélő költemény.

Magyar párhuzama miatt kiemelendő a *Toma* cím alatt közölt ballada, amely a magyar *Molnár Anna* ballada román változataként ismert. Az akasztott nők és a megmenekülés motívuma azonban hiányzik belőle. A történeti tárgyú epikus népköltészetből a 18. században élt fejedelemről, Brankovics Konstantinról míves fordításban közli a róla szóló terjedelmes éneket. A

betyár tárgykörbe tartozó epikus költemények közül a rabló *Buzsor* történetét olvashatjuk.

Grozescu Julián anyanyelvi szinten ismerte a magyar nyelvet. Szépen mutatatja ezt a rövidebb, tömörebb lírai dalok szókincse és általában az esztétikailag finomabb, árnyaltabb szavak megfelelőbb választása. Grozescu jó szolgálatot tett a román népköltészet megis-mertetése érdekében. Fordításaival elősegítette a román–magyar összehasonlító vizsgálatot.

Hasonló jelentős érdeme van ebben Vulcanu Józsefnek. Vulcanu József (vezetékneve *Vulkán* formában is előfordul) a történeti Magyarország ismert, jó nevű írója és lapszerkesztője volt. A Bihar megyei Hollódon született 1841-ben. Közeli rokonságban volt a bihari Irinyi családdal. Édesanyja Irinyi Jánosnak, a gyufa feltalálójának volt a testvére. A családi kapcsolat nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy Vulcanu magyarbarát szellemiségű volt. Cikkeiben, tanulmányaiban a magyar irodalom és kultúra román közönséggel való megismertetésére is törekedett. Fontos feladatának tartotta a román népköltészet magyar nyelvű ismertetését, dalok, balladák magyar nyelvre fordítását. A magyarhoni románság részére irodalmi hetilapot szerkesztett *Familia* címmel. Írói, szerkesztői munkássága elismeréséül a bukaresti akadémia tagjai közé választotta, a Kisfaludy Társaság hasonlóan felvette tagjai sorába a magyar és a román irodalom kölcsönös ismertetésében szerzett érdemeiért. Elhunyt Nagyváradon 1907. szeptember 9-én.

Vulcanu József.
In: Vasárnapi Ujság, 1904. 425.

A román népdalok fordításait lektorálásra és kötetbe szerkesztésre a Kisfaludy Társaság Vulcanunak adta ki. Vulcanu a véleményadással késlekedett. Ezt a késlekedést bírálói annak tulajdonítják, hogy Vulcanu maga is tervezett egy önálló kiadványt a román népköltészetről. Ennek jelét is adta, amikor a Kisfaludy Társaság tagjai közé választotta, székfoglaló beszédét a román népköltészetről tartotta. Tanulmánya 1871-ben megjelent, 1873-ban *Az argesi zárda* c. ballada fordítása, a magyar Kőmíves Kelemenné román változata. A Kisfaludy Társaság által tervbe vett román népdalgyűjtemény Vulcanu késlekedése miatt csak 1877-ben látott napvilágot. A fordításgyűjteményt Vulcanu írása vezeti be. Ez megegyezik a székfoglaló beszédével.

Tanulmányában Vulcanu a román népköltészet sajátosságait, fő jellemző vonásait mutatja be. A népköltészetet a nép leghívebb szellemi tükrének tekinti. Olyan költészetnek, amely a nép jellemét hűen ábrázolja: „a nép mindent megénekel, a lány szerelmétől kezdve a duló csatákig."

A román népköltészetet Vulcanu három nagy csoportba sorolja. Az első nagy és jellegzetes anyagot a *colindák* alkotják. Ezek Vulcanu szerint római eredetűek. „a román nép ajkán ma is él egy colinda, mely két ezer év előtt történt esetet énekel meg, vagyis a sabin nők elrablását a rómaiak által a Romulus rendezte ünnep alkalmával." Az a szokás, amely a rómaiaknál újévkor volt. A calenda alkalmával az emberek egymást megajándékozták, a házaknál énekeltek. A román colindák az évvégi időszakban házról házra járnak, énekelnek, ajándékokat kapnak. A colinda dalok vallásos és világi jellegűek. A vallásosak Vulcanu szerint a pogány mitológiában gyökereznek, az un. világi tárgyúak a legrégibb nemzeti szokásokat örökítik meg.

A román népköltészet második nagy csoportjába Vulcanu a balladákat és a románcokat sorolja. Úgy véli, hogy ebbe a kategóriába a román népköltészetnek több, mint a fele tartozik. A műfaji meghatározást illetően a román kutatók különböző véleményen vannak. Vulcanu szerint a román népballadák voltaképpen krónikák, amelyek nagy tetteket, történelmi eseményeket mondanak el. Az elbeszélésekben megnyilvánuló „lyrai ömlengések" alapján Vulcanu a következő megállapítást teszi: „a román népköltészeti gyűjteményekben a »ballada« collektív nevezet alatt osztályozott költemények nagyrészt tulajdonképpen nem is balladák, hanem románczok, vagyis helyesebben epikai dalok románczi alakban."

A román népköltészetben a lírai dalok alkotják a legnagyobb és leggazdagabb csoportot. Vulcanu „a román nép dalos voltát" egy dal részletével jellemzi, amelyet az ő fordításában közlünk:

Ha tavaszi szellő leng,
Dalom a mezőben zeng;
Játszom a virágfélével;
Versenyzek a fülmilével;
Ha jő a tél zuzmarája,
Dalolok, szobába zárva,
Vigasztalom magamat,
Éjeimet s napjimat.
Ha az erdő lombja zöldül,
Dalt éneklek vitézségrül;
S midőn hull a fa levele,
Az én dalom is sir vele.
Dalt mondok, dalt sohajtok,
Dallal tartom éltemet,
Dalt éneklek, dalt sugok,
Én csak dallal élhetek

A népdalok jellemzése során Vulcanu kiemeli a román ember természetszeretetét. A dalokban nagy szerepe van a napnak, a holdnak, csillagoknak, virágoknak, madaraknak, különösen a rigónak, sólyomnak, kakukknak és a gerlicének. Ez utóbbiakról *A kakuk és gerlicze* című elbeszélő költeményt közli *Alexandri Vazul* (Alecsandri Vasile) magyarázatával. Az átvarázsol fogalmához írja, hogy a nép hisz a varázslat erejében. Vannak olyan banyák, „varázslónők", akit szerelmet előidézni és megszüntetni tudnak, képesek vizet fakasztani, esőt megállítani, betegségeket előidézni és meggyógyítani. A románoknál ismeretes az a praktika, amely szerint karácsony éjszakáján egy denevért hangyabolyba ásnak. A denevér (magyar példák szerint béka) csontvázának egy kis horogja, lapátkája segítségével a személyt vonzani és taszítani lehet.

Vulcanu tömör megfogalmazása szerint „a román népköltészet epikai magvú lyrai költészet." Ezzel arra utal, hogy a román népköltészetet az elbeszélés jellemzi, a románc felé hajlik a ballada műfajában is. A forma „epikai, de a hang, mely belőle szól, lyrai."

Ez a vonás jól megfigyelhető a nagy vitát kiváltó elbeszélő költeményben, amely a román népköltészetben *Az argesi zárda* néven ismert. A terjedelmes költeményt Vulcanu öt szakaszra bontva szép fordításban, páros rímekbe szedve közli. Korábban a Kisfaludy Társaság Évlapjában jelent meg (Új folyam, VIII. 1872–73. 175–182) *Román néplegenda* alcímmel. A történet szerint Radu Negru vajda egy Manoli nevű kőműves mesterrel és társaival zárdát építtet. A mesterek hasztalan dolgoznak. Amint építettek, másnap-

ra leomlott (*Szüntelen munkáltak. / Építék a falat; / De a mit felraktak, / Ledőlt az éj alatt*.) Álombeli szellem sugallatára Manoli mester úgy határozott, hogy *A legelső nőcskét,* / *Az első nővérkét,* / *Aki megjelen* / *Holnap reggel*, feláldozzák, a falba építik. Az emberáldozat helyett Vulcanu más produktív cselekvéseket is említ. Az új ház építésekor egy ember árnyékát nádszállal titokban megmérik, s a nádszálat a fundamentumba építik. Más példák szerint bárányokat ölnek, s azok fejét falazzák be. Vulcanu utal arra, hogy *Az argesi zárda* az a ballada, amelynek a román eredetisége miatt Grozescu a magyar *Kőműves Kelemenné* ellenében vitát folytatott. A motívumpárhuzamokra a korabeli kutatók rámutattak. Hasonló vonások vannak a *Toma – Molnár Anna* balladában. Nemzetközi motívumokat találunk a Vulcanu által fordított *Zsigmond király* c. epikus alkotásban is. A szerelmesek testéből kinövő virág-növény motívuma széles körben ismeretes az európai népek folklórjában. Ugyanez mondható az átokmotívumról. A példák tovább bővíthetők.

A román népköltészet magyarországi megismertetése érdekében a két román írónak, Vulcanu Józsefnek és Grozescu Juliánnak jelentős az érdeme. Ebben a munkában a magyar *Ember György* volt a munkatársuk, akinek a közreműködésével *A román népdalok* szerény terjedelmű, de gazdag anyagot tartalmazó kötet került az olvasók és a folklórkutatók kezébe.

Vass László
(Szeged)

Feljegyzések Kass János kétváltozatú *Tragédia*-illusztrációiról

0. Bevezető megjegyzések

Ebben a tanulmányomban *Az ember tragédiája* illusztrációi közül Kass János *Tragédia*-sorozatával foglalkozom. A mester rajzai az 1960-as évek derekán születtek, s először 1966-ban jelentek meg kötetben[1] (l. MADÁCH 1966).

A színről színre készült tizenöt kép közül (l. MADÁCH 1966) kilenc Kass János születésnapi albumában (KASS 1997) is szerepel. A jubileumi kötet arányosan kicsinyített, de 'teljes' és színes illusztrációkat tartalmaz, amelyekhez magyar és angol nyelvű[2] verbális összetevőket is társított Kass, míg a Madách 1966. csak egyszín 'részlet'-eket. E helyütt a két kötet (a MADÁCH 1966 és a KASS 1997) egymásnak megfelelő képeit[3] tanulmányozom. A komplex kommunikátumok verbális összetevőihez fűzött vázlatos kommentárjaim célja egyfelől a Kass János által kiemelt idézetek, részletek közvetlen, másfelől a színek, jelenetek tágabb ko(n)textusának alkalmi felidézése, ezáltal a verbális és vizuális reprezentációk elemzése, egybevetése.

1. Az elméleti keret és az illusztrációk

A verbális és képi összetevőből felépített (statikus) kommunikátumok tipológiai megközelítéséhez a PETŐFI 2001 alapján a VASS 2004-ben igyekeztem átfogó, a *Poézis és piktúra* című könyvemben (VASS 2005.) pedig monografikus igényű képet nyújtani. A *Tragédia* tanulmányom tárgyát képező illusztrációi ebben a keretben a (2) / 'Kp + Vb' jelű ('VB' = verbális, 'KP' = képi) altípusba, az illusztrált irodalmi szövegek csoportjába tartoznak.

---

[1] Az illusztrációk később több magyar és idegen nyelvű kiadványban is napvilágot láttak (vö. GÁL 2002: 24).

[2] Az angol nyelvű idézetek IAN MACLEOD *Tragédia*-fordításából származnak.

[3] Ezek rendre a II., a III., a IV., az V., a X., a XI., a XIII., a XIV. és a XV. színhez készültek. Közülük terjedelmi kötöttségek miatt csak néhányat mutatok be.

Az ide sorolható komplex kommunikátumoknak három alosztályát különböztettem meg: (a) alárendelő (az összetevők között szoros tematikus stb. összefüggések állnak fenn, s egymástól elválasztva rendszerint nem interpretálhatók adekvátan), (b) mellérendelő (az összetevők közti összefüggés lazább, s többé-kevésbé adekvát módon interpretálhatók önmagukban is) és (c) hozzárendelő jellegűeket (az összetevők közt inkább csak hangulati összefüggések mutathatók ki, s önmagukban is interpretálhatók) (VASS 2003: 127, VASS 2005: 39 kk.).

2. Színek és képek

Kass János illusztrációsorozatának méltatói szinte egyöntetűen kiemelik, hogy a művész a maga eszközeivel átélt, egyéni és jellegzetesen 20. századi *Tragédiá*t alkotott. JUHÁSZ FERENC így kommentálja a rézkarcokat (JUHÁSZ: *Találkozások*. In: KASS 1997: 110–112): „Kass János (…) képzőművészetünk történetében először kísérelte meg madáchi módon elmondani *Az ember tragédiáj*át. Szigorú, éles, pontos-metszésű rézkarcaiban, a XX. század legjobbjainak látomása él a mindenségről és az emberiségről (…) Kass János a XX. század világképét megíró, természettudományos époszt teremtő Madách Imrét fedezte föl rézkarcaiban (…) Ezek a karcok már nem istendicsfényűek, gomolygó ködfátylasak, kihullott angyaltoll-avarral borítottak, hisz az angyalok is tollukat vesztik, mint lombjukat a fák (…) Ezekben a karcokban már nem a magányos, tragikus, csak-isten-kezétől-védett, alázatos ember jelenik meg, akivel Jób-próbáit, Jónás-megpróbáltatásait végigcsinálhatja a Teremtő, tudván, hogy ő az Úr, s megváltó-ujjaintése úgyis mindent rendbetesz, mint a hajdani Madách-illusztrációkban, de e világegyetembeszületett magányos, dicsőséges ember, aki tudja helyét és sorsát a mindenségben, és a mindenség egy élet-gömbjén, a Földön, töprengve kutatja léte törvényeit, s aki, mert meglátta sorsát, meg is érti és el is viseli sorsát, s ha kihűlni készül e naprendszer talán megtalálja útját a lakható csillagok felé."

Kass illusztrációi a mai nemzeti és egyetemes emberi közösséggel együtt élő és gondolkodó alkotó 'látomás'-ait fejezik ki a *Tragédia* világáról. A magányos, de öntudatos, sorsát vállaló és irányítani akaró ember történelmi útját, eposzát.

2.1. A Paradicsom

Az 1. és a 2. ábrán Kass Jánosnak a második színhez készült képe látható (az előbbi forrása: MADÁCH 1966. oldalszám nélkül, az utóbbié: KASS 1997: 101).

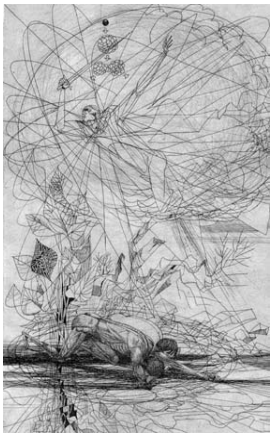

1. ábra

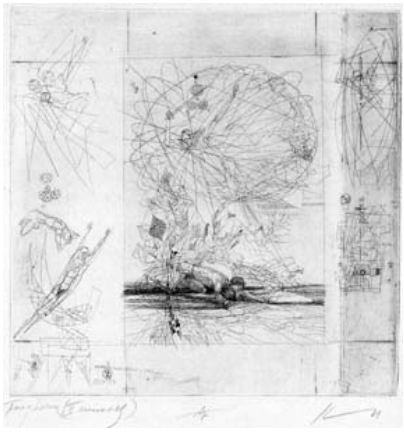

2. ábra

A 2. ábrán látható kép alatt a következő verbális nyelvi szövegrészletek olvashatók:

CHERUB Félre, bűnösök.	CHERUB This road is barred to you!
Az ÚR szava Ádám, Ádám, elhagytál engemet, Elhagylak én is, lásd, mit érsz magadban.	The LORD's voice Adam, Adam, you have deserted me: Now I renounce you. Learn as best you may.

A tudás és az öröklét (megátkozott) fája felett hatalmat gyakorló Lucifer ráveszi az első emberpárt a tudás édeni almájának megízlelésére. Lucifer eztán a halhatatlanság fája felé csábítja őket, amikor a kerub lángoló karddal útját állja a bűnösöknek. A 2. ábrán látható illusztrációjához a bűnbeesés, illetőleg a kiűzetés ko(n)textusát rendelte hozzá[4] KASS JÁNOS az első szín zárlatából.

Az 1. ábrát domináló forgószélből, akár „hasadó atom robbanása által" vont felhőből, lásd fölül (vö. VARGA 1997: 19), szárnyaló férfitest dinamikus kontúrjai robbannak elő, kezében karddal. (A kerubokat Ezekiel négyszárnyú, ember, oroszlán, bika és sas arcú lényekként írja le látomásaiban,

[4] A 'hozzárendel' kifejezés itt azt jelzi, hogy a KASS 1997 kötet komplex kommunikátumainak (vizuális és verbális nyelvi) összetevői általában nem együtt vagy nem egymás közvetlen környezetében jelennek meg a MADÁCH 1966. kötetben. Ez nyilván tipográfiai okokkal is magyarázható, egyszersmind azonban azt is kell jelentse, hogy a karcok nem feltétlenül és / vagy nem csupán a KASS által kiemelt verbális nyelvi összetevőket, hanem a színek egészét illusztrálják.

vö. Ez 1 és 10.) A forgószél / felhő alatt alighanem a fa (esetleg fák), s az örvénylő porba hullva egymás mellett az első emberpár.

A MADÁCH 1966 számozatlan könyvoldalán található, s itt vázlatosan verbalizált illusztráció alkotja a 2. ábrán látható kép középső részét. Ezt a mezőt világoszöld tónusú „keret" fogja közre, melyben szárnyak, lángoló kardok és leomló, zuhanó emberi testek láthatók. Alul: a „Kiűzetés" olvasható. – Minden további illusztráció-pár analóg módon konstituálódik.

2.2. A Paradicsomon kívül

A 3. és a 4. ábrán Kass Jánosnak a harmadik színhez készült képe látható (az előbbi forrása: MADÁCH 1966. oldalszám nélkül, az utóbbié: KASS 1997. 98).

3. ábra

4. ábra

A 4. ábrán látható illusztráció mellett a következő verbális nyelvi szövegrészlet olvasható:

ÁDÁM	ADAM
Ez az enyém. A nagy világ helyett	I stake my claim: no mastery of the world
E tér lesz otthonom. Bírok vele,	but this shall be my home. It's my possession
Megvédem ezt a kártevő vadaktól	I shall protect it from marauding creatures
És kényszerítem nékem teremni.	and have this pasture yield its crops to me.

A harmadik szín helyszíne pálmafás vidék a kerten kívül, ahol Ádám cövekeket ver kerítésnek a kalyiba köré (melyben majd álomba szunnyad-

nak). Éva lugassal próbálja pótolni az elveszett paradicsomot. A 3. ábrán látható illusztrációjához a szín (részben) Rousseau-tól származó első sorait rendelte hozzá Kass János.

A 3. ábrán látható illusztráció előterében egy sziklapad peremén térdel Ádám, félmeztelenül, kezében kezdetleges, kőbaltaszerű szerszámot szorongatva tekint előre, a történelmi távlatokba. Asszonya „mint a világnak anyja" az oldalán áll, ő is a messzeséget méregeti. A háttér síkját egy halálra sebzett, hatalmas állatalak, bizonyára bölény tölti ki, körülötte lándzsával vadászó sematikus figurák. Mint az Altamira barlang sziklaboltján.

A 4. ábra zöldes alaptónusú kereteiben itt is, ott is koponyák, némelyik fej kőből csiszolva (mint az itt nem reprezentált egyiptomi színben), és állati csontvázak. A bal oldalon az első emberpár iménti kompozíciója ismétlődik vázlatosan, jobbra nőalak, mamut. Fölül, a bal sarokban a mindenség vagy mondjuk inkább: a teremtés jár a „tengelyén" (vö. első szín), alul a jobb sarokban két meztelen figura száguld az űrben (lásd tizenharmadik szín, vö. 2.5.), kissé fölöttük lelkes férfiak egy rovátkolt oszlopot fordítanak ki a tengelyéből (akár Athénban, lásd 5. és 6. ábra).

2.3. Athén

Az 5. és a 6. ábrán Kass Jánosnak az ötödik színhez készült képe látható (az előbbi forrása: MADÁCH 1966. oldalszám nélkül, az utóbbié: KASS 1997: 104).

A 6. ábrán látható illusztráció alatt a következő verbális nyelvi szövegrészlet olvasható:

ELSŐ DEMAGÓG	1ST DEMAGOG
Polgárok! Fájva emelek szavat,	My countrymen! With painful resolution
Mert a nemes szívnek fáj a nagyot	I come to raise my voice against a great man,
Porig alázni; s egy nagy férfiút	for so I must, although it breaks my heart:
Kell vonnom bírószékétek elé	from his triumphal chariot I must drag him
A dísz-szekérről.	before your seat of judgement.

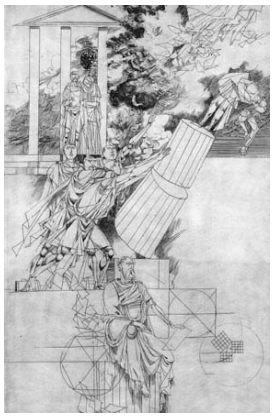

5. ábra

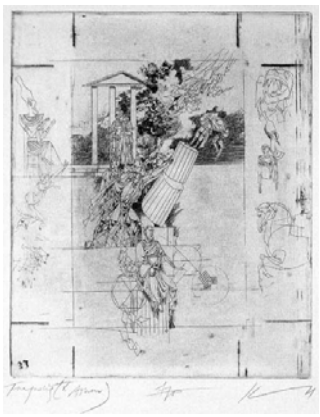

6. ábra

Athén: köztér, demokrácia, szentély. Ádám mint Miltiádész távol a várostól a perzsa despotizmus ellen harcol, hitvese, Lúcia galambot és tömjént áldoz fiukkal a templomcsarnokban. A nagy hadvezér népszerűségére féltékeny, ellenérdekelt gazdag polgárok demagógjai megvesztegetik, saját érdekeik ellen fordítják a rongyos és éhes tömeget, s a hazaárulás manipulált vádjával halálra ítélik a marathóni hőst. Kass János a 6. ábrán látható illusztrációjához az egyik demagóg Miltiádész ellen gyújtogató megnyilatkozásait rendelte hozzá.

Az 5. ábrán a timpanon alól és a maradék oszlopok mögül mintha tömjénfüst és galambok emelkednének a magasba; a lépcsőkön Éva és a sebesült Miltiádész gyámolítja egymást. Középen diadaloszlopnak feszülő kis csoport, az oszlopfőről szobor darabjai, nyílván a nagy sztratégosz csonkjai zuhannak a mélybe. Az előtérben geometrikus ábrák közt a babérkoszorús szamoszi gondolkodó, az egyik körben jól kivehető Pitagorasz formulája.

A 6. ábra zöldes kereteiben balról fáraó és egy hírnök, jobbról harcos torzója és horkanó mének láthatók.

2.4. London

A 7. és a 8. ábrán Kass Jánosnak a tizenegyedik színhez készült képe látható (az előbbi forrása: Madách 1966. oldalszám nélkül, az utóbbié Kass 1997: 107).

A 8. ábrán látható illusztráció mellett a következő verbális nyelvi szövegrészlet olvasható:

ÁDÁM	ADAM
Mi verseny ez, hol egyik kardosan	No competition where the rules are crooked:
Áll a mezetlen ellennek szemében,	the naked fight against the fully armed
Mi függetlenség, száz éhezik	no independence where the hungry millions
Ha az egyes jármába nem hajol.	must bend to someone's yoke to keep alive
Kutyáknak harca ez egy konc felett.	

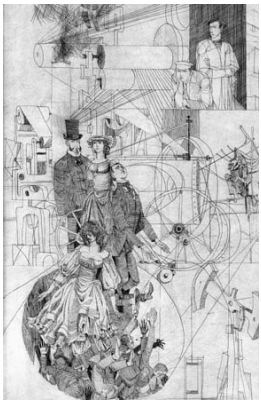

7. ábra

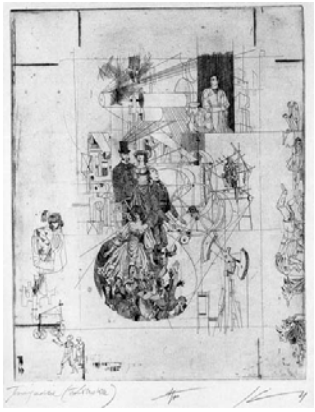

8. ábra

London – vásári kavalkád, útszéli komédia, haláltánc a Temze partján. Az élemedett korú, liberális Ádám és a morbiditásig szofista Lucifer a Tower bástyájáról szemléli a „szabad verseny" fölülről mozgalmas, közelebbről, a „zajgó tömegbe" ereszkedve kíméletlen világát. Korcsmáros, kéjhölgy, muzsikus, kártyavető cigányasszony, árusok, nyegle, enyelgő lányok és ifjak stb. KASS JÁNOS a 8. ábrán látható illusztrációjához Ádámnak a vásártéren mélyülő sírgödör felett elhangzó megnyilatkozásait rendeli.

A 7. ábrán látható illusztrációt a fejlett nagyipar korabeli attribútumai dominálják: küllők, kerekek, öntött konzolok, hengerek, olajkút stb. kontúrjai. Fenn az egykedvűen szemlélődő 'idegen'-ek (Ádám és Lucifer), alattuk mutatványos majom guggol a bábos bódéján. Alul kör alakban tátongó tömegsír, amelybe a vásár résztvevői 'rendre' aláereszkednek, vagy alávetik magukat. Közülük a „Szerelem, költészet s ifiuság/Nemtője"-ként emelkedik ki Éva gyönyörű teste. Fölül a sírgödör tengelyében kötél általi halál. A 8. ábra zöldsárga kereteiben majom, akasztott ember, zuhanás. Lenn kezdetleges lokomotívért lelkesedik két figura, fölöttük anyját oltalmazó ifjú.

2.5. Repülés az űrben

A 9. és a 10. ábrán Kass Jánosnak a tizenharmadik színhez készült képe látható (az előbbi forrása: MADÁCH 1966. oldalszám nélkül, az utóbbié: KASS 1997: 108).

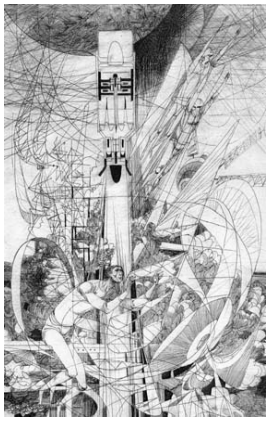

9. ábra

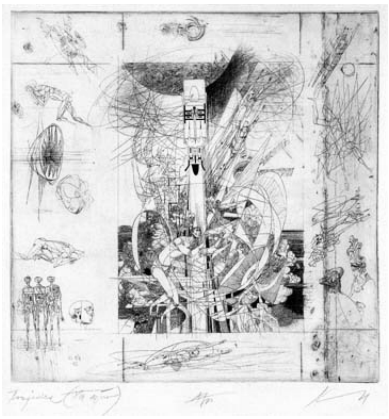

10. ábra

A 10. ábrán látható illusztráció alatt a következő verbális nyelvi szöveg olvasható:

ÁDÁM	ADAM
A csillagok megettünk elmaradnak,	We've left the planets and our star behind us,
S nem látok célt, nem érzek akadályt.	and still I see no goal, feel no resistance.
Szerelem és küzdés nélkül mit ér	Without love and without challenge to meet
A lét. Hideg borzongat, Lucifer!	what is existence. Look, I'm shivering!

A falanszter után Ádám „magasb körökbe" keres utat, az űr, a csillagok világában remélve tiszta szellemi létet. Öregemberként repül Luciferrel a magasban. Bolygónk vonzásköréből azonban nem törhet ki, hisz az emberi valójának megsemmisülésével járna, a természeti törvények, a Föld szelleme visszatéríti. Kass János a 10. ábrán látható illusztrációjához Ádám megnyilatkozásait rendeli a szín elejéről, amint Földünk képei és színei (a virág, „az erdők rezgő lombjai", a szirt, a „villámterhes felhő" stb.) elmosódnak a repülők mögött. A 9. ábrán egymásba ható-hurkolódó univerzumokat vélek látni. Az illusztráció függőleges tengelyében rakétahajtómű, sugárkévéjéből két

áramvonalas emberi test, Lucifer és Ádám száll fel a térbe, a kilövőállványon kezét maga elé tartó férfi. Ő is Ádám, aki így „kétszer szerepel a képen, de nem a kronológia, hanem az anizokrónia képi nyelvén kifejezve" (VARGA 1997: 22). A 10. ábrán a barnás keretekben itt is, ott is szárnyaló vagy alázuhanó ikaruszok láthatók, űrszondák, napelem-szárnyak, földre görnyedő férfi, csontvázak, egy fej (amely mintha Kassnak a párizsi színhez készült, itt nem látható illusztrációjáról került volna ide) stb.

2.6. Az eszkimóvilág

A 11. és a 12. ábrán Kass Jánosnak a tizennegyedik színhez készült képe látható (az előbbi forrása: MADÁCH 1966. oldalszám nélkül, az utóbbié: KASS 1997: 111).

11. ábra

12. ábra

A 12. ábrán látható illusztráció mellett a következő verbális nyelvi szövegrészlet olvasható:

LUCIFER	LUCIFER
Ottan vagyunk. E vérgolyó napod.	That's where we are.
Lábunk alatt a föld egyenlítője.	We stand within the Equatorial zone.
A tudomány nem győzött végzetén.	That ruddy sphere there – it's the dying sun.
	Science could not avert Earth's destiny.

Négyezer év múltán a kihűlt egek alatt. Ködfoszlányok közt „veres, sugártalan golyó". Az „órjás sír", a jégvilág láttán ősünk kétségbeesetten vágyik vissza „A napnak, illatoknak szép honába", az épphogy megismert jelenbe. Kass János a 12. ábrán látható illusztrációjához Lucifer szavait rendelte az elfajzott világról a szín éléről.

A 11. ábrán látható illusztráción hatalmas, sötét korong ködében, mintha jégsziklák tetején gubbasztana Ádám, térdére könyökölve s arcát a tenyerébe temetve. Alul a jég színén a tükörképe.

A 12. ábrán a szürkésfehér tónusú keretben fölfelé mutató férfi figurák. Fölül rovarszerű lény látható, parányi szárnyas bombával.

Ezt az illusztrációt KERESZTURY DEZSŐ a sorozat legkiemelkedőbb darabjának tartja (KERESZTURY 1966: 21): „(…) a meztelen, csontra, bőrre redukált Ádám félelmetes magányban töpreng a világ jégbedermedt örvényei fölött. A Tragédia annyiszor felidézett és elutasított pesszimizmusának jelképe volna ez? Nem hiszem. Inkább annak a nehéz küzdelemnek a jelképe, amelyet egy igen komoly fiatal művész vív ennek a nehéz világmagyarázatnak megértéséért és ábrázolásáért."

3. Befejező megjegyzések

Az 1. alatt hivatkozott tipológiai megközelítés alapján Kass János *Tragédia*-illusztrációi általában adekvát módon interpretálhatók önmagukban is. A verbális és képi összetevőből felépített kommunikátumok (2) / 'Kp + Vb' jelű altípusában a mellérendelő és/vagy a hozzárendelő alosztály sajátosságait tanúsítják. A paradicsomi jelenet 1. és 2. ábrán látható illusztrációja (a 2.1. alatt) vagy a londoni színhez készült kép például (lásd a 7. és 8. ábrán a 2.4. alatt) inkább a mellérendelő alosztály jegyeit mutatja. Az űrjelenet 9. és 10. ábrán látható illusztrációja (a 2.5. alatt) vagy például az eszkimó színhez készült rézkarc (lásd a 11. és 12. ábrán a 2.6. alatt) viszont inkább a hozzárendelő alosztály típusjegyeit hordozza.

Keretes karcain korszerű tartalmak szűrődnek át harmonikusan, s transzponálódnak színekké és formákká. A keretekben vázlatok, műhelyrajzok, amelyek egyfelől az adott illusztráció központi motívumait variáljak, másfelől viszont endoforikusan[5] és / vagy intermediálisan utalnak különböző jelenetekre.

Kass illusztrációsorozata mind nyitottságában, mind látomásos jellegében, mind pedig stílusában „közel áll hozzánk". Tizenöt rézkarca (KERESZTURY 1966: 21): „(…) elmélyedő közdelem eredménye. Igen figyelemre méltó kísérlet a Tragédia másik hemiszférájának – annak, amelyet maibbnak, modernebbnek érzünk a Zichy műveiben feltűnőnél – képi felidézésére. Kass Ádámja nem daliás, diadalmas hős. Inkább része, mint ura a mindenségnek, amelybe kivettetett, hogy meghódítsa azt. Ez az Ádám csak néhány képen áll a kompozíció közepén. (Azokon, amelyeken leginkább érezhetők Zichy képeinek távoli visszhangjai.) A legtöbb képen egybefonódik a lét jelképeivel,

[5] Endoforán itt vizuális szövegbeli anaforikus vagy kataforikus utalást értek.

gépek részeivel, üstököspályákkal, egymásba zsúfolódott emberi alakzatokkal, mélybezuhanó haláltáncosokkal (…) Illusztrációi nem befejezettségükkel, hanem küzdelmességükkel kötik le figyelmünket: ezzel is sokkal közelebb állnak hozzánk Zichy műveinél."

Kass János sorozatát Madách költeménye inspirálta. Képei és színei a *Tragédia* színeit és képeit illusztrálják. De nem csak *Az ember tragédiájá*éit (vö. még VASS 2006: 43–104). Tizenöt rézkarca egyszersmind a 20. századi ember küzdelmeit, félelmeit és reményeit is kifejezésre juttatja, illusztrálja.

Irodalom

GÁL JÓZSEF 2002: *Bibliográfiai tételek Kass János életművéhez*. Mozaik Kiadó, Szeged, 2002.

JUHÁSZ FERENC 1966: Találkozások. In: KASS JÁNOS: *Ötven év képben és írásban*. Szeged Megyei Jogú Város Közgyűlése, Szeged, 1997. 99–112.

KASS JÁNOS 1997: *Ötven év képben és írásban*. Szeged Megyei Jogú Város Közgyűlése, Szeged, 1997.

KERESZTURY DEZSŐ 1966: Új látomás a Tragédiáról. In: *Tükör*, 1966. május 3. 20–21.

MADÁCH IMRE 1966: *Az ember tragédiája*. Kass János rézkarcaival. Magyar Helikon, Budapest, 1966.

PETŐFI S. JÁNOS 2001: A verbális és képi összetevőből felépített kommunikátumok tipológiájához. In: PETŐFI S. JÁNOS–BÉKÉSI IMRE–VASS LÁSZLÓ (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 14. 0. A szövegtani kutatás általános kérdései. 1. Kép és szöveg. 2. Kommunikáció a médiában.* JGYF Kiadó, Szeged, 2001. 61–66.

VARGA EMŐKE 1997: Tragédia – képek nyelvén. Bálint Endre és Kass János Madách-illusztrációi. In: *Szeged*, 1997. 12. 19–25.

VASS LÁSZLÓ 2003: Verbális és vizuális költői alkotások Nagy László, Kondor Béla és Szécsi Margit életművéből – Adalékok a verbális és képi összetevőből felépített kommunikátumok tipológiai vizsgálatához. 1. Arccal a tengernek. In: PETŐFI S. JÁNOS–BÉKÉSI IMRE–VASS László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 15. 0. A szövegtani kutatás általános kérdései. 1. Kép és szöveg (2). 2. Szöveg és fordítás.* JGYF Kiadó, Szeged, 2003. 107–131.

VASS LÁSZLÓ 2004: Tipológiai kalauz a verbális és képi összetevőből felépített kommunikátumok tanulmányozásához. In: TÓTH SZERGEJ – VASS LÁSZLÓ (sorozatszerk.): *Fasciculi Linguistici Series Lexicographica 3*. Generalia, Szeged, 2004. 230–251.

VASS LÁSZLÓ 2005: *Poézis és piktúra*. In: PETŐFI S. JÁNOS–BÉKÉSI IMRE–VASS LÁSZLÓ (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 17*. JGYF Kiadó, Szeged, 2005. 9–225.

VASS LÁSZLÓ 2006: Színek és képek. A több mediális összetevőből felépített kommunikátumok megközelítéséhez. SZEK JGYF Kiadó, Szeged, 2006.

Vörös Ferenc
(Szombathely)

Névkiegészítők mint kontaktusjelenségek

0. A rendszerváltozás óta az anyaországi nyelvészek is egyre nagyobb figyelmet fordítanak a magyar nyelv határon túli változataira. Ám a kontaktusjelenség feltárása során mintha elkerülték volna a figyelmet a névtani jelenségek.

Ennek a hiánynak a pótlására jelen tanulmányban nem vállalkozhatom, de némi adalékkal kívánok hozzájárulni a hiátus pótlásához, amikor egy korábbi konferencián egy korábban nem tárgyalt kontaktushatás alaposabb körüljárását tűzöm ki célul. A 2005 októberében Somorján megtartott tanácskozáson előadásom végén a szlovák hatásokkal magyarázható névkiegészítőkkel kapcsolatban vetettem fel, hogy vajon azok pragmatikai vagy lexikai kölcsönzésnek számítanak-e (vö. VÖRÖS 2005: 140). Már akkor úgy foglaltam állást, hogy mindkettőnek. A konferencián a jelenséggel a bemutatáson túl bővebben nem foglalkoztam, de már ott is éreztem, hogy mindenképpen szükséges lenne a téma több szempontot figyelembe vevő megközelítése.

1. Mielőtt alaposabban szemügyre vennék a szóban forgó névkiegészítőket, feltétlenül meg kell határoznunk, mit értünk a fogalom tartalmán. A névkiegészítő másodlagos névelemnek számít (vö. BÁRCZI 1951: 60–64; HAJDÚ 2003: 760). Minden olyan járulékos elemet annak tekintünk, amelyet az adott személy neve előtt vagy után állva annak foglalkozására (pl. *miniszter*), családi állapotára (pl. *hajadon*, *özvegy*), társadalmi státuszára (pl. *elöljáró*) vonatkoztatunk, vagy éppen utalunk vele az illető nemzedékek között elfoglalt helyzetére (pl. *id., ifj.*), titulusára (pl. *prof., dr., PhD.*) stb. Fontos tényező, hogy a felsorolt lexikai egységeket csak akkor tekintjük névkiegészítőknek, ha a névvel együtt állnak, s azzal szoros egységet alkotnak A régiségben sokszor nehézséget jelent annak megállapítása, hogy a korpusz egyes alkotóelmei valódi névkiegészítőknek számítanak-e vagy sem, hiszen az ilyen melléknevek (különösen a *kis* és a *nagy*), valamint a foglalkozásnevek gyakorta névkiegészítő és rögzülőben lévő családnév határmezsgyéjén állnak. Szabó T. Attila gazdag történeti korpusz alapján elemzi erdélyi történeti személynévanyag nemzedék-viszonyító névkiegészítő elemeit (vö.

SZABÓ T. 1970: 269–345). Ördög Ferenc szinkrón névanyagon végzett ez irányú vizsgálatokat (vö. ÖRDÖG FERENC 1973: 78, 552–553, 585–586).

Az élőnyelvi kutatásoknak a történeti névkutatáshoz képest sokkal könnyebb a feladata, hiszen lényegesen egyszerűbb annak eldöntése, mi tekinthető a névegyütteshez tartozó névkiegészítőnek.

2. Az általam vizsgált szlovákiai magyar korpusz vizsgálatakor figyeltem fel a szlovákiai magyarban az anyaországitól eltérő névkiegészítőhasználatra (a továbbiakban SzM = szlovákiai magyar; MM = magyarországi magyar; SzSz = szlovákiai szlovák). Elsőként arra kell utalnunk, hogy a SzM-ban jól elkülönül egymástól a névkiegészítők használata a nyelv beszélt és írott változatában. A kollokviális műfajokban a névkiegészítők használata lényegileg a MM gyakorlatával egyezik. Írott változatban a SzM azonban a SzSz-ból kölcsönzött névkiegészítőket használ. Egyértelműen megállapítható, hogy ez utóbbi esetben nem alkalmibbnak számító interferenciajelenségről van szó, hanem az adott névkiegészítők SzM-ba történő integrációjáról beszélhetünk.

Ezek a névkiegészítők jellegzetesen pragmatikai és/vagy lexikai kölcsönzéseknek tekinthetők. Mindenekelőtt névjegykártyákon, egy- és kétnyelvű feliratokon találkozhatunk velük, vagyis általában formális beszédhelyzetekben. A SzM-ban való meggyökeredzésük mértékét mutatja, hogy a szociolingvisztikai változók egyikeként magyar nyelvű temetői sírfeliratokon is szép számmal adatolhatók. A felvidéki magyarban teljességgel bevett gyakorlatnak számít, hogy valaki magyar kontextusban pl. *Bc., CSc., Doc., DrSc., Eo.Prof., Ing. arch., Ing., JUDr., Mgr. art., Mgr., MUDr., PaedDr., PharmDr., PhDr., Prof., RNDr., ThDr.* stb. titulusokat használ, sőt halmoz a neve előtt. Csak néhány konkrét példa a Selye János Kollégium honlapjáról a tútorok felsorolásából: *Prof. ThDr. Bándy György; Prof. RNDr. László Béla CSc.; Ing. Németh Kitti, PhD.*; *JUDr. Pataky Mária, PhD.; Prof. PhDr. Dr. h.c. Perhács János, CSc.;* stb. (forrás: http://www.selyecollege.sk) És vessük össze ezt ugyaninnen a magyarországi szakemberek titulusaival! Szembeötlő, hogy ez utóbbiakat alapvetően a magyar úzus szerint használják (pl. *Dr. Adamis Gusztáv; Dr. Almási Miklós; H. Nagy Péter*; stb.). Ha nem, akkor annak általában az az oka, hogy az adott magyarországi szakember szlovák egyetem főállású alkalmazottja. Ilyenkor titulusok tekintetében általában keveredik a SzM és a MM gyakorlat (pl. *Doc. Dr. Vörös Ferenc, PhD;* stb.).

Magyarázatra szorul, miért használatosak a SzM-ban SzSz mintájú titulusok. Ennek a gyakorlatnak alapvetően pragmatikai okai vannak: a hivatalosság hangsúlyozása és a hitelesítés. Más kérdés, hogy a temetői sírfeliratokban ez utóbbi funkciók már nem érvényesülnek. Viszont a SzSz mintájú névkiegészítők ottani megjelenése a jelenség széles körű elfogadottságára utal.

Az anyaországi és felvidéki gyakorlat eltéréseinek egyike, hogy a SzM írott névkiegészítők SzSz mintára többnyire rövidítések. A MM-ban egyaránt találunk a névkiegészítők között rövidítéseket és teljes szavakat. A SzM írott változata a szlovákból csak az ún. titulusokat kölcsönözte, az egyéb névkiegészítőket nem. Viszont ez utóbbiakat fel sem tünteti az ilyen beszédhelyzetekben. Vagyis itt írott változatban egy SzM hiányjelenséggel van dolgunk.

Sorrend tekintetében is sok különbség mutatkozik a SzM és MM párok között. Ezt csak néhány kiragadott példával illusztrálom. Doc. – egyetemi docens: *Doc. Horváth István* (SzM), *Horváth István egyetemi docens* (MM); Ing. – mérnök: *Ing. Horváth István* (SzM), *Horváth István mérnök* (MM); stb.

A SzM névkiegészítők szemantikáját vizsgálva ugyancsak sok különbséget találunk a MM-ban nekik megfeleltethető elemekhez képest. Mindenekelőtt azt, hogy a SzM és a MM pároknak nem azonos a jelentésmezejük, pontosabban szólva: a mezőtagolódásuk. Ennek illusztrálására ragadjunk ki a sorból két jellegzetes példapárt! Mindkét esetben táblázat segítségével próbáltam illusztrálni az írott kódok lehetséges szemantikai megfeleltethetőségeit.

PhDr., JUDr. stb. – **Dr.**

Szlovák	–				
	PhDr. ’bölcsészdoktor’	JUDr. ’jogi doktor’	ThDr. ’teológiai doktor’	PeadDr. ’pedagógiai tudományok doktora’	Stb.
Magyar	Dr.				
	–	–	–	–	–

Ing. – mérnök

Szlovák	Ing.	
	–	–
Magyar	mérnök	
	okleveles (villamos)mérnök	üzemmérnök

Doc. – docens

Szlovák	Doc.	
	–	–
Magyar	docens	
	főiskolai docens	egyetemi docens

A három példa alapján is egyértelműen megállapítható, hogy a két, valamint nyelvváltozat mezőtagolása ez ügyben sem teljesen egyezik. A MM *Dr.* titulusnak nincsenek hiponim (alárendelt) fogalmai. A SzM írott változatában SzSz hatásra a *PhDr., JUDr., ThDr., PeadDr.* stb. egymásnak kohiponimái (mellérendelt fogalmai), de nincs közös hiperonim fogalmuk. A SzM *Ing.* és *Doc.* valamint az azoknak megfeleltethető MM névkiegészítők esetében éppen fordított a helyzet. A SzM írott formájú névkiegésíztői mezőtagolásukat tekintve a SzSz-kal egyeznek.

A SzSz és SzM Doc., valamint a MM docens titulusának mezőtagolási különbségéhez kultúrtörténeti magyarázat kívánkozik. Hátterét a két ország tudományos minősítési rendszerének eltérésében kell keresni. (Cseh)Szlovákiában a szovjet mintának megfelelően a docensi fokozatot habilitációs eljárással kellett megszerezni. Ez a rendszerváltozás és Csehszlovákia 1993-as szétválása után is így maradt. Magyarországon mindez régóta pályázat utáni kinevezéssel történik. Éppen ezért a szlovákok akkor sem tettek különbséget főiskolai és egyetemi docens között, amikor még felsőoktatási rendszerükben voltak főiskolák. Megjegyzendő: manapság már az ezredforduló tájékától nincsenek náluk ilyen típusú felsőoktatási intézmények, csak egyetemek.

Irodalom

BÁRCZI Géza 1951. *A Tihanyi Alapítólevél mint nyelvi emlék*. Budapest: Akadémiai Kiadó

HAJDÚ Mihály 2003. *Általános és magyar névtan*. Budapest: Osiris Kiadó

ÖRDÖG Ferenc 1973. *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Budapest: Akadémiai Kiadó

VÖRÖS Ferenc 2004. *Családnévkutatások Szlovákiában*. Pozsony: Kalligram Kiadó

VÖRÖS Ferenc 2005. Adalékok a felvidéki személynevek areális névtanához. In: VÖRÖS Ferenc (szerk.) *Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat*. (MNyTK 224) Somorja–Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság – Konstantin Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara – Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum,129–141.

SZABÓ T. Attila 1970. *Anyanyelvünk életéből.* Válogatott tanulmányok, cikkek I., Bukarest: Kriterion Kiadó

Zelliger Erzsébet
(Budapest)

Egy eltűnt nyelvjárás nyomában

1. Nyelvjárás, nyelvtörténet, nyelvjárástörténet – egymást előhívó fogalmak, ha nyelvemlékeink lokalizálásának kérdésével foglalkozunk. Kiváltképp ez a helyzet, ha olyan vidék egykori nyelvjárását próbáljuk földeríteni, melynek magyar lakossága eltűnt vagy kicserélődött az évszázadok során.

Ezek a gondolatok foglalkoztattak a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvészkongresszuson tartott előadásomban (vö. MNy. CII, 323–327) és a Zsigmond-kori magyar nyelvű népének, a HNé. olvasatával kapcsolatos megfontolásaimban (vö. NytudÉrt. 156. sz. 45–48). Ez utóbbi összefüggésben különösen az emlék *e* hangjainak fonetikai/fonológiai jellege okoz(ott) gondot. A Szepesség Árpád-kori magyar lakosságának abaúji eredete, a kibocsátó nyelvjárás *e*-zésének vélhető kezdete, az *e*-zés korának megállapításában segítségül hívott helyesírás-történeti megfontolások révén távolabbi nyelvjárási összefüggések lehetősége is fölvetődött. Így kapcsolódott a témához az erdélyi/partiumi és az északi csángó nyelvjárások történeti, eredetbeli viszonya. Az említett kapcsolat mint lehetőség jó ok a romániai magyar nyelvjárások kutatásában eddig is jelentős szerepet magára vállaló ünnepeltünknek, Péntek Jánosnak a köszöntésére: arra, hogy további jó egészséget és munkakedvet kívánjak neki. Folytassa még sokáig az erdélyi magyarság fennmaradása érdekében végzett munkásságát!

2. Visszatérve a bevezető sorokban jelzett problémához, a Szepesség nyelvjárástörténetének vizsgálati lehetőségeire térek át.

Az említett táj hagyományosan német nyelvi szigetként ismert, mint a szepesi szászok lakóhelye. A németek lakta terület azonban nem zárja ki más nyelvű, etnikumú népesség jelenlétét. A (gyér) szláv őslakosság mellett a magyar és a német lakosság is korán, a vidék első okleveles említése előtt, a 11. századtól jelentkezik (FEKETE NAGY 1934: 34–36). A magyarságot a határőrszerepre oda telepített Gömör őrök, a németek legkorábbi csoportjait szászországiak képviselik. Ennek a népi és nyelvi egymás mellett élésnek a nyelvi és zenei emléke a Zsigmond-kori töredék és benne a Húsvéti népének.

Az emlék rövid szövege alig ad lehetőséget nyelvjárástörténeti megállapításokra, esetleg a szomszédos magyar nyelvjárásokkal rokonítható, illetőleg éppen ellenkezőleg, azoktól elkülöníthető jegyek felismerésére. Későbbi, erre a területre helyezhető emléket (egy tévesen ide lokalizált levéltől

eltekintve) mindeddig nem ismertünk. További nehézséget jelent, hogy a Szepesség középkori magyar lakossága a 16–18. század folyamán részint elköltözött, részint beolvadt a környező lakosságba, így nyelvi folyamatosság a XIX. század második felében ismét jelentkező magyarsággal nem lehetséges.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában 2006 második felében jelent meg a Régi Magyar Levéltár 2. kötete „Huszonöt levél a 16. századból" címen. A közreadó Darvas Anikó egy szepességi köznemes, Máriássy András saját kezű leveleinek hasonmását és betűhű átiratát adja a kötetben. A levelek 1585 és 1599 között keletkeztek. Az eddigi adathiányt tehát egy viszonylag gazdag adatmennyiség váltja fel. Ez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy hézagmentes nyelvi folyamat megrajzolására nyílik lehetőség. Erről több okból sem lehet szó.

A Zsigmond-kori emlék, a HNé. mindössze 15 szövegszót tartalmaz, és ebből Krisztus neve kétszer fordul elő. Nemcsak a szöveg rövidsége az akadálya annak, hogy részletes összehasonlító tanulmányt lehessen írni. A HNé. keletkezési ideje, a 14–15. század fordulója és a levelek megírásának ideje között csaknem kétszáz év telt el, benne jelentős, a nyelv változását serkentő történelmi és társadalmi mozgásokkal. A levelek egy személytől származnak, nyelvét saját nyelvi életrajzának eseményei is alakították. A levelek szerzője tanult ember volt: a nem publikált levelek nagy része latinul íródott (DARVAS 2006: 7), és egyes magyar nyelvű leveleiben is magától értetődő természetességgel illeszt a szövegbe latin szavakat. Nemcsak ő volt tanult ember, de feleségével, Sigher Annával majd száz évig működő iskolát alapítottak Márkusfalván. Pál és Zsigmond nevű gyermekeik felsőbb iskolai tanulmányokat is folytattak (DARVAS 2006: 9). Máriássy András katonai pályafutása révén más nyelvi változatokkal is kapcsolatba kerülhetett, de hathattak rá a Bornemisza-családhoz fűződő rokoni szálai. Mozgalmas életéről tanúskodik, hogy a publikált levelek egy részét Gyulafehérvárról keltezte, és legfeljebb egészségi állapota akadályozta meg abban, hogy részt vegyen Esztergom ostromában (akkor, amikor Balassi Bálint halálos sebesülését szenvedte el). Vajon a most megjelent levelek tanúsága hogyan alakítja előzetes föltevésemet? Milyen nyelvi változási mozzanatok ismerhetők fel a levelek alapján?

Előre kell bocsátani, hogy teljes körű nyelvi leírást az anyag nem tesz lehetővé, sőt az elemzésre kiszemelt jelenségek körét is szűkíteni kell. Szempontjaimat így aszerint választottam ki, hogy a nyelvjárás első ismert

emlékében, a HNé.-ben milyen jellegzetes sajátosságok fordulnak elő. Ennek megfelelően az egyik kérdéskör a nyelvjárás illabialitásával függ össze, a másik – nem teljesen függetlenül emettől – a T/1. személyű személyes névmási eredetű toldalékok alakulása.

3. A HNé. palatális magánhangzóira úgyszólván a teljes illabialitás jellemző. Csak egyetlen morfémában *(erelûg* [örüljünk]) fordul elő palatális labiális magánhangzó.

A mintegy kétszáz évvel későbbi levélanyag – bár a hosszú és a rövid magánhangzók körében egyaránt tartalmaz magas hangrendű ajakkerekítéses magánhangzót, inkább tekinthető illabiális jellegű nyelvjárásnak. Ennek illusztrálására álljon itt egy részlet egy 1588-ban kelt, Máriássy Ferenchez íródott levélből.

„aszt irja k·med hogy k·med syncerus chak hogy en nem akarom eszembe uennj, Az mj az k·med synceritassatt illeti az ellen nem hogy szolnek de nem gondolko<.>tam is soha de az ugian bizony dologh hogy en ighen magha feledet uagiok, aprolek doghott nem ighen ueszek eszemben·4. Causa quo[…] Aszt mongia k·med hogy mjndenekett <keduemre> teczesemre es akaratomra hagy k·med megh sem ueszem io neuen, Istuan kent az mostanj dologhba szinte hic iacet lepus Mind isten mjnd az termeszet aszt hoszta uona hogy ne hadna <arra> per omnia ream k·med, hanem mogia uona <…>k, annak tudom es tudnam ha k·med akarna mjuel tartozom en k·med<del>nek, k·med is nekem, mjndennek ahoz kellene maghat tartanj, es ugy maradhatna megh mjnd az igassagh mjnd <az> mas." (39–40).

Tüzetesebben vizsgálva a jelenséget a labiális : illabiális viszonyon belül az *e (ë) : ö* megfelelés illabiális tagja található tőszó hangsúlyos szótagjában: *kell* (34)[1], *meghett* (48), *Veres* (49), *zeliere* [zsellére] (50), *serbe* [sörbe] (65), *feczke* (75) stb.; tőszó hangsúlytalan szótagjában: *filep* [Fülöp] (26), *ighen, penteken* (30), *emberseggel, szegenlek* [szégyellek] (32) stb.; toldalékban, illetőleg toldalék előhangzójában: *enghem, kerem, kerdesem, keletett* [kellett], *ernem, lehetek, ketszer* (26), *uegezik* (63) stb.

Ugyanezeken a morfofonetikai helyeken palatális labiális is lehet. Tőszó hangsúlyos szótagjában: *ȯrȯmem*[2] (25), *rȯuideb* (29), *ȯrdȯgh* (30), *kȯzunk* (31), *Gȯrgȯre, kȯteles* (41) stb.; tőszó hangsúlytalan szótagjában:

[1] A zárójelben megadott számok a kiadás lapszámai.

[2] A *ö* hang jele a közzétevő szerint (DARVAS 2006: 14) eleinte az *o* fölé tett kis karika volt. Ez később úgy módosult, hogy a kör nem zárult teljesen, majd pontszerű ékezetté vált.

Kőszőnetemnek, kőbőlnj [köbölnyi] (36), *puspők* (38); toldalék előhangzójában: *kudőm* [küldöm] (34), *giulőlőm* (41), *szőrőzzem* (45), *bŵrőm* [bőröm] (58) stb. Toldalékban való előfordulására nem találtam példát, viszont a labiális illeszkedés elmaradása adatolható: *előszer* (47 – másutt is, több adatban), *szuczet* [szűcsöt] (58) .

4. Külön figyelmet érdemelnek a tövükben *e* (*ë*)-t tartalmazó *sz*-szel bővülő *v* tövű igék.

Ezek az igék ősmagyar kori történetük (E. Abaffy 1992: 125–126) következtében elbeszélő múltjukat vagy labiális (*tőn, lőn*), vagy illabiális (*tén, lén*) hosszú magánhangzóval képezik. A két alak megoszlásának nyelvjárási vetülete is van. A kései ómagyar korban egyes nyelvi változatokban ezeknek az elbeszélő múlt idejű alakoknak a *tő-, vő-* stb. elemezhetetlenné vált tövéhez járulhatott a *-t* múltidő-jel. Az így keletkezett *tőt* > *tött, lőt* > *lött* alakok az egyébként hangsúlyos helyzetben nem *ö*-zó nyelvjárásokban is jelentkeznek.

Máriássy András nyelvében a következőképpen alakulnak a kérdéses igealakok: Elbeszélő múlt időt csak elvétve használ: *uőm* (73). A *-t* jeles múlt időt a labiális magánhangzós tőből képezi: *uőttuk* (38), *uőtt uona (50), őtt* (68)[3]. Illabiális magánhangzót tartalmaz a tő kijelentő mód jelen időben: *ueszem, leszek, leszen* (többször) (27). Illabiális a tő magánhangzója a felszólító módjel előtt: *uegem* (27), *Leghen* (28 – másutt többször is); képzők előtt: *uetetnek, lehetek, megh ueuen* (26), *tehetseghem* (30), *ueheti* (33), *teuő* (76).

Ingadozik a tő magánhangzója a feltételes mód jele előtt: *lenne* (26) – de: *lőnne* (26), *tőnnek* (33), *lőnnenek* (63), *tőnnem* (69) stb. Ez az igealak párhuzamosan alakul a főnévi igenévi formákkal: *tennem* (33) – de: *lőnnj*, *uőnnj* (26), *uőnnunk* (29), *lőnnj* (57) stb. A módjeles és az igenévképzős alak párhuzamos alakulását a rokon hangzás támogathatta. A labiális magánhangzós tőváltozat másodlagosnak tekinthető, ugyanakkor a változás az adatok gyakorisága alapján ekkorra már előrehaladott állapotban kellett, hogy legyen. A HNé. egyetlen ide vágó adata az emlék fonémaállományának is megfelelően illabiális: *legên*.

5. A HNé. a T./1. személyes névmási eredetű toldalékok tekintetében szolgálhat további kiindulási, illetőleg összehasonlítási alappal a vizsgált nyelvjárásra vonatkozóan. Az igerag a felszólító módú *erelûg* [örüljünk], a birtokos személyjel a *remenêg* [reményünk] szóban fordul elő.

[3] Elbeszélő múlt alakból való tőből alakult az *iutt* [ivott] befejezett múlt idő is (68).

A kései ómagyar korban a tárgyas és az alanyi ragozás személyragjainak az előhangzója a kérdéses személyben négy lehetséges variációban realizálódott területi kötöttségben. Eszerint volt *-onk/-ënk ~ -önk, -ok/-ëk ~ -ök; -onk/-ënk ~ -önk, -uk/-ük; -unk/-ünk, -ok/-ëk ~ -ök; -unk/-ünk, -uk/-ük* típus (E. Abaffy 1992: 186–188).

Máriássy András leveleiben következetesen a negyedik típus, azaz az *-unk/-ünk, -uk/-ük* található: *akarunk* (31), *tartozunk* (51), *be megiunk, irhatunk, kudunk* [küldünk], *iedzettunk el* (56) stb., illetőleg *kudhessuk meg* [küldhessük meg], *kezdhetiuk el* (48), *megh latiuk, Megh szolgaliuk, oszszuk, megh is hattuk* (56) stb. A kései ómagyarban ezt a típust két Székelyföldre lokalizálható kódex és a nyelvterület nyugati széléről származó misszilisek képviselték (vö. E. ABAFFY i. h.). Úgy látszik, az északi peremvidék nyelvjárására is ez volt jellemző.

A birtokos személyjelek ómagyar kori története során az alakváltozatok nyelvjárási tagoltsága, és a rendszer egyes tagjainak dominanciája figyelhető meg. A lehetséges személyjel-változatok közül az *-nk* a csak magánhangzós tőváltozatokhoz járul. Mássalhangzóra végződő tövekhez középső vagy felső nyelvállású előhangzóval kapcsolódik. Leginkább elterjedt alakja *-onk/-önk*, jellegzetesen kétváltozatú. A legkorábbi kódexeben különösen figyelemre méltó ennek a változatnak a nagyfokú elterjedtsége. A középső nyelvállású előhangzós személyjel lényegesen ritkább palatális illabiális magánhangzóval: az *-onk/-ënk* páros azokra az emlékekre jellemző, amelyekre a palatális labiális magánhangzók hiánya, vagy csak alacsony megterheltsége karakterisztikus. Ilyenek a Keszthelyi és a Kulcsár kódex, illetőleg a Sermones Dominicales glosszái. A kései ómagyar kor során szépen kirajzolódik a felső nyelvállású előhangzós *-unk/-ünk* terjedése. (Mindezekre részletesen vö. KOROMPAY 1992: 333–334.)

A HNé. illabiális jellegű nyelvállapotának megfelelően a palatális változat *-enk* alakú: *remenêg*. Máriássy András leveleiben kivétel nélkül az *-unk/-ünk* változat szerepel: *remenseghunk* (26), *keserusegunkbn* (28), *allapatunkott, istenunktul* (29), *tuttunkra* (51), *borunk* (57) stb.

6. A HNé. és Máriássy András leveleinek nyelvállapota igen nagymértékben különbözik egymástól. Az illabialitás terén mondható a legerősebbnek a hasonlóság, ám statikus összehasonlítással egy erősen illabiális és egy, a mai magyar standardhoz közelálló nyelvváltozat között az azonosságot nehezebb megtalálni, mint a különbséget. A levelekből azonban az ingadozásokon keresztül az archaikustól az újabb felé való elmozdulás kitapintható

nyomain haladva előtűnik a két szinkrónia közötti kapcsolat. A különbség, a távolság azonban magyarázatra szorul. A két emlék közötti közel kétszáz év a magyar történelemben és a művelődéstörténetben igen mozgalmas korszak. Különösen az időszak utolsó évtizedeiben az iskolázottság kiszélesedése, ezzel az olvasóközönség megteremtődése, a könyvnyomtatás, nyomtatott könyvek terjedése a nyelvre is hatással volt. Ez a hatás a csírája a mai magyar standard felé mutató több évszázados fejlődésnek.

A standard által kevésbé befolyásolt nyelvjárásokban akár későbbi századokban is megtapasztalható hasonló méretű változás. A kupuszinai, teljesen illabiális nyelvváltozat felvidéki gyökerei már a 20. század közepére erősen eltávolodtak 18. századi állapotuktól. Az utóbbi 30–40 év nyelvi és társadalmi hatásai következtében a valamikor leginkább illabiális nagyhindi nyelvjárás A magyar nyelvjárások atlasza és A nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza adatainak egybevetése alapján a környezetéhez képest is erősebben öltött labiális jelleget. Az úgyszólván szemünk előtt lezajlott változások analógiája magyarázattal szolgálhat a 15–16. században lefolyt változásokra.

Irodalom

BENKŐ LORÁND (szerk.) 1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. Akadémiai Kiadó, Budapest.

DARVAS ANIKÓ (közreadó) 2006. *Huszonöt levél a 16. századból. Hasonmás kiadás betűhű átirattal.* Régi magyar levéltár 2. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU (szerk.) 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza.* I–VI. Akadémiai Kiadó, Budapest.

E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igei személyragozás. In: BENKŐ LORÁND 1992: 184–238.

FEKETE NAGY ANTAL 1934. *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása.* Kovács József Könyvnyomdája, Budapest.

KOROMPAY KLÁRA 1992. A névszójelezés. In: BENKŐ LORÁND 1992: 321–354.

SÁNDOR ANNA 2004. *A nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza.* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.

ZELLIGER ERZSÉBET 2006a. Nyelvjárástörténet, településtörténet és nyelvemlékeink lokalizálása. In *Magyar Nyelv* 323–327.

ZELLIGER ERZSÉBET 2006b. *Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttere. A Zsigmond-kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései.* Nyelvtudományi Értekezések 156. sz.

Zimányi Árpád
(Eger)

Norma – kodifikálás – nyelvi változás

Az 1980-as évek második felétől egyre élénkebb eszmecsere bontakozott ki többek között a norma, a sztenderd és a kodifikálás kérdéskörében. A tényfeltárás és a tisztázó viták folyamatában rendkívül fontosnak tarthatjuk azokat a megnyilatkozásokat, amelyek a határon túli magyarság nyelvi helyzetét szem előtt tartva új elemekkel gazdagították az anyaországi nyelvészek disputáját. Az 1992-es budapesti nyelvművelő konferencián külön szekció foglalkozott a kisebbségi lét nyelvi gondjaival. Itt is (Nyr. 1993: 482–5), majd a későbbi előadások és publikációk során is mindig érdemes volt figyelnünk PÉNTEK JÁNOS professzor úr felelősségteljes és megfontolt gondolataira, amelyek az erdélyi magyarság helyzetéből kiindulva az összmagyarság szempontjait is figyelembe vették (pl. Nyr. 1994: 133–44). Ilyen megnyilatkozásoknak lehettem magam is tanúja az Erdélyi Anyanyelvápolók Szövetségének Árkoson megrendezett 1998-as konferenciáján, amelyen szíves meghívására vehettem részt. Ezen a tanácskozáson többször szóba került az oktatás, az anyanyelvi nevelés meghatározó volta. De hogy továbbra is a személyes emlékeknél maradjunk, az egri anyanyelv-oktatási napokon két alkalommal – 1994-ben és 1996-ban – bővebben kifejthette véleményét erről a kérdéskörről (MNyTK. 198: 41–51; MNyTK. 207: 33–40).

Több munkája a nyelvi változásokból kiindulva visszatér a kodifikálás értelmezéséhez, újraértelmezéséhez. *Gondolatok a magyar nyelv mai helyzetéről* című tanulmányában fölteszi a kérdést: „[…] egyáltalán lehetséges-e tudatos beavatkozás a nyelv szerves, öntörvényű életébe? Ez a kérdés egyaránt lehet kérdve tagadó és kérdve állító.” Majd így folytatja: „Nincs sztenderd változat kodifikáció nélkül, a kodifikáció pedig nem valamely nyelvi állapot örök időkre szóló rögzítése. Engednie kell az élő nyelv nyomásának, és ki kell terjednie az új, akár idegen nyelvi formákra.” (MNy. 1998: 47).

Az oktatás hagyományai, lehetőségei és esélyei a határokon túl című – imént már említett – egri előadásában arról is értekezett, hogy milyen legyen a nyelvi szabályozás: „A norma, a kodifikálás […] az élőnyelv színes, válto-

zatos nyelvi rétegek és regiszterek, sőt régiók szerint eltérő, de mindannyiunkat gazdagító változatainak a kodifikálása." (MNyTK. 207: 39) A mai helyzet azonban nem ilyen: „A magyar sztenderd a túlzott egységesítés következtében szűk és merev. Hogy mindez így alakult, abban nagyon sok tényezőnek volt szerepe: többek között éppen az államnemzeti ideológiának, az akadémiai szabályozás túlzásainak, az anyanyelv-pedagógia korszerűtlen nyelvszemléletének, amely elutasította vagy ellenségesen kezelte a változatokat […]" (*Éltető anyanyelvünk*. Tinta Könyvkiadó, Bp. é. n. [2002]). A túlzó kodifikáció és a rossz iskolai gyakorlat következményeire más helyütt is felhívta a figyelmet (*Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Bp. 2003: 278).

A kiutat keresve PÉNTEK JÁNOS a következőket vázolta fel: „És hol maradnak a nyelvművelők, a nyelvi tervezők? Minden stratégia, tervezés csak az ő szakmai munkájukra, tapasztalatukra, tudásukra épülhet. Rájuk vár a pontos, viszonylag egyértelmű diagnózis: a magyar nyelv állapotának, mozgásának szakszerű leírása, újabb kézikönyvek és tankönyvek megírása, az eltérő helyzetekre alkalmazott oktatási módszerek kidolgozása. Azaz a magyar nyelv, a magyar nyelvhasználat állandó karbantartása. Eredményre vagy netán sikerre csak akkor számíthatnak, ha maga a társadalom, a közösség is fogékonnyá válik a nyelvi kérdések, gondok és veszélyek iránt." (MNy. 1998: 49)

Diagnóziskészítés, a magyar nyelv állapotának, mozgásának leírása – ehhez kívánok rövid elemzésemmel hozzájárulni úgy, hogy a mai magyarországi nyelvhasználat újabb jelenségei közül választottam egyet.

A nyelvhasználat módosulásának sajátos esete egyfelől az igék tranzitivitásának megváltozása: a tárgyatlan igék tárgyassá válása, illetőleg ennek a fordítottja, másfelől a határozói vonzatok módosulása. Ami a tranzitivitást illeti, vizsgálataim szerint a tárgyassá válás tűnik gyakoribbnak – ennek fordítottját kevesebb példa szemlélteti. Mindezek nem tartoznak a leggyakoribb jelenségek közé, és nem is túl feltűnőek, így érthető módon könnyen elkerülik a közfigyelmet, növekvő számuk miatt mégis érdemes velük foglalkozni.

Nyelvművelésünk korábban sokszor jelezte, hogy bizonyos igék határozóragos vonzatát kezdi felváltani a tárgy ragja: *előfizet az újságra – előfizeti az újságot, felügyel a vizsgára – felügyeli a vizsgát, lekésik a vonatról – lekési a vonatot.* A tárgyragos változat manapság már egyre megszokottabb. A *Magyar értelmező kéziszótár* három és fél évtizeddel ezelőtti első kiadása még csak a határozóragos formákat tartotta elfogadhatónak, a 2003-as új

kiadásban viszont a következőképpen módosult a megítélés: az *előfizet valamit* „bizalmas” minősítést kapott a korábbi helytelenítő csillag (*) helyett; a *lekésik valamiről* és *valamit* egyenrangú változatként szerepel, míg az utóbbi „vulgáris”-nak (!) minősíttetett az első kiadásban. Némileg bonyolultabb a *felügyel* ige kérdése. Az 1972-es kiadás tárgyatlan igeként csak a határozóragos vonzatot tüntette föl. Az új fejleményként megjelent tárgyragos változat jelentéskülönbséget is magával hozott: „intézményt, céget stb. hatáskörébe tartozón figyelemmel kísér, irányít. *A MÁV-ot a közlekedési tárca felügyeli.*” A *Nyelvművelő kézikönyv* (1980–1985) *tárgyatlan igék tárgyassá válása* címmel az előbbieken kívül hasonlónak tartja a *megválaszol a kérdésre – megválaszolja a kérdést, betekint az iratokba – betekinti az iratokat* kifejezéseket, egyszersmind újszerűnek, szokatlannak, idegen mintát követőnek minősíti őket (II: 974). A *Nyelvművelő kéziszótár* (1996: 2005) szerint viszont már nem hibáztathatók az utóbbi, tárgyas szerkezetek.

Hasonló vonzatváltást tapasztalhatunk két olyan igénkkel kapcsolatban, amelyek a sajtónyelvben igen gyakoriak. Ilyen mondatokat olvasunk és hallunk újabban: *A miniszterek megállapodtak a jövő évi költségvetés sarokszámairól. – A tárgyaló felek megegyeztek a diplomák honosításáról.* A mai köznyelvben mindkét igéhez a *valamiről* kapcsolódik természetesebben. Hagyományosan viszont a *-ban, -ben* ragot használták, azaz *megegyeztek a diplomák honosításában*. Idősebb újságírók, szerkesztők, korrektorok érzékenyek erre a kis különbségre, és továbbra is ragaszkodnak az utóbbi fogalmazásmódhoz.

Ezek a kettősségek a XX. században hosszabb idő alatt alakultak ki, további példáink viszont az utóbbi egy-két évtized nyelvhasználatának módosulását tanúsítják. Szemünk előtt zajlott le a *kommunikál* ige jelentésének és vonzatszerkezetének átalakulása. Naponta tapasztalhatjuk, hogy a korábbi szaknyelvi kifejezés egyszerű köznyelvi szavakat helyettesít: *mond, kijelent, bejelent, kifejez, közöl, jelez, nyilatkozik.* Egészen friss fejlemény, hogy a mindeddig tárgyatlan *kommunikál* ige tárggyal is bővül: *A kormány azt kommunikálja a választóknak, hogy …* Ennek az újszerű használatnak egyik oka benne rejlik az iménti felsorolásban: a szó rokon értelmű magyar megfelelői tárggyal bővíthető, tárgyas igék: *azt mondta, kijelentett valamit, kifejezte sajnálatát.* Elősegíthette a tárgyassá válást az angolból származó sajtónyelvi tükörfordítás, mivel a forrásnyelvi *communicate* tranzitív.

Ugyancsak feltételezhetünk némi idegen hatást a *túlél* vonzatvesztésében. Korábban kizárólag tárggyal együtt használtuk: *túlélte a balesetet, túlél-*

te a megpróbáltatásokat. Manapság viszont a tágabb jelentésű angol *survive* fordításaként akkor is ezt a magyar megfelelőt alkalmazzák, amikor eredetileg más megoldás volt szokásos: *A 26 hetes koraszülött általában túlél.* Itt hagyományosabb az *életben marad* kifejezés, máskor viszont *a fennmarad* illik a mondatba: *Ez az endemikus faj a mostoha körülmények között is évezredek óta túlél.*

A vonzatváltás következő esetében az eredetileg igekötő nélküli formákhoz utóbb igekötő társul, ezzel együtt tárgyassá válnak: *elnököl az ülésen – leelnökli az ülést, reagál valamire – lereagál valamit.* Az utóbbi változat zsargonszerűnek minősíthető, és semmiképpen sem köznyelvi. Az igekötő elhagyásával is módosulhat a nyelvtani szerkezet. Sajtónyelvi rövidülést találunk ebben a címben: *A minisztérium nem szivárogtat.* (Mármint *nem szivárogtatja ki a híreket*). Következő idézetünk szintén igekötővel a megszokottabb: *Nem mindegy, hogyan közelítjük a problémát.* A manapság előforduló *közelít valamit* szerkezetvegyülés eredménye: *megközelít valamit,* illetőleg *közelít valamihez,* tehát itt is a tárgy váltakozik a határozóval. Szintén a hírekben tűnik föl a tárgyi bővítményét nélkülöző *aláír: A köztársasági elnök aláírt.* Ismét a címmel szembeni alapkövetelmény, a tömörség okozza ezt a rövidülést, amelyet a szövegkörnyezetből és ismereteink alapján tudatunkban kiegészíthetünk: *... aláírta a törvényt.* A sporttudósításokban viszont újabb határozói vonzatot kap ez az ige. Az *aláír valakinek* jelentése: *sportoló (le)szerződik valamilyen egyesülethez,* pl. *Sarkadi aláírt a Fehérvárnak.*

A *cáfol* ige is használatos tárgyatlan formában: *Az ellenzék a tények elferdítésével vádolja a kabinetet, a kormányszóvivő azonban cáfol.* Itt is jellemző a címbeli sűrítés: *A miniszterelnök cáfol.* Részletesebb elemzést végeztem a Magyar Nemzeti Szövegtár (a továbbiakban MNSZ) interneten elérhető adatbázisa segítségével. Az igét tartalmazó – véletlenszerűen kimutatott – 40 sajtónyelvi mondat alapján a következő eredmények születtek: 12 tárgyas ige, 28 tárgyatlan. Az utóbbi csoporton belül érdekes lehet az is, hogy milyen szintaktikai vagy milyen mondathelyzetben található a tárgyatlan *cáfol*: 11-szer kiemelt pozícióban, címben tömörít (*A főváros is cáfol; Miklós Éva cáfol; Faragó Csaba cáfol*); 7-szer idéző mondatban, és ez a címbeli helyzethez hasonló kiemelés (*A polgármester cáfol: ...; A Globex cáfol: ..., Frunda György itthon cáfol: ...*); 4-szer mondatba, szövegbe beszerkesztve, az előzőektől eltérően ez nem tekinthető kiemelt helyzetnek. (*A magánnyomozó azonban cáfol, az egykori tiszthelyettes…; Sohasem kerül*

sor igazunk bizonyítására, hisz minden cáfol, késik.). A többi eset a tárgyatlan *rácáfol* elváló igekötővel.

Jelentésbeli és grammatikai kontaminációnak tulajdonítható az a sajátos szóhasználati változás, amely látszólag ugyanilyen jelenségnek, tárgyatlanná válásnak tűnik. Az új üzletek működését manapság mind gyakrabban a következő kiírás adja hírül Magyarországon: *Megnyitottunk.* Valójában két szerkezet keveredéséről van szó: *az üzlet megnyílt* (intranzitív ige) – *az üzletet megnyitottuk* (tranzitív). Az idézett forma kizárólag többes szám első személyben fordul elő, tehát nem érvényes az egész paradigmasorra, azt mondhatjuk tehát, hogy minden szempontból (szemantikailag, grammatikailag és pragmatikailag) is kötött használatú, az említett egyetlen szituációra korlátozódik. A *Megnyitottunk* újszerű használatát az MNSZ adatbázisából nem sikerült kimutatni – ez is bizonyítja ennek a frissességét. (Vö. BALÁZS GÉZA: Tárgyatlanná válás. *Édes Anyanyelvünk* 2004/3: 4).

Ahogy az eddigiek is mutatják, a nyelvtani szerkezetek, jelesül a vonzatok módosulása és tudatos módosítása egyaránt létezik. Az ilyen változások nemcsak felszíni jelenségek, mint szókincsünk bővülése új szavakkal vagy új jelentésekkel, hanem – grammatikai jellegüknél fogva – nyelvünk mélyebb rétegeit is érintik.

Az utóbbi néhány évben igen gyakorivá vált *regisztrál* szavunk. De nem pusztán elszaporodása, hanem jelentésének bővülése, vonzatszerkezetének változása és immár igekötős formáinak megjelenése is adatolható. 1972-es kiadású értelmező kéziszótárunk még csupán két jelentését ismeri: 1. 'jegyzékbe vesz'; 2. 'tényeket magyarázat, értékelés nélkül megállapít'. Az előbbi értelemben a hivatali nyelv ritkán használatos elemének minősíti a szótár, utóbbi jelentését pedig tudományosnak és választékosnak érzi. Érdekes módon ehhez képest nem változott a 2003-as bővített kiadás szócikke.

Árnyaltabban fogalmaz viszont az *Idegen szavak és kifejezések kéziszótárá*nak 1994-es kiadása, mivel a BAKOS FERENC szerkesztette kötet már öt jelentést különít el: 1. 'lajstromoz, bejegyez'; 2. 'nyilvántart'; 3. '(magyarázat, értékelés nélkül) tényeket megállapít'; 4. 'felsorol, feljegyez, rögzít' (műszer); 5. 'tudomásul vesz, jelzi, hogy tud róla'.

A szó mai jelentésének pontos meghatározásához tudnunk kell, hogy cégek, szolgáltatók manapság kedvezményeket nyújtanak azoknak, akik külön jelentkeznek felhívásukra, majd a kedvezmények igénybevételére jogosító kártyát vagy igazolványt kapnak. Hasonló kezdeményezésekkel élnek a kereskedelmi egységek, a gyártók, a forgalmazók is, és ilyenkor bi-

zonyos adatainkat szintúgy közölnünk kell. Az efféle bejelentkezést nevezik újabban *regisztrálásnak* vagy *regisztrációnak.* Gyakran erre szólít föl a hirdetések szövege: *Regisztráljon és nyerjen!* Vizsgált szavunk korábban tárgyas ige volt: *regisztrálja az adatokat, a tényeket;* illetőleg mellékmondatban: *regisztrálta azt, hogy …* Ezt közli róla értelmező kéziszótárunk mindkét kiadása. A hirdetésbeli felszólító mondat szerkezetét elemezve kiderül, hogy nem egyszerűen a fakultatív bővítmény elmaradásáról van szó: tárggyal nem is egészíthető ki az ige, legföljebb helyhatározós vonzattal.

Az MNSZ adatbázisa alátámasztja azt a feltételezésünket, hogy itt valóban új fejlemény a tárgyatlanná válás. Az ige kijelentő mód, jelen idő, egyes szám első személyű alakjára 86 előfordulást adott meg a keresőprogram, 187 milliónyi szövegszó átvizsgálása után. Közülük mindössze 8 esetben tárgyatlan a *regisztrál*, a többi mondatban a megszokott tárgyas szószerkezetekben áll: *20% bérkiáramlást regisztrál; sok jelentkezőt regisztrál; regisztrál minden pedagógust; minden telefonszámot regisztrál; regisztrál minden hallgatót.*

Ebben az átalakulásban joggal gyaníthatjuk az angol nyelv hatását, mert ott az ige tárgyas és tárgyatlan egyaránt lehet. Ez a latin eredetű és formájú szó most nem belső okokból, hanem jórészt multinacionális cégek, szolgáltatók angol nyelvből átvett fordításai révén szaporodott el, így érthető ez a módosulás. Ugyancsak anglicizmust vélelmezhetünk abban, hogy a *regisztrálás* magyar képzője helyett a latinos végződéssel (*regisztráció*) találkozunk (vö. angol: *registration*).

Térjünk még vissza a szó értelmezéséhez! Az egyik szolgáltató írásos tájékoztatója kifogástalanul megmagyarázza, hogy szabályzatuk szerint mi tekinthető regisztrációnak: „Valamely Partner előfizetőjének saját néven történő önkéntes belépése a programba, amelynek során a Program feltételeit elfogadja, és egyedi azonosítót kap.” Némileg különbözik ettől a *hozzáregisztráció*: „Valamelyik Partner előfizetőjének önkéntes belépése a programba, amelynek során a Program feltételeit elfogadja, és egyedi azonosítót nem kap. Ekkor a Program Ügyfele a különböző Partnereknél nyilvántartott szerződéseit a már meglévő egyedi azonosítóhoz *hozzáregisztrálhatja*.” (A nagybetűsítés itt a hivatalos nyelvi sajátossága.)

Következzenek további példák, bemutatva egyfelől a tárgyatlan használatot, másfelől pedig a határozós vonzatok előretörését:

Ügyfeleink fogyasztóazonosítójuk megadásával *regisztrálhatnak*. (Korábbi nyelvtani szerkezettel: *regisztráltathatják magukat.*) – Minél előbb

regisztrál, annál hamarabb jut hozzá a kedvezményekhez. – Küldd be a kupakban található részvételi kódot a […] számra, és *regisztrálunk* az éppen aktuális nyereményre. – Ha december 31-ig *regisztrál* a *programba*, ajándéksorsoláson vesz részt. (Ez a két határozós vonzat – *-ra, -re; -ba, -be* – egyre szilárdabban társul az igéhez.) – Valamennyi előfizetését egy programazonosító *alá* tudja *regisztrálni*. (Ebben az esetben nem raggal, hanem az *alá* névutóval – ill. névutós főnévvel – van kifejezve a határozó.)

A *hozzáregisztrál* mellett vannak további igekötős változatok is.

Közülük az első létrejöttében a nyelvművelés által sokszor kifogásolt – de a befejezettséget érzékeltető – *le* igekötős alakok játszhattak szerepet. Talán a *leigazol, lejelent, leszervez, leadózik* stb. mintáját követi a *leregisztrál*: A *leregisztrált* autókról az adóhivatal is értesítést kap. – A másik igekötős forma a *beregisztrál:* A *programba beregisztrált* számlákon feltüntetésre kerül az adott számla után járó pontösszeg és az aktuális levásárolható pontegyenleg.

Most még nem tudhatjuk, hogy milyen sorsra jutnak ezek az új alakulatok. Mindenesetre érdekes, hogy a nyelvünkben fél évezreden át (1527. TESz.) változatlanul használt *regisztrál* igével alig egy évtized alatt ennyi minden történt. De az ilyesféle átalakulások is természetesnek tekinthetők a nyelv életében. „Nem őrizni: használni kell a nyelvet!" – vallotta PÉNTEK JÁNOS (*Nyelvünk és Kultúránk* 100: 10). A bemutatott jelenségek is a beszélők nyelvalakító szerepéről tanúskodnak.

Zsemlyei Borbála
(Kolozsvár)

Becenevek földrajzi elterjedése az erdélyi régiségben

I. Bevezetés

A becenevek földrajzi elterjedésének vizsgálata az erdélyi régiségben egy nagyobb kutatási témának (az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* kicsinyítő képzős származékainak vizsgálata) része.

A becenevek képzése a denominális névszóképzés sajátos alcsoportját képviseli. A klasszikus denominális névszóképzés, ezen belül a kicsinyítés alaktani képlete: tő + K (pl. *apró* + *-cska* → *aprócska*: *1651: Egy óregh Orosz Leany formara csinalt Gyemantos Függő melyb(en) vagyon nedgy óregh Gemant Aprob gyemant 2. Harom oregh szem Gyengy Negy Aproczkab* [Wass 27 Wass Judit kel.]). A becenevek esetén viszont a képző általában csonkított tőhöz járul (pl. *Katalin: Kat-* + *-i* → *Kati, János: Jan-* + *-csi* → *Jancsi*), nagyon ritkán a teljes tőhöz (pl. *Gábor* + *-ka* → *Gáborka*), vagy nem is járul hozzá képző, hanem valamilyen sajátos módon alakult (pl. hangcsoportismétléssel *Bobó* a *Borbálából*, névösszerántással a *Dottya* a *Dorottyából* stb.) (a becenevek alakulásmódjáról l. bővebben SZABÓ T. 1966: 275–289, HAJDÚ 2003). BENKŐ LORÁND is észrevette, hogy „a régiségben keresztneveink jó része nem teljes, mondhatnám hivatalos, egyházi alakjában élt, hanem a különböző névalakító módok létrehozta formáiban” (BENKŐ 1950: 230.).

Vizsgálatomba csak azokat a beceneveket vontam be, amelyek egyes címszavaknál **Szn.**[1] jelzéssel külön be vannak szerkesztve. Olyan főnevek vagy melléknevek esetén fordul ez elő, amelyeket család-, megkülönböztető- vagy ragadványnevekként is használtak (pl. ilyenek a színnevek: *fehér, fekete* stb., népnevek: *magyar, oláh* stb., foglalkozásnevek: *kádár, szőcs* stb.). Nem vettem figyelembe azokat a beceneveket, amelyek különböző adalékokban esetleg(esen) felbukkanhatnak. Így összesen 225 becenevet vizsgáltam meg.

[1] **Szn.** = személynév

A beceneveket mind leíró, mind történeti szempontból sokan sokféleképpen elemezték (csak pár tanulmány a teljesség igénye nélkül: B. GERGELY 1961: 149–165, CSEFKÓ 1929: 368–369, HAJDÚ 2003, RÁCZ 1967: 292–297, SZABÓ T. 1966: 275–289. stb.), emiatt egy olyan szempontot kerestem, amelyet a SzT. alapján lehet érvényesíteni, és ez a történeti nyelvföldrajz. Nem térek tehát külön ki arra, hogy milyen becenévtípusok különíthetők el a vizsgált anyag alapján, hogy funkciójukat tekintve megtartották-e becéző szerepüket, közömbössé váltak, esetleg pejoratív jelentésárnyalatot kaptak, hogy a különböző kommunikációs interakciókban milyen pragmatikai szerepet töltenek be, vagy hogy van-e eltérés a becenév-használatban szociolingvisztikai szempontból. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy kimutatható-e valamilyen eltérés Erdély régiói között a becenévhasználat szempontjából. Az eredményeket táblázatokba foglalom.

II. Fogalmak

Az eredmények bemutatása előtt tisztáznunk kell a vizsgálattal kapcsolatos kulcsfogalmak jelentését.

A **nyelvföldrajz** vizsgálati módszer és szemlélet, a nyelvtudománynak az az ága, amely a nyelv térbeliségét vizsgálja, vagyis a nyelvi variabilitást térben ábrázolja, a nyelvi jelenségeket térképekre[2] vetíti. Ennek értelmében a nyelvföldrajz kutatási feladatai közé tartozik az egymással többnyire érintkező nyelvjárások egyezéseinek és különbségeinek a magyarázata is (KISS 1972: 346).

A **történeti nyelvföldrajz** a nyelvtörténet különböző korszakai nyelvi jelenségeinek földrajzi megoszlását kutatja. A SzT. egyik előnye, hogy – ahol csak lehet – az adalékok után szögletes zárójelben feltünteti az idézett nyelvi adat keletkezési helyét, amely lehetővé teszi ezek nyelvföldrajzi vizsgálatát.

A **becenev**ek meghatározására sokan tettek kísérletet a szakirodalomban. Általában funkcióját emelik ki (l. SZABÓ T. 1968: 5[3]., NÉMETH 1973: 113[4]. stb.). Itt a becenév fogalmát abban az értelemben használom, ahogy azt

[2] Térkép helyett az adatokat táblázatokba foglalom.

[3] „A becenév megjelölést magától értetődően azokra a babusgató, kedveskedő, dédelgető, gyöngédítő célzatból keletkezett névalakulatokra vonatkoztatjuk, amelyekkel emberi viszonylatokban élünk."

[4] „A becenév, illetőleg becézőnév eredetileg kedveskedő, gyöngéd célzattal használt névváltozat vagy a keresztnévvel kapcsolatban nem álló gyermeknyelvi szó volt. A mai nyelvben bizonyos jelentéstáguláson ment keresztül, ugyanis ma már nemcsak kedveskedő hangu-

HAJDÚ MIHÁLY határozta meg, vagyis minden olyan névforma összefoglaló megnevezése, amely egyén- vagy keresztnévnek bármiféle alakváltozata, függetlenül attól, hogy milyen funkciót tölt be a kommunikációban, illetve milyen hangulati jellegzetessége van (HAJDÚ 2003: 638.).

III. Az erdélyi régiség becenévállománya

A SzT. becenevei a 16–19. század közti időszakból származnak, pontosabban a 16. századból 13, a 17.-ből 57, a 18.-ból 88, a 19. századból pedig 67 adatunk van.

A legkorábbi adat 1513-ból származik: *Petro lyzthes* [Vh; MNy X, 373], a legkésőbbi 1878-ból: *Léti Kata* [M.bikal K; RAk 340].

A SzT. eddig megjelent köteteiből kicédulázott 225 adat összesen 32 keresztnévnek a becéző származéka. Ebből 18 férfinév, 14 női. A beceváltozatok száma viszont fordított arányt mutat: több a női becenév (122), mint a férfi (103). Ennek szociolingvisztikai/szociopragmatikai okai lehetnek, amelyekre nem térek ki. Másrészt arra is oda kell figyelni, hogy a *Kata* pl. a vizsgált időszakban (16–19. század) már megindulhatott az önálló névvé válás útján, elveszítette beceértékét.

A férfinevek használati gyakoriságuk szempontjából csökkenő sorrendben a következők[5] (l. 1. táblázat): György (25) – *Gyurka (13), Gyuri (9), Gyurka (1), Gyirkó (1), Girkó (1)*; János (15) – *Jancsi (8), Jankó (6), Jánoska (1)*; István (9) – *Pista (9)*; József (8) – *Józsi (7), Jóska (1)*; András (7) – *Andris (5), Bandi (1), Bódi (1)*; Ferenc (7) – *Ferkő (5), Feri (1), Ferkó (1)*; Péter (7) – *Peti (3), Petró (3), Petri (1)*; Mihály (5) – *Miska (5)*; Dániel (3) – *Dani (3)*; Sámuel (3) – *Samu (3)*; Antal (2) – *Anti (2)*; László (2) – *Lackó (2)*; Márton (2) – *Marci (2)*; Menyhért (2) – *Minya (2)*; Vasile (2) – *Vaszi (2)*; Bálint (1) – *Bályi (1)*; Pál (1) – *Pali (1)*; Grigore (1) – *Gliga (1)*, és van egy olyan becenév, amely lehet a Gergely vagy Gerő becéző változata, de ezt nem lehet teljes bizonyossággal eldönteni: *Geci*.

1. táblázat: Férfi keresztnevek és becenévváltozataik

KERESZTNÉV	**BECENÉVVÁLTOZATOK**
György	Gyurka (13), Gyuri (9), **Gyurga** (1), **Gyirkó** (1), **Girkó** (1)
János	Jancsi (8), Jankó (6), Jánoska (1)
István	Pista (9)

latú neveket értünk rajta, hanem a keresztnév közömbös hangulatú, csupán megszólító funkciójú alakváltozatait is becézőnévnek mondjuk."

[5] A keresztnév után zárójelben az előfordulások számát tüntetem fel, majd dőlt betűvel a SzT.-ból előkerült becenévváltozatait, valamint azok előfordulásainak számát.

József	Józsi (7), Jóska (1)
András	Andris (5), Bandi (1), **Bódi** (1)
Ferenc	Ferkő (5), Feri (1), Ferkó (1)
Péter	Peti 83), Petró (3), Petri (1)
Mihály	Miska (5)
Dániel	Dani (3)
Sámuel	Samu (3)
Antal	Anti (2)
László	Laci (2)
Márton	Marci (2)
?Menyhért	**Minya** (2)
Vasile	**Vaszi** (2)
Pál	Pali (1)
Grigore	**Gliga** (1)
Bálint	**Bályi** (1)
?	**Geci** (1)

A női keresztnevek a következők: Katalin (49) – *Kata (35), Katus (8), Kati (3), Kató (2), Katinka (1)*; Erzsébet (21) – *Erzsók (15), Erzsik (3), Perzsi (3)*; Anna (14) – *Annók (8), Anis (2), Panna (2), Aniska (1), Annós (1)*; Borbála (8) – *Borka (4), Biri (2), Bori (1), Borica (1)*; Zsófia (5) – *Zsófi (5)*; Júlia (4) – *Juli (3), Julcsa (1)*; Zsuzsanna (4) – *Zsuzska (2), Zsuzsa (1), Zsuzsi (1)*; Piroska[6] (3), Amália (1) – *Máli (1)*; Ilona (1) – *Pila (1)*; Jolán (1) – *Juci (1)*; Klára (1) – *Klári (1)*; Polixénia (1) – *Poli (1)*.

2. táblázat: Női keresztnevek és becenévváltozataik

KERESZTNÉV	**BECENÉVVÁLTOZATOK**
Katalin	Kata (35), Katus (8), Kati (3), Kató (2), Katinka (1)
Erzsébet	Erzsók (15), Erzsik (3), Perzsi (3)
Anna	**Annók** (8), Panna (2), **Anis** (2), **Aniska** (1), **Annós** (1)
Mária	**Máriskó** (3), **Mári** (2), Manyi (1), Maris (1), **Máris** (1), Mari (1)
Borbála	Borka (4), Biri (2), Bori (1), Borica (1)
Zsófia	Zsófi (5)
Júlia	Juli (3), Julcsi (1)
Zsuzsanna	Zsuzska (2), Zsuzsa (1), Zsuzsi (1)
Piroska	Piroska (3)
Amália	Máli (1)
Ilona	Pila (1)
Jolán	Juci (1)
Klára	Klári (1)
Polixénia	Poli (1)

[6] A *Piroska* nevet azért vettem fel a becenevek közé, mert annak ellenére, hogy ez a teljes alakja, és a latin *Prisca* névből eredeztethető (LADÓ 1972. 98), a név *-ka* végét a nyelvérzék beceképzőnek fogja fel.

E felsorolás a vizsgált időszak erdélyi névdivatját rajzolja ki. A leggyakoribb férfinevek a György, János és István voltak, női nevek közül magasan vezet a Katalin, ezt követi az Erzsébet és Anna. Az erdélyi régiség névdivatját jó volna összehasonlítani a mai állapottal, ez egy következő vizsgálat tárgyát képezheti.

Arra a kérdésre viszont válaszolnunk kell, hogy melyek azok a becenevek, amelyek ma is tovább élnek, és melyek azok, amelyek már kivesztek a nyelvből. Összehasonlítási alapul LADÓ JÁNOS *Magyar utónévkönyv*e szolgál (LADÓ 1972). A táblázatban kiemeltem a mai nyelvben már nem ismert/használt becenévváltozatokat. A fordított irányú vizsgálattal, vagyis megkeresni az újabb keletű beceneveket, szintén nem foglalkoztam.

A *György* becéző származékai közül három nem jelenik meg LADÓnál: a *Gyurga* (1775: Hangos *Gyurga* (!) [Kv K; RAk 1]), *Girkó* (1632: Meleg Andrasne, melegh *Girko* [Mv MT; MvLt 74b]) és *Gyirkó* (1732: Magyar *Gyirko* [Szásztjakab SzD; TSb 51]). Mindháromra csak egy-egy adat van különböző megyékből, tehát nem valószínű, hogy elterjedtek lettek volna ezek az alakok. Mégis, mivel három adat felbukkan, mindenképpen számolni kell a létezésükkel. A *Bódi* (1730: Hohér Bodi [Kv K; Szám. 56/XIX.20]) a *Bandi*nak lehet valamilyen hangalakváltozata, a *Bályi* (1722: Csép Balint fia Csép *Bályi* [Kv K; AsztCJk II.116]) pedig a *Bálint*nak. Erre fogódzót nyújt az, hogy az apa neve megelőzi a fiúét, vagyis a becenév családon belüli megkülönböztető névként működött. De mivel erre is egy adatunk van, elképzelhető, hogy ez a becenév alkalmi jellegű. A *Minyá*val más a helyzet, mert két adalék van rá két megyéből (1788: kitsi *Minya* [Dés SzD; DLev. 1.II.23. Dósa Gergely lev. Nsz-ből]. 1844: Jenei *Minya* [Bágyon TA; KLev.]). Tehát ismert és használt lehetett ez a becenévváltozat, de mivel a *Menyhért* keresztnév sem volt elterjedt, nincs több adat rá. Más a helyzet a *Vaszi* (1807: Sŭtŏ *Vaszy* [Dés SzD; DLt 633 nyomt. kl]. 1849: Sánta *Vaszi* [Héjasfva NK; CsZ]) és a *Gliga* (1724: Mészáros *Gliga* [Középlak K; JHb VI/3]) becenevekkel, amelyek nem lehetnek benne LADÓ *Utónévkönyv*ében, mert a román nyelvvel való közvetlen kontaktus hatására kerültek az erdélyi nyelvhasználatba.

A női nevek becéző változatai közül sokkal kevesebb az, amelyik nincs meg a mai nyelvben, és nem is jelenthető ki teljes meggyőződéssel, hogy azok nincsenek meg az erdélyi nyelvjárásokban. Ilyen az *Annók* (1705: Kapitány *Annok* [Szék SzD; SzJk 349]), *Anis* (1839: Lovász *Anis* [Angyalos Hsz; HSzjP]), *Aniska* (1799: Czifra *Aniska* Balog Györgyné (40) [Szenthá-

romság MT; Sár.]), *Annós* (1585: *Annos* Maytini Gergelne [Kv K; TJk V/1. 361]), *Máriskó* (1874: Késcsináló János és nője Késcsináló *Márisko* [M.léta TA; RAk 29]), *Mári* (1801: Gazdag *Mári* [Dés SzD; RKAk 92]), *Máris* (1797: Katona Istvánné Kis György *Máris* (40) [Málnás Hsz; Mk II. 8/260 hh.]). Ez annál is furcsább, mert ezekre nem egy-egy adat van, hanem az *Annók*ra például 8, az *Anna* keresztnévnek legelterjedtebb becenévváltozata.

IV. Az erdélyi régiség becenévállományának nyelvföldrajzi vizsgálata

A becenevek nyelvföldrajzi vizsgálata két irányban haladhat. Egyrészt meg lehet figyelni azt, hogy a nevek megoszlása milyen táji jellegzetességet mutat, pontosabban melyek azok a becéző formák, amelyeket egy vidéken legtöbbet használnak. Másrészt azoknak a beceneveknek a bemutatása is fontos, amelyek nem túl gyakoriak, csak egy vidéken fordulnak elő (HAJDÚ 2003: 406.).

Ha történeti anyagról van szó, mindenképpen tisztában kell lennünk az adatállomány szabta korlátokkal. Már említettem, hogy a SzT. alkalmas nyelvföldrajzi vizsgálatokra, mert *ahol lehet*, szögletes zárójelben megjelenik az adat származási helye a megyejelzéssel együtt. Viszont ez még nem jelenti azt, hogy az adat származási helye megegyezik az adatközlőével, vagyis a nyelvi adat más tájegységhez sorolódik. Ezt példázza az a tény, hogy Erdély sok részéről a peres eljárásokat Kolozsváron folytatták, és bár az íródeáknak kötelessége volt híven lejegyezni a tanú vallomását, a jegyzőkönyvbe nem (mindig) rögzítette a származási helyét, csak nevét, életkorát és esetleg társadalmi státusát.

A 225 becenevet tartalmazó nyelvi adat közül ötöt nem sikerült lokalizálni. Ezeknél arról van szó, hogy származási helyként szögletes zárójelben csak a levéltárat jelölik meg, nincsen semmi egyéb fogódzó a névre vonatkozóan. Pl.: 1756: *Felejtár Gyurinak xr 30* [TL[7] Teleki Ádám költségnaplója 63b]; 1683: *more borka* [Borb.[8]] stb. Bár a Teleki és Borbély család rezidenciája helyhez köthető, semmi nem utal arra, hogy az említett személyek hova valók. Egy adatnál, bár nem lehet pontosan tudni, hogy honnan származnak a megnevezett személyek, de szögletes zárójelben megjelenik az az információ, miszerint Marosvásárhelyen végezték tanulmányaikat. Ez valószínűsíti, de nem bizonyítja, hogy valahonnan a környékről érkezhettek, ezért itt Maros megyét jelöltem meg származási helyként: 1823–1830: *csizmadia Ke-*

[7] TL = Teleki László levéltára

[8] Borb. = Borbély Sámuel gyűjteménye

gyes Mihály fiai, Miska és Samu [FogE 102. A XVIII. sz. végén tanultak a mv-i ref. koll-ban]. Arra is van példa, amikor a szövegkörnyezet igazít el: 1768: *Kamara Janko... Abrudbányai Biro* [Ks 113 Vegyes ir.].

A maradék 220 adalék megyénként a következőképpen oszlik meg: a legtöbb, 105 Kolozs megyéből (K)[9] került elő, ezt követi Szolnok-Doboka megye (SzD) 49-cel, Maros-Torda (MT) 16-tal, Háromszék megyéből (Hsz) 10 adat származik, Kis-Küküllő megyéből (KK) 8, 7–7 Torda-Aranyos (TA) és Alsó-Fehér megyéből (AF), 5 Udvarhely megyéből (U), 4 Hunyad megyéből (H), 2–2 Beszterce-Naszód (BN), illetve Szilágy megyéből (Sz), és 1–1 Csík (Cs), Fogaras (F), Szatmár (Szt), Brassó (Br) és Nagy-Küküllő megyéből (NK).

A becenevek földrajzi megoszlását táblázatba foglalom (l. Függelékben). Megfigyelhető, hogy a férfinevek nagyobb földrajzi szórtságot mutatnak, mint a női nevek. Ennek társadalomtörténeti oka lehet: a férfiak sokkal inkább részt vettek olyan tevékenységekben, amelyeket írásban rögzítettek (kezdve a politikai iratoktól el egészen a leltárakban megjelenő tulajdonosok nevéig stb.). Női név viszont elsősorban peres ügyek kapcsán kerül elő, ugyanis nőket akkor szólaltattak meg, ha tanúvallomást kellett tenniük.

Mind a férfi, mind a női (bece)nevek között nagyon kevés az, amelyik nem Kolozs megyében a leggyakoribb. A férfi becenevek közül a *Petró*ra Hunyad megyéből két adat van (1513: *Petro* lyzthes [Vh H; MNy X, 373]. 1681: Pakular *Petro* [A.nádasd H; VhU 95]), Kolozs megyéből csak egy (1567: *Petro* Kaaros [Kv K; TJk III/1.37]); az *Anti* becenévre Szolnok-Doboka megyéből van két adat (1823: Serfozo *Anti* [Dés SzD; DLt]. 1862: Rézmives *Anti* [Dés SzD; RHAk 139]); a *Minya* egyszer Szolnok-Doboka, egyszer Torda-Aranyos megyéből került elő (l. 5. old.); a *Vaszi*ra egy adat van Szolnok-Doboka, egy Nagy-Küküllő megyéből (l. 5. old.); a *Pali* becenevet tartalmazó adalék pedig Alsó-Fehér megyéből származik (1852: Kaszani *Pali* (esküdt) [Nagylak AF; DobLev. V/1339]).

A női becenevek döntő többsége szintén Kolozs megyéből van, bár előfordul az is, hogy máshol bukkan fel: pl. a *Panna* becenév csak Kis-Küküllő megyéből került elő (1722: Sövenfalván lako gombkötö *Panna* [Sövénfva KK; BfN X. Reg. 2/113]. 1754: Major *Panna* nevü Özvegy Aszszony [Ádámos KK; JHb XIX/11]); *Anis*ra két példa Háromszékből (1814: Tompa Jánosné Pásztor *Anis* [Martonfva Hsz; HSzjP]. 1839: Lovász *Anis* [Angyalos Hsz; HSzjP]); a *Borká*ra pedig két adalék Maros-Torda megyéből (1702:

[9] A megye után zárójelben a rövidítését tüntetem fel.

Székely Mihaljne Kŭs *borka* [Szentimre MT; BalLev.]. 1702: Magos Balintne Szabo *Borka* (66) ns [Szentimre MT; BalLev.]) stb.

V. Következtetés

A SzT. adalékait valóban lehet nyelvföldrajzi szempontból vizsgálni. Legtöbb esetben a vizsgált nyelvi elem vagy jelenség (pl. egy szó vagy a *-d* kicsinyítő képző stb. földrajzi elterjedése) tényleges földrajzi szórtságot mutat. A becenevekkel viszont sokkal óvatosabban kell bánnunk, hiszen a legtöbb adat Kolozs és a szomszédos Szolnok-Doboka megyéből származik, amelyek nem feltétlenül tükrözik a helyi nyelvi sajátságokat. A vizsgálat végén tehát a címbe egy kérdőjelet toldanék be: Becenevek földrajzi elterjedése (?) az erdélyi régiségben. Ebben a kérdésben a SzT. nem igazít el kellőképpen.

Irodalom

BENKŐ LORÁND 1950 Tővégi magánhangzók rövidült keresztneveinkben. *MNy*. 46: 230–234.

CSÁK LÁSZLÓ 1975 Bélfenyér becenevei. *NyIrK*. 19: 181–185.

CSEFKÓ GYULA 1992 A becéző nevek keletkezéséhez. *MNy*. 25: 368–369.

FEHÉRTÓI KATALIN 1968 Egy XVI. századi nagybirtok jobbágyainak személynévanyaga. *MNy*. 64: 317–331.

B. GERGELY PIROSKA 1961 Egy kalotaszegi becenévtípusról. *NyIrK*. 6: 149–165.

HAJDÚ MIHÁLY 1967 Nyelvjárástörténeti adatok a becéző nevek funkciójának vizsgálatához. *MNy*. 63: 239–244.

HAJDÚ MIHÁLY 1968 Adatok a XVIII–XX. század névdivatjának földrajzi vizsgálatához. *MNy*. 64: 232–245.

HAJDÚ MIHÁLY 2003 *Általános és magyar névtan*. Osiris, Bp.

JUHÁSZ JENŐ 1929 A magyar *-ica, -ice* kicsinyítő képző. *MNy*. 25: 194–198.

LADÓ JÁNOS 1972 *Magyar utónévkönyv*. Akadémiai Kiadó, Bp.

NÉMETH MARIETTA 1973 Vác környékének becézőneveiről. *MNy*. 69: 113–120.

PAPP LÁSZLÓ 1956 Néhány szó becéző keresztneveinkről. *Nyr*. 80: 454–457.

RÁCZ ENDRE 1967 Megjegyzések a magyar becézőnevek alakulásmódjáról. *MNy*. 63: 292–297.

SZABÓ T. ATTILA 1968 *A kolozsvári becenevek a XVI–XIX. században.* NytudÉrt. 59. Ak.K., Bp.

SZABÓ T. ATTILA 1966 A magyar becenevek alakulásmódjairól. *NyIrK*. 10: 275–289.

SZABÓ T. ATTILA 1968 Észrevételek a magyar becenevek alakulásmódjai ürügyén. *MNy*. 64: 205–207.

SZABÓ T. ATTILA 1971 A marosvásárhelyi személynévanyag bece-jellegű elemei a XVII. század első felében. *NyIrK*. 15: 21–33.

TOLNAI VILMOS 1927 Becézőnevek és nyelvújítás. *MNy*. 23: 171–176.

Függelék

1. *Férfi becenevek földrajzi megoszlása (CS: nincs adat)*

	K	SZD	MT	HSZ	KK	TA	AF	U	H	BN	SZ	F	SZT	BR	NK	–
Gyurka	4	3		2	1			1								2
Gyuri	2	2			2		1									2
Gyurga	1															
Gyirkó		1														
Girkó			1													
Jancsi	5		1					1					1			
Jankó	3	1	1				1									
Jánoska														1		
Pista	3	2					2	1			1					
Józsi	2	1	1			2			1							
Jóska		1														
Andris	4	1														
Bandi	1															
Bódi	1															
Ferkő	3		1		1											
Feri	1															
Ferkó	1															
Peti	1			1						1						
Petró	1								2							
Petri	1															
Miska	4		1													
Dani	1	2														
Samu	2		1													
Anti		2														
Lackó	1											1				
Marci	2															
Minya		1				1										
Vaszi		1													1	
Pali							1									
Gliga	1															
Bályi	1															
Geci										1						

2. *Női becenevek földrajzi megoszlása (BN, F, SZT, BR, NK: nincs adat)*

	K	SZD	MT	HSZ	KK	TA	AF	U	H	SZ	CS	–
Kata	17	7	2	1	1	1	1	2	1	1	1	
Katus	7	1										
Kati	1	2										
Kató		1		1								
Katinka	1											
Erzsók	8	3	1		1	2						
Erzsik	1	2										
Perzsi	1	1	1									
Annók	2	5	1									
Panna					2							
Anis				2								
Aniska			1									
Annós	1											
Borka	1		2									1
Biri	2											
Bori	1											
Borica	1											
Máriskó	1	1				1						
Mári	1	1										
Manyi		1										
Maris				1								
Máris				1								
Mari	1											
Zsófi	3	1										
Juli	1	2										
Julcsa		1										
Zsuzska	2											
Zsuzsa				1								
Zsuzsi		1										
Piroska	3											
Máli	1											
Pila			1									
Juci		1										
Klári	1											
Poli	1											

Péntek János publikációinak jegyzéke

Könyvek

A nyelv világa. Kolozsvár, 1972, Dacia Kiadó, 208 l. (Szabó Zoltánnal és Teiszler Pállal).

Ezerjófű. Etnobotanikai útmutató. Bukarest, 1976. Kriterion, 256 l. (új, átdolgozott kiadásban: Budapest, 1996, Nemzeti Tankönyvkiadó, 218 l.) (Szabó Attilával).

A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Bukarest, 1977, Kriterion 1070 l. (Márton Gyulával és Vöő Istvánnal).

A kalotaszegi népi hímzés és szókincse. Buk., 1979, Kriterion, 326 l.

Idegen szavak szótára I–II. Bukarest, 1979, Kriterion, 382 és 405 l. (Bakos Ferenccel és Teiszler Pállal).

Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete. Bukarest, 1985, Kriterion, 368 l. (Szabó Attilával).

Teremtő nyelv. Bukarest, 1988, Kriterion, 247 l.

A megmaradás esélyei. Anyanyelvű oktatás, magyarságtudomány, egyetem Erdélyben. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága. Budapest, 1999. 200 l.

Az anyanyelv mítosza és valósága. AESZ-füzetek 5. Kolozsvár, 1999. 103 l.

A kreatív nyelvhasználat és az iskola. (Nagy L. Jánossal). Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000. Budapest. 140 l.

A nyelv ritkuló légköre. Szociolingvisztikai dolgozatok. Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 2001.

Népi nevek, népi hagyományok. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2003. 273 p.

Nyelvi kapcsolatok, nyelvi dominanciák az erdélyi régióban. (Benő Attilával). AESZ, Kolozsvár, 2003. 222 l.

Anyanyelv és oktatás. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda. 2004. 164 p.

Fontosabb dolgozatok, tanulmányok

A körösfői í-zés állapota. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XI, 1967, 1: 13–23.

Román eredetű elemek Gvadányi munkáiban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XI, 1967, 1: 13–23.

A rövidebbet húzza. *Magyar Nyelvőr* XCIV, 1970, 2: 233–235.

A lexikológia néhány módszertani kérdése és a magyar szakszókincs-kutatás. *Studia UBB Phil.,* 1970, 2: 73–85.

A kalotaszegi nyelvjárás kutatásának története. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XV, 1971, 1: 5–20.

A néprajzi leírás néhány kérdése a népi foglalkozások szókincsének vizsgálatában. *Studia UBB Phil.,* 1971, 1: 67–78.

A tájszók leíró szempontú osztályozásáról. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XVI, 1972, 2: 231–241.

Adalékok román eredetű népi növényneveink ismeretéhez. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XVIII, 1974, 1: 98–102.

Az „Anyanyelvünk" és az erdélyi magyar nyelvművelés új szakasza. In: Gálffy Mózes és Murádin László szerk.: *Anyanyelvünk művelése. Cikkek és tanulmányok.* Kriterion, Bukarest, 1975. 119–123.

A hímzés és a hímzett ruhadarabok néhány szemiotikai funkciója Kalotaszegen. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XIX, 1975, 1: 59–64.

O încercare de clasificare sincronică a regionalismelor. *Studia UBB Phil.* 1976, XXI, 43–52. 203–225.

Egy háromszéki falu népi növényismerete. *Ethnographia* LXXXVII, 1976, 1–2: 302–225. (Szabó T. E. Attilával)

Rendszerszerűség és produktivitás a *Phaseolus* népi terminológiájában. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XXII, 1978, 2: 175–190.

A régi növényvilág és változásai a kalotaszegi földrajzi nevek tükrében. In: Teiszler Pál szerk.: *Nyelvészeti tanulmányok 1980.* Kriterion, Bukarest, 1980. 131–172. (Szabó T.E. Attilával)

Kerti virágok és dísznövények Kalotaszegen. In: *Népismereti Dolgozatok 1980.* Kriterion, Bukarest, 1980. 100–114. (Szabó T.E. Attilával)

A romániai magyar nyelvtudományi kutatások. In: *A romániai magyar nemzetiség.* Kriterion, Bukarest, 1981. 286–312.

A román–magyar nyelvi kölcsönhatás néhány szemantikai vonatkozása. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XXV, 1981, 1: 77–81.

Az alakor (*Triticum monococcum L.*) Erdélyben. *Ethnographia* XCII, 1981, 2–3: 259–277. (Szabó T. E. Attilával)

Cercetările de dialectologie maghiară din R. S. R. In: *Dialectologica,* Bucureşti, 1989. 263–268.

A nyelvi közlés zavarai, különös tekintettel a kommunikáció kontextusára. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XXXIV, 1990, 2: 31–38.

Kísérlet a regionális szintű román nyelvi hatás mértékének kvantifikálására. In. Kontra Miklós szerk.: *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben.* Linguistica Series A, Studia et dissertationes 9. Az MTA Nyelvtudományi Intézete 1992. 159–164.

Regionalitás a szójelentés körében. Nyitrai Nemzetközi Nyelvészeti Konferencia előadásai (1992. szept. 17–18). *Hungarológia 3.* Budapest, 1993. 153–157.

Magyarságtudomány és magyar nyelvtudomány Kolozsváron. *Magyar Nyelv* LXXXIX, 1993, 3: 288–296.

Magyar nyelvi gondok Romániában. *Magyar Nyelvőr* 117, 1993, 4: 482–485.

A magyar nyelv iskolai oktatásának reformja Romániában a nyolcvanas években. *Új Pedagógiai Szemle* 43, 1993, 2: 70–74.

Az anyanyelv ökológiája Erdélyben. *Kétnyelvűség* II, 1994, 1: 8–16.

Normagondok Erdélyben (1793–1993). *Magyar Nyelvőr* 118, 1994, 2: 133–144.

Koreszmék és rögeszmék. *Magyar Szemle* III/11, 1994, 1177–1187.

A kisebbségi iskolák kétnyelvűsége és kettősnyelvűsége. *Irodalmi Szemle (Pozsony)* XXXVIII, 1995, 3: 82–87.

Magyar nyelvi különfejlődés a Kárpát-medencében. *XXV. Kazinczy Napok Kassa '94.* Pozsony, 1995. 72–85.

A *Daphnék* az erdélyi népi növényismeretben. In: *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 3.* Kolozsvár, 1995. 34–41.

Kós Károly írói nyelve és a kalotaszegi népnyelv. In: *Kós Károly egyetemessége felé. Tanulmányok, cikkek, emlékezések, levelek és dokumentumok.* Marosvásárhely, 1995. 71–77.

Anyanyelvű oktatás és az anyanyelv oktatása Erdélyben. In: *Anyanyelvi nevelés – embernevelés. Országos Anyanyelv-oktatási Napok. Eger, 1994. júl. 4–7.* MNyTK. 198. sz. Budapest, 1995. 41–51.

A kollektív kétnyelvűség három típusa. *Kétnyelvűség* III, 1995, 2: 1–8.

Nyelv és szórvány. In: *Jelen és jövő a szórványkutatásban.* Temesvár, 1996. 24–34.

A magyar–román interetnikus kapcsolatok néhány nyelvi vonatkozása. In: Katona Judit–Viga Gyula szerk.: *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei (Az 1995-ben megrendezett konferencia anyaga).* Miskolc, 1996. 113–120.

Aszimmetria-tényezők a kollektív kétnyelvűségben. In: Terts István szerk.: *Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. Születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól.* JPTE, Pécs, 1996, I, 219–223.

A hungarológia dilemmái kisebbségben. *Magyar Szemle* 1996. jún. 630–640.

Szociolingvisztikai dilemmák. *Korunk* VII/9, 1996. szept. 36–42.

A növénynevek és a földrajzi nevek viszonyáról. In: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály szerk.: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadá-*

sai (Miskolc, 1995. Augusztus 28-30). MNyTK. 209. sz. Budapest–Miskolc, 1997. 427–430.

A ritualizált szöveg. In: Péntek János szerk.: *Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése.* Kolozsvár, 1997. 329–334.

Kontaktusjelenségek és folyamatok a magyar nyelv kisebbségi változataiban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 41, 1997, 1: 37–50.

A magyar nyelv státusa a kolozsvári egyetemen. *Magyar Felsőoktatás* 1997, 8, 9: 30–31.

Idegen-e a magyar nyelv a Kárpát-medencében? In: *Történelmünk a Duna-medencében.* Kolozsvár–Temesvár, 1998. 27–37.

Gondolatok a magyar nyelv mai helyzetéről. *Magyar Nyelv* 94, 1998, 1: 43–48.

A kisebbségi tankönyvírás csapdái és dilemmái. *Magyar Felsőoktatás* 1998, 10: 38–39.

Érvek a kolozsvári székhelyű, önálló, magyar oktatási nyelvű egyetem ügyében. *Magyar Felsőoktatás* 1998, 8: 35.

Evaluation of the Hungarian Language by our Neighbours. *Minorities Research.* Budapest, 1999. 88–91.

Die Muttersprächlichkeit des religiösen Lebens im heuteigen Siebenbürgen. *Ural-Altaische Jahrbücher* 15, 1997/1998. 107–115.

Kert, gyepű, határ. *Ethnographia* 108*,* 1997, 1–2: 219–234.

Asymmetriefaktoren bei kollektiver Zweischprächigkeit. *Kulturdialog und akzeptierte Vielfalt? Rumänien und rumänische Sprachgebiete nach 1918.* Stuttgart, 1999. 215–222.

Der Status der ungarischen Sprache an der Universität von Klausenburg. *Siebenbürgen. Magie einer Kulturlandschaft*. Klausenburg. 1999. 119–131.

Tankönyvek feketelistán. *Köznevelés* 55/23: 8.

Az egyetem-szindróma. *Hitel* 12, 1999, 8: 67–71.

Gyérülés és szétszórattatás. Gondolatok a szórványok nyelvi helyzetéről. *Nyelvünk és Kultúránk* 106, 1999, 92–95.

„Csak sírni tudok magyarul ...” *Korunk* 10, 1999, 10: 5–8.

The University: The Minority’s Need of Universality. *Minorities Research.* Budapest, 2000. 2: 71–78.

A Homoród vidéki tájszólás. In: Cseke Péter – Hála József szerk.: *„A Homoród füzes partján...” Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000. 195–216.

Elvek, tervek és realitások. *Magyar Kisebbség* 6, 2000, 2: 40–45.

Csupán helyesírás vagy annál több? *Korunk* 10, 2000, 7: 32–33.

Anyanyelvűség, többnyelvűség, integráció és a kisebbségek. *Hitel* 2000/10, 11–19.

Látlelet a szórványhelyzet nyelvi következményeiről. *Erdélyi Múzeum* 62, 2000, 3–4: 287–290.

Közelkép a kolozsvári egyetemről. *Educatio* 9, 2000, 2: 331–339.

A kisebbségi identitás dinamikája – más megközelítésben. *Kisebbségkutatás* 10, 2001, 1: 15–20.

A kisebbségi nyelvváltozat és nyelvi helyzet szépírói megjelenítése Páskándinál. In: *Színes eszmék nem alszanak. Szépe György 70. születésnapjára.* Szerk. Andor József – Szűcs Tibor – Terts István. Pécs, 2001. II, 946–950.

Nyelv és ethosz. In: *A nyelv nevelő szerepe.* Pécsi TE. 2001. 10–14.

Eltérő szerkezetek kiegyenlítődése a nyelvi kontaktusban. In: *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében.* Szerk. Borbély Anna. Budapest, 2000. 165–171.

Magyarságtudomány és hungarológia határán. *Hungarológia* 2, 2000, 3: 230–233.

Nemzedékváltás és intézményépítés. In: *Kríza János Néprajzi Társaság Évkönyve 9.* Szerk. Keszeg Vilmos. Kolozsvár, 2001. 14–17.

Milyen magyar nyelvet tanítsunk? In: Nagy L. János szerk.: *A helyesírás és a millenium.* Gyula, 2000–2001. 75–83.

A hiány tünetei a külső régiók magyar nyelvi változataiban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XLV, 2001, 1–2: 117–123.

Újabb magyar nyelvi fejlemények az országhatáron innen és túl. In: Balázs Géza–A. Jászó Anna–Koltói Ádám szerk.: *Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára.* Tinta Kiadó, Budapest. 383–386.

Szöveg és szituáció. In: Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László szerk.: *Szemiotikai szövegtan 14.* JGyF Kiadó, Szeged, 2001. 29–36.

Szövegfragmentumok – fragmentált szöveg egy írói „plakáton". In: Andor József – Benkes Zsuzsa – Bókay Antal szerk.: *Szöveg az egész világ. Petőfi S. János 70. születésnapjára.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2002. 412–416.

Örökség és kihívás. Az erdélyi magyar nyelvtudomány a század- és ezredfordulón. In: Tánczos Vilmos – Tőkés Gyöngyvér szerk.: *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről. I. kötet.* Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2002, 15–50.

A magyar nyelv helyzete Erdélyben. In: Maróti István – Székely András Bertalan szerk.: *„A magyar nyelv ma néktek végső menedéktek…" Küzdelem a magyar nyelvért a három régióban.* Anyanyelvápolók Szövetsége /Budapest/, 2002, 17–29.

Státus, presztízs, attitűd és a kisebbségi nyelvváltozatok értékelés. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János szerk.: *Hungarológia és dimenzionális nyelvészet.* Debrecen – Jyvaskyla, 2002, 311–316.

A nyelvi állomány tervezése a külső régiókban. *Nyelvünk és Kultúránk* 32, 120. sz. (2002. 2), 22–29.

A tudomány látlelete önmagáról. In: Tánczos Vilmos – Tőkés Gyöngyvér szerk.: *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről.* Sapientia Kiadó, Kolozsvár, 2002. III, 251–261.

A kisebbségi magyar nyelv helyzete, állapota, esélyei. *Nyelvünk és Kultúránk* 32, 124. sz. (2002/6). 7–13.

The Dynamics of Identity – a Different Approach. *Minorities Research. A Collection of Studies by Hungarian Authors. No 4, 2002. Lucidus Kiadó, Budapest. 8–14.*

A nyelvi környezet és a helyesírás. *Magyar Nyelvőr* CXXVI, 2002, 3: 257–263.

Nyelvi jogok Romániában. (Benő Attilával). In. Nádor Orsolya–Szarka László szerk.: *Kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 2003. 123–147.

Többletek és hiányok. In: Hajdú Mihály–Keszler Borbála szerk.: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára.* Tinta Kiadó, Budapest, 2003. 278–281.

Die juristische Regelung des Sprachgebrauchs in Rumänien und die Muttersprachensprecher. In: *Sprache und die kleinen Nationen Ostmitteleuropas. Begegnungen.* Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest. Band 21. Budapest, Europa Institut 2003. Hrsg. Ferenc Glatz. 71–86. (Benő Attilával)

Magyar nyelvű tudományosság – kezdet és vég? In: *Magyarul megszólaló tudomány. Apáczai Enciklopédiájának ösztönzése és példája a magyar tudományos nyelv és stílus megteremtésében.* Szerk. Péntek János. Budapest, 2004, Lucidus Kiadó. 233–242.

A hiány tünetei a külső régiók magyar nyelvi változataiban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XLV, 2001, 1–2: 117–123. (a szám 2004-ben jelent meg!)

Máté Jakab (1926–2001). *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* XLV, 2001, 1–2: 160–162.

A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei és a határon túli magyar nyelvváltozatok. *Magyar Tudomány* 2004, 7: 724–726.

A külső régiók esélyei az új évszázad magyar nyelvi kommunikációjában. In: Balázs Géza szerk.: *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője II.* MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2004. 213–228.

A romániai magyar felsőoktatás helyzete és kilátásai. *Kisebbségkutatás* 2004, 13/1: 76–85; *Korunk* 2004/11: 63–73.

Aktuális folyamatok a romániai (magyar) felsőoktatásban. In: Cseke Péter–Kozma Kis Erzsébet szerk.: *Minőségi igények és módszertani követelmények a felsőoktatásban.* Presa Universitară Clujeană Kiadó, Kolozsvár, 2004. 11–18.

A moldvai magyar nyelv szótára – elvek és problémák. In: Kiss Jenő szerk.: *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében.* MNyTK. 221. sz. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest, 2004. 180–196.

Ethnobotanical and ethnobidodiversity studies for in situ protection of horticultural plant genetic resources in Alp–Balcan–Carpath–Danube (ABCD) Area. In: *Acta Horticulturae,* 618–642, ISHC, Leuven, CD-ROM. Online: http://www.actahort.org/books/623/623_6htm (Szabó T. A., Szabó I., Balogh L., Bauer N., Frendl K. társaságában).

Tervezet a BBTE két önálló, magyar oktatási nyelvű karának létrehozására. *Magyar Kisebbség* IX, 2004, 4: 253–271. (Kása Zoltánnal, Néda Árpáddal, Sárkány-Kis Endrével).

Akarunk-e élni is a joggal? Szimbolikus és pragmatikus attitűd a nyelvi jogok érvényesítésében. In: Péntek János – Benő Attila szerk.: *Nyelvi jogi környezet és nyelvhasználat.* A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 2. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár, 2005. 140–144

Nyelvi jogok Romániában. In: Péntek János – Benő Attila szerk.: *Nyelvi jogi környezet és nyelvhasználat.* A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 2. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár, 2005.

Magyarnyelvűség a mai Erdélyben. *Magyar Szemle* XIV, 2005, 3-4: 91–100; In: Ekler Andrea és Rosonczy Ildikó szerk.: Az év esszéi 2006. Magyar Napló, Budapest, 2006. 114–119.

A szomszédos országok magyarnyelvi kutatóállomásairól. *Magyar Nyelv* CI, 2005, 1: 105–113.

Lyukasháló: Pedagógusképzés az egyetem árnyékában. *Korunk* XVI, 2005, 6: 67–72.

Kontra Miklós szerk., Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori Magyarországon. *Magyar Nyelv* CI, 2005, 3: 352–357.

Kusza nyelvi „vonalak" a kolozsvári egyetemen. In: Kontra Miklós szerk.: *Sült galamb? Magyar egyetemi tannyelvpolitika.* Fórum Kisebbségkuta-

tó Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja–Dunaszerdahely, 2005. 89–94.

Tanulságok – szentencia nélkül. In: Kontra Miklós szerk.: *Sült galamb? Magyar egyetemi tannyelvpolitika.* Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja–Dunaszerdahely, 2005. 239–246.

Magyar nyelv- és nyelvjárásszigetek Romániában. *Magyar Nyelv* CI, 2005, 4: 406–413.

Néhány (utólagos) észrevétel a nyelvek érintkezéséről. In: Vass László szerk.: *A mondat: kaland.* JGyF Kiadó, Szeged, 2006. 301–304.

Magyar nyelv, magyar nyelvhasználat Kolozsváron. In: Benő Attila–Szilágyi N. Sándor szerk.: *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok.* A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár, 2006. 267–273.

Regionalitás és egyetemesség a kolozsvári nyelvészek munkásságában. In: Péntek János szerk.: A nyelvész Brassai élő öröksége. Erdélyi Tudományos Füzetek 256. Az EME kiadása, Kolozsvár, 2005. 50–53.

A kolozsvári egyetem és tudós professzora. *Magyar Nyelv* CII, 2006, 3: 269–274.

Önálló mozgástér és annak hiánya a romániai oktatásban: a pedagógusképzés helyzete. *Kisebbségkutatás* 15, 2006, 2: 219–228.

Az iskolateremtő Szabó T. Attila. *Magyar Nyelvjárások* XLIV, 2006, 1: 1–8.

Certainties and Doubts at Kalotaszeg. In: Balázs Balogh–Zoltán Ilyés (ed.): *Perspectives of Diaspora Existence. Hungarian Diasporas in the Carpathian Basin – Historical and Current Contexts of a Specific Diaspora Interpretation and Its Aspects of Ethnic Minority Protection.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006, 65–78.

Volt mestereink és tanáraink: Szabó T. Attila és Márton Gyula. *Nyelvünk és Kultúránk* XXXVI, 146-147, 2006, 4-5: 77–82.

Tankönyvek, oktatási anyagok, taneszközök a hazai magyar közoktatásban. In: Bodó Barna szerk.: *Romániai Magyar Évkönyv 2006.* Tmesvár, Fundatia Diaspora–Ed. Marineasa, 2007, 232–240.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a kolozsvári nyelvészeti iskola. In: Illyés Szilárd, Tamásné Szabó Csilla (szerk.): *Az erdélyi magyar tudomány történetéből.* Az EME kiadása, Kolozsvár, 2006, 19–27.

A Bolyai Tudományegyetem hatása és példája az anyanyelvű képzésben. In: Veress Károly szerk.: *Egyetem az idő sodrásában.* Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2006. 71–78.

Kalotaszeg bizonyosságai és kérdőjelei. In: Balogh Balázs–Bodó Barna–Ilyés Zoltán (szerk.): *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás.* Lucidus Kiadó, Budapest, 2007, 141–149.

Nyelv és identitás a Kárpát-medencében. *Hitel* XX, 2007, 7: 91–98.

Transszilvanizmusok, romanizmusok és a határtalanítás programja. In: *Nyelv, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. aug. 22–26.) nyelvészeti előadásai. I. Kötet.* Nemezetközi Magyarságtudományi Társaság, Debrecen–Budapest, 2007. Szerk. Maticsák Sándor–Jankovics József–Nyerges Judit. Társszerk.: Kolláth Anna, Péntek János. 115–124.

Jubilált az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. NyÉK. XXXVII, 2007, 2:/149: 11–13.

A nyelv szerepe az identitásban. In: Makkay Ferenc–Szilágyi Gizella szerk.: *Szabó Dezső Emlékkönyv.* Szabó Dezső Egyesület, Kolozsvár, 2007. 77–83.

Nyolcvan nyugtalan év. *Hitel* XX, 2007/10: 71–74.

Tankönyv, oktatási anyag

Szemelvények a magyar nyelvemlékekből. Egyetemi jegyzet. Kolozsvár, 1971. (Kósa Ferenccel).

Magyar nyelv. Tankönyv az V. osztály számára. Tankönyvkiadó, Bukarest. 1981. (Kuszálik Piroskával)

Magyar nyelv. Tankönyv a VI. osztály számára. Tankönyvkiadó, Bukarest. 1982. (Kabán Annamáriával és Kalapáti Jolánnal)

A magyar nyelv tanítása az V-VIII. osztályban. Tankönyvkiadó, Bukarest. 1982. (Kuszálik Piroskával)

Magyar nyelv. Tankönyv a VII. osztály számára. Tankönyvkiadó, Bukarest, 1983. (Kalapáti Jolánnal)

Magyar nyelv és irodalomolvasás. Tankönyv a VIII. osztály számára. Bukarest, 1985. (A *Nyelvi ismeretek* című részt Tamás Évával)

Szerkesztés, kiadás, munkatársi közreműködés

Nyelvelméleti tanulmányok. Bukarest, Kriterion, 1975. (Teiszler Pállal)

Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből. Bukarest, Kriterion, 1987 (szerk. és előszó).

A moldvai csángó nyelvjárás atlasza I–II. Budapest, 199l.

Szöveg és stílus. Kolozsvár, 1997.

Az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége kiadványsorozatának, *AESZ–füzetek*nek a gondozása, kiadása, 7. füzete a *Román–magyar közigazgatási szójegyzék* (Kolozsvár, 2000.)

Fazakas Emese szerk.: *Román–magyar közigazgatási szótár.* Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadója, Sepsiszentgyörgy, 2002.

Hungarológia és dimenzionális nyelvészet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Jyvaskyla 2001. aug. 6–10). Szerk. Hoffmann István, Juhász Dezső és Péntek János. Debrecen – Jyväskylä 2002.

Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó 2003 (erdélyi munkatársként).

Magyarul megszólaló tudomány. Apáczai Enciklopédiájának ösztönzése és példája a magyar tudományos nyelv és stílus megteremtésében. Szerk. Péntek János. Budapest, Lucidus Kiadó, 2004. 264 l. /szerkesztés és előszó/

Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila: *Helyesírás.* Osiris Kiadó, Budapest, 2004. (erdélyi munkatársként)

Magyar–román közigazgatási szótár. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Sepsiszentgyörgy, 2004. (kiadás, lektorálás, előszó)

Péntek János – Benő Attila szerk.: *Nyelvi jogi környezet és nyelvhasználat.* A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 2. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár, 2005.

Péntek János szerk. és előszó: *A nyelvész Brassai élő öröksége.* Erdélyi Tudományos Füzetek 256. Az EME kiadása, Kolozsvár, 2005.

Horváth Gyula szerk.: *Északnyugat-Erdély. A Kárpát-medence régiói*. Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 2006. (lektorálás)

Lőrincz József: A kultúraváltás sikeréért. Magiszter Kiadó, Csíkszereda, 2006. (lektorálás és előszó)

Előry Vilma főszerk.: *Értelmező szótár+ I–II.* Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007. (erdélyi munkatárs)

Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *Idegen szavak szótára.* Osiris Kiadó, Budapest, 2007. (erdélyi munkatárs)

Nyelv, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. aug. 22–26.) nyelvészeti előadásai. I. Kötet. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Debrecen–Budapest, 2007. Szerk. Maticsák Sándor–Jankovics József–Nyerges Judit. Társszerk.: Kolláth Anna, Péntek János.